

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME XI

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2025

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof. Dr. Şaban DOĞAN

Editör / Editor

Prof. Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Arş. Gör. Dr. Arslan KILIÇ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Arş. Gör. Özlem HEPEYİLER, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Assoc. Prof. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Assoc. Prof. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof. Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc. Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Doç. Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc. Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc. Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir
Tel: +90(232) 329 35 35-8508
Faks: +90(232) 329 35 19
e-posta: ikcucihannuma@gmail.com
Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2025

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Katip Celebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Biefeld Academic Searh Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof. Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, Meksika</i>
Prof. Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof. Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Doç. Dr. Muhammet ERTÖY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç. Dr. Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Assist. Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: XI

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2025

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Cemal Yılmaz

Habirular: Eski Yakındoğu’da Eşkya Bir Topluluk / The Habiru: A Bandit Community in the Ancient Near East..... 1

Nuriye Külahlı & Hüseyin Üreten

Hellen Mitolojisi ve Ritüellerinde Domuz / Pig in Hellenic Mythology and Rituals..... 45

Ceren Pilevneli Çubuk

Helena Vilissima’dan Helena Genetrix’e: Constantinus’un Propagandasında Augusta Helena / From Helena Vilissima to Helena Genetrix: Helena Augusta in the Propaganda of Constantine 87

Yusuf Heper

On Beş Yıl Savaşları Döneminin En Kritik Safhası: Habsburgların Budin’i Ele Geçirme Çabaları (1598 ve 1602/1603) / The Most Critical Phase of the Fifteen Years War: The Habsburgs’ Attempt to Capture Buda 107

Mehmet Karayaman

Vali Ahmet İzzet Bey’in İzmir’in İşgali Sürecinde İzlediği Politikalar / The Politics Pursued by the Governor Ahmet Izzet Bey during the Occupation of İzmir 141

Burcu Taşçı & İlker Gücü

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Menemen’de Eğitim Yapıları / Educational Buildings in Menemen from the Ottoman to the Republican Period..... 197

Ramazan Sonat

Osmanlı Sonrası Ortadoğu’da Etnopolitik Hareketler ve Yansımalarına Dair: Emperyal Güçlerin Gölgesi Altında Türk-Arap Sınırını Belirlemek (1918-1920) / On Ethnopolitical Movements and Their Reflections in the Post- Ottoman Middle East: Determining the Turkish-Arab Border under the Shadow of the Imperial Powers (1918-1922)..... 241

Ferhat Arslan & Sıla Güler

Yerel Kalkınmanın Gerçekleşmesinde Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Urla (İzmir) Örneği / The Role of Women's Cooperatives in The Realization of Local Development: The Case of Urla (Izmir).....279

M. Ufuk Güler

Venedik Müzik Müzesi'nde “Avrupa Lavtası” Olarak Sergilenen Bir İstanbul Çalgısı / An Istanbul Instrument Exhibited As “European Lute” in Music Museum of Venice309

Didem Yavuz Velipaşaoğlu

Child Workers from an Empire to a Republic: The Hereke Factory as Transitional Space (1910s-1950s) / İmparatorluktan Cumhuriyete Çocuk İşçiler: Geçiş Mekanı Olarak Hereke Fabrika Yerleşkesi (1910'lar-1950'ler)321

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEW

Gökhan Kağnıcı

Vanessa Bigot Juloux, Amy Rebecca Gansell, and Alessandro Di Ludovic (Eds.), *CyberResearch on the Ancient Near East and Neighboring Region: Case Studies on Archaeological Data, Objects, Texts, and Digital Archiving*. Brill, Leiden and Boston, 2018, xxvii+458 sayfa.357

HABİRULAR: ESKİ YAKINDOĞU’DA EŞKIYA BİR TOPLULUK

Cemal Yılmaz*

Öz

Çivi yazılı belgelerde ve az da olsa Mısır hiyeroglif yazısıyla tutulan kayıtlarda Habirular’ın çeşitli isimlerle zikredildikleri görülmektedir. Bu isimlerden en iyi bilinenleri LÚ-sa-gaz, Habiru ve Apiru’dur. Eski Yakındoğu tarihinde genellikle saldırgan ve eşkiya özellikleriyle tanınan bu topluluktan çeşitli devletlerin kayıtlarında bilgiler mevcuttur. Bununla birlikte Habirular’dan en yoğun olarak söz eden vesikalar külliyatı ise Orta Mısır’dan gün yüzüne çıkan Amarna Mektupları’dır. Hakikaten bu mektuplar incelendiğinde özellikle Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletlerinden Mısır’a yazılmış olanlarda Habirular’dan çok sık söz edildiği görülmektedir. Diğer belgelerde olduğu gibi bu mektuplarda da Habiru toplulukları olumsuz davranışlarıyla anılmıştır. Belgelere bakıldığında şehirleri yağmalayan, eşkıyalık yapan, tüccarların yolunu kesen bir toplulukla karşı karşıya kalan insanların sitemleri bir hayli dikkat çekmektedir. Her ne kadar yazılı vesikalarda sık sık zikrolunan bir topluluk olsa da Habirular’ın kökeninin tespiti ise tam olarak mümkün olmamıştır. Gerek Amarna Arşivi’nden gerekse önceki dönemlerden günümüze kadar gelen vesikalar incelendiğinde Habiru topluluğunu tek bir kökene mensup insanların oluşturmadığı, daha ziyade çeşitli kavimlerden kimselerin belli nedenlerden ötürü bir araya gelmeleri sonucu böyle bir sosyal kitlenin zuhur ettiği anlaşılmaktadır. Bu insanların ise yerleşikler arasında tutunamadıkları; meskûn mahallerden uzaklaşmak zorunda kaldıkları ya da kovuldukları öngörülmektedir. Hebrew/İbrani kelimesiyle çok yakın bir benzerlik taşımasından dolayı da bazı bilim insanları

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3475-054X.

onların İbraniler'le aynı topluluk olabileceğini düşünmüşlerdir. Bazı bilim insanları ise buna katılmamışlardır.

Anahtar kelimeler: Yakınoğu, Suriye-Filistin, Habiru/Apiru, İbri, Hebrew, LÚ-sa-gaz.

The Habiru: A Bandit Community in the Ancient Near East

Abstract

In cuneiform documents and also in records written Egyptian hieroglyphic records, it is seen that the Habiru are mentioned by various names. The best known of these names are LÚ-sa-gaz, Habiru and Apiru. There is information in the records of various states contain information about this community, which was generally known for its aggressive and bandit-like behavior characteristics in the history of the Ancient Near East. However, the collection of documents that mentions the Habiru most frequently is the Amarna Letters unearthed from Middle Egypt. Indeed, when these letters are examined, it is seen that the Habiru are mentioned very frequently, especially in those written to Egypt from the city-states in the Syria-Palestine region. In these letters, as in other documents, the Habiru communities are mentioned with their negative behaviors. When we look at the documents reveal that the complaints of the people who were faced with a community that plundered cities, engaged in banditry, and blocked the paths of merchants are quite striking. Although they are a community that is frequently mentioned in written documents, it has not been possible to determine the origin of the Habiru. When the documents from the Amarna Archive and previous periods that have survived to the present day are examined, it is understood that the Habiru community was not formed by people of a single origin, but rather that such a social group emerged as a result of people from various tribes coming together for certain reasons. It is assumed that these people could not survive among the settled people; they were forced to move away from the inhabited areas or were expelled. Because of the close resemblance to the word Hebrew, some scholars thought that they could be the same people as the Hebrews. Others, however, refuted this claim.

Keywords: Near East, Syria-Palestine, Habiru/Apiru, İbri, Hebrew, LÚ-sa-gaz.

Giriş

Habirular Eski Yakınoğu toplumlarının günümüze kadar ulaşan kayıtlarında çokça yer edinmiştir. Ancak yoğun bir biçimde zikredilmiş olmalarına rağmen Habiru isminin etimolojisine ve bu topluluğun kökenine dair net bir bilgi verilememiştir. Haklarında söz söylenenler ise genellikle yorum ve çıkarımlara

dayalı olarak birtakım görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlardan biri W. L. Moran olup bu ilim insanı Habiru isminin milli bir unsurdan ziyade sosyal bir gruba işaret ettiğini ifade etmiştir. Kelimenin Mısır ve Ugarit dillerinde yazılışında ikinci ünsüz olan “b” yerine “p”nin yer aldığı, çivi yazısındaki “BI” sesini veren işaretin ise belirsiz olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayıdır ki konuyla ilgili yapılan çalışmaların bazısında bu topluluğun ismi “Apiru” bazısında ise “Habiru” şeklinde yazılmıştır.¹ J. R. Kupper da Habiru isminin tanımlayıcı bir anlamının olduğunu ancak etnik bir kimliği ifade etmediğini, bu terimin kullanım alanının zamana ve mekâna göre değiştiğini ifade etmiştir.² Hakikaten konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında bu durum net bir biçimde görülmektedir. Mari belgelerinin yazıldığı dönemde ise bu isimle nitelendirilen toplulukların şu özellikler taşıdıklarına dair bir sonuçla karşılaşmışır: kendilerini eşkıyalığa adanmışlardır, Yukarı Mezopotamya’da kargaşa çıkarmaktadırlar, yıkıcı davranışlar sergilemektedirler, merkezi bir lokasyonları yoktur, hareket kabiliyetleri yüksektir ve baskınlarının çoğu vur-kaç niteliğindedir.³ Bütün bu nitelikler belgelerin geneline bakıldığında da görülmektedir.

Kaynaklar incelendiğinde Eski Yakınoğu tarihinde etnik ve siyasi bir teşekkül olmaktan ziyade daha çok “sosyal bir tabaka” “sınıfsal bir birliktelik” “yarı göçebe, dışlanmış halk kitlesi” olarak varlık gösterdiği anlaşılan Habirular’ın, Sumerliler zamanından itibaren çivi yazılı belgelerde çeşitli isimlerle yer aldıkları belirlenmiştir.⁵ Daha çok yağmacı ve göçebe kitleler olarak nitelendirilseler de Habirular’a mensup olan bazı insanların köy veya şehirlerde de yaşadıkları ifade edilmektedir.⁶ Bu açıdan onların tamamının yerleşim alanlarından uzakta yaşadıklarını söylemek gibi genel bir değerlendirmede bulunmak yanlış olacaktır.

Burada Habirular’ın dışlanmış olma durumundan da kısaca söz etmek çalışmanın genel çerçevesini anlamak açısından uygun olacaktır. Bilindiğı üzere insanlar mecbur kalmadıkça yaşadıkları yeri kolay kolay terk etmezler. Savaş, kıtlık, dış ve iç baskılar, zulme uğrama, hastalık, borçlu olma gibi hayatın normal akışı dışındaki durumlar insanları bireysel veya kitlesel olarak göçe veya kaçmaya zorlar.

¹ W. L. Moran, “Habiru”, *The New Catholic Encyclopedia* Vol., 6, (ed. Berard L. Marthaler, O. F. M. Conv., S.T.D.), Thomson Gale, New York 2003, s. 595.

² J. R. Kupper, “Northern Mesopotamia And Syria”, *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01*, (ed. I. E. S. Edwards), Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 27.

³ Alan James, “Egypt and Her Vassals: ‘The Geopolitical Dimension’”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (ed. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 2000, s. 120.

⁴ Marc Van De Mieroop, *Antik Yakınoğu’nun Tarihi İÖ 3000-323*, (çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Ankara 2004, s. 181-182.

⁵ Trevor Bryce, *Hittit Krallığı*, (çev. İrem Kutluk), Alfa Yayınları, İstanbul 2023, s. 84.; Kürşat Demirci, “İbrani Yasaları ve Eski Önasya Hukuku Arasındaki Paralellikler”, *Anadolu Araştırmaları* (12) 2010, s. 211.

⁶ Moran, *a.g.m.*, s. 596.

Bazı durumlarda da yerleşim alanlarında huzursuzluk çıkaran, bölge halkının huzurunu bozan kişiler de oradan gitmek zorunda kalır veya gönderilirler. Habirular da bu sayılan nedenlerden dolayı mecburi bir şekilde yerleşik toplum içerisinde uzaklaşmış veya kovulmuş olmalıydılar. Onların siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda sıkıntı yaşadıkları açıktır. Bir başka ihtimal olarak da bu insanlar yerleşik düzene isyan ederek uzaklaşmış da olabilirler. Bazılarının düzene isyan girişiminde bulunmuş olma ihtimali de vardır. Kralların baskıcı talepleri, Suriye-Filistin gibi bir coğrafyanın nüfusunun büyük bir kısmının yaşamları çoğu zaman hayatta kalma mücadelesiyle geçmiş olan alt tabaka insanlardan oluşması bunu tetiklemiş olabilir. Antik tarım ekonomisinin istikrarsız doğası nedeniyle, ödenmemiş borçlar birikebilir ve iflas eden borçlu kişiler, alacaklısı tarafından kişisel hacze maruz kalabilirdi. Amarna Mektupları'nda Habirular'dan sıkça, (yaklaşık 120 defa) söz edilmiş olması bu durumla da alakalı olabilir. İnsanların yaşadıkları toplumu terk etmesine neden olacak çok fazla faktör olmuş ve nihayetinde Yakındoğu coğrafyasında Habirular oluşmuştur. Bu insanlar siyasi otoriteyi redderek yasal haklarını da kaybetmiş oluyorlardı. Bazen bütün bir şehrin bile Habiru olarak nitelendirildiği Amarna Mektupları'na ve "bir Habiru'nun özünü oluşturan şeyin sadece kaçmak değil, kişinin toplumu kontrol eden yasal gücü artık kabul etmeyi reddetmesidir" diyen Moran'ın düşüncelerine bakıldığında Habirular'ın düzene karşı başkaldırı yapan insanlar olma fikrini akla yatkın durmaktadır. Kayıtlara incelendiğinde insanların kimi zaman bağlı oldukları efendilerini terk edip kaçtıkları ve paralı asker olma yolunu seçtikleri görülmektedir. Bu suretle de başka bir efendinin hizmetine de giriyorlardı. Acaba böyle bir tercih onların eski statülerinden daha mı iyiydi sorusunu akla gelirken bir yandan da cevabın "evet" olma ihtimali de zihinlerde oluşmaktadır.⁷

E. A. Speiser ise Habirular için maceracı ve talihli bir askeri grup nitelendirmesinde bulunmuştur. O, Chiera'nın Habirular için dile getirdiği köleleştirilmiş insanlar tanımlamasına karşı çıkmış ve bu fikrin her yerde işe yaramayacağını belirtmiştir. Örneğin Hititler bu insanları "asker" olarak kullanmıştı ve bu esir alınma teorisiyle uyuşmaz der Speiser. Bazı bilim insanlarının Habirular için dile getirdikleri paralı asker ifadesine de karşı çıkan Speiser bunun da Nuzi'de geçerli olamayacağını söylemiştir ki burada kendi istekleriyle köle olan Habirular'ın mevcudiyeti bilinmektedir. Bu tip insanların kaybedecek çok az şeyleri olduğunu, hizmetlerini de en yüksek teklifi verene sunduklarının ve görünüşe göre Amarna dönemin sıkıntılı yıllarında bunu iyi bir avantaj olarak kullanabilecekleri pek çok Asyalı prensin olduğunun altını çizmiştir. Bu bilgiler ışığında Habirular'ın tarihi

⁷ Moran, *a.g.m.*, s. 596.

süreç içerisinde “çeşitli coğrafyalarda” ve “siyasi teşekküllerde” “farklı sosyal konumlarda” yer aldığı anlaşılmaktadır.⁸

Sumer Erhanedanlar Dönemi'nden Yeni Babil Dönemi'nin sonuna kadar oluşturulan belgeler konuyla ilgili bilgi edinmemizi sağlamıştır. Sumerliler zamanına ait belgelerde LÜ-sa-gaz şeklinde, Akad vesikalarında ise *habbatu*, *šaggašu* olarak geçen bir topluluktan söz edilmiştir. Bilim insanları bunları Amarna Çağı'ndaki Habirular'la ilişkilendirmiştir. Aynı topluluk Nuzi Belgeleri'nde de geçmektedir. Nitekim bu belgelerden MÖ 2. binde Nuzi'de hatırı sayılır derecede Habiru varlığının olduğu tespit edilmiştir.⁹ Buradan çıkan yaklaşık 4000 adet çivi yazılı tablet arasından en az 30 kadarında Habirular'a atıf yapılmıştır.¹⁰ Ayrıca burada *Ha-bi-ra* ve *Ha-bi-ir-til-la* şeklinde bazı şahıs isimlerinin olduğu da belirlenmiştir. Bu durum zikrolunan bu insanların Habirular'la ilişkisinin bulunduğunu veya doğrudan bu sınıfın bir mensubu olduğunu net bir biçimde düşündürmektedir.¹¹

Nuzi belgeleri de Habirular ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. MÖ 15. yüzyılda yaşayan ve Alalah (Nuzi) kralı olan İdrimi, memleketi olan Halep'ten kaçtıktan sonra bir süre Habirular'ın arasında yaşadığından söz etmektedir ki bu oldukça dikkat çekici bir detaydır.¹² Buna dair bilgilerin yer aldığı yazıtının 26. ve 29. satırlarında yedi sene Habirular'la birlikte kaldığının bilgisini vermektedir İdrimi. İlgili vesikadan onun bu süreçte gemiler inşa ettiği ve seçme askeri birliklere sahip olduğu da öğrenilmektedir.¹³ İdrimi'nin Habirular'dan da bahsettiği bu pasaj örnek olması açısından incelenebilir:

Uzun zaman geçti; yedi yıl boyunca göç edenlerin arasında kaldım. Kuşları serbest bıraktım ve kuşuların (bağırsaklarını) inceledim ve (o) yılların yedincisinde Fırtına

⁸ E. A. Speiser, "Ethnic Movements in the near East in the Second Millennium B. C. The Hurrians and Their Connections with the Habiru and the Hyksos", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 13 (1931-1932), s. 36.

⁹ Moran, *a.g.m.*, s. 595; Anson F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*, Vol 1, HdO 110, Editörler: William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 750,751.; Demirci, *a.g.m.*, s. 211.

¹⁰ Stuart A. West, "The Habiru And The Hebrews From A Social Class to An Ethnic Group" *Dor Le Dor*, Vol. 2, No 3, 1979, s. 103.

¹¹ Julius Lewy, "A New Parallel Between Habirū And Hebrews", *Hebrew Union College Annual*, Vol. 15, 1940, s. 49.

¹² Trevor Bryce, *Ancient Syria, A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, New York 2014, s. 35.; Mieroop, *a.g.e.*, s. 234.; Margaret S. Drower, "Syria c. 1550-1400 B.C.", *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01*, (ed. I. E. S. Edwards vd.) Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 434.

¹³ Edward L. Greenstein ve David Marcus, "The Akkaddian Inscription of Idrimi", *Journal of Ancient Near Eastern Society* 8, 1976, s. 67, ; Mario Liverani, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York and London 2014, s. 332.

*Tanrısı bana olumlu bakıyordu, bu yüzden gemiler inşa ettim. Askerleri, nullu-askerleri gemilere yükledim, deniz yoluyla Mukiş topraklarına yaklaştım ve Hazzi Dağı'nın önünde kuru zemine ulaştım.*¹⁴

İdrimi'nin Habirular'ın arasında bir süreliğine yaşamasının ardından geçen süreçte krallığının bu topluluk ile ilişkisinin kesilmediği anlaşıyor. Kaynaklar İdrimi'nin oğlu Niqmepa zamanında Habirular'ın Alalah ordusuna dâhil edildiğinin bilgisini vermektedir. Hatta ordunun yarısını Habirular'ın oluşturduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Niqmepa zamanındaki Habiru unsurunun varlığından yola çıkan bilim insanları İdrimi'nin Alalah'ı Habirular sayesinde fethettiğine dair çıkarımlarda bulunmuşlardır. Öyle olsun veya olmasın aktarılan bilgiler Habirular'ın İdrimi'nin krallığında oldukça önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir.¹⁵

Kaynaklarda Habirular için genellikle toplumun alt kesimi, suçlu, hatta toplumdan dışlanmış kimseler olarak bahsedilse de Nuzi'de bu durumun biraz farklılık gösterdiğine dair bilgiler vardır. Burada bir süre kalan İdrimi örneğinden de anlaşılacağı üzere, bölgedeki Habirular'ın bazıları sıradan bir köle olmaktan öte, farklı statülere sahiptirler. Bu durumla ilgili olarak diğer devletlerdeki Habirular'la mukayeselere yer veren Moran, Mısır'daki Habirular'ın genellikle savaş esiri olduklarını, Hititlerdekilerin ise özgür doğanlar ile köleler arasında yer aldığını ifade etmiştir. Bütün bu bilgiler Habiru sayısının bölgesel ölçekte artmış olduğuna işaret etmektedir. Bu durum yukarıda ifade edildiği üzere çok çeşitli nedenlere bağlı olarak yerleşikler arasında tutunamayan insanların meskûn alanlardan ayrılmasına bağlanmıştır. Bu konuda bir Asur belgesinde ödenmemiş borçlardan dolayı bir kişinin kaçışı da bir örnek olarak gösterilebilir ki bu insanların da Habirular'a dâhil olduğu veya daha doğru bir ifadeyle sığındığı belirtilir.¹⁶ Borçlarından dolayı toplumdan ayrılmak zorunda kalan insanlarla ilgili olarak Lauinger'in Liverani'den aktardıkları da önemlidir. Burada verilen bilgilere göre Geç Tunç Çağı'nda Alalah bölgesinde yaşayan insanlar borçlarından dolayı köle durumuna düşmektedir. Bu insanlar en nihayetinde uzun süren ve bitmesi pek muhtemel görülmeyen köle hayatından kurtulmak için çareyi kaçmakta bulmuşlardır. Daha sonra ise Habiru olmuşlardır. Kaçak hayatı yaşayan bu insanlar, başlangıçta işgücüne erişimin her zaman kıt olduğu komşu krallıkların yöneticileri tarafından memnuniyetle karşılanmış olmalıydı. Liverani özellikle bunların birçoğunun paralı asker olarak ordulara alındığını öne sürer. Bu iddiasına kanıt olarak da Geç Tunç Çağı Alalah bölgesinden "silah sahibi Habiru askerlerinin" listelerini içeren metinlere işaret eder. Liverani'den aktarılan ilgili metne göre, Geç Tunç Çağı'nda Alalah ordusunun yarısından fazlası, orduya paralı asker olarak katılan yerinden edilmiş kişiler olan Hapiru'lardan oluşuyordu. Ancak Liverani, bazı mültecilerin paralı askerlik yapmak

¹⁴ Jacob Lauinger, *The Labors Of Idrimi Inscribing the Past, Shaping the Present at Late Bronze Age Alalah*, SBL Press, Atlanta 2024, s. 5.

¹⁵ Lauinger, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁶ Moran, *a.g.m.*, s. 596.

yerine diğerk mültecilerden oluşan kendi ordularını kurduklarını da iddia etmektedir. Liverani'nin buna en önemli kanıtı ise bir kez daha Alalah'tan gelmektedir. Onun vermiş olduğu bilgiler Alalah kralı İdrimi'nin heykeli üzerindeki metinden gelmektedir. Bu metne göre İdrimi bir isyandan dolayı ülkesinden kaçış ve göçebeler arasında uzun bir süre yaşamıştır. Bu esnada ona katılanlar olmuş ve etrafındakilerin sayısı giderek artmıştır. Metinde Habirular'dan ve Suteanlar'dan da bahsedilmiş olması önem arz etmektedir ve kuvvetle muhtemeldir ki Alalah bölgesindeki hâkimiyetinin tesisi etrafında toplanan bu insanların yardımıyla olmuştur. Kentin iki askeri unsurunun varlığından da söz eden bilim insanları Habirular'ın kentin bir bölgesinde, okçu birlikler olarak nitelendirilen *řannānu* adlı grubu ise başka bir kısmında yer aldığı ifade edilmiştir.¹⁷ Bununla birlikte Geç Tunç Çağı yöneticilerinin kaçaklar konusunda ara vites değişikliğine gittiği de ifade edilmektedir. Artık krallar kaçak insanlardan şehirlerini korumak için uğraş vermişlerdir. Bu konuda yine İdrimi'den bilgi gelmektedir. Onun Piliya adlı bir krallar yaptığı anlaşmaya göre kaçaklar iade edilecektir.¹⁸ Bu noktada kentlerden kaşanların sayısında artış gözleendiği ve bunun da iş gücü eksikliğine neden olduğu anlaşılmaktadır. Kaçakların artık şehirlere alınmaması, teslim edileceğine dair ahitlerin yapılması Liverani tarafından önemli bir noktaya bağlanmıştır. Lauinger'in Liverani'den aktardığına göre zikrolunan bu insanların artık sığınacak yerleri kalmamış böylelikle onlar herhangi bir krallığın kontrolü dışında olan bölgeye, ormanlık alanlara veya bozkırlara taşınmış ve burada görece küçük, önceden var olan, göçebe veya yarı göçebe bir nüfusun saflarına katılmışlardır. Sonuç, devletin kontrolü dışındaki bir nüfusun hızla büyümesi olmuştu ve bu da Liverani ve diğerk akademisyenler tarafından Geç Tunç Çağı'nın sosyo-politik dinamikleri hakkında ileri sürülen çok daha büyük bir anlatıda önemli bir rol oynamıştı.¹⁹

Akhenaten'in Aten adını taşıyan yeni inanç sistemini hayata geçirmek için kurduğu yeni başkenti Akhetaten kentinden gün yüzüne çıkartılan Amarna Mektupları'nda Habiru, Apiru bazen de Sumer belgelerinde olduğu gibi LÚ-sa-gaz şeklinde bu topluluktan sık sık söz edilmiştir. Böylece MÖ 4. binyıl ile MÖ 2. bin arasında Yakınoğu'da dağınık halde yaşayan, dışlanmış bir halk grubunun oluştuğu ve Amarna Mektupları'ndan da bu insanların sayısının azımsanmayacak derecede çok olduğu anlaşılmaktadır.

G. E. Mendenhall ise Habiru kelimesinin Eski Yakınoğu boyunca herhangi bir politik düzene ya da devlete bağlı sayılmayan insan gruplarını veya bireyleri belirtmek için kullanılan bir isimlendirme olduğunu ifade etmiştir. Ancak Habiru

¹⁷ Jacob Lauinger, "Movements of Persons and Populations at Middle and Late Bronze Age Alalah1" *Migration and Mobility in the Ancient Near East and Egypt - the Crossroads IV*, (J. Mynářová, L. Bertolini, F. Zangani), Lockwood Press, Colombus 2024, 115, 116, 122.

¹⁸ Lauinger, *a.g.m.*, s. 116.

¹⁹ Lauinger, *a.g.m.*, s. 116.

topluluğuyla alakalı bilgilerin artmasıyla beraber bilim insanları arasında Habiru kelimesinin “Hebrew” (İbrani) sözcüğüyle aynı olup olmadığı konusunda tartışmalar başlamıştır. Badillos’un Greenberg ve Loretz’dan aktardığına göre Hebrew kelimesinin עבר-br’den geldiği, bunun da “geçmek” anlamını taşıdığı ifade edilse de ismin kökeni yeterince açıklanamamıştır. Buradaki “Br” ifadesi nehrin (nehirle Fırat kastedilmektedir) diğer yakasından geçmeye atfen kullanılmıştır. Mendenhall, İbrani sözcüğü için Kitab-ı Mukaddes terimi olarak şu tanıımı aktarmıştır: “*Herhangi bir politik düzen ya da devlete bağlı sayılmayan etkisiz insan grupları ya da bireyler.*” Bunun ardından kaynakta Apiru’ya bakınız şeklinde bir cümle yer almaktadır. Mendenhall bu bilgiyi verdikten sonra tanımın ilk İsraililer’e bağlandığını ve sonraki nesillerin de bunu “Yahudi” ile aynı anlama gelen bir etnik terim olarak yanlış yorumlamış olduklarını ifade etmiştir.²⁰ Kutsal kitaptan aktarılmış olan tanımın Habirular’ın yaşam biçimi ile olan benzerliği de göz ardı edilmemelidir.

Burada ifade edilen Habiru-Apiru isimlerinin şeklen İbrani (Hebrew) kelimesine benzediği de açıkça görülmektedir. Bundan dolayıdır ki bazı bilim insanları Yakındoğu’nun bu gizemli halkını İbraniler ile özdeşleştirmişlerdir. Çalışmanın ilgili kısımlarında ifade edildiği gibi bazı bilim insanları bunu savunmuş bazıları ise bu fikrin doğruluğunun mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. Habirular hakkında çok sayıda çalışma kaleme alınmış olsa da bu topluluğun kimliğine dair herkes tarafından kabul gören nihai bir sonuca varılamadığı aşikardır.²¹ Bu bilimsel yayınlar Türkiye dışındaki bilim insanlarına aittir. Bu çalışmayı yapmaktaki amaçlarımızdan biri de ülkemizde bu alandaki eksikliği bir nebze de olsa gidermektedir.

Habiru ismi, kısmen MÖ. 1. binyılın başında Fırat’ın batı kısımlarında “ulusal devletlerin²²” kurulmasına, kısmen de bu ismin yerini başka bir terimin almasına bağlı olarak Batı Asya tarih sahnesinden silinmeye başlamıştır. Ancak İbrani ismi Kutsal Kitap İbranice’sinde kullanılmaya devam etmiştir. İbrani tanımlamasının kullanıldığı Kutsal Kitap referansları incelendiğinde, Habiru’nun orijinal sosyal konumunu karakterize eden iki belirgin özellik fark edilir. Bunlar: 1- Anavatanlarından uzak yerlere göç etmiş yabancılar olarak statüleri, 2-

²⁰ Angel Sáenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 1.; George E. Mendenhall, *Antik İsrail’in İnanç ve Taribi-Kitab-ı Mukaddes Bağlamına Bir Giriş*, (çev. Mia Pelin Özdoğru), İnsan Yayınları, İstanbul 2016, s. 302, 312.

²¹ Habirular’ın İsrail (İbrani/Yahudi) halkı ile ilişkisine dair önemli tartışmaların ve bilgilerin yer aldığı şu çalışmalara bakılabilir: Meredith G. Kline, “The Ha-Bi-Ru -Kin Or For Of Israel?”, *Westminster Theological Journal* XIX, 1956, s. 1-24.; Nadav Na’aman, “Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 45, No. 4 Oct., 1986, s. 271.

²² Buradaki ulusal ifadesi kaynakta geçtiği şekilde kullanılmıştır.

köleleştirilmiş ve sömürülen işçiler olarak düşük sosyal statüleri. Bu özelliklerden en az biri Kutsal Kitap'ta İbraniler'le ilgili tüm tanımlamalarda, özellikle de Mısır'a göç ve orada kalış öykülerinde öne çıkmaktadır. Na'aman ayrıca İbraniler'e yapılan tüm kutsal kitap göndermelerinin, MÖ 2. binyıl Habiru imajından ödünç alınan bazı özellikleri yansıttığının açık olduğunu ve iki terimin kullanımındaki farkı ve Habiru unvanının Eski Ahit geleneğinde geçirdiği değişiklikleri küçümsemek gerektiğini ifade eder.²³

Trevor Bryce, Habiru isminin sıklıkla İbrani kelimesiyle ilişkilendirildiğini, daha sonra İbrani olarak tanımlanan halkların Habiru gruplarından ortaya çıkmış olması ya da en azından onlarla bir bağlantısı olmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ardından ise Habirular'ın belirli bir halkı grubunu tanımlamadığını daha ziyade, “çeşitli etnik kökenlerden gelen” ve çoğunlukla teşkilatlanmış yerleşik toplumun dışında başıboş bir yaşam süren çok çeşitli kişi ve grupları kapsayan bir terim olduğunu belirtmiştir. Bryce ayrıca bu topluluğun yaşamış oldukları çağları için bir bela olduğunu, tüccarların ve diğer yolcuların korkulu rüyası haline geldiğini vurgulamıştır.²⁴

Cyrus H. Gordon'un bir makalesinden bu bilim insanının Habirular'ın İbranilerle özdeşleştirilmesi fikrine katıldığı anlaşılmaktadır. Çalışmada yazar kelimelerin aynı olduğunu ve orijinal olarak aynı insanlara atıfta bulunulduğu, ayrıca başlangıçta “İbrani” ifadesinin bir ulusu, bir dini ya da bir dili değil, sosyal bir statüyü ifade ettiğini ifade etmektedir. Kaynakta Nuzi belgelerinin bu konuda önde gelen bir bilgi kaynağı olduğu da dile getirilmiştir. Nuzi'den çıkarılan çivi yazılı belgelerden öğrenildiğine göre burada Habiru sınıfından olan bir kişi gönüllü olarak köle olmuştur. İsteyerek köle olmak ömür boyu bir Habiru olarak yaşamaktan daha iyiydi şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Dolayısıyla belgede zikrolunan Silli-Kubi adındaki kişinin bundan dolayı köle olmayı seçtiği ifade edilmiştir. Gordon, Nuzi'deki bu olayı Tavrât'tan bir ayet ile de ilişkilendirmiştir. Mısır'dan Çıkış (21:2 vd.) ayetlerinde “İbrani köle” ile ilgili yasaların yer aldığı; buradaki “İbrani” kelimesinin Nuzi'deki sosyal anlamını koruduğu belirtilmiştir. İbrani kölenin gönüllü olarak daimî köleliğe girdiği 5. ve 6. ayetlerin konuyla ilgili olmasından dolayı özellikle ilginçtir.²⁵

Çeşitli bilim insanlarının konuyla alakalı ortaya koydukları ifadelerden anlaşıldığı üzere Habirular'ın İbraniler'le aynı toplum olup olmadığı meselesi tam olarak bir netlik kazanmamıştır. Ancak çok yakın bir isim benzerliği olduğu da

²³ Na'aman, *a.g.m.*, s. 286.; Habiru-Hebrew ilişkisine dair şu makaleye de bakılabilir: Julius Lewy, “A New Parallel Between Ḥabirū And Hebrews”, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 15, 1940, s. 47-58.

²⁴ Bryce, *a.g.e.*, s. 47.

²⁵ Cyrus H. Gordon, “Biblical Customs and the Nuzu Tablets”, *The Biblical Archaeologist*, Feb., 1940, Vol. 3, No. 1, s. 12.

anlaşılmakta ve bazı bilim insanları tarafından da vurgulanmaktadır. Bu topluluk hakkında asıl ve en temel olan nokta bu yapının Sumerliler zamanından itibaren Yakınoğu coğrafyasında çok çeşitli isimlerle anıldıkları ve bölgenin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısında önemli izler bıraktıklarıdır. Onların çeşitli isimlerle anılmış olması farklı siyasi yapılarla etkileşim içerisinde olduklarını da göstermektedir. Bundan dolayıdır ki Sumerliler'den itibaren Amarna Çağı'nın sonuna kadar geçen süreçte Yakınoğu'daki siyasi teşekküller onlardan çeşitli adlarla bahsetmişlerdir. Bu durum özellikle Amarna Mektupları'nda en yoğun halini almıştır. Hiç şüphesiz bunda Amarna Çağı'nda yoğun bir diplomasi ağının varlığı etkili olmuştur. Amarna Mektupları'nda bu insanlardan yoğun bir biçimde söz edilmiş olmasına rağmen burada topluluğun kimliklerine, yurtlarının neresi olduğuna dair bir malumat verilmemiş olması da ilginçtir. Ayrıca başlarında bir liderleri varsa bile buna dair bir bilgi mektuplarda ne yazık ki yoktur.²⁶ Bu sebeple günümüz bilim insanlarının Habirular konusunda yapmış olduğu pek çok çalışmada ortak bir paydada buluşamadıkları görülmektedir. Habirular'a dair bilim insanlarının hemfikir oldukları en temel nokta bu topluluğun medeniyet merkezlerinden uzak alanlar olan dağlarda ve ormanlarda başıboş bir biçimde yaşadıkları, zamanla suçluların, kaçakların, sığınmacıların ve toplum dışına atılan kişilerin onlara katıldığı ve giderek sayılarının artmasına bağlı olarak tüccarlar, yolcular ve yerleşikler için büyük bir tehlike arz ettiği yönündeki düşüncelerdir. Böyle bir topluluk onları birleştirecek ve örgütleyecek bir liderin emri altında çok ciddi bir savaş makinesi olabilirdi. Nitekim Amarna Çağı'nda adının sık sık mektuplarda dile getirildiği Abdi-Aşırtı adında bir yöneticinin Habiru gruplarını bu şekilde kullandığı ifade edilir.²⁷ Bryce, Abdi-Aşırtı'nın Habiru gruplarına zengin ganimet elde etme gibi çeşitli vaatlerde bulunarak onları kendi yanına çekmeyi başardığını ifade etmiştir. Hakikaten kaynaklara bakıldığında Abdi-Aşırtı'nın kontrolü altındaki eşkiya gruplarını bölgeden geçen seyyah ve tüccar gruplarını soymak ve kentler üzerine saldırılarda bulunmak için kullandığı anlaşılmaktadır. Böyle yaparak kısa vadede kazançlı çıkmış olsa da Mısır ordularının gazabını üzerine çekmek suretiyle istikbalini tehlikeye atmıştı. Nihayetinde bakıldığında Suriye-Filistin bölgesindeki halkların çoğu Mısır'a tabi idiler.²⁸

Kaynaklar Habirular'ın göçebe olduğunu, yerleşikler arasında tutunamadıklarını net bir biçimde ifade etmektedir.²⁹ Yıllar içerisinde Habiru nüfusunun artış gösterdiği aşikârdır ve bu durum da onların beslenmelerini büyük

²⁶ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu* yaklaşık M.Ö. 3000-330, Cilt II, (çev. Dilek Şendil), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 14.

²⁷ Bryce, *a.g.e.*, s. 249.

²⁸ Trevor Bryce, *Hittitler Anadolu Savaşçıları*, (çev. Ü. Evrim Uysal), Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 165.

²⁹ Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yabuda Krallıkları Tarihi Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016, s. 13.

bir sorun haline getirmiş olmalıydı. Bu insanların yerleşik bir kültüre sahip olmamaları, zorlu doğa koşullarında hayatta kalabilmek için onlara kuşkusuz mücadelecı ve sert tabiatlı bir ruh hali de kazandırmıştır. Nihayetinde zaman içerisinde saldırgan ve savaşçı topluluk ortaya çıkmış olmalıydı. Yerleşikler gibi üretim dinamiklerine sahip olmadıklarından çoğu zaman yağma faaliyetlerinde bulunmak durumunda kalmışlardır. Sumerliler zamanında tutulan çivi yazılı belgelerde bu insanların dağlarda gezdiklerinden ve mantar yediklerinden söz edilmiş olması bu konuya ışık tutan en önemli ifadelerdendir. Zor koşullarda hayatta kalma becerisi kazanan Habirular, zamanla nüfuslarının da artmasıyla birlikte yerleşikler karşısında avantajlı bir konuma ulaşmışlardır denilebilir. Nitekim bu durum Yakındoğu'daki büyük devletlerin de dikkatini çekmiş, bazı siyasi teşekküller zaman zaman paralı asker olarak Habirular'dan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Mısırlılar'ın da Habirular'ı bu şekilde kullandıkları belgelerden öğrenilmektedir. Amarna Arşivi'ndeki EA³⁰ 162 ve EA 163 numaralı mektuplarda Mısır firavunun Damascus'un (Dmaşk=Şam) yöneticisinden kendilerine Habiru insanlar göndermesi yönünde talepte bulunduğu anlaşılmaktadır. Mektuplardaki ifadelerden istenilen Habirulu birliklerin Nübye coğrafyasındaki Kuşiler'e karşı kullanılacağı yönünde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu durum Habirular'ın Mısırlılar tarafından uzak bir bölgede güvenliği sağlamak için kullanıldığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Habirular'ın en azından bir kısmının Suriye bölgesinden uzaklaştırılmak istendiği ve Nübye bölgesinde boşalan alanlara yerleştirilerek Mısır'ın lehine bir nüfuz alanı oluşturulmaya çalışıldığı şeklinde değerlendirmede bulunmak mümkündür. Mektubun yazıldığı dönemde Mısır'ın Nübye'de bir isyanla uğraştığı ve köylerin boşaldığı yönünde kaynaklarda yer alan bilgiler de yaşananları teyit etmektedir.³¹ Demek ki burada zikrolunan Mısır örneğinde olduğu gibi Habirular bazı devletler tarafından iskân politikalarının yürütülmesinde de kullanılmıştır. Bu örnek bağlamında Habirular'ın tarihsel süreç içerisinde eşkıyalık durumundan tekrardan yerleşik yaşama geçtiklerini ifade edebiliriz.

Bu bölümün sonuna gelirken büyük ve küçük devlet mefhumlarının özellikle Amarna Çağı içerisinde ön planda olduğunu vurgulamak faydalı olacaktır. Literatürde ilişkin kaynaklara bakıldığında Hitit İmparatorluğu, Babil (Kassit Hanedanı), Asur ve Hurri-Mitanni devletleri ile Alaşia ve Arzava krallıklarının bu grupta zikredildikleri görülmektedir. Bu güçlü siyasi yapılar Yakındoğu siyasetine yön vermişlerdir. Bunların haricinde Suriye-Filistin bölgesinde irili ufaklı onlarca

³⁰ EA, El-Amarna anlamına gelmektedir ve literatürde yer alan kaynaklarda Amarna Arşivi'ndeki mektuplar bu kısaltmayla ifade edilir.

³¹ Wayne T. Pitart, *Ancient Damascus A Historical Study of the Syrian City-State from Earliest Times until its Fall to the Assyrians in 732 b.c.e.*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1987, s. 71-72.; Nadav Na'aman, *Ancient Israel and its neighbors : interaction and counteraction : collected essays*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2005), s. 27.

şehir devleti de vardı. Bu iki grup devrin iki farklı unsuruydu. Amarna Çağı'nda yaşanan diplomatik ilişkiler ağında bu iki unsur yazışmaların diline de yansımıştır. Büyük devletlerin kralları birbirlerine genellikle kardeşim şeklinde hitap ediyor, küçük şehir devletlerinin yöneticileri ise efendileriyle kurdukları iletişimde onlara hitaben “efendim, güneşim, tanrım” gibi gösterişli sözler kullanıyorlardı.³² Çalışmamıza konu olan Habiru topluluğu ise burada küçük siyasi teşekküller için ciddi tehlikeler arz ediyordu. Onlar korkulan bir eşkiya, hırsızlık yapan çapulcu bir grup ve kimi zaman da aşağılık bir insan topluluğu olarak zikredilmekteydi. Genel olarak bakıldığında Habiru topluluğu büyük ve küçük olsun siyasi teşekküller tarafından düşman olarak görülmüştür ancak kimi zaman da yukarıda zikredildiği üzere kullanışlı bir aparat olarak da varlık göstermişlerdir.

1. Eski Yakınoğu Belgeleri Işığında Habiru İsminin Kökeni, Algılanış Biçimi ve Anlamı

Akadca sözlüklere bakıldığında Habiru isminin ve buna yakın olan kelimelerin şu anlamlara geldiği görülür: *Habatum*: soymak,³³ *haparum*: yayılmak, kuşatmak, ayrılmak, yurtsuz olmak; *hapiru(m)*, başıboş, serseri topluluk; *heperu*, *haparu(m)*: kazanmak.³⁴ Son iki kelime anlamsal açılarından Sumer kaynaklarında Habirular hakkında ifade edilen: “dağlarda gezip, mantar yerler” şeklindeki mana ile örtüşmektedir. Buradan hareketle Habirular'ın yerleşik hayata mensup olan insanlar içerisinde bir aidiyetlerinin olmadığı, evlerinden ve yurtlarından ayrı kaldıkları ya da buna mecbur bırakıldıkları, uzaklaştırıldıkları ve en nihayetinde de göçebe hayat tarzını benimsemek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Sumerce olanlar ise sa-gaz, LÚ-sa-gaz, sa-ga, sag-gaz şeklinde olup bunlar da genellikle hırsız, haydut gibi olumsuz anlamlar ihtiva etmektedir.³⁵

1.1. Sumerliler Zamanında

Habirular hakkında en eski referanslar Sumerliler zamanına tarihlenmektedir. Bunlardan en eski olanı Erhanedanlar Dönemi'ne aittir. (Yaklaşık olarak 2600-2500 civarı.) Bu ilk referansların kaynakları ise sözcük derlemeleri, edebi metinler ve mektuplardan müteşekkildir. Bir diğeri de III. Ur Hanedanı zamanına tarihlenen

³² Habiru isminin bir aşağılama ifadesi şeklinde kullanılmasına örnek olarak EA 67'nin 16.-21. satırlarına bakınız. Rainey, *a.g.e.*, s. 435.

³³ Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate (ed.) *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2000, s. 99.

³⁴ Black, George, Postgate (ed.), *a.g.e.*, s. 106, 114.

³⁵ Sumerce ifadelerin anlamları için bkz: Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, Doctoral Thesis, Faculty of the Humanities, Leiden University, 2010.; Dietz Otto Edzard, *Sumerian Grammar*, Brill, Leiden 2003, s. 148.; Mark E. Cohen, *An Annotated Sumerian Dictionary*, Eisenbrauns, University Park, Pennsylvania, 2023, s. 9, 24, 51, 57-58...vd.

belgelerdir. Bu kayıtların tutulduğu zamana bakıldığında -özellikle de III. Ur Devri-bunların Sami kökenli halkların Yakınoğu'da yoğun bir biçimde varlık gösterdikleri bir süreçte oluşturulduğundan ayrıca önem arz etmektedir. III. Ur Hanedanı'nı egemen olduğu çağda yoğunlaşan Sami halklarının hareketliliği siyasi elitlerin dikkatini çekmiş, buna bağlı olarak zikrolunan insanlar belgelerde yer edinmiştir. Bilindiği gibi bu aşamadan sonraki süreçte III. Ur Hanedanı'nın sona ermesiyle birlikte Sumerliler Mezopotamya'da yönetici zümre olmaktan tamamen uzaklaşacak ve bölge Sami kökenli halkların etkisine ve denetimine girecektir.

Habirular Sumer belgelerinde "LÚ-sa-gaz" şeklinde ifade edilmiştir. Daha net bir ifadeyle Habiru sonraki dönemde kullanılan isim olup bunun Sumerliler zamanındaki karşılığı LÚ-sa-gaz şeklindedir. Habiru terimine karşılık gelen Sumerce kullanımın ilerleyen süreçte benzer nitelikteki insanlar için temel bir anlam teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklardan Sumer ülkesindeki bu insanların Semitik kökene mensup oldukları ve toplumsal yapıda yeni bir unsur olarak kendilerini sisteme dâhil ettirebilmek için mücadele ettikleri de anlaşılmaktadır. Sumer kaynakları bu insanların toplumsal hayatta bir iş gücü olarak yer edindiklerini de ortaya koymaktadır. Bu durum İsrailoğulları'nın Eski Mısır'da ve daha sonra da Babil kralı II. Nabukadnezar'ın yönetiminde bir iş gücü unsuru olarak kullanılmasına benzemektedir.³⁶

Sumerliler zamanında olduğu gibi, ilerleyen süreç içerisinde Yakınoğu'nun farklı noktalarında oluşan Habiru gibi topluluklar gündelik işlerde çalışarak, paralı askerlik yaparak ya da kendi istekleriyle köle olarak hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Ayrıca kaynaklardan bu grupların bir liderin etrafında silahlanarak bir araya geldikleri de öğrenilmektedir. Silahlanmalarına neden olan etkenlerden arasında kendilerini koruyacak bir halk topluluğuna ait olmamaları gösterilebilir. Böylece Sumerliler zamanından başlayan ve ilerleyen tarihi süreç içerisine de yayılan Habiru/LÚ SA.GAZ grupları oluşmuştur denilebilir.³⁷

Sumerlilerden kalan çivi yazılı belgelerde geçen LÚ SA.GAZ ifadesinin "rakibini yere seren, saldırgan, yağmacı, hırsız, serseri, göçebe, başıboş, tarım işçisi, karşıya geçmek" gibi anlamlara geldiği anlaşılmakta, kaynaklarda anlatılanlar doğrultusunda bu toplulukların en temel özelliğinin savaşçı olduğu ve aynı zamanda meskûn mahalde yaşayan insanlara rahatsızlık verdiği görülmektedir. Lipit İştar Kanunu'nda³⁸ da geçen SA.GAZ ifadesinin "yasadışı işler yapan, kaçakçı kimseler" şeklinde anlamlara gelmesi bu durumu destekler mahiyettedir. III. Ur Hanedanı'na

³⁶ <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.09.2024)

³⁷ Mendenhall, *a.g.e.*, s. 54-55-56.

³⁸ Lipit İştar Kanunu'nda yer alan ilgili kanun maddesi için bkz: Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, (ed. Piotr Michalowski), Scholars Press, Atlanta, Georgia 1997, s. 27.

mensup Sumer krallarından Şulgi zamanına tarihlenen bir vesikada³⁹ ise “ısyankâr, haydut” kimselere atfen LÚ SA.GAZ ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Hatta sadece GAZ ifadesi ele alındığında bile bunun da Sumerce öldürmek anlamına geldiği bilgisinden hareketle bu toplulukların normal bir halk kategorisinde yer almadığı anlaşılabılır.⁴⁰ Nitekim Ur-Nammu Kanunu’nda da benzer şekilde GAZ ifadesinin “öldürmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁴¹ Bu cümlelerden Sumerliler zamanındaki LÚ SA.GAZ’ın kavmî/etnik bir kimliğe değil, daha ziyade toplumsal bir yapıya vurgu yapmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sumerliler zamanındaki LÚ SA.GAZ ile Amarna Çağı’ndaki Habiru ifadelerine dair kaynakların verdiği bilgiler birlikte ele alındığında bunların hiçbir zaman olumlu bir anlama gelmediği görülmektedir.⁴²

Öte yandan J. Bottero SA.GAZ kelimesinin mülteci anlamına geldiğine dair bir yorumda bulunmuş ve bunun da genel itibarıyla tercih edilebileceğini ifade etmiştir. Bu bilim insanı ayrıca terimin haydut ve eşkıya olarak çevrilebileceğini de belirtmiştir. Onun ortaya koyduğu açıklamalar kuvvetle muhtemeldir ki Habirular’ın tarihsel süreç içerisinde kurulu düzene düşman kesilen insanlar haline gelen mülteciler veya kaçaklar olmaları düşünülmektedir.⁴³ Netice itibarıyla Amarna Mektupları’nda Habirular’ın yurtsuz, yerleşim alanlarına saldıran, yağma yapan haydut gruplar olarak sıklıkla bahsedildiği bunun da Sumer kayıtlarıyla benzer nitelikte olduğu görülmektedir. Bu bağlamda bahsedilen insanların önce yerleşikler arasında yaşadıkları, çeşitli işlerde çalıştıkları, topluma uyum sağlayamadıklarından yahut çeşitli suçlar işlemelerinden dolayı istenmeyen kimseler haline geldikleri ve en nihayetinde yerleşim alanlarından dışlandıkları şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

³⁹ İlgili vesika Şulgi’ye eşkıyalar ve haydutlar hakkında yazılmış bir mektuptur. bkz: <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section3/c3111.htm>. (Erişim tarihi: 10.03.2025)

⁴⁰ Arçın, *a.g.e.*, s. 10.; <https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/artifacts/464355>. (3.10.2024); Roth, *a.g.e.*, s. 17.

⁴¹ İlgili kanun maddelerine örnek olması açısından Ur-Nammu Kanunu’nda yer alan şu iki madde incelenebilir: (C iii 52-54) *tukum-bi lu-u sag-gis bi-in-ra lu-bi i-gaz-e-dam*. (Eğer bir adam cinayet işlerse o adamı öldürecekler.), (C iii 55-56) *tukum-bi lu-u sa-gaz-sein-ak in-gaz-e*. (Eğer bir adam kanunsuz davranırsa onu öldürecekler.) Bkz: Roth, *a.g.e.*, s. 17; Ayrıca Lipit İhtar Kanunu’nda da benzer şekilde gaz ifadesinin öldürmek anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bkz: Roth, *a.g.e.*, s. 27.

⁴² Steven Weitzman, *The Origin of the Jews The Quest for Roots in a Rootless Age*, Princeton University Press, Princeton 2017, s. 82.; Moran, *a.g.m.*, s. 596.

⁴³ https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 3.10. 2024)

1.2. Mari Arşivi'nde

Yakındoğu coğrafyasında ciddi bir sıkıntı kaynağı olan Habiru topluluğuna Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen Mari Arşivi'nden⁴⁴ çıkarılan belgeler de ışık tutmaktadır. Arşivde Mari kralının Alakhtum adında bir kenti satın almasıyla alakalı belge oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Burada satın alınacak olan kent Alalah ile özdeşleştirilir. Olaylar ise Hammurabi'nin de yaşadığı MÖ ikinci binyılın ilk çeyreği gibi oldukça eski bir döneme tarihlenmektedir. Burada şehrin satın alınmasından ziyade kentte yaşayan insanlar konumuzla daha yakından ilişkilidir. Arşivde yer alan ilgili belgeler şehrin satın alınmasından sonra burada iki grup insanın bulunduğuna dair bilgi verir. Bunlardan ilki, özel mülkiyete ait tarlalarda tarımla uğraşan, farklı zenginlik ve statüdeki kişilerden oluşan bir gruptur. En azından Mari Kralı'nın şehri satın almasından sonra şehirde bulunmamaları, buradan gitmeleri gerekiyordu. İkinci grup Alalah/Alalakhtum'un "oğullarından" oluşuyordu. İlk grubun aksine, "oğulların" bölgede olmaları gerekiyordu, ancak belli ki bazıları burada değildi ve kalanlara da gelmeyen kardeşlerini geri çağırılmaları emredilmişti. Burada oğullar ifadesinden kasıt ise bölge halkı idi. Muhtemelen borç vb. gibi nedenlerden dolayı yerlerinde değillerdi. Onların borçlarından dolayı hala sorumlu olduğuna dair metinde yer alan ifadeler bu insanların kenti terk ettiğini düşündürmektedir.⁴⁵

Mari vesikalarında *Habatum* şeklinde bir kelime geçmektedir ve bu ibare eşkıya, haydut, çeteci gibi anlamlarda kullanılmış olup Habirular'ı anımsatmaktadır. Ayrıca *Habatum* adı verilen bu zümrenin Kenanlı olduğuna dair de bilgiler verilmiştir. Bu bilgiden Amarna Çağı öncesinde de Suriye-Filistin bölgesinde benzer nitelikte toplulukların varlık gösterdiği bunun da *Habatum* olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ *Habatum* kelimesinin Eski Babil devrine tarihlenen kayıtlarda "hırsızlık yapmak, yağmalamak, çalmak, kaçırmak" gibi anlamlar taşıdığı da belirtilmektedir.⁴⁷ Mari Mektupları'nda da bu zümreye mensup insanların

⁴⁴ Mari Arşivi hakkında detaylı bilgi için bkz: Yusuf Kılıç Aysel Ateş, "Eski Mezopotamya'nın Büyük Arşivleri (Nippur, Tell Şemsāra, Babil, Mari (Tell Hariri) Arşivi ve Ninive (Asurbanipal) Kitaplığı), *Kafdağı Dergisi*, C.4, S. 2, 2019, s. 88-106.

⁴⁵ Lauinger, *a.g.m.*, s. 117, 119.

⁴⁶ Nadav Na'aman, "Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 45, No. 4, Oct., 1986, s. 274-275; Michael Nathanson, *Between Myth & Mandate: Geopolitics, Pseudohistory & the Hebrew Bible*, Authorhouse, Bloomington 2014, s. 80.

⁴⁷ Robert M. Whiting, JR., *Old Babylonian Letters from Tell Asmar*, The University of Chicago Press, Chicago 1987, s. 143.; Antoine Cavigneaux, "À tâtons dans le noir : À la recherche du sens de *ḥabātum*" In *The First Ninety Years: A Sumerian Celebration in Honor of Miguel Civil*, (ed.Lluís Feliu, Fumi Karahashi and Gonzalo Rubio), De Gruyter, Berlin, Boston 2017, s. 12-13.

şehirleri tehlikeye attıkları, insanların koyunlarını çaldıklarına dair bilgiler verilmiş olması bu kavramın Babil’de ve Mari’de benzer şekilde algılandığını göstermektedir.⁴⁸ Ayrıca bu kelimenin köklerinden türetilen bazı sözcüklere bakıldığında örneğin bunlardan “...*ih-bu-ti-ka*” nın “vurmak” anlamında kullanıldığı; bir başka örnek olarak ise “...*ih-bi-it*” ile “dövmek”, harman yapmak için “vurmak” şeklinde tarım ürünü hasadıyla alakalı bir cümlede yer almıştır. İlgili örnekler Sumerce olan ve İştar’a yazılan bir metinde geçmektedir ve anlamsal açıdan Mari’dekilerle oldukça yakındırlar. Kaynakta bu kelimenin kökünden türeyerek oluşan sözcüklerin genel olarak şu anlamlara geldiği vurgulanmıştır: Karşıya geçmek, yağma yapmak, saldırmak, baskın yapmak, vasıfsız işgücü, zahmetli bir şekilde yürümek, bir işle uğraşmak, baskı yoluyla elde etmek, zorla kapmak, tahıl elde etmek.⁴⁹ Kaynakta yağmacı olan bir *habbatu* ile iş arayan *habbatu*’yu birbirinden ayırt etmek zordur şeklinde bir ifade de yer almaktadır. Bu açıdan kelimenin çok farklı sosyal statülere işaret etmiş olmasının bazı olumsuz durumlara da yol açtığı aşikârdır.⁵⁰ Anlamlar arasında yer alan tahıl elde etmek ifadesi de hububatla ilişkilendirilebilir. Nitekim kök olarak oldukça yakındırlar. Kelimenin tarım işçisi olan bir topluluğu atıf yaptığının da ifade edilmiş olması bu fikri güçlendirmektedir.

Mari belgelerinde geçen Habatum kelimesine çeşitli anlamlar yükleyen bilim insanları arasında Veenhof ve Eidem de bulunmaktadır. Onlar, Habatumlar için “siyasi kontrolden bağımsız, kötü şöhretli, profesyonel paralı askerler ve soyguncu” gibi çeşitli nitelendirmelerde bulunmuşlardır. Burada onların kötü şöhretli olduğu yönündeki ifade muhtemelen karşılaştıkları kimselere verdiği zarardan dolayı dile getirilmiş olmalıydı. Bu bilim insanları aynı zamanda Habatumlar’ın Habur ve Sincar bölgelerinden geldiklerini de dile getirmiştir. Habatum kelimesinin Asur Ticaret Kolonileri Devri’nden kalma belgelerde de geçtiği dikkate alındığında Asurlu tüccarların Koloni Devri’nde çeşitli eşkıya unsurlarından mustarip olduklarını da düşündürmektedir.⁵¹

Öte yandan Mari belgelerinde geçen ve “göçmen” manasına gelen Habāru kelimesi de bu topluluğun yerleşik bir yaşam tarzını benimsemediği net biçimde anlaşılmaktadır. Benzer şekilde *hbr* kökünden geldiği aktarılan *hibrum* kelimesinin de göçebe yaşam tarzını benimseyen topluluklara karşılık kullanılmış olması bu insanların meskûn mahalde yaşamadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Böylelikle Habiru kelimesinin ve benzer türevlerinin birbirine çok yakın anlamlar taşıdıkları

⁴⁸ Moran, *a.g.m.*, s. 596;

⁴⁹ Cavigneaux, *a.g.m.*, s. 14, 23, 28, 31.

⁵⁰ Cavigneaux, *a.g.m.*, s. 32.

⁵¹ Klaas R. Veenhof, Jesper Eidem, *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press, Göttingen 2008, s. 332-333.

anlaşılmaktadır.⁵² Bu durum Sumerliler zamanından itibaren süregelenmiştir. Öte yandan E. Memiş'te yer alan bilgilere göre ise Mari Arşivi'nde, Tevrat'ta da adı geçen Benyamin Oğulları "Güney Oğulları" anlamına gelen "Maru İamina" şeklinde, İbraniler'den ise Habiru olarak bahsedildiğinin bilgisi de verilmiştir.⁵³

1.3. Asur Belgelerinde

Yakınoğu'nun en önemli siyasi teşekküllerinden biri olan Asur Devleti'nden kalma çivi yazılı belgeler de konuyla ilgili önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Asur kraliyet yazıtlarında üç kez ^{LÜ}urbi terimi geçmektedir. Zikrolunan yazıtlar Sanherib (2 kez) ve Asurbanipal'e (1 kez) aittir. Bu kelimenin, Asur askerî seferlerinden dolayı anavatanlarından çevre bölgelere kaçan, süreç içerisinde çeşitli gruplar oluşturan ve zaman zaman da Asur'a karşı isyan eden yöneticilerin ordularında paralı asker olarak görev yapan kaçak grupları ifade ettiğİ öne sürölmektedir. Bu özellikler Habiru gruplarının tipik özellikleridir ve MÖ üçüncü ve ikinci binyılın sonlarındaki antik Yakınoğu belgelerinden iyi bilinmektedir. Yukarıda adı geçen Asur krallarının yazıtlarında ^{LÜ}urbi'nin askeri birlik ve isyancı olarak geçtiğİ anlaşılmaktadır. Bu anlamlardan ilki Sanherib'in yazıtlarında, diğeri ise Asurbanipal'de yer almaktadır.⁵⁴ Na'aman bilim insanlarının urbi için iki ana yorumlama çizgisi önerdiğini aktarmıştır. Bunlardan ilki etnik bir grup, yani Araplar; diğeri ise bir savaşçı tipinin tanımı. Na'aman ilkinin uzun zaman önce Eph'al tarafından reddedildiğini ifade etmektedir. İkinci yorumun ise birçok çeşidi vardır diyen Na'aman, H. Winckler ve T. Bauer'den urbi'nin "kaçaklar" veya "haydutlar" anlamına geldiğini, A. L. Oppenheim'in bunu "düzensiz birlikler" olarak, H. Tadmor'un ise "özel bir askerî tür", "elit birlikler" olarak çevirdiğini nakletmiştir. Son olarak, E. Frahm ise iki etnik ve askeri yorumu birleştirmeyi önermiştir. Urbi'nin, bir Arap kabilesi olarak varsayılan Urbu'nun adını taşıyan seçkin birliklere verilen bir isim olduğünü da varsaymıştır.⁵⁵

MÖ 8. ve 7. yüzyıllara tarihlenen Asur belgelerinde zikrolunan "urbi" adlı grup hakkında kaynaklarda önemli referanslar yer almaktadır. Sözlüklerde bu kelimeyle alakalı olarak "kaçak, haydut, düzensiz birlik, özel bir askerî tür" şeklinde açıklamalar bulunmaktadır. Bu anlamlar J. Bottero'nun daha evvel aktarılan açıklamalarıyla mukayese edildiğinde bazılarının birbiriyle örtüştüğü görölmektedir. Eski Yakınoğu tarihinin önemli bilim insanlarından biri olan N. Na'aman'a göre

⁵² Arçın, a.g.e., s. 7.

⁵³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğİ'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi, Bursa 2015, s. 105.

⁵⁴ Nadav Na'aman, "Habiru-Like Bands in the Assyrian Empire and Bands in Biblical Historiography", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 4 (Oct. - Dec., 2000), s. 621.

⁵⁵ Na'aman, a.g.m., s. 622.

ise “*urbi*” sözcüğü “*terk etmek, kaçmak*,” gibi anlamlara karşılık gelmektedir.⁵⁶ Na’aman, urbi sözcüğü için -Winckler ve Bauer tarafından önerildiği gibi- nirubu “kaçmak, fırar etmek, fırar etmek” fiilinden türetilmiş Asurca bir formdur der ve bu fiilin arbu: “kaçak, ailesi olmayan kişi”, arbitu: “kaçış”, munnarbu: “kaçak” ve nerubtu: “kaçış” gibi diğer türevleriyle yakından ilişkilidir şeklinde eklemeye bulunur. Urbi terimi, genellikle yıkım ya da ilhak içeren Asur askeri seferleri karşısında yurtlarından kaçan ve çevre bölgelere sığınan kaçak gruplarına atıfta bulunur diyen Na’aman, yerlerinden edilen bu insanların, önde gelen bir liderin komutası altında bir grup oluşturarak kendilerini yeni koşullara adapte etmeye çalıştığını, bu grupların ise askeri yeteneklere sahip saldırgan ve bağımsız silahlı organlar olduğunu ifade eder. Tahmin edileceği üzere bunlar çoğu zaman yerleşik toplumlar için tehlikeli hale gelmişlerdir. Askeri yetenekleri sayesinde, zaman zaman komşu hükümdarların ordularında paralı asker olarak hizmet etmişlerdir.⁵⁷ Onun verdiği bilgiler de diğerleriyle örtüşmektedir. Bu bağlamda “*urbi*” ifadesinin Habiru isminde olduğu gibi olumlu bir anlam taşımadığı ve daha çok olumsuz durumları çağrıştırdığı görülmektedir.

“*Urbi*” sözcüğü Asur imparatorluk çağına rastlayan süreçte askeri seferler sonucunda ilhak edilen ve tahrip edilen yerleşim yerlerinden yani vatanlarından kaçarak çevre bölgelere sığınan kaçak grupları veya mültecileri adlandırmak için de kullanılmıştır. Köklerinden koparılmış ya da kaçmak zorunda kalmış olan bu insanlar, yerleşim yerlerinden uzakta meskûn mahalden yalıtılmış bir topluluk oluşturarak yeni yaşam koşullarına uyum sağlamaya çalışmış olmalıydılar. Böylece vücut bulan bu sınıf, yerleşiklerden bağımsız olarak dolaşan silahlı birlikler haline gelmiştir denilebilir. Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda onları yasadışı, eşkiya veya bir çeşit barbar, yağmacı olarak nitelendirmek mümkün durmaktadır. Bu insanlar silahlı olmalarından ötürü yerleşik alanda yaşayanlar için büyük bir tehlike arz etmiş fakat savaşı özelliklerini fırsat bilen bazı siyasi teşekküller ise bu insanlardan “paralı asker olarak” faydalanmışlardır.⁵⁸ Bu nitelikler Yakındoğu’nun MÖ 3. ve 2. binyıllarında bilinirliği çok fazla olan Habiru gruplarına özgüdür şeklinde değerlendirmeleri bulunan Na’aman’ın söyledikleri konu açısından oldukça faydalıdır. Bu bilgiler ışığında ise şu tablo ortaya çıkmaktadır: “SA.GAZ”, “Habiru”, “Habatu(m)” veya “*Urbi*” gibi isimlerin yer aldığı metinlere bakıldığında

⁵⁶ Mordechai Cogan, “Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib’s Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction”, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, (ed. Isaac Kalimi and Seth Richardson), Brill, Leiden-Boston 2014, s. 71.; M. Elat, “Arguments for the Identification of the LU Urbi in Assyrian Royal Inscriptions”, *Studies in Historical Geography & Biblical Historiography presented to Zecharia Kallai*, (ed. G. Galil, M. Weinfeld, Brill, Leiden 2000, s. 232 vd.

⁵⁷ Nadav Na’aman, “Habiru-Like Bands in the Assyrian...”, s. 622.

⁵⁸ Bkz: EA 195. W. L. Moran, *Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1992, s. 273.

onlardan olumlu bir biçimde söz edilmemiştir. Bu durum öyle nefret edici bir boyuta varmıştır ki Amarna Mektupları'ndan birinde onlar için “kaçak köpek” şeklinde aşağılayıcı bir ifade bile kullanılmıştır.⁵⁹ Böyle bir benzetme, Habirular'ın en azından bazısının bir zamanlar köle olduğunu ve efendisinin elinden kaçtığını da akla getirmektedir. Bilindiği gibi Eski Yakındoğu toplumlarında kölelik yaygın görülen bir durumdu. Kölelerin sahibinin elinden firar etmesi onların ölümüne mahkûm edilmelerine neden olan ciddi bir suç olarak kabul edilmekteydi.⁶⁰ Bu doğrultuda efendisinden kaçan kölelerin hayatlarını devam ettirebilmek için Habirular'a dâhil olduklarını söylemek pekâlâ makul durmaktadır. Bu gibi durumlar ise Habirular'ın sayısında artışa yol açarken onları vücuda getiren unsurların da toplum hayatının hangi katmanına mensup olduklarını da ortaya koymaktadır. En nihayetinde düşünüldüğünde bu insanların kaybedecek hiçbir şeyleri kalmamıştı. Elleri son kalan şey sadece canları olmalıydı. Yaşam koşulları göz önünde bulundurulduğunda bunun da pek öneminin kalmadığı düşünülebilir. Bu açıdan her türlü yasadışı işe girişmeleri de kolay olmuştur diyebiliriz.

Habiru adına rastlanan belgelerin yer aldığı başka bir kaynak lokasyonu da Kültepe ve Alishar'dır. Bilindiği gibi bu bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde binlerle ifade edilen ve çivi yazısıyla oluşturulmuş kil tablet gün yüzüne çıkarılmıştı. Bu belgelerin çoğu Asurlu tüccarlara ait ticari vesikalardır. Bunlardan birinde başka bir şehirde hükümlü olduğu anlaşılan Habirulu bir grup insanın salıverilmesiyle ilgili bir ifade dikkat çekmektedir. Bu cümleden Asurlu tüccarların emrinde Habirular'a mensup kişilerin olduğu net bir biçimde anlaşılmaktadır. Yine kaynaklarda Yapah-Addu'nun Fırat yakınlarında bir yerleşim yeri tesis ettiği, burada sayısı bini geçen Habiru askerinin iskân edildiği söz edilmektedir.⁶¹ Bu bilgiden de Habirular'ın savaşçı özellikler taşıdıkları, onların Asurlular'ın hizmetinde de paralı askerlik yaptıkları, yeri geldiğinde herhangi bir liderin emrine girdikleri anlaşılmaktadır.

1.4. Babil Kayıtlarında

Asurlular gibi Semitik halklardan olan Babilliler de Habirular'dan veya bununla benzer nitelikteki Habbatum gibi topluluklardan bahsetmişlerdir. Babil kralı Hammurabi'nin oğlu ve aynı zamanda halefi olan Şamşı-İluna zamanına tarihlenen belgelerde Habbatumlar'dan bir çeşit paralı profesyonel asker olarak söz edilmiştir. Veenhof ve Eidem'in aktardıklarına göre kaynaklarda bu topluluk için “kötü şöhretli Habbatumlar” nitelendirmesi de yapılmıştır. Bunların Yakındoğu'da

⁵⁹ Bkz: EA 67:16-21. Rainey, *a.g.e.*, s. 435.

⁶⁰ https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.10. 2024); Marc Van De Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, (çev. Bülent O. Doğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 98.

⁶¹ James P. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1969, s. 483.

yeni bir fenomen olduğunu ifade eden bu iki bilim insanı, Mari’de bulunan belgelerden kralların Habbatımlar’ı paralı asker olarak kullandıklarına ilişkin bilgiler yer aldığını ifade etmektedirler. Anlaşıldığına göre Habbatımlar siyasi otoriteden bağımsız hareket eden topluluklardı ve mevsimsel ve muhtemelen de siyasi nedenlerden ötürü Habur ve Sincar bölgesine gelmişlerdi. Bu da onların yaşam koşulları veya belki de iş imkânları nerede uygun ise oralara göç ettiğini dolayısıyla bir çeşit göçebe yaşam koşulunu benimsediklerini göstermektedir ki yukarıdaki bölümlerde onların iş arayan bir kitle olarak da bahsedilmişti. Bahsi geçen dönemde ne Babil ne de Yamhad Krallığı bölgede tam anlamıyla egemenlik sağlayabilmiş değildi. Bu durum kuvvetle muhtemel zikrolunan toplulukların rahat hareket etmelerine imkân sağlamıştı. Bundan dolayı Veenhof ve Eidem, Habbatımlar benzeri eşkıya unsurların tüm Yakındoğu’da yaygın bir şekilde görüldüğünden söz eder. Kaniş’ten çıkan Eski Asurca bir belgede Habbatımlar’dan söz edilmesi, Alalah yöneticisi Muzun-Addu’nun generali Tahe-Addu’nun bir Habbatımlar olması bunu gösterdiği gibi bu insanların belli bir statüye gelebildiklerini de ortaya koymaktadır. Buradaki ifadelerden anlaşıldığına göre bazı siyasi yapılar çıkarlarına uygun olarak Habbatımlar’dan faydalanıyordu ve belki de bu türden toplulukların mevcudiyeti günümüz Ortadoğu bölgesinde de olduğu gibi Eskiçağ’daki bazı teşekküllerin politikaları için uygun bir durum idi. Veenhof ve Eidem kırsal bölgede bu türden dağınık grupların dolaşmasını Babil’in güçlü bir otorite olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Larsa, Eşnunna ve Mari gibi merkezlerin ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkan bölgesel otorite boşluğuna bağlarlar. Buradan Yamhad Krallığı ve Babil’in bir hayli geniş bir alanda meydana gelen otorite boşluğuna tam anlamıyla hükmedememiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Eskiçağ tarihi açısından gayet normal durum olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki günümüzde bile güçlü devletlerin çok gelişmiş teknolojik ve askeri altyapıları olmasına rağmen çeşitli eşkıya/korsan gruplar bu devletler tarafından yok edilememektedir. Bu satırların kaleme alındığı 2024 yılında Yemen dolaylarında ve Yakındoğu’nun pek çok noktasında çeşitli korsan saldırıları yaşanmıştı. Bu açıdan Eskiçağ dünyasında durumun ne denli zor olabileceği tahmin edilebilir. Hammurabi gibi güçlü bir kral olsa bu çok kolay olmayacaktır. Siyasi mücadelelerde çıkarlarına uygun olarak herhangi bir tarafa meyleden ve tehlikeli derecede belirsiz bir unsur olan Habbatımlar oldukça rahat hareket alanına sahiplerdi. Bu açıdan onların varlıkları uzun vadede istikrarı bozucu bir faktör oluşturmuştu.⁶²

Habbatımlar ve Habirular gibi çeşitli eşkıya topluluklarının rahat hareket edebilecekleri yaşam alanına sahip olması ve amaçlarını gerçekleştirebilmesi en başta güçlü bir siyasi otoritenin olmamasından kaynaklanıyordu. Güçlü bir siyasi organ var olsa bile bu tip yapılar tamamen yok edilemiyordu veya yok edilmek istenmiyordu. Çünkü birilerinin böyle gruplara her zaman ihtiyacı oluyordu. Bu, tıpkı günümüzdeki Ortadoğu veya başka coğrafyalardaki yasadışı örgütlerin varlığı

⁶² Veenhof, Eidem, *a.g.e.*, s. 332-333.

gibi düşünülebilir. Bunlar nasıl bazı devletler tarafından kullanılıyor ise eskiden de durum buna benzerdi demek yanlış olmayacaktır. Örneğın Amarna Çağı'nda Suriye-Filistin bölgesinde güçlü bir siyasi otorite yoktu ve bu nedenle Habirular bölgede rahat bir biçimde hareket edebilmişti. Ancak zamanda biraz geriye, Mısır'da III. Tutmosis gibi güçlü bir kralın başta olduğu döneme gidildiğinde böyle bir durumun en azından Amarna Çağı'ndaki kadar olmadığı anlaşılacaktır.

Yukarıda verilen bilgiler Babil Devleti'nin erken dönemlerine tarihlenmektedir. Bundan yüzlerce yıl sonra MÖ 8. yüzyıla tarihlenen Babil kayıtlarına bakıldığında da Habirular'dan söz edilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Bahsi geçen kayıt II. Marduk-apla-iddina zamanına aittir. Bu zaman zarfında II. Marduk-apla-iddina Elam'dan Babil'e dönmektedir ve tahtı ele geçirmek istemektedir. Babil "A Kral Listesinde" II. Marduk-apla-iddina için "Habi'nin askeri" ifadesi yer almaktadır. Burada geçen "Habi" kelimesinin Habirular'ın bir kısaltması olduğu dile getirilmektedir. Bu cümleden II. Marduk-apla-iddina'nın tahtı ele geçirmek için Habirular'la iş birliği yaptığı anlaşılmalıdır. Bu muhteris kişi kısa süreliğine gücü eline alsada Sanherib'in yıllıklarından onun bertaraf edildiğı anlaşılmalıdır.⁶³ Öte yandan Sanherib'in MÖ 701 yılında Yahuda'ya düzenlediğı seferinin ayrıntılarının yer aldığı belgelerde de ^{LÜ}urbi ifadesinin geçmesi de bir hayli dikkat çekicidir. Burada geçen ^{LÜ}urbi (*urbi* adamları) kullanımının da kaçak, haydut anlamında olduğu anlaşılmalıdır.⁶⁴

1.5. Nuzi Arşivi'nde Habirular

Yakınoğu'nun önemli arşivlerinden birine ev sahipliğı yapan Nuzi yerleşkesi de sunmuş olduğu vesikalarda Habirular'dan bahsetmiştir. MÖ 15. yüzyıla tarihlenen bu belgelerde bölgede köle olarak varlık gösteren topluluğa dâhil olanların ekonomik sebeplerden dolayı bu duruma düştükleri ifade edilmiştir. Ancak bedelini ödemek şartıyla bu insanların özgürlüklerine kavuşabilen kişiler olduğuna dair de bilgiler vardır.⁶⁵ Bu ifadeden zikrolunan kişilerin bağımsızlıklarını elde ettikleri andan itibaren toplum hayatında yer edinebilecekleri anlaşılmalıdır. Böylece Nuzi'deki Habirular'ın sosyal tabakada statülerinin değışebildiğı görülürken bu bilgiler Yakınoğu'da çeşitli yerlerde yaşayan Habirular'ın tamamının kentlerden uzakta, göçebe bir yaşam tarzında olmadıklarını da ortaya koymaktadır. Şunu da ilave etmek lazımdır ki Nuzi Arşivi sayesinde Habirular arasında kadınların olduğu da tespit edilmiştir.⁶⁶

⁶³ Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley-Blackwell, Chichester-Medford 2018, s. 201, 203.

⁶⁴ Arçın, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁵ Arçın, *a.g.e.*, s. 9.

⁶⁶ Bkz: Miguel Civil, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (ed.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago,

Habirulara ilişkin Nuzi Arşivi'nden öğrenilen bir başka önemli detay da bu insanların kendilerini köle olarak sattığıdır. Bu konuyla ilişkili belgelerden olan JEN V, 458'de Asur ülkesinden Warad-kûbi adında bir Habiru'nun kendi isteği üzerine Puḫi-šenni'nin oğlu Teḫip-tilla'nın kölesi olduğu anlatılmaktadır. Metinde ayrıca Warad-kûbi'nin Teḫip-tilla'nın evini terk etmesi, yani anlaşmayı feshetmesi durumunda, kendi yerine Teḫip-tilla'ya bir erkek köle (bunun da genç bir adam olacağı vurgulanmıştır) sağlayacağına dair bilgi verilmektedir. Metnin devamından şahitler huzurunda yemin edilerek bir anlaşma yapıldığı da anlaşılmaktadır.⁶⁷ Bu kaynaklar Nuzi toplumundaki sosyal statüye dair önemli bilgiler içerdiği gibi bölgedeki Habiru topluluğu hakkında da dikkat çeken detaylar sunmaktadır.

Böylelikle Habiru gruplarının genellikle Suriye-Filistin'de, kısmen Mezopotamya'da ve az bir oranla da Anadolu'da olmak üzere Yakınoğu coğrafyasının farklı bölgelerinde varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu denli geniş bir bölgede herhangi bir siyasi yapıya aidiyetlerinin olmadığı, ücreti mukabilinde askerlik yaptıkları ve kimi zaman da Nuzi örneğinde olduğu gibi kendi istekleriyle de köle oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁸ Meskûn mahaldeki insanlar gibi stabil bir yaşam koşuluna sahip olmayan bu topluluğun büyük kısmı bir çeşit göçebe hayat tarzında idi ve kuvvetle muhtemel yapısal olarak çeşitli ırklara mensup insanları bünyesinde barındırıyordu. Bundan dolayıdır ki zikrolunan topluluk adeta bir sis perdesiyle örtülü olup detaylarına vakıf olunamamakta genellikle çevresel ölçekteki faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Tıpkı Hitit Devleti'ni tarihleri boyunca rahatsız eden Gaşkalar gibi belli bir merkezi yapıya sahip olmadıklarından Habirular da topyekûn ortadan kaldırılamamıştır da denilebilir.

1.6. Hitit Kaynaklarında

Eskiçağ Anadolu tarihinin ilk imparatorluğunu kuran Hititler'e ait vesikalarda da LÚ-SA.GAZ ifadesi ile bu topluluktan söz edilmektedir.⁶⁹ Kaynaklarda yurtsuz olarak nitelendirilen Habiru halkının Hitit ülkesine de göç ettiğine dair bilgiler vardır. Hatta Hitit ülkesinden IV. Tuthalia zamanından günümüze ulaşan bir tanrı listesinde Hapiri adında bir tanrıdan da söz edilmiştir. Bu da onların Hitit toplumuyla olan tanışıklığının kısa bir zaman dilimini kapsamadığını, bunun uzun geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Hatta bir yoruma göre de kendi tanrılarını muhafaza ettiklerinden dolayı bunların asimile

Volume 1, A Part II, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 2004, s. 48, 99.

⁶⁷ Maynard Paul Maidman, *Nuzi Texts and Their Uses as Historical Evidence*, (ed.. Ann Guinan), Society of Biblical Literature, Atlanta: 2010, s. 29.

⁶⁸ <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 01.09.2024)

⁶⁹ Miguel Civil, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (ed..), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 6*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 1995, s. 84.; Bryce, *Hitit Krallığı*, s. 249.

edilememiş göçmenler oldukları da ifade edilmiştir.⁷⁰ Öyle ki Hitit tarihinde “Habiru Anlaşması” adını taşıyan bir ahitten bahsedilmiş olması bu topluluğun Hitit dünyasında varlığını kabul ettirdiğini göstermektedir.⁷¹ Bu noktada Hititler’in onları paralı asker olarak kullanmak istediğı ve buna bağılı olarak da onlara bazı özgürlükler vermiş olmaları ihtimaller dahilinde düşünülebilir.

MÖ 1500'lere tarihlenen bir Hitit belgesinde yer alan bilgilerden de “askeri amaçla istihdam edilen kişilere” atfen LÚ-SA.GAZ ibaresinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiden hareketle Hititler’in de Mısırlılar gibi çeşitli yabancı unsurları askeri amaçlar doğrultusunda kullandıkları ve bunlar arasında Habirular’ın da yer aldığı görülmektedir ki bir defasında 3000 Habirulunun Hitit ordusunda görevlendirildiğı ifade edilmiştir. Yukarıda ifade edilen Habiru tanrısının Hitit tanrı listesinde yer edinmiş olması onarın Hitit ülkesinde uzunca bir süre yaşadığına bu süreç içerisinde de paralı askerlik yapmış olabileceklerini düşündürmektedir. Öte yandan başka bir Hitit vesikasında ise normal olmayan bir doğum için de bu ifadenin “*uğursuzluk*” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷² Bu durum Yakınoğu belgelerinin çoğunda olduğu gibi Hitit dünyasında da LÚ-SA.GAZ ibaresinin ekseri olumsuz durumlarla beraber kullanıldığını göstermektedir.

Microop, Yakınoğu’daki çeşitli devletlerin Habirular’ı işçi veya paralı asker olarak kullandığını ve onların kendi şartlarını belirleyecek bir ağırlığa sahip olduklarını ifade etmiştir ancak Hitit krallarından III. Hattuşili’nin Ugarit bölgesinden hiçbir kimseyi Hatti memleketinde habiru olarak kabul etmeyeceğinin bilgisini vermektedir.⁷³ I. Singer de Hititler zamanında yaşayan halklardan olan Lukkalar’ı Anadolu’nun Habirular’ı olarak nitelendirmiştir. Lukkalar, Hititler’in uyruğı olarak nitelendirilirken onların üzerinde tam anlamıyla bir Hitit kontrolünün sağlanamadığı, onların tıpkı Habirular gibi saldırgan bir toplum oldukları dile getirilmiştir. Nitekim Hitit belgelerinde Lukkalar isyana meyilli, kavgacı bir halk olarak tasvir edilmektedir ayrıca onların deneyimli gemiciler oldukları da belirtilmiştir.⁷⁴

1.7. Eski Mısır’da Habirular

Eski Mısır’da 18. ve 19. Hanedanlıklar zamanında Suriye-Filistin coğrafyasıyla yakından ilgilenilmiştir. Bu dönemlerde, zikrolunan bölgeden Mısır’a çok çeşitli ve sayıca da azımsanmayacak miktarda bir nüfusun geldiğı, bunların da özellikle Nil Deltası’na ikamet ettirildiğı ifade edilmektedir. Kaynaklarda bu

⁷⁰ Isabella Klock Fontanille, *Hititler*, (çev. Nuriye Yigitler), Dost Kitabevi 2005, s. 52.

⁷¹ Bkz. Güngör Karağuz, Boğazköy ve Hitit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti’nin Siyasi Anlaşma Metinleri, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s. 258.

⁷² Arçın, *a.g.e.*, s. 10.; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 9.

⁷³ Microop, *Antik Yakınoğu’nun...*, s. 203.

⁷⁴ Bryce, *Hitit Krallığı...*, s. 84.

insanların bazısının barış içinde ve gönüllü olarak geçici işçiler sıfatıyla geldikleri belirtilmektedir. Sina ve Filistin çevresinden Mısır'ın delta taraflarındaki geniş çayırliklara gelen çobanlar ve sürüleri Mısır'ın sınır görevlileri tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlarda onların mevsimlik işçi olarak geçiş yaptıkları not edilmiştir. Çeşitli yazıtlar da göstermektedir ki, başkaları da savaş esirleri olarak Mısır'a köleler halinde getirilmişlerdir. Dönemin kayıtlarında Filistin bölgesinden Mısır bağlarına çalışmak için gelen tarım işçileri ve Mısır fırvununun binaları için tuğla ören Apirular'dan (İbraniler) da söz edilmiştir. Hz. Musa'yı Mısır'dan çıkışta izleyen köleler grubunun içinde Suriye-Filistin'den gelen bu insanların da olduğu ifade edilmiştir.⁷⁵ Kutsal kitapta da İsrailoğulları'nın Mısır'da köle olduğu açıkça dile getirilmiştir.⁷⁶ Kölelik esnasında bu insanların çok çeşitli işlerde çalışmış oldukları tahmin edilebilir.

II. Amenhotep'in Kenan ve Suriye topraklarına yaptığı seferinin ardından hazırlanmış olduğu bir zafer kitabesinde yakalanan esirlerden söz edilmektedir. Bu kayıtlarda II. Amenhotep'in Memfis kasabasına vardığı, yüreğinin salt ona ait olan tüm toprakları, tüm ülkeleri yatıştırdığı dile getirilir ve ardından edindiği ganimet listesi yazılır. Bu listeye bakıldığında farklı isimlerin de yer aldığı binlerce esir arasında 3600 kişiden oluşan bir grubun Habiru olduğu öğrenilmektedir.⁷⁷ Eğer bir abartı yoksa bu rakam hakikaten azımsanmayacak denli çoktur ve kuvvetle muhtemeldir ki bu insanlar Mısır'da köle olarak kullanılacaktır. Diğer yandan kraliçe Hatşepsut ve onun üvey oğlu III. Tutmosis zamanlarına tarihlenen belgelerde de Habirular'dan söz edilmiştir. Şarap imalatında çalışan insanların tasvir edildiği görsellerde bir resmin altına "*Apiru tarafından şarabın süzülmesi*" ibaresinin yazılı olduğu aktarılmıştır. Bilim insanları Yeni Krallık Dönemi'ne tarihlenen bu kayıta yer alan Apiru kelimesinin Hebrew ismi ile olan benzerliğini hesaba katarak bunun İbraniler'e atfen kullanılmış olabileceğine dair tahminlerde bulunmuşlardır. Bilindiği üzere kutsal kitaplarda Mısır'da esaret altındaki İsrailoğulları'ndan söz edilmiştir. Dolayısıyla yazıtta yer alan Apirular'ın bu insanlar olma ihtimali düşünülmüştür. Öte yandan II. Amenhotep'in döneminden günümüze ulaşan yazıtlarda geçen "*pr insanlar*" tabirinden türediği belirtilen *prw* kelimesinin de görevli veya işçi gibi bir manaya karşılık gelmesi bu topluluğun Eski Mısır'da belirli bir işte görevlendirildiğini de akla getirmektedir. Zikrolunan kelimenin Ugarit kayıtlarında yer alan Apiru ifadesi ile de benzerlik gösterdiği belirtilmektedir.⁷⁸ II. Ramses dönemine tarihlenen bir papirüse bakıldığında ise burada yine Habirular/Apirular'dan söz edildiği görülmektedir. Bu dönemdeki Habiru

⁷⁵ Mendenhall, *a.g.e.*, s. 58.

⁷⁶ Yeni Ahit, Elçilerin işleri, Bölüm 7 / 29.

⁷⁷https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 5.09.2024); Mendenhall, *a.g.e.*, s. 72.

⁷⁸ Rainey, *a.g.e.*, s. 32.

insanlarının ise Mısır'daki taş ocaklarında çalıştırıldığı dile getirilmiştir.⁷⁹ Bu da yine akla İsrailoğulları'nın Mısır'da köle olarak çalıştırıldığı detayını akla getirmektedir. Diğer yandan Betşan Steli'nde, Büyük Haris Papirüsü'nde, Leyden Papirüsü'nde ve Wadi Hammamat Yazıtı'nda da bu ismin geçtiğı ve bu referanslardaki Apiru kelimesinin İbraniler olabileceğı iddiaları üzerinde durulmuştur.⁸⁰ Bunların yanı sıra Eski Mısır firavunlarından Merneptah'ın MÖ 1207 yılına tarihlenen bir kitabesi de konuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu firavunun Deniz Kavimleri ile mücadele ettiğı ve bununla ilgili kayıtlarının olduğı bilinmektedir. Zikrolunan kitabesinde Merneptah, İsrailileri de yendiğinden söz eder. Hatta İsrail adı ilk defa burada geçmektedir. İlerleyen süreçte ise Mısır'ın Kenan bölgesinden çekilme durumu ile karşılaşılacaktır bu ise 3. Ramses'ten sonraki sürece rastlar. Burada konumuz açısından önemli olan husus Mısır'ın bölgeden çekilmeye başlaması ile birlikte Kenan topraklarına kimin hâkim olacağı, başka bir ifade ile "Mısır'ın buradaki mirasçısının kim olacağıdır". Deniz Kavimleri Göçü'nün sonucunda bölgenin etnik yapısında bir çeşitlilik olmuş, Günümüzde Filintinliler olarak bilinen "Filistler (Peleset)" burada yaşamaya başlamıştır. İşte Mısır'ın mirasının bir unsuru olarak onlar var olmaya başlamıştır. Diğer unsur ise Merneptah'ın kitabesinde sözü edilen İsraililer'dir. Bu ikinci unsur Kenan topraklarının bir kısmını ele geçirmiştir. İsrail Saul (Talût) zamanında Filistler ile, Davut ve Süleyman ile mücadele etmiş olaylar İsrail lehine şekil almıştır. Mısır'ın zayıflaması ile bütün bu gelişmelerin yaşandığı aşikârdır ancak İsrail halkının bölgeye ne zaman ve nasıl yerleştiğı konusu net değildir. Bu konuda onların belirli zaman dilimlerinde bölgeye sızarak -ki bu da muhtemel bir otorite boşluğu esnasında olabilir- geldikleri, Kenanlı efendilerine karşı isyan ederek zamanla güçlendikleri, hatta Kenanlı halkın içinden İsraililer olarak ortaya çıktıkları yönünde çeşitli senaryolar vardır.⁸¹ Burada Habiru unsurunun da bu senaryoya dâhil edilmesi gerektiğini ifade etmek isteriz. Çünkü uzunca bir süredir Yakınoğu'da dağınık halde yaşayan ve varlıkları bilinen bu topluluğun Habiru/İbri/İbrani/Hebrew şeklinde bir dönüşüm geçirmiş olması en azından ihtimaller dâhilinde düşünülmelidir. Nihayetinde yukarıda ifade edilenler de E. Cline'in eserinde bir senaryo olarak bahsedilmiştir. Bununla beraber zikrolunan bu senaryolar veya teorilerin çeşitli isimler altında gruplandırarak İsrail halkının bölgedeki varlık tesisi açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlar 1-Fetih modeli, 2-Barışçıl sızma modeli, 3-İsyan eden köylüler modeli, 4-Görünmez İsraililer modelidir.⁸² Habirular da bunlardan herhangi birine dâhil edilebilir. İlk olarak Deniz Kavimleri

⁷⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, s. 208, 209.

⁸⁰ Arçın, *a.g.e.*, s. 12.; Aidan Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter Reformation*, (Cairo-New York: The American University in Cairo Press, 2009), s. 54.

⁸¹ Eric Cline, MÖ 1177'den Sonra Medeniyetlerin Kurtuluşu, (çev. Mert Hasılcıoğlu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2024, s. 56-57.

⁸² Cline, *a.g.e.*, s. 56-57.

Göçü'nden sonra merkezi devletlerin veya şehir devletlerinin yıkılmasından sonra bölgede varlıkları zaten bilinen Habirular çeşitli merkezleri ele geçirmiş olabilir. Buna Barışıl sızma da ilave edilebilir. İsyen eden köylüler modeli de Habirular için uygun durmaktadır. Nitekim çalışma boyunca da bahsi geçtiği üzere Habirular'un zaten oluşum süreci kaçak, isyan, yerleşim alanlarında barınamama temeline dayanmaktaydı. Görünmez İsraililer modelinde ise şöyle bir senaryo ifade edilebilir: Bilindiği gibi Yakınoğu coğrafyasında yayılan Habirular'ın kökenine dair net bir bilgi yoktur. Eğer onların İbrani olduğu düşünülürse burada yer alan görünmez İsraili seçeneğindeki gruba onları yerleştirebiliriz. Netice itibariyle Amarna Çağı'nda kendilerinden çokça söz edilen Habirular Deniz Kavimleri Göçü'nden sonra bir şekilde sisteme dâhil olmuş bulunmaktaydılar. Eskiden dağlarda yaşayan, yol kesen bu halk merkezi otoritelerin zayıflaması üzerine bu defa yerleşik bir yaşam tarzına geçmiş olmaları pekâlâ ihtimaller dâhilinde yer alabilir. Bu yeni dönemde onların İsraililer arasında yer edinmiş olmaları da düşünülebilir veya Habirular yeni dönemde yerleşik bir halk olarak İsraililer olmuştur.

1.8. Amarna Mektupları'nda Habirular

Yakınoğu'nun en önemli arşivlerinden birini oluşturan Amarna Mektupları'nın gün yüzüne çıkarılmasıyla Eskiçağ tarihinde ilk kez bu denli yoğun bir biçimde yaşanmış diplomatik ilişkiler ağıyla karşılaşmış oldu. Bu arşivde yer alan 300'e yakın çivi yazılı belge sayesinde o ana kadar hiç görülmemiş bir biçimde çok ilginç detaylara ulaşma imkânı olmuştur. Geç Tunç Çağı'na rastlayan bu dönemde Yakınoğu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış olan siyasi teşekküller Mısır firavunlarıyla çok çeşitli konuları içeren yazışmalar gerçekleştirmişlerdir.⁸³ Ayrıca Suriye-Filistin'de yer alan küçük şehir devletleri de yazışmalara dâhil olmuşlardır. Literatürde daha çok Amarna Mektupları olarak bilinen tabletlerde Habirular'dan çok yoğun bir biçimde söz edilmiştir. Özellikle de şehir devletlerinin mektupları bu konuda en ön sırada yer almıştır.⁸⁴

⁸³ Amarna Çağı'nda yaşanan ilişkiler hakkında bkz: Cemal Yılmaz ve Yusuf Kılıç, "Eski Yakınoğu'nun Diploması Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi", *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 2020, ss. 879-912.; Cemal Yılmaz ve Şeyma Ay Arçın, "Urusalimum ve Amarna Mektuplarına Göre Devletlerarası İlişkilerdeki Yeri", *Cedrus* VIII, 2020, ss. 75-95; Cemal Yılmaz, "Amarna Mektupları'na Göre Doğu Akdeniz Ticaretinde Alaşia-Mısır İlişkileri", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 15, sy. 1, Haziran 2021, ss.279-321;

⁸⁴ EA 67, EA 68, EA 71, EA 73, EA 74, EA 75, EA 76, EA 77, EA 79, EA 81, EA 82, EA 83, EA 85, EA 87, EA 88, EA 90, EA 91, EA 95, EA 104, EA 108, EA 111, EA 112, EA 113, EA 117, EA 118, EA 121, EA 127, EA 129, EA 130, EA 132, EA 144, EA 146, EA 148, EA 179, EA 185, EA 186, EA 189, EA 190, EA 195, EA 197, EA 207, EA 215, EA 243, EA 246, EA 254, EA 271, EA 272, EA 273, EA 274, EA 286, EA 287, EA 288, EA 289, EA 290, EA 293, EA 298, EA 299, EA 305, EA 313, EA

Habirular'ın bu kadar çok mektupta bahsedilmiş olması onların bölgedeki şehir devletlerini ne denli zor durumda bıraktığını anlamaya kâfidir. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde zikrolunduğı üzere Habirular Eski Yakınoğu belgelerinde genellikle olumsuz durumlarla birlikte anılmıştır. Amarna Arşivi'ndeki mektuplar da bu durumu kanıtlayan ve de destekleyen pek çok örnekle doludur.

Suriye-Filistin, Amarna yazışmalarının yapıldığı dönemde Mısır firavunlarına bağı çok sayıda vasalın yer aldığı bir bölge idi. Bu açıdan buradan gelen mektupların çoğunu vasal mektupları olarak ifade etmek de mümkündür. Mektupların içeriklerine bakıldığında ise bunların çeşitli nedenlerden kaynaklanan yardım istekleriyle ve Habirular'ın neden olduğu sıkıntılarla dolu olduğu görölmektedir. Bu sınırlı çalışmada bunların tamamına yer vermek elbette mümkün değildir burada içlerinden önemli görölenlerden kısaca bahsedilecektir.

Mısır'ın bölgedeki vasallarından biri olan Biryavaza ile yapılan bir yazışmadan Mısır'a Habiru insanlardan talep edildiğı anlaşılmaktadır. “Şimdi askerlerimle, arabalarım ve birlikte olduğum adamlarla ve apiru adamlarımla ve Sutû adamlarımla, kralımın, efendimin emrettiğı yer her neresi ise düzenli askerleri bekliyoruz.”⁸⁵ Bu pasajdan Mısır'ın Suriye topraklarında yer alan vasallarını kendi politikaları doğrultusunda istediğı gibi yönettiğı anlaşılmaktadır. Ayrıca görölmektedir ki Habirular da bu vasallar tarafından kullanılmaktadır. Bu şekilde Mısır firavunu Habirular gibi sıkıntılı bir topluluktan faydalanma yolunu bulmuştur.

Bununla birlikte Mısırlılar'ın Habirular'ı ülkenin güneyindeki Nübye bölgesi olarak da bilinen Kuşî ülkesinde de kullandığı anlaşılmaktadır. Mısır firavunundan Damascus (Şam) şehir devletinin yöneticisine gönderilen bir mektup bu konuyla alakalı önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca kaynaklardan Mısırlılar'ın güneyde problemler yaşadığı, bunun da Kuşîler'den ileri geldiğı de tespit edilmiştir. İşte bu tehlikeyi bertaraf etmek için Habirular'dan faydalanılacaktır. Bunun yanı sıra Mısırlılar her ne kadar bu olaylar esnasında Habirular'dan yararlanma planıyla hareket etse de geçmiş dönemlerde de Kuşîler'den benzer şekilde istifade edildiğı bilinmektedir. Buna dair verilen bilgiler Kuşîler'in Suriye-Filistin bölgesinde kullanıldığı yönündedir.⁸⁶ Bu noktada Mısır firavunlarının akıllıca bir politika takip ederek, ele avuca sığmaz bu iki topluluğı politik hamlelerle kendi çıkarlarına uygun olarak kullandığı görölmektedir.

Suriye-Filistin'in önemli merkezlerinden biri olan ve o dönemdeki adı Ú-ru-sa-lim olan Kudüs bölgesinden gönderilen mektuplarda da Habirular'la alakalı olarak önemli bilgiler verilmiştir.⁸⁷ Amarna Çağı'nda bu bölgenin yönetimi Abdi-

318 ve EA 366. Mektuplara dair bu bilgiler şu eserden alınmıştır. Rainey, *The El-Amarna Correspondence Vol 1 ve Vol. 2...*

⁸⁵ Rainey, *a.g.e.*, s. 897.

⁸⁶ Moran, *Amarna Letters...*, s. 139, 207, 212, 390.; Rainey, *a.g.e.*, s. 34.

⁸⁷ Yılmaz, Arçın, *a.g.m.*, s. 75-95; Rainey, *a.g.e.*, s. 1110.;

Heba adlı bir kişinin elindeydi fakat o da diğer şehir devletleri gibi Mısır firavununun bir vasalıydı. Abdi-Heba'nın mektuplarının genelinde Habirular'ın bölgedeki şehirlerin çoğuna zarar verdiği, işgal ettiği anlatılmaktadır. Örneğin EA 286 numaralı mektubunda Mısır'ın tüm topraklarının Habirular tarafından yağmaladığından söz edilmiştir. Şunu da ifade etmek lazımdır ki bu mektuplarda Habirular Sumerce logogram olan LÚ.SA.GAZ (.MEŠ) şeklinde de yazılmıştır. Bu da Sumerliler zamanından itibaren süregelen bir yazım geleneğinin varlığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁸⁸ Devamla, Abdi-Heba'nın aktardığı ifadeler Habirular'ın cesaretini, adeta kendini bilmez bir halde Mısır topraklarına bile saldırılabildiklerini ortaya koymaktadır. Bu, hakikaten cesaret isteyen bir durumdur ancak şu da bir gerçek ki Mısır eskisi gibi güçlü değildir ve kuvvetle muhtemeldir ki o dönemde bölge sakinleri de az veya çok bunun farkındadır. Öte yandan mektubun diğer satırlarına bakıldığında Abdi-Heba'nın efendisi olan Mısır firavunundan yardım talep ettiği, bunun gelmemesi durumunda ise bölgedeki çoğu yerin Habirular'ın kontrolüne geçme durumunun kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır.

Habirularla başı en fazla dertte olanlardan biri de Biblos kralı Rib-Hadda idi. Rib-Hadda'nın Amarna Arşivi'ndeki mektuplarında defalarca kez Habirular'dan ve onlarla hareket eden Amurrular'dan söz edilmiştir. Mısır'a gönderilen bu mektuplar adeta resmi makamlara yapılan bir şikâyet dilekçesi gibidir. Rib-Hadda, Habirular'dan kanunsuz insanlar olarak söz etmiştir. Ona göre Amurrular'ın lideri olan Abdi-Aşırtı ise Habirular'ın yardımıyla hareket eden bir "köpek" idi. Burada Amurru liderinin ciddi bir biçimde aşağılandığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Rib-Hadda kendini ise "kralın sadık hizmetkârı" olarak tanımlamaktadır. Bu satırlardan şehir devletlerinin arasında çok ciddi bir rekabetin yaşandığı da anlaşılmaktadır.⁸⁹

Biblos ve Kudüs örneklerinde görüldüğü gibi pek çok şehir devletinin Habirular'dan mustarip olduğu görülmektedir. Bunlara benzer bir şehir devleti de Hasi idi. Buranın yöneticisi Mayarzana adında biriydi ve Mısır firavununa yazdığı ve mektuplarından biri olan EA 185'te Habirular'dan dolayı sıkıntı yaşadıklarını, onların çok fazla yerde işgalci konumunda olduğunu, yerleşim alanlarını yağmaladıklarını bununla da yetinmeyerek yaşam alanlarını da yakıp yıktıklarını ifade ediyordu. Anlaşıldığına göre Hasi şehri de mektupta anlatılanlarla aynı akıbete uğramıştı.⁹⁰ Mayarzana'nın Amarna Arşivi'ndeki ikinci mektubu da oldukça önemlidir. EA 186 olarak bilinen bu mektup Amarna Arşivi'nde Habirular'dan en çok söz eden belge olmasıyla da bilinmektedir. Diğerinde olduğu gibi bunda da

⁸⁸ Moran, *Amarna Letters...*, s. 327.; Rainey, *a.g.e.*, s. 32.

⁸⁹ Rainey, *a.g.e.*, s. 437, 445.

⁹⁰ Rainey, *a.g.e.*, s. 22.

sıkça Habiru saldırılarından ve onların neden olduğu sıkıntılardan söz edilmektedir.⁹¹

Mısır'a bağlı bir başka önemli şehir devleti olan Sidon'un da Habirular'la başının deritte olduğu anlaşılmaktadır. Bu önemli kıyı kentinin yöneticisi ise Zimredda idi. Amarna Arşivi'nden çıkarılan mektuplardan ikisi bu kişiye aittir. EA 144 ve EA 145 olarak bilinen bu mektuplara bakıldığında bunların adeta birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bilindiği gibi Habirular'ın en yakın destekçisi Amurrular idi. Zimredda'nın bu iki mektubundan ilkinde Habirular'dan yakınılrken ikincisinde de Amurrular Mısır'a şikâyet edilmektedir. EA 144'ten anlaşıldığına göre Habirular, Mısır firavununun Zimredda'ya emanet ettiği bazı toprakları ele geçirmiştir ve bazı kasabalar da Habirulara katılmıştır.⁹² Kıyıda bir bölge olan Sidon büyük bir ticari öneme sahiptir. Kentin bu dönemde Habiru saldırılarına maruz kalması kuvvetle muhtemeldir ki bu durum kentin ticaret hacmine ciddi bir darbe vurmuştur. Anlaşıldığı üzere Mısır bölgedeki toprakların bir kısmını Sidonlulara emanet etmiştir fakat onların da Habirular'a güçleri yetmemektedir.⁹³

Bu bölümden anlaşılaacağı üzere Habirular çoğu toplumdan daha fazla olarak Suriye-Filistin bölgesinde yer alan ve Mısır'a bağlı bulunan vasallar için çok ciddi bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Bununla birlikte Mısır firavunları yeri geldiğinde Habiruları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Bu da göstermektedir ki aslında Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletlerinin Habirular tarafından sıkıntıya uğratılması Mısır firavunlarının çok da ilgisi dâhilinde değildir. Özellikle Amarna Çağı gibi bir din reformu ile uğraşıldığı süreçte Mısır daha çok kendi iç meselelerine odaklanmıştır. Bununla birlikte büyük devletlerin aralarında herhangi bir sürtüşmenin yaşanmıyor oluşu da Mısır'ı rahatlatan bir durum olarak değerlendirilebilir. Amarna Çağı'ndaki diplomatik temasların bu kaos ortamında Mısır'ın elini rahatlatan bir çeşit koz olduğunu da ifade edebiliriz.

2. Habiru-İbrani İlişisine Dair Bir Değerlendirme

“Pek çok araştırmacı buna itiraz etse de, “Apiru” sözcüğü ile “Hebrew” (İbri, İbrani) sözcüğünün aynı kökten geldiğini ve denek olduğunu söylemek için dilbilimsel ve tarihsel sebepler mevcuttur. İlk başta, “Apiru/Hebrew” sözcükleri, herhangi bir yerleşik ve siyasi sosyal sisteme ait olmayan ilk İsraililere düşmanları tarafından verilmiştir. Diğerlerinin gözünde, Yehova'ya ilk tapınlar Apiru/Hebrew'lerdir; sözcüğün ilk ve ortak

⁹¹ Moran, *a.g.e.*, s. 267-268.

⁹² Raymond Cohen, “Intelligence in the Amarna Letters”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Editörler: Raymond Cohen, Raymond Westbrook, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002), 85-98. 94.; Rainey, *The El-Amarna Correspondence Vol 1*, 731, 735.

⁹³ Rainey, *a.g.e.*, s. 897.

*anlamıyla: zamanın var olan hiçbir rejimine (ya da ulusuna) sadakatini teslim etmeyen yabancılaşmış kişilerdir. Yüzyıllar sonra, söz konusu Yehova'ya tapanlar kendi siyasi ülkelerini kuracaklardır ve arkaik sözcük "apiru/Hebrew", yeni bir anlam kazanmaya zorlanacaktır; artık (kabaca "kanunsuz"a eşit olan) ayırıcı bir sosyal damga değildir; sonunda saygın etnik bir damgaya dönüşür; hemen hemen eşanlamlısı da "Yabudi" (Jew)dir."*⁹⁴

Mendenhall'ın önemli çalışmasından verilen yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere Yakındoğu vesikalarının çoğunda eşkiya olarak anılan, neredeyse hiçbir iyi durumla kendilerinden bahsedilmeyen Habiru isminin İbrani kelimesiyle benzer kelime köküne sahip olduğu belirtilmektedir. Geçen asrın başlarında tarihçiler Habirular'ı göçebe istilacılar olarak düşündüler bazıları ise onarın göçebe İsraililer'in Kenan bölgesini istila etmesiyle bir tuttular diyen Mendenhall, akabinde bu toplumun etnik bir kökene bağlanamadığı şeklinde bir ifade de ortaya atmıştır. Ancak "br" kelimesinin İbranice'deki "karşıya geçmek" sözcüğünden geldiğini, bunun da mütecaviz yani saldırgan bir anlam taşıdığını söyler. Bu ifadelerine bakıldığında Mendenhall'ın tam anlamıyla reddetmediği ancak net bir biçimde Habirular ile İbraniler aynıdır demediği görülmektedir.

Geç Tunç Çağı sonuna tarihlenen ve Yehovacılık'ın ortaya çıkışıyla çağdaş olan bir manzumeden söz eden Mendenhall Yehova'ya tapanlara şöyle denildiğini aktarır: "Ve onlar ayrı yaşayan insanlar ve onlar kendilerini uluslardan saymıyorlar." Burada akıllara doğrudan yerinden, yurdundan ayrı kalmış veya bilerek uzaklaşmak zorunda kalmış olan Habirular gelmektedir. Nitekim Habirular'ın yerleşik uluslardan ayrı olarak yaşadıkları çalışma boyunca dile getirilen en önemli ifadelerden biriydi. Yukarıda verilen manzumeyi bölümün başında verilen "*Diğerlerinin gözünde, Yehova'ya ilk tapanlar Apiru/Hebrew'lerdir; sözcüğün ilk ve ortak anlamıyla: zamanın var olan hiçbir rejimine (ya da ulusuna) sadakatini teslim etmeyen yabancılaşmış kişilerdir. Yüzyıllar sonra, söz konusu Yehova'ya tapanlar kendi siyasi ülkelerini kuracaklardır ve arkaik sözcük 'apiru/Hebrew, yeni bir anlam kazanmaya zorlanacaktır; artık (kabaca "kanunsuz"a eşit olan) ayırıcı bir sosyal damga değildir; sonunda saygın etnik bir damgaya dönüşür; hemen hemen eşanlamlısı da "Yabudi" (Jew)dir.*" ifadeleriyle birlikte değerlendirdiğimizde mesele bir nebze daha netleşmeye başlamaktadır.

MÖ 11. yüzyılda Filistin bölgesinde yaşanan olaylarla alakalı Kitab-ı Mukaddes'teki kısımlardan söz edilen Mendenhall'ın eserinde İbri ifadesinin tıpkı Apiru/Habirular'a benzer şekilde geçtiğinden, bunun ise ne İsrail ne de Filistin halkına yönelik olmadığından söz edilir. Bu terimin etnik bir köken için kullanılmadığı, sosyal ve siyasi olarak yabancılara atfen kullanıldığı belirtilir. Hatta Filistiler'in komutanın şu sözleri dile getirdiğine ilişkin Kitab-ı Mukaddes'ten şu alıntılar nakledilir: "*Bu ibriilerin burada ne işleri var?" Akış, Filistin kumandanına dedi ki: "Bu adam bugünlerde yabut daha doğrusu bu yıllarda yanımda olan İsrail Kralı Saul'un kulu*

⁹⁴ Mendenhall, a.g.e., s. 54-56.

David değıl mi? Bana geldiğınden beri onda bir kusur görmemiştim bugüne dek." (1. Samuel 29:2-3)" Bunların yanı sıra Davud'un da Geç Tunç ağı'nda tipik bir Apiru (Habiru) lideri olduğu ifade edilirken Mendenhall, Kitab-ı Mukaddes'teki anlatımlardan aktarma yaparak Davud'un takipçilerinin arasında sıkıntısı ve borcu olan, canından bezmiş kimselerin yer aldığını ve onunla hareket ettiklerini de vurgulamıştır.⁹⁵

Eski Mısır'da 18. ve 19. hanedanların hüküm srdğu dönemlerde Suriye-Filistin bölgesinde yaşayan çeşitli grupların Mısır'a g ettiği ifade edilir. Bu insanların bazıları mevsimlik işçi olarak, bazıları da gönüllü olarak bölgeye gelmiştir. Bununla birlikte köle olarak getirilenler de vardı. Apiru/Habiru olarak adlandırılan insanların Mısır'da çeşitli iş kollarında çalıştırılmak üzere getirildiğine dair bilgiler çalışmanın konusu açısından oldukça ehemmiyet taşımaktadır. Mendenhall burada Apiru'nun İbrani olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Mısır'a gelen bu insanları İbrani olarak nitelendirmiştir. Bu halde onun ifadelerinden Apiru yani Habirular İbrani'dir şeklinde bir sonuç çıkmaktadır. Öte yandan Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışı esnasında onu izleyen kölelerin arasında Suriye-Filistin'den gelen çeşitli halkların olduğu da ifade edilmiştir.⁹⁶ Eserinin ilerleyen kısımlarında Mısır'daki Apiru/İbrani kölelerinden bahseden Mendenhall kölelerin grdğu zulmü Kitab-ı Mukaddes'te zikrolunan Mısır'dan çıkış bahsiyle ilişkilendirir. Böylece düşündüğümüzde Apirular ile İbraniler'in eş tutulduğu anlaşılmaktadır. En azından Mendenhall, Kitab-ı Mukaddes'teki çıkış bahsinde Hz. Musa ile beraber olanların Apiru/Habiru olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte aynı kaynakta Hz. Davud'un da bir apiru olduğu ve onun takipçileri de "sıkıntısı, borcu olan, canından bezmiş kişiler" şeklinde tarif edilir.⁹⁷ Burada tırnak işareti içindeki kısım tam olarak Eski Yakınoğu coğrafyasındaki belgelerde zikrolunan Habirular'ın tanımıdır. Mendenhall'ın fikirlerini ele aldığımızda şu tablo ortaya çıkmaktadır: Amarna Mektupları'nda geçen kanun kaçakları, soyguncu çeteleri, kaçak köleler, borcundan kaçanlar ve topraksız köylüler olarak sıkça söz edilen *apiru/habirular* dilbilim açısından Kitab-ı Mukaddes'te geçen İbraniler/İbri ile ilişkilendirilmiştir. Mısır'da çalışmakta olan gruplar geleneksel krallık sisteminin yerine insanları yalnızca yeni bir tanrıya yani Yehova'ya bağlı kılan yeni dine yönelmişlerdi. Kuhrt'da yer alan ifadelere bakıldığında ise apiru/habiru ile ibri ilişkilendirmesinin eleştirel bir noktasının da olduğundan bahsedilir. Rainey'in ise böyle bir eşleştirmeye kesinlikle karşı çıktığı anlaşılmaktadır.⁹⁸ Aynı şekilde Moran'ın da Rainey'e benzer bir düşünceye sahip olduğu görülür. Moran, apiru ve ibri'nin birbiriyle

⁹⁵ Mendenhall, *a.g.e.*, s. 54, 55, 57, 147.

⁹⁶ Mendenhall, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁷ Mendenhall, *a.g.e.*, s. 76, 147.

⁹⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, s.71, 72, 73

ilişkilendirilemeyecek kadar dilbilimsel açıdan farklarının olduğunu da ifade etmiştir.⁹⁹

Edward Chiera da Habirular'ın herhangi bir etnik grupta özdeşleştirilemeyeceğini dile getirmiştir. Ona göre Habiru ismi özel bir etnik ya da dilsel çağrışım olmaksızın genel bir anlamda kullanılmıştır. Nuzi'den çıkan belgelere atıf yapan Chiera, Habirular'ın burada köle statüsünde olduğunu ve savaş esiri olarak bölgeye getirildiklerini belirtir. Habirular'ın Suriye-Filistin coğrafyasındaki faaliyetlerine de değinen bu bilim insanı onların zaman içerisinde gerçekleştirdikleri düşmanca ve saldırgan davranışlardan sonra bölgeye yerleştiklerini ve zaman ilerledikçe de Habiru isminin geçmişte kullanılan aşağılama anlamının dışına çıkarak “resmî” bir hale dönüştüğünü ifade etmiştir.¹⁰⁰ Chiera'nın buradaki ifadelerinden Habirular'ın Hebrew'e dönüştüğü şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Ancak çalışmasının son pasajında Chiera, can alıcı bir noktaya değinmiştir. Şöyle ki, Habiru kelimesinin Filistin bölgesini işgal eden insanların ırkı ve dili hakkında hiçbir bilgi vermediğini, tarihin bir cilvesi olarak Filistinli İbraniler'in kendileri için sonsuza dek “yabancı” anlamına gelebilecek bir isim aldığını ifade etmiş, ardından kendi ifadesiyle Siyonistler'in Filistin bölgesi için İsrail adını kullandığını, İbrani demediklerini belirtmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki eğer onlar İsrail yerine İbrani toprakları demiş olsalardı bu durum onları eşkiya topluluk olan Habirularla eş tutulacaktı. Çünkü ifade edildiği üzere ibri/Habiru/Hebrew çok benzemektedir hatta kelimeler köken olarak neredeyse aynıdır. Dolayısıyla günümüz İsrail devleti böyle bir tercihi yani İsrail adını zorunlu olarak seçmişlerdir düşüncesi hâsıl olmaktadır.¹⁰¹ Türkçe çevirisi de olan *Yabudi Tarihi* adlı eserde de bu bilgiler doğrultusunda ifadeler yer almaktadır. Burada, Yahudiler'in atalarının nasıl adlandırılacağı konusunda İbrani deyiminin sıkça kullanılmasına rağmen tatmin edici olmadığı, bunun da Habiruları çağrıştırdığından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Habiru isminin uzak durulmak istenen bir şey yani bir tür tabu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İbrani kelimesinin Pentateuch'te geçtiği ve sadece Mısırlılar tarafından ya da onların bulunduğu bir ortamda İsrailliler'in kendileri tarafından “İsrail'in Çocukları” anlamında kullanıldığı da dile getirilmiştir. MÖ 2. yüzyıldan itibaren Ben Sira tarafından kullanıldığında İbrani kelimesi İncil'deki lisan ve o dilde yazılmış daha sonraki kitapların dilini belirtmek için kullanıldığı aktarılmaktadır. Böylece İbrani adının zamanla küçük düşürücü anlamdan uzaklaştığı da ifade edilmiştir. Ancak devam eden satırlarda Yahudiler'in atalarının hiçbir zaman tercih sonucu kendilerini İbrani olarak adlandırmadığı ulusal kimliğe kavuşunca İncil'e de uygun olarak kullandıkları deyimın İsrailliler veya İsrail'in Çocukları olduğu belirtilmiştir. Bu son cümle tarihi süreç içerisindeki durumu

⁹⁹ Moran, *a.g.m.*, s. 597.

¹⁰⁰ Edward Chiera, "Habiru and Hebrews", *The Journal of Semitic Languages and Literatures*, 49-2/1933, s. 118, 123, 124.

¹⁰¹ Chiera, *a.g.m.*, s. 124.

özetler niteliktedir. Bu çalışma boyunca karşılaşılan kaynaklar doğrultusunda bizde hâsıl olan düşünce ise şu olmuştur: Kuvvetle muhtemeldir ki İbraniler ile Habirular hem dilsel açıdan hem köken bakımından ve aynı zamanda yaşadıkları coğrafya açısından aynıdır veya çok yakın bir ilişki içerisinde. Ancak Habirular'ın geçmişinin pek iç açıcı olmamasından dolayı (haydut, eşkıya, hırsız vb. olmalarından dolayı) İbraniler/İsrailoğulları kendilerini onlarla bir arada düşünmek istememişlerdir.¹⁰² Habirular bir yasak meyve gibidir uzak durulması gereken. Eski Yakınoğu'daki Habiru olarak anılan bütün toplulukların da İbrani olmayacağını da ifade etmek isteriz ancak İbranilerin Habiru bağıını da inkâr etmemek gerekmektedir.

Ekrem Memiş'in Tevrat'ta yer alan bilgiler doğrultusunda aktardıkları da konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu bilgilere göre çıkan tabloya bakıldığında İsrail, İbrani ve Yahudi isimlerine dair önemli detaylar ön plana çıkmaktadır. Buna göre; İsrail adı Tanrı Yehowa'nın Yakup peygambere verdiği bir isimdir. İsrailoğulları ismi de buradan gelmektedir. Bu noktada köken olarak Hz. Yakup görülmektedir.¹⁰³ Hz. Yakup'un atalarına bakıldığında ise burada karşımıza Hz. İshak çıkmaktadır. İshak da Hz. İbrahim'in oğludur. Yahudi ismine bakıldığında da bunun Hz. Yakup'un 12 oğlundan biri olan Yahuda'dan geldiği ifade edilmektedir. İbrani isminin ise her ne kadar Hz. İbrahim'le ilişkisinin olduğu, Yahudiler'in atası olarak o gösterilse de burada Kuran-ı Kerim'deki bir ayette yer alan bilgiler oldukça dikkat çekmektedir ve Batı literatüründe sıklıkla başvurulanan Kitab-ı Mukaddes gibi anılmaya layıktır. Şöyle der Kuran-ı Kerim: "*Ey Ehl-i kitap! İbrâhîm hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç düşünmüyor musunuz? İbrâhîm ne yahudi ne hristiyan idi; bilâkis o, tek Allah'a inanıp*

¹⁰² Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, (çev. Filiz Orman), Pozitif Yayınları, İstanbul 2001, s. 31, 32.

¹⁰³ Yakup'un (yani diğer adıyla İsrail'in) Mısır'a gelişi ve oğlu Yusuf'la kavuşması esnasında yakınlarıyla beraber 75 kişi olduğu ifade edilmiş, bu sayı yıllar geçtikçe artmıştır. Anlaşıldığına göre Yakup'un oğlu Yusuf zamanında Mısır'a gelişi ve sonrasında yaşananlar ile İsrailoğulları'nın köle olması arasında büyük bir değişim yaşanmıştır. Çünkü Kutsal kitap literatüründe Yusuf'un ölümünden sonra başa onu tanımayan (burada tanımaktan kasıt ona inanmayan olabilir) bir firavun geçtiği ifade edilmektedir. İşte bu aşamada İsrailoğulları zor duruma düşmeye başlamış olmalıydı. Nitekim bu firavunun kötülük ettiğinden bahsedilmektedir. Musa'nın dünyaya gelmesi, annesi tarafında bir sepet içerisinde nehre bırakılarak firavunun kızının onu sahiplenip sarayda büyütmesi hakkındaki anlatıyı çoğu kişi bilir. Burada Musa'nun yetişkinliğe erişince hatta ifade edildiğine göre 40 yaşında İsrailoğullarını görmek istediği belirtilir. Sonra kavga eden iki kişiden Mısırlı birinin ölümüne neden olur ve Mısır'dan Medyen ülkesine gitmek zorunda kalır. Sonra gelir ve İsrailoğulları'nı Mısır'da çıkarır. Burada Çıkış esnasındaki sayının 600 bin olduğu dile getirilmiştir. Ancak bunun abartılı bir rakam olduğu düşünülür. Ayrıca onların Mısır'da 430 yıl yaşadığı da verilen detaylardandır. Eski Ahit, Mısırdan Çıkış, Bölüm 12 / 40; Yeni Ahit, Elçilerin işleri, Bölüm 1/29.

*boyun eğmiş birisiydi, müşriklerden de değildi.*¹⁰⁴ Görüldüğü üzere Âl-i İmrân Suresi'nin 65-68. ayetlerinde Hz. İbrahim'in bir Yahudi ve Hristiyan olamayacağı açıkça ifade edilmektedir. Yahudilik ve Hristiyanlık ondan sonra gelmiştir. Ayrıca tarihi kaynaklarda da Yahudi isminin Hz. İbrahim'den çok sonra geldiği, bunun da Hz. Yakup'un oğlundan kaynaklandığı net bir biçimde anlaşılmaktadır. Tarihi veriler de Kuran-ı Kerim'i tasdik etmektedir.

Bilindiği gibi Hz. Yakup'un oğullarından bazıları, kardeşleri Yusuf'u kıskanarak kuyuya atmışlar ve Yusuf buradan kurtulduktan sonra ise Mısır'a köle olarak satılmıştı. Bu suretle onun Mısır'a gidişi ve ardından devlet kademesindeki yüksek bir makama gelme süreci başlamış ve sonrasında da İsrailoğulları'nın kaderi değişmiştir. Hz. Yusuf ilerleyen süreçte kardeşlerini affetmiş ve kavmini Mısır'ın Goşen bölgesine yerleştirmiştir. Bu olayın MÖ 1600 dolaylarında yani Mısır'da Hiksoslar'ın hâkimiyeti zamanında gerçekleştiği aktarılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Stuart A. West, Hz. Yusuf'un bir Habiru olma ihtimalinden söz etmiştir. Onun aktardıklarına göre Potifar'ın¹⁰⁵ karısı Hz. Yusuf için Habiru ifadesini kullanmıştır fakat bu ifadenin ırksal bir kullanım değil sosyal bir statü olduğu da belirtilmiştir.¹⁰⁶

Bu bilgiler ışığında İsrailoğulları'nın yani Hz. Yakup'un soyunda kimselerin Mısır'a geliş sürecinin Hz. Yusuf'un zamanına tarihlendiği anlaşılmaktadır. İsrailoğulları'nın bu zaman zarfında yani Hz. Yusuf'un Mısır'da önemli bir konumunda görevli olduğu bir süreçte köle statüsünde olmaları uzak bir ihtimal gibi durmaktadır. Bununla birlikte kaynaklarda İsrailoğulları'nın II. Ramses zamanından itibaren köle olarak çalıştırıldığından söz edilir.¹⁰⁷ Bu, daha önce verilen aktarılan II. Ramses zamanındaki Habirular'ın çeşitli işlerde çalıştırıldığı bilgisiyle örtüşmektedir. Ancak köle statüsüne düşmeleri tam olarak ne zaman başlamıştır net bir şey söylemek mümkün değildir. Bu, kuvvetle muhtemeldir ki Hz. Yusuf'un vefatından sonraki bir süreçte başlamıştır. Bunun da Yeni Krallık Devrin'de gerçekleşmiş olma ihtimali çok yüksektir. E. Memiş de Hz. Musa'nın önderliğinde gerçekleşen Mısır'dan çıkış hadisesinin Ege Göçleri'nin yaşandığı zamana denk geldiğini ifade etmektedir. Bu aşamadan sonra İsrailoğulları kendilerine vaat edildiğini söyledikleri topraklara gelmiştir. Ancak sorun şu ki, burada yani günümüz Filistin/Kudüs bölgesinde Ege Göçleri ile gelen Pelester/Filistler yani günümüzde bilinen adıyla Filistin halkı oturmaktaydı. Hz. Davut zamanına gelindiğinde ise İbrani Devleti'nin gerçek manada ortaya çıktığı ve Deniz Kavimleri Göçü ile gelen Filistlerin yenilgiye uğratıldığı ifade edilmektedir.

¹⁰⁴ Âl-i İmrân Suresi 65 ve 67. ayetler.

¹⁰⁵ Bu isim Tevrat'ta Potifar olarak geçer, Kuran-ı Kerim'de ise Hz. Yusuf'u satın alan kişi Mısır'ın azizi şeklinde yer alır. Ömer Faruk Harman, "Aziz-İ Mısır", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 344.

¹⁰⁶ West, *ag.m.*, s. 104.

¹⁰⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2015, s. 207-208.

Hız. Davut'un ardından ise Hız. Süleyman kral olmuştı ve başkent bu dönemde Yerusalem (URUSalimum¹⁰⁸) yani Kudüs idi. Hız. Süleyman'ın ölümünden sonra ise devlet kuzeyde İsrail Krallığı, Kudüs bölgesinde ise Yehuda (Yuda) Devleti olmak üzere ikiye ayrılmıştı.¹⁰⁹

Bu bilgilerden İsrail'in kökeni konusunda tarihi kayıtların eksikliği ve temel inşa etme çabasının olduğu anlaşılmaktadır. Bakıldığında Eski Ahit kayıtları ile tarihsel vesikalar birbirine uymamaktadır. İsrailoğulları Eski Ahit'te İbrani ve Yahudi olarak geçmektedir. Bilindiği gibi İbrani ismi ile İsrailoğulları aynı şeydir. İbrani kelimesi de Tevrat'ta İbri olarak geçerken bu ismin kökü olan "br" karşıya geçmek anlamına gelmektedir. İşte buradaki br, ibri kelimesi apiru ve Habiru'ya benzemesinden dolayı İbraniler ile Habiruların aynı topluluk olma ihtimali üzerinde durulmuştur.¹¹⁰ İfade edildiği üzere bu konuda bir kesinlik bulunmamaktadır ancak var olan bu büyük benzerliği de göz ardı etmemek gerekmektedir. Kimi bilim insanları bunu kabul ederken kimileri de şiddetle karşı çıkmaktadır. *The New Catholic Encyclopedia*'da yer alan bilgiler de Habiru-Hebrew ilişkisine dair önemli bilgiler vermektedir. Bu kaynağa göre Amarna Mektupları'nda yer alan Habiru isminin keşfine kadar, İbrani terimine yaygın olarak iki açıklama getiriliyordu bunun ilki "diğer taraftan gelen" (yani Fırat dolayları), diğeri ise "Eber veya Heber'in soyundan gelenler". Amarna Mektupları'nın ortaya çıkmasından sonra Habirular'ın İbraniler ile aynı olabileceği düşünölmeye başlamıştır.¹¹¹

Buraya kadar verilen bilgileri özetlersek; Habiru ismi farklı dönemlerde çeşitli anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Genel olarak sosyal bir gruba atfen kullanılmış ancak bir süre sonra etnik bir nitelendirmeye doğru kaymıştır. Ayrıca yersiz, yurtsuz, göçebe bir hayat tarzında yaşayan bu insanlar yerleşikler için ciddi bir tehdit unsuru olmuştur. Bronz Çağı'nda yaşanan karışıklıkların sona ermesinden sonraki süreçte ise Habiru isminin yerine İbrani kelimesinin kullanılmaya başladığı ifade edilmiştir. Eski Ahit'in yazıya geçirilmesiyle İbrani tanımı Habiru ifadesinin anlamına uygun olarak İsrail kavminin anayurdundan göç eden insanların Mısır'daki yabancılığını vurgulamak için kullanılmıştır.¹¹²

Nadav Na'aman'ın bir makalesinde de konuyla alakalı olarak önemli değerlendirmeler yer almaktadır. Eski Yakın Doğu metinlerindeki "Habiru" terimi ile İncil literatüründeki "ibri" teriminin etimolojik ilişkisi oldukça güvenli bir şekilde kurulabilir diyen Na'aman, iki terimi eşitlemenin önündeki en büyük engelin, kullanım farklılıkları olduğunu, İbrani adının, belirli tarihsel ve sosyal durumlarda İsrailoğulları için etnik bir simge olarak hizmet ettiğini vurgulamıştır. İki ismin

¹⁰⁸ Yılmaz, Ay Arçın *a.g.m.*, s. 75-95.

¹⁰⁹ Memiş, Eskiçağ Medeniyetleri..., s. 207, 209.

¹¹⁰ Arçın, *a.g.e.*, s. 5-7.

¹¹¹ Moran, *a.g.m.*, s. 597.

¹¹² Arçın, *a.g.e.*, s. 13.

özdeşliğini kabul etmek, terimin sosyal bir yakıştırmadan etnik bir terime dönüştüğünü varsaymak anlamına gelecektir şeklinde düşünen bu bilim insanının ifadelerinden onun Habirular'la İbranilerin aynı olmadığını düşündüğü anlaşılmaktadır. Ancak benzerliği de inkâr etmediği görülmektedir. Bu kelimenin monarşi öncesi dönemdeki İsraililere atıfta bulunduğunu ve genellikle olumsuz bağlamlarla ilişkili bir isim olduğunu demesi bunun en net ifadesidir.¹¹³ Pek çok toplumda olduğu gibi insanların yerleşik veya göçebe olarak yaşayabildiği gerçeğinden hareketle Habirular'ın İsrailoğullarının göçebe kısmı olma ihtimali üzerinde de durulabilir. Bunlar muhtemelen ilerleyen süreçte yerleşik hale gelmiş de olabilir.

Kenan şehir devletleri sisteminin 14. ve 13. yüzyıllarda kademeli olarak zayıfladığı ve nihayet çöktüğü bununla birlikte büyük nüfus gruplarının aynı anda çökmekte olan şehir toplumundan çekildiği, daha sonra ise birleştiği bunun da İsrail kabilelerinin bir çekirdeğini oluşturduğu şeklinde düşünen bilim insanları vardır.¹¹⁴ Burada Habiru varlığının da onlara dâhil olduğunu söylemek mümkün durmaktadır ki Na'aman da aynı doğrultuda bir değerlendirmede bulunmuştur. Nihayetinde onların bölgedeki varlıklarının azımsanmayacak derecede çok olduğu aşikârdır. Amarna yazışmalarının son bulmasının ardından Filistin bölgesindeki Habiru varlığının nasıl bir akıbete uğradığına dair kesin bir bilgi aktarımı ne yazık ki kalmamıştır. Bu noktada Na'aman'ın aktardıkları önemli olup onların İsrail halkının oluşmasında etkili olduğunu ifade edebiliriz. Na'aman'da yer alan bilgilerden bir diğer önemli olanı da Suriye-Filistin bölgesindeki dağlık bölgelerin yerleşiminde Geç Tunç Çağı ile Demir Çağı arasında açık bir kültürel kırılma olduğuna dair olanıdır. Ayrıca, 19. ve 20. Hanedanlıkların başlangıcında Mısır'ın Filistin'e müdahalesinin yoğunlaştığına dair açık göstergeler vardır diyen Na'aman MÖ 13. yüzyıldaki Kenan uygarlığında aşırı bir gerileme dönemi olarak nitelendiren önceki kavramların aksine, Filistin'deki Mısır egemenliğinin bu son evresinde Kenan kültürünün geliştiğini gösteren arkeolojik kanıtlar olduğunu dile getirir. Na'aman'ın ifade ettiği Habirular'ın Geç Tunç Çağı'nda Kenan toplumunun bir parçası olduğu, belirli siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar nedeniyle ortaya çıktığı ve daha sonra aynı toplumda yeniden emilip asimile edildiği yönündeki ifadeler de önemlidir.¹¹⁵ Yakınoğu'nun MÖ 1200'lerde de Deniz Kavimleri Göçü gibi ciddi bir yıkım dalgasına da uğramış olması bölgesel sistemin çöküşünü ve sonrasında yeniden şekillenmesini sağlamıştır. Bu noktada acaba bu yıkım dalgası içerisinde Habirular da yer almış mıdır sorusu akla gelmektedir. Oluşan otorite boşluğu düşünüldüğünde bu durumun Habirular için çok büyük bir fırsat olacağı kesindir.

¹¹³ Na'aman, "Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the...", s. 278.

¹¹⁴ Na'aman, "Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the...", s. 276.

¹¹⁵ Na'aman, "Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the...", s., 278.

Sonuç

Kaynaklara bakıldığında Habirular hakkındaki ilk bilgilerin III. Ur Hanedanı zamanına tarihlenen belgelerde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sami kökenli halkların Mezopotamya'daki yoğunluğunun da artmış olması hesaba katıldığında, Sumer kaynaklarında SA.GAZ şeklinde bahsedilen bu insanların ekserisinin Samilere mensup olduğu kuvvetli ihtimaller dahilinde düşünülmüştür. Ayrıca Apiru/Habiru kelimesinin Batı Sami orijinli olduğu yönünde aktarılan bilgiler de bunu desteklemektedir.¹¹⁶ Çalışmanın ilgili kısımlarında detaylı olarak ifade edildiği gibi Sumeliler'in haricinde Habirular hakkında Mari ve Nuzi gibi Yakınoğu'nun en önemli arşivleri de bilgi vermektedir. Bu durum onların III. Ur zamanından itibaren kayıt altına alınmaya değecek kadar etkili olduklarını ve ilerleyen süreçte de geniş bir alanda varlık gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte yukarıda zikrolunan arşivlerin dışında onlardan en çok bahsedilen belge külliyyatının Orta Mısır'da keşfedilen Amarna Mektupları olduğu aşikârdır. Bilindiği üzere bu arşiv Geç Tunç Çağı'nda Yakınoğu coğrafyasında yer alan çeşitli siyasi teşekküller arasında yapılan diplomatik yazışmaları ihtiva etmekteydi. Hitit, Mısır, Asur, Babil, Mitanni, Arzava, Alasia gibi devrin büyük devletlerinin yanı sıra Suriye-Filistin bölgesindeki küçük şehir devletleri de bu yazışmalara dâhil olmuştu. Bu yazışmalar arasında Habirular'dan söz eden mektuplar ise küçük şehir devletlerine ait olanlar idi. Zikrolunan mektuplarda vasal statüsündeki bu şehir devletlerinin sürekli olarak Habiru tehlikesinden dolayı Mısır'a şikâyetlerde bulundukları görülmektedir. Bunların yanı sıra Habirular'ın Amarna Çağı öncesi Mısır kayıtlarında da yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kayıtlarda onların apiru şeklinde yer almış olması zikrolunan topluluğun Mısır'da esaret altındaki İbraniler olabileceğini akla getirmiştir.

Bu çalışma esnasında ulaşılan kaynaklardan çıkan en önemli verilerden biri de Habirular'ın veya Sumerce ifade şekliyle LÚ.SA.GAZ adındaki bu topluluğun yerleşik bir hayat tarzına sahip olmadığıdır. Ancak burada istisnai bir durum olarak Habirular'a mensup bazı kişilerin yerleşikler arasında da yaşadıkları, bu insanların ise köle oldukları hatta içlerinde kadınların da olduğu bilgisiyle karşılaşılmıştır. Bu açıdan genel itibarıyla Habiru toplumunun tek bir siyasi otoritenin güdümünde olmadığı, daha çok yerleşiklerden uzakta bağımsız bir biçimde yaşadığı, kimi zaman da paralı askerlik yaparak yerleşiklere hizmet ettikleri anlaşılmıştır. Bu noktada kaynaklar onların kaybedecek bir şeyi olmadığını altını çizmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla da bu insanlar zorlu koşullar altında yaşamının verdiği avantajla savaşçı bir kimlik kazanmışlardır. Bundan dolayıdır ki Mısır ve belki de Yakınoğu'daki pek çok devlet onların bu yönünden istifade etmiştir. Nitekim kaynaklarda bu doğrultuda pek çok bilgi vardır.

¹¹⁶ Rainey, *a.g.e.* s, 33.

Habirularla alakalı olarak tartışılan meselelerin en başında hiç şüphesiz onların İbraniler’le (Hebrew) aynı toplum olup olmadığıdır. Büyük oranda isim benzerliğinin olduğu oldukça aşikârdır. Literatürde yer alan kaynaklara bakıldığında bu konunun çok tartışıldığı, kimi bilim insanlarının Habirular’la İbraniler’i aynı şey olarak kabul ettikleri, kimilerinin ise buna katılmadığı görülmektedir ve anlaşıldığına göre de bu konunun kesin bir neticeye bağlanması zor gözükmemektedir. Çünkü bilindiği kadarıyla Habirular tarafından bırakılan yazılı bir belge yoktur. Onlar hakkında kaynaklarda verilen bilgiler ise başkalarının yazdıklarıdır. Bunlara bakıldığında da Habirular’ın etnik kimliğine dair bir detayın ne yazık ki vermediği görülmektedir. Bundan dolayıdır ki bilim insanlarının çoğu bu topluluğu etnik açıdan bir milletle ilişkilendirmekte zorluk çekmişler, bu konuda genellikle tahminlerde bulunmak durumunda kalmışlar, Habirular’ı daha çok sosyolojik bağlamda değerlendirmişlerdir. Buna göre Habirular bir millet olarak değil dışlanmış, yerleşikler arasından uzaklaşmak zorunda kalmış veya kovulmuş sosyal bir yapıdır. Kaynakların verdiği bilgiler bir arada düşünüldüğünde Habirular’ın karma bir etnik yapıda ancak çoğunluğunun ise Sami kökenli olduğu, isim benzerliğinin de çok olmasından dolayı İbranilerle ilişkilendirildiği anlaşılmıştır. Yaşadıkları coğrafyanın da örtüşmesi bu düşüncelerin hâsıl olmasında hiç şüphesiz etkili olmuştur. İddialar kesinlik kazanana kadar Eski Yakındoğu’nun saldırgan, eşkiya, kimi zaman da köle statüsünde yer alan topluluğu gizemli bir biçimde anılmaya devam edecek gibi durmaktadır.

38

Sonuç olarak, Amarna yazışmalarının gerçekleştiği MÖ 14 yy’a kadar geçen sürece değin Habirular hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi vermediği görülür. Amarna Çağı ile birlikte onlar hakkında bilgi yelpazesi oldukça genişlemiştir. Bu durum hiç şüphesiz yaşanan uluslararası ilişkiler çağına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Mısır’ın merkez olduğu bu ilişkilerde devrin büyük devletleri ve Suriye-Filistin coğrafyasındaki küçük şehir devletleri -diğer adıyla vasallar- Mısır firavunlarına dört yüze yakın mektup göndermiştir. Bu mektuplarda Habirular’dan sık sık bahsedilmiştir. Bunlardan da Habirular’ın eşkıyalık yapan, şehir ve köylere saldıran bir topluluk olduğu tespit edilmiştir. Bu cümleden hareketle Habirular’ın azımsanmayacak bir biçimde kalabalık oldukları dolayısıyla önceki dönemlere nazaran bu topluluğa katılımın giderek arttığı söylenebilir. Ayrıca Mısır’ın bölgedeki topraklarına saldırımları da onların güçlü olduğunu ve aynı zamanda da kendilerine güvendiklerini göstermektedir. Kudüs bölgesinin yöneticisi olan Abdi-Heba’nın EA 288’deki şu ifadesi bölgedeki siyasetin durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Şöyle diyor Abdi-Heba Mısır firavununa hitaben: “*Kralın güçlü kolları (bir zamanlar) Nabrima, Kusb memleketini alır(dı), ancak şimdi, Apiru adamları kralın şehirlerini alıyor*¹¹⁷...” Bu metin Mısır’ın eski günlerinin artık esamisinin okunmadığını net bir biçimde açıklamaktadır ve anlaşılmaktadır ki bölgede güç dengeleri değişince bu durum eşkiya unsurlara rahat hareket edecekleri bir ortam oluşturmıştır. Son

¹¹⁷ Rainey, *a.g.e.*, s. 1117, 1119.

olarak Doğu Akdeniz'in veya Suriye-Filistin topraklarının günümüzdeki halinin de eskiçağdakinden pek farklı olmadığını günümüzde yaşananlar doğrultusunda söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- Ay, Arçın, Şeyma, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları İstanbul, 2016.
- Badillos, Angel Sáenz, *A History of the Hebrew Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Beaulieu, Paul-Alain, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley-Blackwell, Chichester-Medford 2018.
- Black, Jeremy, George Andrew, Postgate, Nicholas, Eds. *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.
- Bryce, Trevor, *Ancient Syria, A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, New York 2014.
- , Trevor, *Hitit Krallığı*, çev. İrem Kutluk, Alfa Yayınları, İstanbul 2023.
- , Trevor, *Hititler Anadolu Savaşçıları*, çev. Ü. Evrim Uysal, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Cavigneaux, Antoine, “À tâtons dans le noir: À la recherche du sens de ḫabātum” *In The First Ninety Years: A Sumerian Celebration in Honor of Miguel Civil* (ed. Lluís Feliu, Fumi Karahashi and Gonzalo Rubio), De Gruyter, Berlin, Boston 2017, s. 12-36.
- Chiera, Edward, “Habiru and Hebrews”, *The Journal of Semitic Languages and Literatures*, 49-2 (1933), s. 115-124.
- Civil, Miguel, Gelb, Ignace J., Landsberger, Benno, Oppenheim, A. Leo, Reiner, Erica, Eds., *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 1, A Part II*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 2004.
- , Miguel, Gelb, Ignace J., Landsberger, Benno, Oppenheim, A. Leo, Reiner, Erica, Eds., *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 6*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 1995.
- Cline, Eric, *MÖ 1177'den Sonra Medeniyetlerin Kurtuluşu*, çev. Mert Hasılcıoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2024.
- Cogan, Mordechai, “Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction”, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, Eds. Isaac Kalimi and Seth Richardson, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 51-74

- Cohen, Raymond. and Westbrook, Raymond. "Introduction: The Amarna System", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Eds. Raymond Cohen, Raymond Westbrook, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 1-12,
- Cohen, Raymond, "Intelligence in the Amarna Letters", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Eds. Raymond Cohen, Raymond Westbrook, 85-98, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 85-98.
- Dodson, Aidan, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter Reformation*, The American University in Cairo Press, Cairo-New York 2009.
- Drower, Margaret S., "Syria c. 1550-1400 B.C.", *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01*, Eds. I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2006 s. 417-519
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2015.
- , Ekrem, *Eskiçağ Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi, Bursa 2015.
- , Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2007.
- Edzard, D. O., *Sumerian Grammar*, Brill, Leiden 2003.
- Elat, M., "Arguments for the Identification of the LÚ Urbi in Assyrian Royal Inscriptions", *Studies in Historical Geography & Biblical Historiography presented to Zecharia Kallai*, Ed. G. Galil and M. Weinfeld, , Brill, Leiden 2000, s. 232-238.
- Gordon, Cyrus H., "Biblical Customs and the Nuzu Tablets", *The Biblical Archaeologist* , Feb., 1940, Vol. 3, No. 1 1940 s. 1-12.
- Greenstein, Edward L. ve Marcus, David, "The Akkaddian Inscription of Idrimi", *Journal of Ancient Near Eastern Society* 8, 1976 s. 59-96.
- Harman, Ömer Faruk, "Azîz-İ Mısır", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991 s. 343-344.
- <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 01.09.2024)
- <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 01.09.2024)
- <https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/artifacts/464355>. (Erişim tarihi: 3.10.2024)
- https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 3.10. 2024)
- Jagersma, A. H., , *A Descriptive Grammar of Sumerian*, Doctoral Thesis, Faculty of the Humanities, Leiden University, 2010.
- James, Alan, "Egypt and Her Vassals: The Geopolitical Dimension", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Ed. Raymond Cohen ve Raymond Westbrook, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 2000, s. 112-124
- Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul 2001.
- Karağuz, Güngör, *Boğazköy ve Hitit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.
- Kılıç, Yusuf, Ateş, Aysel, "Eski Mezopotamya'nın Büyük Arşivleri (Nippur, Tell Şemşara, Babil, Mari (Tell Hariri) Arşivi ve Ninive (Asurbanipal) Kitaplığı)", *Kafdağı Dergisi*, C. 4, S. 2, (2019), s. 88-106.
- Kline, Meredith G., "The Ha-Bi-Ru -Kin Or Foe Of Israel?", *Westminster Theological Journal* XIX, 1956 s. 1-24.

- Kuhr, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu yaklaşık M.Ö. 3000-330, Cilt II*, çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Kupper, J. R., "Northern Mesopotamia And Syria", *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01*, Ed. I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 1-39.
- Demirci, Kürşat, "İbrani Yasaları ve Eski Önsya Hukuku Arasındaki Paralellikler", *Anadolu Araştırmaları* (12), 2010, s. 203-213.
- Lewy, Julius, "A New Parallel Between Hābirū And Hebrews", *Hebrew Union College Annual, Vol. 15*, 1940, s. 47-58.
- Liverani, Mario, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York and London 2014.
- Lauinger J., *The Labors Of Idrimi Inscribing the Past, Shaping the Present at Late Bronze Age Alalah*, Sbl Press, Atlanta 2024
- Lauinger J., "Movements of Persons and Populations at Middle and Late Bronze Age Alalah1" *Migration and Mobility in the Ancient Near East and Egypt - the Crossroads IV*, (J. Mynářová, L. Bertolini, F. Zangani), Lockwood Press, Colombus 2024, s. 113, 124.
- Maidman, Maynard Paul, *Nuṣṣi Texts and Their Uses as Historical Evidence*, (Edt. Ann Guinan), Society of Biblical Literature, Atlanta 2010.
- Mendenhall, George E., *Antik İsrail'in İnancı ve Tarihi-Kitab-ı Mukaddes Bağlamına Bir Giriş*, çev. Mia Pelin Özdoğru, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Microop, Marc Van De, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2004.
- , Marc Van De, *Babil Kralı Hammurabi*, çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Moran, W. L., "Habiru", *The New Catholic Encyclopedia Vol., 6*, Eds. Berard L. Marthaler, O. F. M. Conv., S.T.D., Thomson Gale, New York 2003, s. 595-598,
- , W. L., *Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1992.
- Na'aman, Nadav, "Hābiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *Journal of Near Eastern Studies, Vol. 45*, No. 4, Oct., 1986 s. 271-288.
- , Nadav, "Hābiru-Like Bands in the Assyrian Empire and Bands in Biblical Historiography", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 4 (Oct. - Dec., 2000), s. 621-624.
- , Nadav, *Ancient Israel and its neighbors: interaction and counteraction: collected essays*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2005.
- Nathanson, Michael, *Between Myth & Mandate: Geopolitics, Pseudohistory & the Hebrew Bible*, Authorhouse, Bloomington 2014.
- Pitart, Wayne T., *Ancient Damascus A Historical Study of the Syrian City-State from Earliest Times until its Fall to the Assyrians in 732 b.c.e.* Eisenbrauns, Winona Lake-Indiana 1987.
- Pritchard, James P. (ed.), *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1969.

- Rainey, Anson F., *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1*, HdO 110, Ed. William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015.
- Roth, Martha T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholar Press, Atlanta, Georgia, 1997.
- Speiser, E. A., "Ethnic Movements in the near East in the Second Millennium B. C. The Hurrians and Their Connections with the Habiru and the Hyksos", *The Annual of the American Schools of Oriental Research, Vol. 13* 1931-1932, s. 13-54.
- Ahmet Ünal, *Hititler Derrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.
- Veenhof, Klaas R., Eidem, Jesper, *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press, Göttingen 2008.
- Weitzman, Steven, *The Origin of the Jews The Quest for Roots in a Rootless Age*, Princeton University Press, Princeton 2017.
- West, Stuart A., "The Habiru And The Hebrews From A Social Class to An Ethnic Group" *Dor Le Dor, Vol. 2, No 3*, 1979, s. 101-107.
- Whiting, JR, Robert M., *Old Babylonian Letters from Tell Asmar*, The University of Chicago Press, Chicago 1987.
- Yılmaz, C., Ay Arçın, Ş., "URUSalimum ve Amarna Mektuplarına Göre Devletlerarası İlişkilerdeki Yeri", *Cedrus VIII* 2020, s. 75-95.
- Yılmaz, Cemal ve Yusuf Kılıç, "Eski Yakınoğu'nun Diploması Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi", *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 2020, s. 879-912.
- Yılmaz, Cemal. "Amarna Mektupları'na Göre Doğu Akdeniz Ticaretinde Alaşia-Mısır İlişkileri", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 15, sy. 1, Haziran 2021, s. 279-321.

Extended Summary

The Habiru are a class of people from the ancient Near East who were recorded in Sumerian sources. Some of the Habiru were refugees who fled their homelands, while others included brigands, malcontents and socially maladjusted individuals. Their geographical range extended from southern Mesopotamia, Anatolia, and Syro-Palestine to Egypt. Because of the obvious similarity between the words "Habiru" and "Hebrew", some scholars have associated the Habiru with the early Israelites. Unfortunately, the original meaning of the term "Habiru" has never been satisfactorily determined. Most scholars, however, believe that the term refers either to refugees who were forced to leave their land or to armed bandits who caused trouble for the local population.

The Habiru are described in a great variety of texts, ranging from the Amarna letters in Egypt to the Hittite archives in central Anatolia. However, they are most frequently mentioned in the Amarna Letters. In these letters, the Habiru are remembered in negative terms. The Mari tablets describe the

Habiru as brigands who were very mobile. The Nuzi documents identify them as foreigners who were in service to the citizens of Nuzi. In all these texts, the Habiru are foreign to the Near Eastern society in which they are trying to survive. Some survived as servants or laborers; others as outlaws. Some of them also served as soldiers in various states.

Habiru is an Akkadian term and its Sumerian form is SA.GAZ or SAG.GAZ. It was later used to refer to nomadic or semi-nomadic groups of stateless people, including refugees, fugitives, social outcasts and adventure seekers, who live on or outside the borders of settled societies and often pose a serious threat to the security of those societies. The term last appears in the 1200s. It is possible that the peoples later identified as Hebrews emerged from Habiru groups, or at least had an indirect connection with them. The Habiru often appear in the role of mercenaries and bandits preying on travelers, farms, villages and small towns. Even in small groups, they were able to terrorize the areas where they operated. In the Amarna letters of the mid-14th century BC, they often appear as a major threat to the Syrian-Palestinian cities and kingdoms subject to Egypt. Some of them formed auxiliary troops fighting in the service of the Hittite king. Egyptian pharaohs also made use of them in various jobs. Sometimes they were employed by a king as laborers in public works. Sources indicate that these people multiplied over time, intermarried and became increasingly crowded.

In the Amarna Letters, which contain the most references to them, the rulers of each city-state tried to justify their own actions and vilify their enemies. The Habiru were often the subject of complaints in these letters. The expression Habiru in the letters implies fleeing from Pharaoh and his representatives, the various rulers of the city-states, and siding with their opponents, who were seen as outlaws. Wherever they appear in the records are, the Habiru are clearly foreigners. They are not Hittites or Canaanites, and in the east they cannot be classified as citizens of this land. They were not recognized as citizens by any country, they are considered people without a country. They were therefore in a sense forced nomads. Habiru is simply a term that encompasses a variety of individuals and groups who are outside of organized society, living a life of vagrancy. They were the scourge of their time, the terror of traders and other travelers. They would attack their territories and sometimes towns and cities, looting them and taking their crops before retreating to the mountains.

In conclusion, the wide geographical spread of the Habiru is supported by indications of various ethnic origins in personal names, the morphology of the term and its Sumerian equivalent. With increasing evidence, the view that Habiru is a socio-cultural term has become widespread. In Egypt, in Nuzi, they were forced labor for the royalty. In Mesopotamia, there were both male and female Habiru and they served a master. But Habiru also served as soldiers, often organized into special units. We see them in these various roles in Larsa in Babylon, Mari in the Middle Euphrates, Alalakh in Northern Syria, Boğazköy in Anatolia and Egypt. Sources indicate that their social status varies from place to place, but except for a few, it is a lower status. In Egypt and Nuzi they are de facto slaves, but in the latter place they

appear to have a higher status than an ordinary slave. In Alalah, individual Habiru may have an important position, but the majority are inferior to peasants. The Hittite Habiru fall between the free-born and the slaves. In the Amarna Letters, being Habiru is synonymous with being a rebel against Egyptian power in Palestine and Syria. A large part of the population of Syria-Palestine were serfs, whose lives must often have been a struggle for survival. Due to the unstable nature of the ancient agricultural economy, unpaid debts could accumulate and the insolvent debtor could be subject to personal foreclosure by his creditor.

It is well known that people will not leave their own land and enter a foreign society as dependents unless they have to. Therefore, communities like the Habiru must have emerged as a result of political, social and economic hardship. There were probably many reasons for a Habiru to leave his country. By doing so, he or she was rejecting the political authority of the community and consequently forfeiting his or her legal rights. Looking at the Amarna Letters, where an entire city can become a Habiru, one might think that what constitutes the essence of a Habiru is not flight, but a refusal to accept any more of the legal power that controls their society. Even if this results in becoming homeless and stateless.

HELLEN MİTOLOJİSİ VE RİTÜELLERİNDE DOMUZ

Nuriye Külahlı*
Hüseyin Üreten**

Öz

Kadim toplumlarda, hayvanlar gerek günlük hayatta gerekse panteonlarda oldukça önemli kabul edilmişlerdir. Hellen mitolojisinde hayvanlar, tanrısallık niteliklerin taşınmasında ve ritüel pratiklerin yerine getirilmesinde merkezi bir rol oynar. Özellikle domuz, doğurganlık, bereket ve ölümle ilişkilendirilen güçlü bir semboldür. Mitolojik anlatılarda yabancı domuzlar, tanrısallık semboller olarak yer almakta ve arınma ritüellerinde önemli bir rol oynamaktadır. Eleusis Gizemleri gibi arınma ve yenilenme törenlerinde domuzların kurban edilmesi, onların hem arınma hem de yeniden doğuşun bir simgesi olarak dini ve toplumsal işlevine ışık tutar. Ayrıca domuz, yaşam ve ölüm arasındaki geçişi simgeleyerek döngüsel varoluş anlayışındaki önemini pekiştirir. Demeter, Persephone ve Aphrodite gibi tanrıçalarla olan bağlantısı, domuzun doğa döngüleri içindeki rolünü ve toplumsal ritüellerin gereksinimlerini yansıtarak halkın dini inanışlarını şekillendirir. Bu çalışma, arkeolojik bulgular, antik metinler ve akademik yorumları analiz ederek Hellen mitolojisinde domuzun sembolik anlamını ve ritüellerdeki işlevini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, bu hayvanın antik dünyanın dini ve toplumsal yapısı içindeki işlevi daha kapsamlı bir şekilde ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hellen Mitolojisi, (Yaban) Domuzu, Arınma Ritüelleri, Eleusis Gizemleri, Domuz Kurbanı.

* Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Konya/Türkiye, nuriye.kulahli@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2287-8650.

** Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/Türkiye, hureten@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5633-7102.

Pig in Hellenic Mythology and Rituals

Abstract

In ancient societies, animals were considered very important both in daily life and in pantheons. In Hellenic mythology, animals play a central role in conveying divine attributes and in the performance of ritual practices. The pig, in particular, is a highly symbolic creature associated with fertility, abundance, and death. In mythological accounts, boars appear as symbols of deities and play a crucial role in purification rituals. The sacrifice of pigs in purification and renewal ceremonies, such as the Eleusinian Mysteries, highlights their religious and societal significance as symbols of both cleansing and regeneration. Furthermore, pigs symbolize the transition between life and death, reinforcing their importance in the cyclical understanding of existence. Their connections with deities such as Demeter, Persephone, and Aphrodite reflect their role in nature's cycles and in fulfilling communal ritual needs, shaping the religious beliefs of the people. This study aims to examine the symbolic meaning of the pig in Hellenic mythology and its function in rituals by analyzing ancient texts, archaeological findings and academic interpretations. In this context, the function of this animal in the religious and social structure of the ancient world will be revealed more comprehensively.

Keywords: Greek Mythology, (Wild) Boar, Purification Rituals, Eleusinian Mysteries, Pig Sacrifice

Giriş

İnsanlık, tarih sahnesine çıktığı andan itibaren hayvanlarla iç içe bir yaşam sürmüştür. Kimi zaman dost, kimi zaman tehdit olarak algılanan bu varlıklar, farklı dönemlerde kutsal kabul edilmiş ve sembolik anlamlar yüklenerek kültleşmiştir. Paleolitik Çağ'ın mağara resimlerinde rastlanan hayvan tasvirleri, sadece sanatın değil, aynı zamanda inanç ve ritüellerin de bir parçası haline gelmiştir. Zamanla bu betimlemeler, kültürel mirasın ayrılmaz bir unsuru hâlini almış ve antik çağdan modern sanata kadar uzanan geniş bir yelpazede varlığını sürdürmüştür. Bu süreklilik, hayvanların insan düşüncesindeki yerini ve günümüzde dahi güncelliğini koruyan derin anlamlarını gözler önüne sermektedir¹. Hellen mitolojisinde hayvanlar, doğa güçlerinin temsili, tanrı(ça)ların sembolü ve insanlarla tanrı(ça)lar arasındaki ilişkinin bir yansıması olarak önemli bir rol üstlenir. Bazı hayvanlar

¹ Graves, R. *Yunan Mitleri*, (çev. U. Akpur). İstanbul, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s. 34 vd.; Maurizio, Lisa, *Classical Mythology In Context*. Oxford University Press, Oxford, 2016, s. 50.

doğrudan tanrı(ça)larla özdeşleşmiş, onların kimliklerini ve niteliklerini yansıtan semboller hâline gelmiştir². Örneğin, Artemis'in kutsal hayvanı dişi ayı iken Athena bilgelikle ilişkilendirilirken baykuşu ile sembolize edilmiştir³. Zeus'un kudretini ve gökyüzündeki hâkimiyetini ise kartalı temsil etmiş; Poseidon'un kutsal hayvanı ise atlar olarak kabul görmüştür. Bunun yanı sıra, hayvanlar mitlerde insanın doğayla olan bağını, ona duyduğu saygıyı da gözler önüne serer. Öte yandan, bazı mitolojik anlatılarda hayvanlar yalnızca kutsal varlıklar olarak değil, kahramanların karşılaştığı engeller ve sınavlar olarak da karşımıza çıkar⁴.

Kadim toplumların mitolojilerinde⁵ önemli kabul edilen domuz, Hellen mitolojisinde ve ritüellerinde de yeri oldukça ilginç ve çok yönlü bir hayvandır. Domuz (ύς -σῦς-χοῖρος)⁶ doğurganlık, bereket ve ölüm gibi evrensel temalarla güçlü bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Domuzun tanrı(ça)larla olan bu ilişkisi antik çağ yazarları tarafından açıkça ifade edilmiştir. Özellikle Homeros, “Ιλιάς” (*Iliás* [*Iliada*]) ve “Οδύσσεια” (*Odyssea* [*Odysseia*]) adlı eserlerinde⁷ domuz sembolizmini, Hellen tanrı(ça)larının özelliklerini yansıtarak, ritüel anlamını derinleştirmiştir⁸. Hesiodos, “Εργα καὶ Ημέραι” (*Erga kai Hemera* [*İşler ve Günler*])⁹ adlı eserinde domuzun vahşi hayvan yetiştirilmesi üzerinde durmuştur. Pausanias, “Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος” (*Periegesis tes Hellados* [*Yunanistan'ın Tasviri/Tanımı*]) adlı eserinde, domuzun, kurban

-
- ² Burney, C. F. *Spirits of the Corn and of the Wild*, The Book of Judges, London, 1918, s. ii, 22 dn.
 - ³ Graves, a.g.e., s. 48-58; Grimal, P. *Mitoloji Sözlüğü: Hellen ve Roma*, (çev. S. Tamgüç). Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s.99.
 - ⁴ Graves, a.g.e., s. 48; Grimal, a.g.e. s. 53, 75, 143; Işık Z. ve Kösece, A. “Yunan Mitolojisinde Tasvir Edilen Hayvanların Sembol Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 10(6), 2024, s. 832-840.
 - ⁵ Sümer yazılı metinlerinde, av hayvanı bkz. Kramer, S. N. (1998). *Tarih Sümer'de Başlar* (çev. Muazzez İlmiye Çığ). Ankara, s.110; Beydiz, M. G. *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010, s. 136. Hitit Krallığı Dönemi'nde Alacahöyük'te bulunan bazı kabartmalarda veya vazolarda domuza ait av sahneleri bulunmaktadır. Bu hayvanların kemikleri de önemli Hitit merkezlerinde bulunmuştur. Bkz. Koç, İ. *Hititler*, Ankara, Odtü Yayıncılık, 2006, s. 30; Beydiz, a.g.e. s. 138. Ayrıca, Hititlerde ilahi güçleri temsil eden hayvanlar arasında yaban domuzu da bulunmaktadır. Bkz. Ünal, Ahmet. *Hitit Devrinde Anadolu II*, İstanbul, 2003, s. 74; Beydiz, a.g.e. s. 139.
 - ⁶ Pakkanen, P. Beyond Skin-deep: Considering the pig in ancient Greece through the particularities of its skin, *Kernos* 342, 2021, s. 2; Pitz, Z. Designating Sacrificial Animals In *Greek Ritual Norms*, aus: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 225, 2023, s. 54.
 - ⁷ Homeros, *Iliada*, IX. 466-471; XI: 97; XIII. 470-475; *Odysseia*, XIV. 6; XVI. 11; XXIV. 4.
 - ⁸ Burkert, W. *Greek Religion*. Harvard University Press, 1985, s. 245.
 - ⁹ Hesiodos, *İşler ve Günler*, 765.

ve arınma ritüellerinde yer aldığından bahseder¹⁰. Aristophanes, “Εἰρήνη (*Eirēnē* – *Pax* [*Barış*]); “Πλούτος” (*Ploutos* [*Zenginlik*]) ve “Σφήκες” (*Sphēkes* [*Eşekarları*])¹¹ adlı eserlerinde domuzun kurban hayvanı olduğunu ifade etmiştir. Apollodoros, “Βιβλιοθήκη” (*Bibliothēkē* [*Kütüphane*]) adlı eserinde¹² ise yaban domuzu tarafından öldürülme temasına ağırlık vermiştir. Ovidius, “Μεταμορφώσεις” (*Metamorphōseis* [*Dönüşümler*]),¹³ adlı eserinde yaban domuzu avı üzerinde durmuştur. Yaban domuzu (κάπρος [*kápros*]) tanrı(ça)larla, mitolojik figürler veya kahramanlarla yakından ilişkilidir¹⁴. Mitolojideki domuzun kullanım şekli onun sembolik anlamına işaret etmektedir. Hellen ritüellerinde domuz, arınma ve kurban ritüellerinde, saflaştırıcı ve döngüsel yaşam anlayışındaki önemi ile karşımıza çıkmaktadır. Bu önem modern yazarlar tarafından sıkça eserlerine konu olmuştur. Mevsimsel ve tarımsal festivallerde doğurganlık ve bereketle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca domuzun, Yeraltı Dünyası ve Ölüm ile ilişkilendirildiği de görülmektedir¹⁵.

Bu kapsamda, cevap aranan sorular şunlardır: Mitolojide domuzun özellikleri nasıl bir dönüşüm geçirmiştir? Yani, domuz, arınma ve doğurganlık arasında nasıl bir ilişki kurulmuştur? Domuzun ölüm ile ilişkilendirilmesinde nasıl bir dönüşüm yaşanmıştır? Bu çalışmada, Hellen mitolojisinde domuzun sembolik anlamını ve ritüellerdeki işlevini analiz ederken metinsel analiz, arkeolojik bulgular ve dinler tarihi perspektiflerinden yararlanacaktır. Domuzun mitolojik anlatılardaki yeri yukarıda bahsi geçen antik kaynaklar incelenerek ortaya konacaktır. Ayrıca, *Eleusis Gizemleri* ve diğer arınma ritüelleri bağlamında domuz kurbanlarına dair arkeolojik bulgular değerlendirilecektir. Bu süreçte, ağırlıklı olarak James George Frazer, Walter Burkert, Elinor Bevan, Robert Graves, Jan N. Bremmer, Gunnel Ekroth, Lisa Maurizio ve Nancy A. Evans gibi araştırmacıların çalışmaları, domuzun dini pratiklerdeki rolünü anlamaya yardımcı olacak teorik bir çerçeve sunacaktır¹⁶. Bu

¹⁰ Pausanias, *Periegesis tes Hellados. Description of Greece, With an Eng. Trans. by W. H. S. Jones, The Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918, II.11; V. 16.*

¹¹ Aristophanes, *Peace. The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House. 1938, s. 385; Wealth. The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House. 1938, s. 802; Wasps. The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House. 1938, s. 826.*

¹² Apollodoros, *The Library, with an English Translation by Sir James George Frazer, F.B.A., F.R.S. in 2 Volumes. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1921, 3.14.*

¹³ Ovidius, *Metamorphoses, with an English Translation by A. S. Kline, 2000, VIII.260-328; 547-610; X. 708-739.*

¹⁴ Bevan, E. *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and of Other Olympian Deities*, PhD, University of Edinburgh, 1985, s.73; Graves, *a.g.e.*, s. 407.

¹⁵ Burkert, *a.g.e.*, s. 286; Graves, *a.g.e.*, s. 952.

¹⁶ Frazer, J. G. 1907. *Adonis, Attis, Osiris: Studies in the History of Oriental Religion*, 1907, s. 6-8; Burkert, *a.g.e.*, s. 13, 55, 81, 103, 242-243; Bevan, *a.g.e.*, s. 67-82; Graves, *a.g.e.*, s. 114 vd; Bremmer, J. N. Greek Normative Animal Sacrifice. In D. Ogden (Ed.), *A Companion*

metodoloji, antropolojik, arkeolojik ve metinsel analizleri birleştirerek Hellen mitolojisinde domuzun anlamını kapsamlı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, belirli antik metinler, arkeolojik buluntular ve modern akademik çalışmalar temel alınarak, domuzun tanrı(ça)larla ilişkisi, ritüel kullanımları ve sembolik anlamı açıklanacaktır. Bu yöntemle çalışma, domuzun doğurganlık, bereket, ölüm ve arınma ritüelleriyle olan bağlantısını mitolojik ve ritüel bağlamda detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır.

1. Mitolojik Anlatılarda Domuz

Bu bölümde, yaban domuzunun evcil domuzunve domuz yavrularının¹⁷ Hellen mitolojisindeki anlatılarda nasıl yer aldığı ve domuz sembolleri incelenecektir.

1.1. Domuzun Yıkım ve Savaş Sembolizmi: Yaban Domuzu Avı

Antik metinlerde domuz, sadece bereketin değil, aynı zamanda şiddetin, savaşın, yıkımın ve doğaya ait metafizik kuvvetlerin de temsilcisi olarak yer alır. Bu temsilde yaban domuzunun karşısında Meleagros, Theseus ve Herakles gibi hep onunla çatışan erkek figürler kahraman olarak yer almıştır¹⁸. Domuzun savaş sembolizmi, özellikle Ares ile ilişkili olarak, onun saldırgan, kontrolsüz ve yıkıcı doğasını yansıtır. Yaban domuzu, kontrolsüz ve vahşi doğası nedeniyle saldırgan ve savaşçı bir erkek ruhunu temsil eder¹⁹. En ilkel silahlarla yapılan yaban domuzu avı, büyük cesaret ve dayanıklılık gerektiren bir iştir ve mitolojide yaban domuzu avı sıklıkla kendini gösterir²⁰. Bu bağlamda, yaban domuzu avı, özellikle kahramanlık ve tragedya anlatıları içinde önemli bir yere sahiptir. Kalidon ismiyle antik kaynaklara konu olmuş bu domuzun avı oldukça önemli sayılmış ve Hellen

to Greek Religion, 2007, s. 132-144; Evans, N. A “Sanctuaries, Sacrifices, and the Eleusinian Mysteries”, *Numen*, Vol. 49, No. 3, 2002, s. 227-254; Sina, A. “Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44,1, 2004, s. 41-51; Ekroth, G. *Animal Sacrifice in Antiquity*, *The Oxford Handbook of Ancient Animals* (Oxford Handbooks in Classics and Ancient History), (Ed. G.L. Campbell), Oxford 2014, s. 330 vd.; Maurizio, *a.g.e.*, s. 158 vd.

¹⁷ Yaban domuzu için *κάριος*, *σάγριος*, *ὑσάγριος*, *κάρος* ya da *σὺς κάρος*, evcil domuz için *χοῖρος*, *δέλφαξ*, domuz yavruları için *χοιρίον* ve *δέλφαιον* kullanılmaktadır. Domuz terminolojisi adına bkz. Pakkanen, *a.g.m.* s. 2-3.

¹⁸ Bevan, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁹ Burkert, W. *Homo Necans*, *The anthropology of ancient Greek sacrificial ritual and myth*. University of California Press, 1983, s. 75, dn.7; Graves, *a.g.e.*, s. 353, 407.

²⁰ Luce, S. B. “Studies of the Exploits of Heracles on Vases”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 28, No. 3, 1924, s. 298.

sanatının en önemli ikonografik şemalarından biri olmayı başarmıştır²¹. Kalidon domuz tasvirine²² sahip buluntular içinde muhtemelen en güzeli Arkaik Dönem'e tarihlenen bronzdan yapılmış küçük heykelidir (Şekil 1)²³. Böylesine güçlü olarak tanıtılan bir hayvanın avı da elbette ki önemli olmalıdır. Nitekim Hellen erkekleri çocukluktan bu yana kahraman ya da savaşçı olmak adına eğitilirken bu hayvanın avına katılmak zorunda kalmıştır. Hellen mitolojisi buna zengin örnekler sunar. Örneğin, Akhilleus, altı yaşındayken ilk yaban domuzunu avlamayı başarmıştır²⁴. Yaban domuzu avını anlatan en güzel eser, Ksenophon'un özellikle aristokrat gençlerin karakter eğitimi, beden terbiyesi ve erdem kazanımı için avcılığı nasıl bir araç olarak kullanabileceğini anlatan "*Κυνήγετικός*" (*Kynēgetikos* [*Avcılık Sanatı*])'dır. Doğa ve hayvan algısını anlamak açısından da oldukça kıymetli olan eserde yazar, yaban domuzunu avlamak için farklı cinsten tazıları, yaban domuzu ağıları, cirit, mızrak ve dikenli atların temin edilmesi gerekliliğinin altını çizmektedir²⁵. Yazar, eserin devamında bu avın ne kadar zorlu olduğunu ve avcının bilmesi gereken taktikleri açıkça anlatmıştır²⁶. Homeros, "*Odysseia*" adlı eserinde kahraman Odysseus'un bir yaban domuzu avı sırasında domuzun saldırısına uğradığını şu sözlerle anlatır: "...efendisini yıkamaya başlar başlamaz, yara izinin, Parnassus Dağı'nda avlanırken bir yaban domuzunun ona bıraktığı iz olduğunu hemen anladı..."²⁷. Yaban domuzu avının detaylı olarak anlatıldığı eserin bu bölümde domuzun zeki bir hayvan olması ile başlayan betimleme, ateş fışkırtan dikkatli ve öfkeli bakışlara sahip ve çok çevik olduğu için düşmanı yorması gerçeği ile devam eder. Nitekim domuz, Odysseus'a saldırıp dizinde (kalçasında ya da bacağında) derin bir yara açmıştır. Ancak kahraman Odysseus yaban domuzunu öldürmeyi başarmıştır²⁸. Hellen kraliyet ailesine mensup birinin yaban domuzunun dış darbeleriyle hayatını kaybetmesi o tarihlerde oldukça yaygın bir fenomen olsa da Odysseus'un aldığı

²¹ Kortanoğlu, R. E. "Yas", *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları* (Ed. Murat Arslan ve Ferit Baz), 2018, s. 529.

²² Bu domuz evcil domuzdan oldukça farklıdır ve bu fark mitolojik hikâyelerde açıkça görülmektedir. Evcil domuz ritüel hayvanı olarak kullanılmıştır Bkz. Bevan, *a.g.e.*, s. 73-79.

²³ Buluntu Harvard Sanat Müzesi'nde 3200 no'lu odada 2012.211 numara ile sergilenmektedir. Fotoğrafçı: André Longchamp <https://hvrd.art/o/342292>.

²⁴ Graves, *a.g.e.*, s. 844.

²⁵ Ksenophon, *Avcılık Sanatı* (çev. Okan Demir), Pinhan Yayıncılık İstanbul 2021, X. 1: "Για το κνήγι του αγριογούρουνου εφοδιαστείτε με ινδικά, κρητικά, λοκρικά και λακωνικά λυνήγασκα, δίχτυα κάρου, ακόντια, δόρατα και καλτρώπια."

²⁶ Ksenophon, *a.g.e.*, X. 7-10.

²⁷ Homeros, *Odysseia*, XIX. 7.

²⁸ Homeros, *a.g.e.*, XIX. 7. Ayrıca bkz., Burkert, W. *Homo Necans, The anthropology of ancient Greek sacrificial ritual and myth*. University of California Press, 1983, s. 120; Grimal, *a.g.e.* s. 538; Graves, *a.g.e.*, s. 851, 955.

domuz yarası, maruz kaldığı ölüm yazgısından kaçtığına bir işareti olarak da değerlendirilmektedir²⁹. Apollodoros, “Βιβλιοθήκη” (*Bibliothēkē* [Kütüphane]) adlı eserinde ve Hyginus, *Fabulae* (Mitolojik Hikâyeler) adlı eserinde Meleagros’un yenilmez ve yiğit bir adam olduğunu, babası Oeneus’un tanrı(ça)lara şükran esnasında Artemis’i unutması üzerine tanrıçanın öfkesinin karşılığında lağüstü büyüklükte bir yaban domuzu ile sınava tabi tutulduğunu anlatmaktadır. Bu domuz o kadar güçlüdür ki avına katılan Meleagros ile birlikte çok kişi olduğu da ifade edilmiştir³⁰. Domuzun öldürülmesi hiç de kolay olmamıştır ve birçok kişi çabalamış ve nihayet onu öldürmek kahraman olarak tanıtılan Meleagros’a nasip olmuştur³¹. Ovidius, “*Dönüşümler*” adlı eserinde bu domuz avını çok daha detaylıca anlatmış ve bu eser olayın sonucundan öte domuzun özelliklerini ön plana çıkarması bakımından konumuz gereği çok daha önemlidir. Nitekim yazara göre Kalidon domuzu, öfkeli ve intikamcı³², büyük ve güçlü³³, şimşek gibi öldürücü³⁴ ve zekidir³⁵. Meleagros’un bu özelliklere sahip bir hayvanı öldürmesi çok doğaldır ki sevinçle karşılanmış ve annesi tarafından tapınaklara sunu olarak bırakılmıştır³⁶. “Yunanistan’ın Tasviri/Tanımı” adlı eserinde, Kalidon domuz avından³⁷ sıklıkla bahseden Pausanias, yaban domuzu avına katılanları tek tek tanıtmıştır³⁸. Yazar, Meleagros’un domuzu öldürmek için kullandığı mızrağı da Apollon tapınağına adadığını ileri sürmektedir³⁹. Domuzu öldürenin kahraman olarak anılmasına bir diğer örnek de Lykurgos’un oğlu Ankaeus’dur. Pausanias, O’nun yaralı olmasına rağmen, Artemis kültüne gönül veren Atalante’nin⁴⁰ ateş ettiği Kalidon domuzuna

²⁹ Graves, *a.g.e.*, s. 851, 955.

³⁰ Apollodoros, *a.g.e.*, I. 8. 2; Hyginus, *Fabulae*, Mauricius Schmidt (Ed.), Harvard University Library, 1872, 172-174; Graves, *a.g.e.*, s. 351-352; Cömert, B. *Mitoloji ve İkonografi*, 3. Baskı, Ankara, 2010, s. 96-97; Beydiz, *a.g.e.* s. 222-223 Kortanoğlu, *a.g.m.*, s. 529.

³¹ Apollodoros, *a.g.e.*, I. 8. 2; Graves, *a.g.e.*, s. 352-354; Cömert, *a.g.e.*, s. 96-97. Beydiz, *a.g.e.* s. 222-223.

³² Ovidius, *a.g.e.*, VIII. 272: “...sus erat, infestae famulus vindexque Dianae.”

³³ Ovidius, *a.g.e.*, VIII. 281-282: “...misit aprum, quanto maiores herbida tauros non habet Epiros, sed habent Sicula arva minores.”

³⁴ Ovidius, *a.g.e.*, VIII. 337-340: “Hinc aper excitus medios violentus in hostes fertur, ut excussis elisi nubibus ignes. Sternitur incursu nemus et propulsa fragorem silva dat.”

³⁵ Ovidius, *a.g.e.*, VIII. 399-402: “...Occupat audentem, quaque est via proxima leto, summa ferus geminos direxit ad inguina dentes. Concidit Ancaeus glomerataque sanguine multo viscera lapsa fluunt: madefacta est terra cruore.”

³⁶ Ovidius, *a.g.e.*, VIII. 445-450.

³⁷ Pausanias, *a.g.e.*, I. 27.6; III, 18.15; V. 10.9; VIII. 4.10; VIII. 24.5.

³⁸ Pausanias, *a.g.e.*, VIII. 45-5-6. Ayrıca bkz. Kortanoğlu, *a.g.m.*, s. 530.

³⁹ Pausanias *a.g.e.*, II. 7.9. “λέγουσι δὲ καὶ τὰδε, ὡς Μελέαγρος ἐς τοῦτον τὸν ναὸν ἀνέθηκε τὴν λόγχην ἣ τὸν ὕν κατεργάσατο.”

⁴⁰ Kendisini tanrıça Artemis’e adayan bir avcı, bir kadın kahramandır. Kalidon yaban domuzu avının ve Argonautlar seferinin tek kadın kahramanı olarak ünlenmiştir. Bkz. Kortanoğlu, *a.g.m.*, s. 529.

⁴⁶ Artemis (7), Apollon (1), Athena (2), Demeter (2), Zeus (1) ve Poseidon (1). Bkz. Bevan, *a.g.e.*, s. 75.

Hellen mitolojisinde varlığı bilinen bir diğer yaban domuzu olan Erimanthian, Herakles'in, Eurystheus'a canlı olarak getirmesi emredilen bir hayvan olarak tanınmakta ve bu çok zorlu ve tehlikeli bir macera olarak bilinmektedir⁴⁷. Bu zorlu serüven, yine bu domuzun ne kadar güçlü ve saldırgan olma özelliğini öne çıkarmaktadır. Bu mücadeleyi betimleyen en güzel buluntular, MÖ 480 yılına tarihlenen bir *lekythos* ve MÖ 520 yılına ait olduğu düşünülen bir *amphora* üzerindeki tasvirlerle aittir (Şekil 4 ve Şekil 5). İlk buluntu, Herakles'in iki Amazon seyirci önünde domuzu avlamaya çalıştığı sahneyi, ikincisi ise domuzu yakaladığı sahneyi göstermektedir⁴⁸.

Kahramanlıkları ile ün salmış Theseus⁴⁹ da domuz ile mücadele edip onu öldürmesiyle tanınan bir diğer kahramandır. Plutarkhos'un "*Βίος Θησέως*" (*Bios Theseos [Theseus'un Hayatı]*) adlı eserinde anlatıldığına göre, Atina'ya gitmekte olan genç Theseus, yolculuğu sırasında pek çok tehlikeyi bertaraf eder. Bu tehlikelerden biri de Megara ile Korinthos arasındaki Krommyon köyünde hayatı zorlaştıran vahşi bir dişi domuz olan "*Φαία*" (Phaia)⁵⁰ ile ilgilidir. Theseus, bu domuzu öldürerek yalnızca halkı bir tehditten kurtarmakla kalmaz, aynı zamanda kahramanlığını da tesciller⁵¹. Apollodoros, Theseus'un karşılaştığı zorlukları anlattığı "*Καὶνή*" adlı eserinde bu dişi domuzun kahramanın üçüncü sınavı olduğunu ve bu domuzun adı olan *Phaia* kelimesinin bir kadının lakabı⁵² olduğu belirtmiştir: "*Üçüncüsü, Krommyon'da, onu yetiştiren yaşlı kadından dolayı Phaia adı verilen dişi domuzu öldürdü; bazılarına göre bu dişi domuz, Echidna ile Typhon'un yavrusuydu.*"⁵³. Strabon, "*Γεωγραφικά*" (*Geographica [Coğrafya]*) adlı eserinde, Theseus'un öldürdüğü bu domuzun Kalidon Domuzu'nun annesi olduğunu belirtmiştir⁵⁴. Ovidius ise

⁴⁷ Luce, *a.g.m.*, s. 310 vd.

⁴⁸ Luce, *a.g.m.*, s. 311, fig. 2 ve 316, fig. 4. Ayrıca buluntular, Metropolitan Sanat Müzesi'nde Gallatin koleksiyonunda no 18 ve no 65 ile sergilenmektedir.

⁴⁹ Attike'nin en öz kahramanı ve Dorlu kahraman Herakles'in simetrigidir. Herakles'ten en az bir kuşak daha genç olarak kabul ediliyordu. Bazı mitler Theseus'un deniz tanrısı Poseidon'un oğlu olduğunu iddia eder, ancak çoğu mit onu Atina Kralı Aegeus'un oğlu olarak tanımlar. Bkz. Grimal, *a.g.e.* s. 766-767; Maurizio, *a.g.e.*, s. 445-446.

⁵⁰ Typhon ve Ekhidna'nın çocukları olan bu dev kendisini büyüten bir kadını adıyla biliniyordu. Bkz. Graves, *a.g.e.*, s. 446-447.

⁵¹ Plutarkhos, *Theseus'un Hayatı, Plutarch's Lives*. with an English Translation by. Bernadotte Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1914, IX; Bevan, *a.g.e.*, s. 73-74, 93; Grimal, *a.g.e.* s. 766-769.

⁵² Hyginus ve Ovidius onun gerçekte erkek bir domuz olduğunu, Plutarkhos ise onun hayvani davranışlar gösteren vahşi domuz lakabı takılan bir kadın haydut olduğunu iddia eder. Eski Galler efsanelerindeki Yaşlı Beyaz Domuz Hen Wen ile özdeşleştirilir. Bkz. Graves, *a.g.e.*, s. 446-447.

⁵³ Apollodoros, *a.g.e.*, 1.1.

⁵⁴ Strabon, *Geography*, Editors, H.C. Hamilton, Esq., W. Falconer, M.A., London. George Bell & Sons. 1903, VIII.6.22: "*ἥν μητέρα τοῦ Καλιδωνίου κάπρου φασί...*".

Theseus'u övdüğü “Dönüşümler” adlı eserinde, O'nun Kromyon'un tarlalarını çiftçilerin sabanı için güvenli hale getirdiğini belirtmiştir⁵⁵. Bu kahramanlık mücadelesini tasvir eden MÖ 540 yıllarına tarihlenen bir *amphora* üzerinde, Theseus, boğa başlı domuzu boynuzundan yakalamış ve göğsüne bir kılıç saplamaktadır. Canavarın yarasından kan fışkırmakta ve bu tasvirin etrafı üç genç kız tarafından çevrelenmiştir (Şekil 6)⁵⁶.

Hellen kahramanlarından Androklos, antik yazarların eserlerinde Ephesus kenti *ktistes*i (kurucusu)⁵⁷ ve kenti bir yaban domuzunu öldürdüğü yerde kurmuş olması ile tanınmaktadır⁵⁸. Kentin kuruluş efsanesi anısına MÖ 630–575 yıllarına tarihlenen Ephesus ya da Sardeis’de basıldığı düşünülen bir elektron sikke üzerinde bir yaban domuzu tasvir edilmiştir (Şekil 7)⁵⁹. Ayrıca, Ephesus Hadrianus Tapınağı’ndaki *friz*, Androklos’un yaban domuzunu öldürerek kenti kurma hikâyesini yansıtmaları bakımından eşsizdir⁶⁰.

Homeros’un “*πότνια θηρῶν*” (*Yabani Hayvanların Tanrıçası*) olarak tanımladığı⁶¹ Artemis’in öfkesinin veya ilahi adaletinin aracının domuz olduğu açıktır. Nitekim yaban domuzu, Artemis’in kontrolü altında olan doğa güçlerinden

⁵⁵ Ovidius, *a.g.e.*, VII. 439: “*quodque suis securus arat Cromyona colonus, munus opusque tuum est*”.

⁵⁶ Buluntu, Boston Güzel Sanatlar Müzesi’nde 60.1 katalog numarası ile sergilenmektedir. <https://www.theoi.com/Gallery/T34.9.html>.

⁵⁷ Atina kralı Kodros’un yasal oğludur. Bkz. Strabon, *a.g.e.*, XIV.1.3; Pausanias, *a.g.e.*, 7.2.8. Ayrıca bkz. Wood, J. T. *Discoveries at Ephesus Including the Site and Remains of the Great Temple of Diana*. London: Longmans, Green and Co. 1877, s. 3; Elderkin, G. W. “The Twenty-Sixth Lydian Inscription”, *American Journal of Archaeology*, 37(3), 1933, s. 390; Wiplinger, G. “Wasserlabyrinth unter Ephesos: Die Stadt Ephesos verfügte bereits seit dem 3. Jh. v. Chr. über ein funktionierendes System von Wasserleitungen”, *Antike Welt*, 37(6), 2006, s. 70; Yazıcı, G. A. ve Üreten, H. “Ephesos Antik Kenti’nde İmparatorluk Kültü ve Kült Yapıları”, *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, 2020a, s. 667. Kelime anlamı ve kentlerin *ktistes*leri için bkz. Pekman, A. *Eskiçağ’da Bazı Anadolu Şehirlerinde Tanrı ve Kahraman Ktistes’leri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1597, 1970.

⁵⁸ Akurgal, E. *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*. İstanbul: Net Turistik Yayınlar, 1983, s.123; Walbank, M. E. Hoskins “The Sacred Identity of Ephesos: Foundation Myths of a Roman City by Guy MacLean Rogers”, *Phoenix*, 48(1), 1994, s. 90.

⁵⁹ Kroll, H. *Sardesi Sikkeleri*, (ed.) Nicholas D. Cahill, [The Lydians and their World](https://www.theoi.com/Gallery/T34.9.html), 2010, fig.7. Sikke, Efes Müzesi’nde sergilenmektedir ve envanter numarası 96/41/86’dır. Vedat Nedim Tör Müzesi’nin izni ile <https://sardisexpedition.org/tr/artifacts/latw-22>. Ayrıca bkz. Bammer, A. “Neue Grabungen an der Zentralbasis des Artemision von Ephesos”, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien* Beiblatt 58, 1988, s. 18;

⁶⁰ Akurgal, *a.g.e.*, s. 340; Yazıcı ve Üreten, *a.g.m.* s. 670.

⁶¹ Homer, *İlliada*, XXI.470.

biri olarak görülür ve bu inanış aslında görsel buluntulara da yansımıştır⁶². Bu bağlamda yukarıdaki buluntular Artemis'in avcı kimliğini ve yaban domuzlarıyla olan bağlantısını yansıtmaktadır.

Domuzun sahip olduğu saldırganlık, yenilmezlik ve güçlü olma özelliği başta savaş tanrısı Ares olmak üzere savaşçı kahramanlara atfedilmiştir. Homeros çağından beri en büyük savaş tanrısı olarak kabul edilen Ares⁶³, yıkımdan ve kan dökmekten hoşlanan savaşçı düşünce tarzının temsilcisidir. Ares, zırhlı, miğferli; kalkan, mızrak ve kılıçla donanmış olarak tasvir edilir. Boyu insanüstü ölçüdedir ve korkunç naralar atar. Ares ile ilgili mitosların çoğu, savaş mitosları ve kavga dövüş hikâyeleridir. Ares'e bazen Meleagros'un ve Kalidon avına katılan Dryas'ın babalığı da atfedilir. Ares'e adanmış olan hayvanlar köpek, kurt ve akbabadır⁶⁴. Ancak, Ares'in sahip olduğu özelliklere bakılınca domuz da onun yıkıcı ve dizginlenemez yönüyle ilişkilendirilmiştir. Nitekim yaban domuzu, Kalidon şehrine özgü bir amblem olmanın yanı sıra, Ares için kutsal sayılan bir canlıdır ve bu hayvanın kılığına giren tanrı olarak da tanınır⁶⁵. Ares'in ruhu aslında bütün savaşçılarda vardır ve bu savaşçıların ruhu yaban domuzuna benzetilmektedir. Bizce bunu gözler önüne seren en güzel eser olan Homeros'un, "*Iliada*" adlı destanı, domuzun gücünü birçok yerde vurgularken⁶⁶ Ares'in ruhunu yansıtan diğer savaşçılardan da örnekler vermektedir: "...bir avcının aslana veya yaban domuzuna karşı köpeklerini kovalaması gibi, Ares'in abbası Hektor da gururlu Truvalıları Akalara karşı kovaladı."⁶⁷ Ayrıca Idomeneus, dış görünüşü ve direnişi ve cesareti ile yaban domuzuna benzetilmiştir: "*Idomeneus, dağlarda bir yaban domuzu gibi direndi, büyük bir insan kalabalığının ıssız bir yere gelişini bekledi - sırtındaki kollar dimdik dikildi, gözleri ateş saçtı ve kendini tazılara ve insanlara karşı savunma hevesiyle dişlerini biletti*."⁶⁸ Destan ayrıca Mykenai savaşçılarının domuz dişi miğferleri taktığını da vurgulamaktadır. Bu, domuzun savaşçılık ve cesaretle ilişkilendirilmesine dair en erken metinlerden biridir: "*Meriones, Odysseus'un başına deri kayışlardan oluşan güçlü bir örgüyle kaplı deri bir miğfer taktı, dış tarafı ise içine iyi ve ustaca yerleştirilmiş, domuz dişleriyle kalın bir şekilde süslenmişti...*"⁶⁹. Pausanias, "*Yunanistan'ın Tasviri/Tanımı*" adlı eserinde, Sparta'daki kurban törenlerinde savaşçı yetiştirilen gençlerin, eğitilmiş domuzları dövüştürmek için meydana çıkardıklarından bahsetmiştir. Öyle ki kazanan domuzun sahibi zafer kazanmıştır⁷⁰. Yazar ayrıca, Olimpiyat oyunlarını anlatırken Knidos kentinde

⁶² Bevan, *a.g.e.*, s. 75.

⁶³ Zeus'la Hera'nın oğludur ve ikinci kuşak Olymposlulardandır. Bkz. Grimal, *a.g.e.* s. 76.

⁶⁴ Grimal, *a.g.e.* s. 76-78; Graves, *a.g.e.*, s. 356.

⁶⁵ Graves, *a.g.e.*, s. 356, 519.

⁶⁶ Homeros, *a.g.e.*, IV. 193, VIII. 253, XI. 384, XVI. 751, XVII. 1, 240.

⁶⁷ Homeros, *a.g.e.*, XII.1-30.

⁶⁸ Homeros, *a.g.e.*, XIII. 361-486.

⁶⁹ Homeros, *a.g.e.*, X. 177-291:

⁷⁰ Pausanias, *a.g.e.*, III. 14.10.

sporcuların, babalarının, kardeşlerinin ve antrenörlerinin, Olimpiyat oyunlarına karşı hiçbir günah işlemeyeceklerine dair domuz eti dilimleri üzerine yemin etmelerinin bir gelenek olduğunu da vurgulamaktadır⁷¹. Edebi metinlerdeki yaban domuzu avının savaşçıların kültüründe oldukça yaygın olduğu gerçeğini ispatlayan belki de en muhteşem görsel buluntu MÖ 525-500 yıllarına tarihlenen ve savaşçıların tasvir edildiği bir *hydria*nın sol üst bölümünde betimlenen av sahnesidir (Şekil 8)⁷².

1.2. Domuzun Dönüşüm ve Sınır Aşımı Sembolizmi

Domuz, Hellen mitolojisinde, ölüm ve hayat sembolleri ile dönüşümü temsil ederken, aynı zamanda yıkıcı doğanın yani dişiliğin evcilleştirilmesi rolüne de sahiptir. İnsanın domuza dönüşmesi ile de sınır aşımı sembolü mitolojide yerini almıştır.

Domuzun Ölüm ve Yeniden Doğuş (Hayat) Sembolizmi: Aphrodite ve Adonis

Hellen mitolojisinde domuz, Ölüm Tanrıçası için kutsal sayılan bir hayvandır ve tanrıça onu, ölümün kızıl yiyeceği olan Kronos'un kızılcıklarıyla beslemektedir⁷³. Yaban domuzu tarafından öldürülme yukarıda anlatıldığı üzere oldukça yaygındır ancak ölüm sonrası yeniden doğuş sembolüne sahip olan da yine domuzun kendisidir. Antik yazarlar bu sembol üzerindeki örneklerle yer vermiş ve bu kapsamda “Aphrodite ve Adonis’in aşkı” miti en güzel örnek olabilir. Apollodoros, Adonis’in doğumunu⁷⁴ detaylı olarak anlattığı “*Kütüphane*” adlı eserinde bu mite yer verilmiş⁷⁵ ve yazar Adonis⁷⁶’in avcılıkta çok başarılı olduğu için Artemis tarafından kıskanıldığını ve onun ölümüne sebep olduğunu dile getirmiştir. Artemis’in öfkesi yüzünden av sırasında bir yaban domuzu tarafından yaralanıp öldürüldüğünü

⁷¹ Pausanias, *a.g.e.*, V. 24.9-10.

⁷² Buluntu, Louvre Müzesi’nde p 129 envanter no ile sergilenmektedir.

⁷³ Graves, *a.g.e.*, s. 952.

⁷⁴ Aphrodit’e saygısızlık yapması üzerine tanrıça tarafından cezalandırılan babasına âşık olup onunla ilişkiye giren ardından pişman olan babasının onu öldürmesinden korkup tanrı(ça)lara yalvaran ve nihayet tanrı(ça)ların merhametiyle ağaca dönüşen Smyrna adlı bir genç kızdan Adonis adlı bir çocuğun doğduğunu dile getirmiştir. Bkz. Apollodoros, *a.g.e.*, 3.14.4. Ayrıca bkz. Grimal, *a.g.e.* s. 4.

⁷⁵ Aphrodite’nin ona âşık olması üzerine herkesten kıskanıp çocuğu Persephone’ye teslim ettiğini ancak Persephone’nin onu geri vermek istemediğini de eklemiştir. Zeus’un kararı ile yıl üçe bölünmüş ve tanrı, Adonis’in yılın bir bölümünde tek başına, bir bölümünde Persephone ile ve kalan bölümünde Aphrodite ile kalmasını buyurmuştur. Fakat Adonis, kendi payını da Aphrodite’ye vermiş; fakat daha sonra avlanırken bir yaban domuzu tarafından boynuzlanarak öldürülmüştür. Bkz. Apollodoros, *a.g.e.*, 3.14.4.

⁷⁶ Fenike kökenli *adon-i* sözcüğü aslında Sami kökenlidir ve “tanrım-efendi” anlamına gelmektedir. Bkz. Frazer, *a.g.e.*, s. 6; Günlaltay, Ş. *Yakın Şark III-Suriye ve Filistin*. TTK Yay. Ankara 1987, s. 217; Graves, *a.g.e.*, s. 86.

belirtmiştir⁷⁷. Ovidius ise “Dönüşümler” adlı eserinde Adonis’in doğum mitini⁷⁸ anlatırken Apollodoros’un aktarımına sadık kalmıştır ancak hikâyeyi daha çok Aphrodite ve Adonis arasındaki aşk bağlamında açıklamıştır. Adonis, Aphrodite’nin avcılıktan vazgeçirmeye çalıştığı genç bir avcıdır. Ovidius, eserinde yaban domuzunun gücünü hatırlatarak Adonis’e dikkatli olması konusunda uyarılarda bulunduğunu belirtmiştir⁷⁹. Ancak Adonis, uyarıları dinlememiştir ve bir yaban domuzu tarafından öldürülmüştür⁸⁰. Yazarın bu ölüm anlatımına göre, Adonis, Aphrodite’nin uyarılarına rağmen cesurca avlanmaya devam eder. Bir gün, köpekleri bir yaban domuzunu saklandığı yerden çıkarır. Adonis domuzu mızrağıyla yaralar, ancak öfkelenen hayvan hızla ona saldırır ve ölümcül dişleriyle Adonis’i ağır şekilde yaralar. Genç avcı, sarı kumların üzerine yığılarak hayatını kaybeder⁸¹. Adonis öldükten sonra Hades’e iner, ancak Persephone onu Aphrodite’ye geri vermek istemez. İki tanrıçanın mücadelesi sonucunda Zeus’un kararı ile Adonis, yılın bir bölümünü yeraltında, bir bölümünü yeryüzünde geçirmeye başlar⁸². Zeus’un bu kararı, Apollodoros’un aktarımından farklıdır. Aphrodite için Adonis’in yası o kadar ağırdır ki onun akan kanını her yıl açan Anemon adlı bir çiçeğe dönüştürerek onun ölümünü canlı tutmak istemiştir⁸³. Yazar bunu detaylı bir şekilde şöyle anlatmıştır: “... *senin kanın çok yıllık bir çiçek olacak... kanına hoş kokulu nektar serpti ve kanı ona değdiği anda, yağmurlu havalarda her zaman oluşan şeffaf kabarcıklar gibi, köpürmeye başladı.*”⁸⁴. Çiçeğin özelliği gibi insana verdiği mutluluk da kısa ömürlüdür. Ovidius bunu şöyle açıklar: “*Fakat insana verdiği sevinç kısa ömürlüdür, çünkü çiçeğe Anemon adını veren rüzgârlar onu sarsar.*”⁸⁵. Adonis’in kısa ve trajik yaşamı, ömrü çabuk tükenen çiçeklerle özdeşleştirilmiştir. Onun zamansız ölümü anısına düzenlenen törenlerde⁸⁶, kadınlar yas tutarak ağtlar yakar, kırmızıya

⁷⁷ Apollodoros, *a.g.e.*, 3.14.4: *Ἀδωνίς δὲ ἔτι παῖς ὢν Ἀρτέμιδος χόλω πληγεῖς ἐν θήρᾳ ὑπὸ σὺδς ἀπέθανεν.*” Ayrıca bkz. Grimal, *a.g.e.* s. 4.

⁷⁸ Onun ağacın içinde doğan çok güzel bir bebek olduğunu ve zamanla çok daha güzel bir adama dönüştüğünü ve sonunda Aphrodite’nin aşkını kazanarak annesinin intikamını aldığını ifade etmiştir. Ovidius, *a.g.e.*, X.520-525.

⁷⁹ Ovidius, *a.g.e.*, X. 550. “...*Apri vim habent atrox fulmen in curvis dentibus*”.

⁸⁰ Frazer, *a.g.e.*, s. 8; Moscati, 2004: 66).

⁸¹ Ovidius, *a.g.e.*, X. 709-715.

⁸² Frazer, *a.g.e.*, s. 8; Moscati, 2004: 66; Penglase, 2005: 150; Maurizio, *a.g.e.*, s. 210.

⁸³ Ovidius, *a.g.e.*, X. 737; Blázquez, J. M. “The Myth of Aphrodite and Adonis in Roman Mosaics of Jordan, Arabia, Antioch, Mauretania Tingitana and Hispania”, *JMR* 8, 2015, s. 1.

⁸⁴ Ovidius, *a.g.e.*, X. 725-735.

⁸⁵ Ovidius, *a.g.e.*, X. 737-739: “*Brevis est tamen usus in illo: namque male haerentem et nimia levitate caducum excutunt idem, qui praestant nomina, venti.*”

⁸⁶ Adonis'e tapınma, Babil ve Suriye'deki Sami halkları tarafından uygulanıyordu ve Hellenliler bunu, MÖ yedinci yüzyıl kadar erken bir tarihte onlardan ödünç aldılar. Bkz. Frazer, *a.g.e.*, s. 6; Burkert, *a.g.e.*, s. 15. Bu törenler, Mezopotamya Tanrıçası İstar ile

boyanmış bir yatağa Adonis'i temsil eden bir genç yerleştirilir ve yatağın üzerine, kısa ömürlü çiçeklerin bulunduğu sepetler konulurdu. Tören boyunca, katılımcılar bir gün ve bir gece süren bir yas alayı düzenleyerek üzüntülerini dile getirirlerdi. Ertesi gün, temsili olarak giydirilmiş beden denize bırakıldığında yas yerini umuda bırakır, Adonis'in yeniden doğarak doğayı canlandıracağı inancıyla neşeli şarkılar söylenmeye başlanmıştır⁸⁷. Ancak farklı yerlerde törenler, kutlanma biçimleri ve mevsimleri açısından bir miktar farklılık göstermiştir⁸⁸. Her iki yazarda da ortak olan en temel öge, Adonis'in bir yaban domuzu tarafından öldürülmesidir. Bunu betimleyen en güzel tasvir ise bir heykel buluntusudur (Şekil 9)⁸⁹.

Yıkıcı Doğanın (Dişiliğin) Evcilleştirilmesi: Kromyon Domuzu ve Theseus

Theseus'un Kromyon Domuzu ile karşılaşması, bir kahramanlık anlatısı olmasının yanı sıra, uygarlığın doğa üzerindeki zaferini simgeleyen bir dönüşüm sahnesi olarak da yorumlanmaktadır. Plutarkhos'un, "*Theseus'un Hayatı*" adlı eserinde ve Apollodoros'un "*Kütüphane*"sinde Theseus'un, Kromyon'da yaşayan ve Phaia adlı yaşlı bir kadının beslediği vahşi dişi domuzla karşı savaştığını onu öldürdüğünü ve domuzun 'Kromyon Domuzu' olarak anıldığını ifade etmiştik⁹⁰. Bu anlatımlarda, yabancı bir kadının doğasına atıfta bulunarak domuz, kadınısı kaos ve tehlike anlamını sembolize etmektedir. Üstelik yine bir erkek kahramanın doğaya ve düzensizliğe karşı verdiği mücadele merkeze alınmıştır. Bu fikri öne süren modern araştırmacılar Graves, Phaia'yı hem dişi bir domuz hem de yaşlı ve tehlikeli bir kadın figürü olarak yorumlar. Bu bağlamda, bu figür, kadınısı kaosun ve doğanın kontrolsüz gücünün temsili olarak ele alınır⁹¹. Loraux ise daha geniş bir çerçeveden bakarak aslında Graves'i fikirlerinin çıkış noktası olabilir. Nitekim Loraux domuz gibi sembollerin antik metinlerde kadınısı, sınır tanımaz güçleri temsil ettiğini ve bu güçlerin eril düzen tarafından bastırıldığını belirterek⁹² klasik

Tanrı Tammuz'un anısına düzenlenen ritüellere benzetilmektedir. Hellen mitolojisinde Tammuz'un yerini alan tanrının Adonis olduğu düşünülmektedir. Bkz. Frazer, *a.g.e.*, s. 8; Günaltay, *a.g.e.*, s. 217; Graves, *a.g.e.*, s. 86; Kılıç Y. ve Uncu, E. "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İştar-Aphrodite Örneği)", *History Studies*,(5), 2011, s. 198-199. İskenderiye'de, Ptolemaios Hanedanı sarayında, Adonis onuruna büyük törenler düzenlendiği ve Roma İmparatorluğu Dönemi'nde, Antakya'da birçok Roma mozaığı üzerinde bu konunun tasvir edildiği ileri sürülmektedir. Mozaik örnekleri için bkz. Blázquez, *a.g.m.*, s. 1-16.

⁸⁷ Frazer, *a.g.e.*, s. 182; Can, 1994: 97-98.

⁸⁸ Farklı yerlerdeki törenler adına bkz. Frazer, *a.g.e.*, s. 183-193.

⁸⁹ Heykel buluntusu, Giuseppe Mazzuoli tarafından yapılmış olup Rusya- Saint Petersburg Hermitage Müzesi'nde sergilenmektedir.

⁹⁰ Plutarkhos, *a.g.e.*, IX.1; Apollodoros, *a.g.e.*, 1.1:

⁹¹ Graves, *a.g.e.*, s. 310.

⁹² Loraux, N. *The Experiences of Tiresias: The Feminine and the Greek Man*. Princeton University Press, 1995, s. 61.

Hellen kadın kavramına vurgu yapmaktadır. Bu durumda, Theseus, bu gücü kontrol altına alan, düzen ve adalet getiren genç erkek figür olarak rol oynar. Nitekim Calame, Theseus'un kahramanlık anlatılarında karşılaştığı canavarları alt etmesini, kültürel olarak “*medeniyetin doğa üzerindeki zaferi*” olarak yorumlamaktadır⁹³. Bu bağlamda, kahramanın dişi domuzla karşılaşması ve onu öldürmesi, doğanın yani dişiliğin yıkıcı potansiyelinin uygarlık lehine dönüştürüldüğünü ve dolayısıyla doğanın evcilleştiğini simgelemiş gibi görünmektedir.

Domuzun Sınır Aşımı Sembolü: Kirke, Apollon ve Domuz

Hellen mitolojisinde Kirke, “büyücü kadın” olarak tanınmakta ve farklı yazarlarca değişik yerlerde gösterilen Aia adasında⁹⁴ oturmaktadır⁹⁵. Homeros’un “*Odysseia*” destanında yer alan Kirke bölümü, domuz figürünün sadece vahşi doğayı değil, aynı zamanda insan doğasının sınırlarını da temsil ettiğini gösterir. Destanda, Odysseus’un arkadaşları, Kirke’nin büyüleri içkisini içtikten sonra birer domuza dönüşür ve Kirke onları hapseder⁹⁶. Domuza dönüşen bu insanların betimlenmesi şöyle yapılmıştır: “... *Ve başları, sesleri, kılları ve domuz biçimleri vardı...*” “...*önlere Kirke, yemek üzere direk ve meşe palamutları ve kızılca ağacının meyvesini fırlattı, bu tür şeyler yuvarlanan domuzların beslenmeye alışkın olduğu şeylerdir.*”⁹⁷. Bu domuza dönüşüm sahnesi, fiziksel bir değişim olmanın ötesinde, insanla hayvan arasındaki ince çizginin mitolojik bir yansımasıdır. Domuz burada, dizginlenmemiş arzuların ve uygarlık öncesi içgüdülerin sembolüne dönüşür. Bu sembol Roma mitolojisinde de bulunmaktadır⁹⁸. Dış görünüşleri olarak domuza dönüşen bu insanların zihinleri daha önce olduğu gibi değişmeden kalmıştır. Böylelikle Kirke tarafından hapsedilme sürecinde birer insan gibi ağlamışlardır⁹⁹. Kirke’nin büyüleri, insanları hayvana dönüştürürken onların akıllarını korumuştur. Bu ise dönüşümün sadece bedensel değil, aynı zamanda bir sınır aşımı deneyimi olduğunu göstermektedir.

⁹³ Calame, C. *Myth and History in Ancient Greece: The Symbolic Creation of a Colony*. Princeton University Press, 2003, s.143.

⁹⁴ *Odysseia* destanında bu ada, Italia’da gösterilmektedir; büyük bir ihtimalle, Pontin Bataklığı’nın aşağı kıyısına bakan Terracina ve Gaeta yakınlarında yer alan ve günümüzde Monte Circeo olarak adlandırılan yarımadadır. Bkz. Grimal, *a.g.e.* s. 376.

⁹⁵ Güneş ile Okeanos’un kızı Perseis’in ya da Hekate’nin kızıdır. Bkz. Grimal, *a.g.e.* s. 376; Graves, *a.g.e.*, s. 407.

⁹⁶ Graves, *a.g.e.*, s. 941.

⁹⁷ Homeros, *Odysseia* X. 240-244.

⁹⁸ Kirke, Canens adlı Latiumlu bir *nympha*’nın kocası kral Pikus’a âşık olur ve onu, çevresindekilerden ayırmak için yabandomuzuna dönüştürür. Pikus’u eski haline getirmeyi düşünür ancak karısından ayrılan Pikus çok üzgündür ve Kirke ona aşkını ilan ettiğinde bunu geri çevirir. Bunun üzerine öfkelenen Kirke, Pikus’u yeşil ağaç kakana dönüştürür. Bkz. Grimal, *a.g.e.* s. 128.

⁹⁹ Homeros, *a.g.e.* X. 241.

İnsan bedeninden sıyrılan birey, hayvan suretinde kendi doğasıyla yüzleşir. Graves, bu durumu “ruh göçü” olarak tanımlamıştır¹⁰⁰.

Bu bağlamda, doğa ve insan sınırı silinmekte ve insan doğasının ilkel anlarına dönüş yaşanmış olmaktadır. Kahraman burada domuz ile “doğaya karşı zafer” elde etmemektedir aksine doğanın gücüne maruz kalmaktadır. Nitekim domuz burada bir cezalandırma, kaçınılmaz kader ya da doğanın döngüsel gücüdür. Domuza dönüşme teması istemli olarak tanrı(ça)ların kendilerine de uyguladıkları bir yöntem gibi görünmektedir. Örneğin, Apollon’un oğlu Erymanthos, Aphrodite’yi Adonis’le birleştik ten sonra banyo yaparken görmüştür ve bunun üzerine tanrıça tarafından kör edilmiştir Buna öfkelenen Apollon, tanrıçadan öç almak için kendisini yaban domuzuna dönüştürüp bir burun darbesiyle Adonis’i öldürmüştür¹⁰¹. Apollon’un kasıtlı olarak kullandığı bu dönüşüm bir tür ceza aracıdır ve bu araç için domuz seçilmiştir. Öç almak insani bir duygudur ancak tanrının öç almak için kendisini domuza dönüştürmesi bu hayvanın doğası ile ilgilidir. Ayrıca, Toprak Ana ve Tartaros’un birleşmelerinden doğan en büyük dev olan Typhon, Olympos’a doğru yaklaşınca, tanrılar birer hayvan kılığına girip önce saklanmış sonra da ondan kaçmayı başarmışlardır. Ares, bir yaban domuzuna dönüşerek Typhon’un kendisini bulmasını engellemeye çalışmıştır¹⁰². Bu dönüşüm ise bir tür savunma mekanizması olarak görev yapmaktadır.

1.3. Domuzun Doğurganlık ve Bereket Sembolizmi: Demeter ve Persephone

Hellen mitolojisinde domuz, bereket ve doğurganlık ile ilişkilendirilen önemli bir hayvandır. Bu ilişki onun, tanrı(ça)lar veya mitolojik figürlerle olan bağına işaret eder. Bu bağın en güçlüsü Demeter ve Persephone üzerinden olandır. Olymposlu tanrılar kuşağından, Kronos ve Rhea’nın kızı¹⁰³ olan tanrıça Demeter, Homeros destanlarında¹⁰⁴ “güzel saçlı kraliçe” ya da “güzel örgülü” olarak bahsedilmektedir. Ancak Demeter, mitolojide ekili toprağın ve özellikle buğdayın tanrıçası olarak bilinir. Hellen dünyasında buğday ekilen bölgelerde¹⁰⁵ onunla ilgili çeşitli mitler gelişmiştir¹⁰⁶. Hesiodos, “*Θεογονία*” (*Theogonia* [Tanrıların Doğuşu]) adlı eserinde O’nun tarımla doğrudan bağlantılı bir bereket tanrıçası olduğunu “*her şeyi besleyen Demeter*” olarak vurgulamaktadır¹⁰⁷. Demeter’in alametleri başak, nergis ve

¹⁰⁰ Graves, *a.g.e.*, s. 952.

¹⁰¹ Grimal, *a.g.e.* s. 180.

¹⁰² Graves, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁰³ Hesiodos, *Tanrıların Doğuşu*, 453-506.

¹⁰⁴ Homeros. *Odysseia*, V.125; *Illida*, XIV.326.

¹⁰⁵ Grimal, *a.g.e.* s. 143. En çok Eleusis ovaları ve Sicilya’da tapım görmesine rağmen, Girit, Thrakia ve Peloponnessos’ta da ona dair inançlar yaygındır.

¹⁰⁶ Graves, *a.g.e.*, s. 110-111.

¹⁰⁷ Hesiodos, *a.g.e.*, 912-913.

haşhaştır ve tercih ettiği kurban ise dişi domuzdur¹⁰⁸. Demeter ve kızı Persephone (Ölümler Diyarı Tanrıçası) ayrılmaz bir ikili olarak “Tanrıçalar” diye anılır. Onlarla ilgili mitler¹⁰⁹, özellikle *Eleusis Gizemleri*’nde derin anlam kazanır ve bu ritüeller aracılığıyla açıklanır¹¹⁰. Homeros’a atfedilen *Demeter İlabisi*¹¹¹, Persephone’nin kaçırılışı ve Demeter’in yeryüzündeki yas sürecini detaylandırarak, doğanın doğurganlık ve verimlilik döngüsünü tanrısal bir anlatıya dönüştürmüştür. Persephone kayb olduğu zaman yokluk dönemidir, geri geldiğinde ise bolluk ve refah dönemi görülür. *Demeter İlabisi*, O’nun geri dönüşünü açık bir şekilde ilkbahar mevsimi ile açıklar¹¹². Bu konudaki en detaylı bilgi Hyginus’un *Fabulae* adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Yazar, Persephone’nin çiçek toplarken kaçırılmasıyla yeraltına inmesini¹¹³ ve Demeter’e kızını aramasını ve ona bahşedilen *Eleusis Gizemleri*’nin nasıl başladığını¹¹⁴ detaylı olarak anlatmıştır. Yazar, domuz kurbanlarından bahsetmese de yaban domuzunun güçlü bir hayvan olarak hediye edilmesinden¹¹⁵ ve öldürülmesinden¹¹⁶ bahsetmiştir.

¹⁰⁸ Grimal, *a.g.e.* s. 143-145.

¹⁰⁹ Bunlar, kadınlar ve erkekler, özellikle bereketli hasat olmak üzere doğanın güzelliği ve bolluğundan; kişisel aşktan, cinsellikten ve üremekten ve insan ruhunun yeniden doğuşundan, hatta acı ve ölümden bile, duydukları sevinci dile getirirler. Bkz. Keller, M. L. “The Eleusinian Mysteries of Demeter and Persephone: Fertility, Sexuality, and Rebirth”, *Journal of Feminist Studies in Religion* Vol. 4, No.1, 1988, s. 27.

¹¹⁰ Keller, *a.g.m.*, s. 27; Sina, *a.g.m.* s. 39; Graves, *a.g.e.*, s. 111; Doyran, M. “Kaunos Demeter Kutsal Alanı’ndan Thesmophoria Bayramının İzleri”, M. Doyran, B. Özen, U. Çörtük ve S. Özen (eds.), *Basileus – Uluslararası Anadolu’da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültürleri Sempozyumu*, Kaunos Kazı Evi 2014, (Ankara). Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi, 2017, s. 1; Gençler Güray, Ç. “Erythrai’de Demeter Tapınımları”, *Türk Arkeoloji Dergisi* (37) 64, 2018, s. 59.

¹¹¹ *Demeter İlabisi* 2, 1914. Biçim ve içerik özellikleri bakımından geleneğin Homeros’a atfettiği, ancak gerçekte değişik ozanlarca yazılmış olan otuz üç *hymnosun* en uzun üç tanesinden biridir ve Tanrıça ile kızının serüvenleri, onlarla ilgili mitosun temelini oluşturur. Bu mitosun anlamını kavrayabilmek, ancak *Eleusis Gizemleri*’nin sırlarına ermekle olasıdır. Bkz. Foley, H. P. *The Homeric Hymn to Demeter*. New Jersey: Princeton University Press 9, 1994, s. 495; Sina, *a.g.m.* s. 37-38. Ayrıca bkz. Maurizio, *a.g.e.*, s. 159.

¹¹² Eliade, M. *The Sacred And The Profane* (çev. W. R. Trask), New York, 1957, s. 151; Burkert, *a.g.e.*, s. 285 dn. 10.

¹¹³ Hyginus, *a.g.e.*, 146-20-25. Önemli isimlerin Roma versiyonları şöyledir: Yer altı *Tartaros*, Persephone, *Proserpina* ve Demeter, *Ceres* olarak geçmektedir.

¹¹⁴ Hyginus, *a.g.e.*, 147. 1-14.

¹¹⁵ Hyginus, *a.g.e.*, 172. 5; 173. 10-12.

¹¹⁶ Hyginus, *a.g.e.*, 38. 20-25.

Hellen halkı domuzun olağanüstü doğurganlığı olduğuna inanmıştır ve domuzlar, insanın ve ekinlerin doğuşunun simgeleri olarak tanınmışlardır¹¹⁷. Domuzun bereket tanrıçasının hayvanı olarak anılması Anadolu’da da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Çatalhöyük’deki doğum yaparken tasvir edilen iki tanrıça yanında boğa boynuzları ve yaban domuzu kafaları ile sergilenmektedir. Buradaki tanrıça sembolleri Kybele’yi işaret etse de domuz yine doğurganlık ve bereket ile ilişkilendirilmiştir¹¹⁸.

2. Hellen Ritüel Uygulamalarında Domuzun Yeri

Domuz sadece mitolojik anlatılarda değil, dini ritüellerde de önemli bir yere sahiptir. Domuz, Hellen ritüellerinde kurban edilen hayvanlar arasında bulunmakta ve domuz eti arınma amaçlı kullanılmaktadır.

2.1. Kurban Ritüellerinde Domuz

Hellenler, kurbanı, tanrı(ça)ları dualarına cevap vermeye ikna etmenin bir yolu olarak görmüşler ve bu ritüelle onlar tanrı(ça)larla iletişim kurmuş, yardım ve destek istemiş ve yerine getirilmiş dilekler için şükranlarını sunmuşlardır¹¹⁹. Kurban, Hellenler için tanrı(ça)lara hediye demektir ve bunu da “*Hediyeler tanrıları ikna eder*” atasözleriyle kanıtlamışlardır¹²⁰. Hayvan kurbanı ile ilgili çalışmaların sayısını diğer kansız sunuları inceleyen çalışmalarla karşılaştırdığımızda, bilim insanlarının hayvan kurbanını Hellen dininin en önemli ritüeli olarak gördüklerini söyleyebiliriz¹²¹. Dodds, kurbanın ritüel kavramını, “*gelecek iyiliklere karşı bir şükran ifadesi olarak fedakârlık*” olarak tanımlamış ve kurban ritüeli sırasında insanın kişiliğinin kaybolduğunu ve aracı olduğu hayvanın kişiliğine büründüğü ifade etmiştir¹²². Hellen kültüründe koyun, keçi ve sığır kadar olmasa da domuz da kurban edilen hayvanlar arasında yerini almıştır¹²³. Mitolojik anlatılar hem bol miktarda bulunan

¹¹⁷ Thomson, G. *Tarihöncesi Ege*, (çev. Celal Üster). Payel Yay., İstanbul, 1995, s. 247 Estin C. ve Laporte H. *Yunan ve Roma Mitolojisi*, (çev. Musa Eran). Tübitak Yay., Ankara, 2010, s. 64.

¹¹⁸ Burkert, *a.g.e.*, s. 79.

¹¹⁹ Kurban edilen hayvanlar genellikle törenin sonunda yenmiş ve bu toplu et yemekleri hem politik hem de sosyal açıdan önemli işlevlere sahip olmuşlardır. Kurbanın süreçleri (*thysia*) ve önemi adına detaylı bilgi için bkz. Ekroth, G. “Meat in ancient Greece: sacrificial, sacred or secular?”, *Food and History*, vol. 5, 1, 2007, s. 250 vd.

¹²⁰ Sacks, D. *Sacrifice. The Encyclopedia of the Ancient Greek World*. Revised Edition. Revised by Lisa R. Brody. Consultant editor Oswyn Murray. New Yor, 2005, s. 297.

¹²¹ Ekroth, *a.g.m.*, s. 250; Salem, R. “Animal Sacrifice in Ancient Greece”, *Bibliographic Essay, Археология Евразийских Стеней* 5, 2020, s. 130.

¹²² Dodds, Eric R. *The Greeks and the Irrational*. Berkeley: University of California Press 40, 1973, s. 222.

¹²³ Sebepleri için bkz., Bremmer, *a.g.e.*, s. 3; Ekroth, *a.g.m.*, s. 256; Mackinnon, M. “Animals, Economics, and Culture in the Athenian Agora: Comparative Zooarchaeological

hem de pek de pahalı olmayan domuzlar ve özellikle domuz yavrularının çoğu tanrı(ça)lara kurban edilen hayvanlar olduğunu kanıtlar niteliktedir¹²⁴. Örneğin, Eubouleus, sürüsünden bir yaban domuzu öldürdükten sonra, onu tüm tanrı(ça)lara sunmuştur. Odysseus'a Poseidon adına evcil yaban domuzu (dişi domuzlarla çiftleşen bir yaban domuzu) vermesi emredilmiştir. Ayrıca, Lakonia'da emziren domuz, Artemis Korythalia'ya kurban edilen bir hayvandır. Lykosoura'da evcil yaban domuzları Apollon'a kurban edilmiş ve Kos'tan gelen bir yazıt, Zeus'a bir domuz kurban edildiğini göstermiştir¹²⁵. Ancak domuzlar, özellikle yeraltı tanrıları için uygun adaklar olarak kabul edilmiş ve bu nedenle, *Eleusis Gizemleri* sırasında her zaman kurban hayvanı olmuşlardır. Domuz kurbanının en çok tercih edildiği yerler genelde Demeter kültünün kutsal alanlarıdır¹²⁶. Demeter'in kurban hayvanının domuz olması henüz çok erken dönemlerden beri bilinen verimli karakterini, doğanın bol bereketini ve bir yıl döngüsünü sembolize etmekteydi¹²⁷. Bu durum, kızının kaçırılma mitinde olduğu kadar kendi adına düzenlenen törenlerde de açıkça görülmektedir. Tamamen kadınlara özgü olan Demeter kültünün izleri Hellen dünyasının en büyük Demeter Tapınağı'nın olduğu Attika'deki Eleusis¹²⁸ kentine dayanmaktadır¹²⁹. Törenler önce Atina ardından da Eleusis kentine giderek domuz kurban ritüeli ve Demeter'e tohum karışımları ve arpa kekleri sunumları ile devam etmiştir¹³⁰.

Eleusis törenleri, tüm Hellen dini festivallerinin en büyüğüdür ve insana öldükten sonra tam bir güven için de öbür dünyaya ulaşmanın yollarını öğreten törenlerdir¹³¹. Hellas'ın farklı bölgelerinde, Demeter kültüne özgü olan bu

Investigations", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 83, No. 22, 2014, s. 37. Domuz yetiştiriciliği adına detaylı bilgi için aynı eser incelenmelidir.

¹²⁴ Ekroth, 2007: 256.

¹²⁵ Bevan, *a.g.e.*, s. 68.

¹²⁶ Bevan, *a.g.e.*, s. 68; Jameson, M. H. "Sacrifice and Animal Husbandry in Classical Greece", *Whittaker*, 1988, s. 98; Evans, *a.g.m.* s. 242; Mackinnon, *a.g.m.*, s. 237, dn. 91.

¹²⁷ Keller, *a.g.m.*, s. 32.

¹²⁸ Pausanias, eserinde kentin adını aldığı kahraman Eleusis'in, Hermes'in ve Ocean'ın kızı Daeira'nın oğlu olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Pausanias, *a.g.e.*, I. 38.7. Eleusis, MÖ yedinci yüzyılda Atina'nın kontrolü altına giren Atina'nın kuzeybatısında bulunan küçük bir alandı. Bkz. Maurizio, *a.g.e.*, s. 159.

¹²⁹ Farnell, Lewis, R. *The Cults of Greek States*, Oxford, Clarendon Press, 1907, s. 126-198; Keller, *a.g.m.*, s. 29; Üreten, H. *Neşredilmiş Yazıtlar ışığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültürleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara 2003, s. 205-206.

¹³⁰ Evans, *a.g.m.* s. 250; Maurizio, *a.g.e.*, s. 160.

¹³¹ Vernant, 1982: 57; Keller, *a.g.m.*, s. 29; Grimal, *a.g.e.* s. 256. Ritüel olarak saf olan (yani cinayet işlememiş) kadınlar, erkekler ve köleler dâhil olmak üzere Hellence konuşan herhangi bir kişi *Gizemler*'e katılabilirdi. Bkz., Keller, *a.g.m.*, s. 29-30; Maurizio, *a.g.e.*, s.

törenlerin başlamasını kutlamak adına herkes mağaralara bir kurbanlık domuz getirmek zorundaydı¹³². Domuz kurbanı, her şeyden önce, kadınların erkeklerden ayrı olarak kendi aralarında kutlama yaptığı Demeter festivalinin yaygın biçimi olan *Thesmophoria* Bayramı'nın¹³³ bir parçasıydı. Bu törenlerde kurban edilen domuz, kurban edenin yerine ölüme gitmekteydi¹³⁴ ve kurban hayvanı olarak yeraltı odalarına veya çukurlarına atılıyordu¹³⁵. Kuyulara atılan domuz yavruları, sonrasında toplanarak, etleri buğday taneleri ile karıştırıp tarlalara bereket getirmesi için serpilmekteydi¹³⁶. Bunun sebebini ise domuz yavrularının kaderinin, kaçırılan Persephone ve anne Demeter'in kaderiyle bağlantılı olmasıdır. Kült bağlamında, *megara*, domuz yavrularının ölmeleri ve çürümeleri için yeryüzüne atıldığı ve çürümüş kalıntılarının daha sonra çıkarılıp tohum mısıryla karıştırıldığı derin çukurları ifade ediyordu. *Megaraya* atılan domuz yavruları hem bitki hem de insan neslinin sembolüdür. Bu bağlamda, domuz yavrularını *megaraya* bırakmak, ya evlenerek doğdukları yuvalarını terk edip yeni *megaraya* giren bakirelerin ölümünü ya da toprağın onlara aynı şekilde bereket getireceği umuduyla verimli materyallerin toprağa gönderilmesi olarak yorumlanabilir¹³⁷. Toprağa domuz serpmeye uygulamasından sonra kadınlar kadınlıklarını temsil eden heykelcikler yapıp, nar

159. Ayrıca detaylı bilgi için bkz., Keller, *a.g.m.*, s. 29 vd.; Evans, *a.g.m.* s. 249-251; Graves, *a.g.e.*, s. 114-116.

¹³² Burkert, *a.g.e.*, s. 256; Bevan, *a.g.e.*, s. 68.

¹³³ “*Tobum Atma Şenlikleri*” anlamına gelen bayram hakkında detaylı bilgi için bkz., Zeitlin, I. Froma, “Cultic Models of the Female: Rites of Dionysus and Demeter”, *Arethusa*, vol. 15, no. 1/2. The Johns Hopkins University Press, 1982, s. 138 vd.; Freeman, C. *Mısır, Yunan ve Roma – Antik Akdeniz Uygarlıkları* (Ankara). Dost Kitabevi Yayınları, 2003, s. 213; Üreten, *a.g.e.*, s. 134- 140; Estin ve Laporte, *a.g.e.*, s. 64; Şahin, 2013: 156-157; Maurizio, *a.g.e.*, s. 157 vd.; Işık, C. “Bir Kaunos Rüyası”, M. Doyran, B. Özen, U. Çörtük ve S. Özen (eds.), *Basileus – Uluslararası Anadolu’da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültüleri Sempozyumu*, Kaunos Kazı Evi 25-28 Haziran 2014 (Ankara). Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi, 2017, s.VII-XII, Gençler Güray, *a.g.m.* s. 59. Bu bayram, Mezopotamya’daki Tammuz kültü gibi hasat mevsimiyle yakından alakalıdır. Bkz. Freeman, *a.g.e.*, s. 230. Hellen dünyasında en yaygın kutlanmış festivaldir ve her ekim ayında Atina’da, sadece kadınların katılımıyla kutlanmıştır. Bkz. Erhat, A. (2010). *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 17. Baskı, İstanbul, 2010, s. 86.

¹³⁴ Karl, *K. Eleusis; archetypal image of mother and daughter*. (Çev. Ralph Manheim), Bollingen Foundation, Pantheon Books, New York, 1967, s. 55 vd.; Burkert, *a.g.e.*, s. 285 dn. 10.

¹³⁵ Burkert, *a.g.e.*, s. 257; Bevan, W. *Greek Religion*. Harvard University Press, 1985, s. 68; Maurizio, *a.g.e.*, s. 158.

¹³⁶ Graves, *a.g.e.*, s. 449; Estin ve Laporte, *a.g.e.*, s. 64; Ekroth, G. “Bare Bones: Zooarchaeology and Greek Sacrifice”, *Animal Sacrifice In the Ancient Greek World* (Eds. Sarah Hitch and Ian Rutherford). Cambridge University Press, 2017, s. 21; Işık *a.g.m.*, s. x.

¹³⁷ Johnston, S. I. “Demeter In Hermione: Sacrifice and Ritual Polyvalence”, *Arethusa* (45) 2, 2012, s. 230-231, 236.

tanesi yiyerek yeşil dallarla kendilerini kırbaçlamışlardır¹³⁸. Bu törenlerde domuzun kurban edilip, sonra da tohumluk buğdaylara karıştırılmasının sebebi, domuzun bereketi simgelemesidir. Nitekim *Eleusis Gizemleri* bağlamında kutlanan *Thesmophoria*'nın temel amacı insanın ve doğanın bereketini artırmaktır¹³⁹ ve domuzun kutsal kabul edilip tercih edilme sebebinin onun güçlü yapısı, kanının yoğun akması ve verimlilik getirdiğine inanılmasındandır¹⁴⁰. Bu bakımdan bu bayram “verimlilik ritüeli” olarak da kabul görmüştür¹⁴¹.

Demeter ve Persephone'ye “*Thesmophoria*” yani yasa getirenler, insanlara doğal yasaları getirenler denilmiştir¹⁴². Domuz kurbanının toprak ve hasat döngüsüyle ilişkisini anlamak için, Demeter'in kızının yeraltına kaçırılışı mitine kulak vermek gerekmektedir. İnanişâ göre, kızı Persephone'nin Hades tarafından yeraltına kaçırılması ile Demeter'in onu zorlu arayışı süresince toprak kısırlaşmıştır¹⁴³. Ancak, Hades'in Persephone'yi Ölüler Diyarı'na götürdüğü yerde, sürüsüyle birlikte Eubouleus adlı bir domuz çobanı bulunmaktadır. Hades'in Persephone'yi kaçırmak için açtığı yarığa bu domuz çobanı ve sürüsü de düşmüştür. Demeter kültüne ait Thesmophoria Bayramı'nda bir miktar domuz yavrusunun¹⁴⁴ bir yer altı mahzeninde kurban edilmesi, yer altına düşen domuz çobanı Eubouleus ve domuzları onuruna yapılan bir adet olmuştur¹⁴⁵. Ege adalarında gerçekleşen Eleusis törenlerinde Persophone'nin kaçırılışı canlandırılmakta ve Zeus, “Bouleus” ya da “Eubouleus” *epithetleri* ile Demeter ve Persephone ile iletişim halindedir. Bu epithetler aslında Zeus'u yeraltı dünyasının tanrısı olduğuna işaret ederken Persephone'nin Hades tarafından yeraltına kaçırılışına atıf yapar. Orada bulunduğu düşünülen domuz çobanı Eubouleus'un anısına ise törenin 10. gününde iki tanrıçaya bir gebe dişi domuz ve bir de yaban domuzu adanırken Zeus'a genç bir domuz adanmıştır¹⁴⁶. Burkert, Demeter'in artık kaçırılan kızını bulamadığını ve onun yerine domuzların ortalıkta dolaşmasından ötürü domuzların Demeter'in kutsal alanında ölmek zorunda olduğunu belirtmiştir.

¹³⁸ Estin ve Laporte, *a.g.e.*, s. 64.

¹³⁹ Gençler Güray, *a.g.m.*, s. 59

¹⁴⁰ Dürüşken, Ç. *Roma'nın Gizem Dinleri* (İstanbul). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, s. 118 vd.

¹⁴¹ Maurizio, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁴² Erhat, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁴³ Grimal, *a.g.e.* s.: 145, 614.

¹⁴⁴ Bu kelime, üç farklı şekilde de kullanılmıştır: *χοιρίδιον* (τό), *χοιρίον* (τό) ve *χοιρίσχος* (ός). Bkz. Pitz, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁴⁵ Lukianos, *Scholia in Lucianum: Diologi Meretricii*. (H. Rabe). Lipsiae: Typis B.G. Teubneri, 1906, s. 80, 114, 275-276; Burkert, *a.g.e.*, s. 281; Sina, *a.g.m.* s. 41-42; Grimal, *a.g.e.* s. 182; Graves, *a.g.e.*, s. 114; 449; Maurizio, *a.g.e.*, s. 159-160; Yazıcı, G. A. ve Üreten, H. “Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültürleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7(1), 2020b, s. 472.

¹⁴⁶ Karl, *a.g.e.*, s. 170-171.

Domuzların ölmesi aslında kızı Persephone'nin ölümler tanrısına yenilmesinin karşılığı olmuştur. Ayrıca yazar, Eleusis törenlerindeki domuz kurban ritüelinin daha derin bir anlamı olabileceği üzerinde de durmuştur. Nitekim domuz, aslında ölümün kenarında durarak, onun yerine bir hayatı yok etmiş, aslında yaşamın dengesinin terazileri devrilmiştir ancak teraziler tekrar geriye doğru sallanmalıdır. Bu bağlamda bu törenlerdeki domuz kurbanının umudu, ölüme giden yolun yaşama yol açmasıdır¹⁴⁷.

Sadece kadınlara özgü olan bu bayramda, kadınların domuz etlerini yeraltı yarıklarından aşağıya atması geleneği benzer şekilde kutlanan *Arretophoria* Bayramı'nda da mevcuttur. Katılımcılar, kutsal alana hamurdan yapılmış *fallus* figürleri ve hızlı büyümesi nedeniyle bereketle ilişkilendirilen kozalaklı çam dalları getirirlerdi ve bu nesneler, domuzlarla birlikte kutsal mağaralara bırakılırdı. Domuzlar hem insan hem de hayvan üremesinin sembolü olarak görülmüş, bu nedenle tarımsal bereketin temsilcisi olan Demeter'e adanmıştır. Bu ritüellerin mitolojik temeli, doğanın döngülerine dayansa da esasen doğayı gözlemleme ve onun işleyişini kutsallaştırma pratiği sayılmaktadır¹⁴⁸. Domuzların Eleusis ritüelinde büyük bir rol oynadığını bildiğimizden, Hellen kült uygulamalarında domuzların sıklıkla adandığı tanrıça için adak domuz sunularının bırakıldığı belirli alanlar bulmak şaşırtıcı değildir¹⁴⁹. Domuzun tarımsal bereket sembolizmine işaret eden arkeolojik buluntuları Demeter kültünün etkin olduğu kutsal alanlarda¹⁵⁰ bulunmakta ve Demeter için domuz kurbanı Eleusis'e özgü olmayıp bütün bu alanlarda geçerli bir uygulamadır¹⁵¹. Hellas'ın her yerinde Demeter'e adanmış arkeolojik alanlarda, domuz kemikleri içeren çukurlar bulunmaktadır¹⁵². Örneğin, Ephesus Artemisionu'nda¹⁵³, Hekatompedon çevresindeki alanda ve kült tabanında, çoğunlukla domuz yavrularının kemikleri bulunmakta ve hayvan buluntularının toplam sayısına göre domuz kemiklerinin oranı yaklaşık %15'te sabittir. Elde edilen diğer arkeolojik veriler (lambda ve *hydria*lar) de incelenince bu buluntu grubunun bu bayram ile ilgili olduğu varsayılmaktadır¹⁵⁴. Akrokorith'deki

¹⁴⁷ Burkert, *a.g.e.*, s. 263.

¹⁴⁸ Lukianos, *a.g.e.*, s. 80, 11.4; Sina, *a.g.m.* s. 41-42.

¹⁴⁹ Evans, *a.g.m.* s. 242.

¹⁵⁰ Kent içerisinde ya da kent merkezinden uzakta yamaçta yer alan ve sade bir yapılaşmaya sahip olan bu alanları özellikle kadınlardan oluşan bir topluluğa ve zengin adaklara sahiptir. Bkz. Bulba, M. "Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Terrakotta Buluntular", *Cedrus VII*, 2019c, s. 124, dn.3.

¹⁵¹ Burkert, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁵² Bevan, *a.g.e.*, s. 70 Maurizio, *a.g.e.*, s. 158. Bu kutsal alanlar, Akrokorint, Kirene, Knossos Knidos, Ephesus Artemision, Halieis, Isthmia ve Kalapodi'dir. Bkz., Bevan, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁵³ Artemis Kutsal Alanı buluntuları, MÖ 7. yüzyılda Artemision'da birden fazla tanrıçanın var olduğunu göstermektedir. Bkz. Yazıcı ve Üreten, *a.g.m.*, s. 472-473.

¹⁵⁴ Forstenpointner, G. "Demeter im Artemision?, Der Kosmos der Artemis Von Ephesos", *Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriftenband 37*, 2001, s. 71.

tapınak çukurundan domuz kemikleri ve bir *terrakotta* domuz figürünü ve Knidos kutsal alanında aynı odada domuz kemikleri ve mermer domuzlara rastlanmıştır¹⁵⁵. Kaunos kutsal alanında yapılan çalışmalar neticesinde ocak içerisinde bol miktarda domuz kemiği bulunmuştur¹⁵⁶. Girit'teki Kommos'ta, Tapınak C'de, Klasik ve Hellenistik dönemlere ait dış sunağın içindeki, yemek odası, *bestiatorion* olarak hizmet verdiği anlaşılan ocaklarda domuz kemiklerinde kademeli bir artış vardır. Priene kutsal alanındaki ev görünümlü tapınağın sadece tanrıçanın değil, ritüel için bir araya gelen kadınların ve Persephone'nin de evi olduğu düşünülmektedir. Tapınaktaki kemik buluntularından buraya gelen kadınların tanrıçaya domuz sunduklarına inanılmaktadır¹⁵⁷. Eretria'da da Apollon tapınağının önündeki pişirme ocaklarında domuz, koyun, keçi ve köpek kemikleri ile birlikte bulunmuştur¹⁵⁸. Görsel buluntulardan belki de en güzeli Demeter'in dadısı olduğu düşünülen Baubo (Iambe) ¹⁵⁹ adlı bir kadının bir domuzun sırtında tasvir edildiği pişmiş toprak figürinidir (Şekil 10)¹⁶⁰.

Tanrıçaya domuz kurbanı sunulması geleneği görüldüğü gibi Hellas'ta oldukça yaygındır ve tanrıçanın kutsal alanlarına bereketle bağlantılı olarak *terrakotta* domuz figürinlerinin diğer *hydria* taşıyan *hydrophoros* (kadın figürinler) ve *terrakotta* minyatür *hydrialar* ile birlikte adak olarak bırakılmış olduğu bilinmektedir ve bu figürinlerin canlı kurbanlar yerine adak sunumu olarak hizmet ettikleri ya da çocuk oyuncakları olarak kullanıldıkları düşünülmektedir¹⁶¹. Bu domuz figürinlerinden Boeotia'daki MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bir domuz heykelciği türünün belki de en güzel örneğidir. Priene kutsal alanında bulunan ve tanrıçalarla ilgili *terrakotta* figürinlerinden biri, tanrıçanın en önemli kurban hayvanı olan domuza (Şekil 11-12)

¹⁵⁵ Bevan, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁵⁶ Alpogut, A. "Kaunos Demeter Kutsal Alanı'ndan Ele Geçen Domuz Kemikleri Hakkında İlk Gözlemler", (Eds. M. Doyran, B. Özen, Kleine, U. Çörtük ve S. Özen), *Uluslararası 'Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri' Sempozyumu* (25-28 Haziran 2014), İzmir 2017, s. 15-18. Bulba, M. "Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Kült Uygulamaları", *Mediterranean Journal of Humanities IX/1*, 2019a, s. 65-66.

¹⁵⁷ Schipporeit, S. T. "Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien", S. T. Schipporeit (ed.), *Byzus 16*, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, s. 177.

¹⁵⁸ Ekroth, G. "Meat in ancient Greece: sacrificial, sacred or secular?", *Food and History*, vol. 5, 1, 2007, s. 262.

¹⁵⁹ *Demeter İlahisi'*nde bu kadın, Demeter'in, kızını ararken Eleusis kraliyet ailesinin hizmetkârları olarak geçmektedir. Bu kadın tanrıçayı neşelendirmeyi başarır. Bkz. İlahi 2 [Demeter'e] 195–204). Ayrıca bkz. Maurizio, *a.g.e.*, s. 159-160.

¹⁶⁰ Yaklaşık MÖ 1. yüzyıla tarihlenen buluntu Berlin/Antikensammlung, Staatliche Müzesi'nde, ART450592 no ile sergilenmektedir. Bkz. Maurizio, *a.g.e.*, s. 158.

¹⁶¹ Bulba, 2019b: 220.

aittir¹⁶². Tekil *terrakotta* domuzlar, Knidos ve Eleusis Demeter kutsal alanlarında da bulunmuştur¹⁶³. Domuz figürinlerinin kutsal alana bırakılma amacının daha kalıcı bir anı bırakmak ya da kurban edilen gerçek domuzların yerine kullanılması olduğuna inanılmaktadır¹⁶⁴. Ayrıca, Sparta'daki İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğu düşünülen bir yazıtta, “χοιρίδιον” adı verilen iki yavru domuzun Demeter'e adandığı belirtiliyor¹⁶⁵.

Domuzun başka tanrı(ça)lara kurban edildiği de bilinmektedir. Bir kriz ve tehlike durumuna bir yanıt olarak görülebilen kurban, zorlukları gidermek ve sorundan kurtulmak için daha büyük bir varlığın yakılmasına işaret etmektedir. Örneğin, Ksenophon, ordusuna ödeme yapmak için parası kalmadığında *Zeus Meilichios* adına domuz yavrularını yakmış ve aynı gün parası gelmiştir. Muhtemelen, yakılan miktar ilahi müdahalenin ölçeğini artırmak içindi, çünkü şimdi kurbanın tamamı veya en azından önemli bir kısmı dumana dönüşmüştür. Nitekim yıkımın kendisi esas olarak istenen şey olabilir, yani, öfkeyle yok etme, istenmeyen bir şeyi insanların dünyasından uzaklaştırabilir¹⁶⁶. Homeros'un “*Odysssea*” adlı eserinde kahraman Odysseus'un eve döndüğünde taliplerden intikam alıp Poseidon'a yaban domuzu kurban etmesi gerekliliğinden bahsedilmektedir. “Eve vardığında bu taliplerden intikamını alacaksın... iyi yapılmış bir kürek almalı ve onu sürekli taşımalsın...bir yolcu seninle karşılaşacak ve omzunda taşıdığın şeyin bir savurma küreği olması gerektiğini söyleyecek; bunun üzerine küreği yere saplamalı ve Poseidon'a bir keç, bir boğa ve bir yaban domuzu kurban etmelisin.”¹⁶⁷. Pausanias, “Yunanistan'ın Tasviri/Tanımı” adlı eserinde, Apollon adına düzenlenen festivalde domuz kurban edildiğinden bahsetmektedir: “*Lycaeus Dağının doğu tarafında Parrhasian lakaplı Apollon'un bir tapınağı vardır... Her yıl tanrının onuruna bir festival düzenlerler ve pazar yerinde Apollon Yardımcısı'na bir yaban domuzu kurban ederler... Parrhasian Apollon'un tapınağına götürürler; ıyluk kemiklerini kesip yakarlar ve ayrıca kurbanın etini de oracıkta yerler.*”¹⁶⁸ Yazar ayrıca, Hellenistik Tegea ve Pergamon kentlerinden sırasıyla Athena ve Dionysos için domuzun adak nesnesi olduğuna dair örnekler vermiştir: “*Kentin Athena tapınağında yaşlılıktan çürümüş ve artık tamamen kulsız olan Kalidon domuzunun*

¹⁶² Şekil 14'teki buluntu, Walters Müzesi'nde, 48.2450 no ile sergilenmektedir. Pierene'deki buluntu için bkz. Rumscheid, F. *Die Figürlichen Terrakotten von Priene*. Reichert Verlag Weisbaden, 2006, s. 522 Nr. 358-360 Taf. 150/1-3.

¹⁶³ Bulba, M. “Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Terrakotta Buluntular”, *Cedrus VII*, 2019c, s.127.

¹⁶⁴ Schipporeit, a.g.m., s. 175.

¹⁶⁵ Pitz, a.g.e., s. 61: : [Δ]ῆμαρτι θόσσι χοιρίδι[α] δ' ὁ ο [..?..] | ἄρσεν[α].

¹⁶⁶ Ekroth, G. “Burnt, cooked or raw? Divine and human culinary desires at Greek animal sacrifice”, *Transformations in Sacrificial Practices From Antiquity to Modern Times Proceedings of an International Colloquium*, Heidelberg, (Ed. Eftychia Stavrianopoulou, Axel Michaels and ClausAmbos), Berlin, 2006, s. 92.

¹⁶⁷ Homeros, *Odysssea*, XI. 3.

¹⁶⁸ Pausanias, a.g.e., VIII. 38.8.

derisi de diğer önemli adaklar arasındandır.”¹⁶⁹ . Ayrıca “Pergamon’daki Dionysos’a adak olarak sunulanlar arasında demirden yapılmış barika yaban domuzu başları bulunmaktadır.”¹⁷⁰ . Buluntular üzerinde çalışan Elinor Bevan, Atina Akropolü’nde bulunan iki adet kült sahnesi kabartmasında, Athena için bir domuzun kurban olarak seçilebileceği belirtmektedir¹⁷¹.

Domuz kurbanı aynı zamanda cenaze törenlerinde de uygulanan bir gelenektir. Homeros’un “*Iliada*” destanında Patroklos için cenaze töreninde yas tutanlar, üzüntü içinde ağlayarak ve intikam yemini ederek cesedin etrafında üç kez döndükten sonra, birçok inek, koyun, keçi ve domuzu kurban etmiş ve kadehlerden dökülen kanlar ölü adamın her tarafına akıtılmıştır¹⁷². Cenaze töreninde domuz kurbanı geleneği Mykenai Dönemi Atina kentinde yapılan çalışmalarda netlik kazanmıştır. Bir oda mezarının buluntuları arasındaki domuz kemikleri ve kurban ateşinin bir cenaze törenine ait olduğunu düşündürmektedir¹⁷³. Domuz kurbanı ayrıca savaşçıların “aldatmama yemini” sırasında kullandıkları hayvanlar arasındadır. Nitekim Ksenophon, *Ἀνάβασις* (*Anabasis*) adlı eserinde, Hellen ve Pers askerlerinin birbirlerine ihanet etmeyeceklerine ve müttefik olacaklarına dair yemin ettiklerini ve bu yeminleri, bir boğa, bir yaban domuzu ve bir koçu bir kalkanın üzerine kurban ettiklerini ifade etmektedir.¹⁷⁴

2.2. Hellen Arınma Ritüellerinde Domuz

Hellen dini ritüellerinde arınma, kutsal alanlara girişten önce yerine getirilmesi zorunlu bir uygulamadır. Arınmanın iki temel ögesi vardır: biri suyla fiziksel temizlik, diğeri ise kurbanla gerçekleştirilen ruhsal arınmadır. Özellikle kamuya ait görevler üstlenen bireylerin, törensel temizlikten geçmeden görev icra etmeleri yasaktır¹⁷⁵. Hellen mitolojisinde, domuz, adak olarak hizmet ettiği kadar arınma ritüellerinde bir araç konumuna da sahiptir. Hellen arınma ritüellerinde özellikle domuz yavrularının sıklıkla tercih edildiği bilinmektedir¹⁷⁶. Tapınaklar ve kamusal alanlar, boğazları kesilen ve kanı akıtılan, belki de kanın temizlenecek alana serpilmesiyle ve daha sonra kirliliğin atılması için yakılan domuz yavruları kullanılarak düzenli olarak temizlenirdi¹⁷⁷. Arınma ritüellerinde yavru domuzların önemine işaret eden buluntulardan Thyateira’da MÖ 2. yüzyıla tarihlenen bir belge,

¹⁶⁹ Pausanias, *a.g.e.*, VIII. 47.2.

¹⁷⁰ Pausanias, *a.g.e.*, X.18.6.

¹⁷¹ Bevan, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁷² Burkert, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁷³ Mackinnon, *a.g.m.*, s. 217.

¹⁷⁴ Ksenophon, *Anabasis*, (çev. Oğuz Yarlıtaş), Kabalcı Yayınevi İstanbul 2011, 2.2.8-9.

¹⁷⁵ Burkert, W. *Greek Religion. Harvard University Press. 1985*, s. 286.

¹⁷⁶ Johnston, *a.g.m.*, s. 219; Ekroth, G. “Animal Sacrifice in Antiquity”, *The Oxford Handbook of Ancient Animals* (Oxford Handbooks in Classics and Ancient History), (Ed. G.L. Campbell), Oxford, 2014, s. 327-336.

¹⁷⁷ Ekroth, *a.g.m.*, s. 327-328.

yavru domuzun arınmadaki önemi açıkça görülmektedir: “Bir fabiçe, epimenioi makamını elinde bulunduran neopoioi'nin buzurunda bir domuz yavrusuyla kendini tamamen arındırdıktan sonra sığınağa girebilir”¹⁷⁸. Ancak tapınaklarda ve kutsal alanlarda erkek otoritesi daha güçlü olduğundan kadınların kurban törenlerine katılımı ve adak sunumları sınırlıdır. Örneğin, Thasos'ta 5.yy. ortalarında Herakles tapınağının girişinde şöyle yazılmıştır: “Thasos'ta Herakles için kadınların ritüellere katılması ve bir keçi ya da domuz yavrusu sunmaları uygun değildir”¹⁷⁹. Bu bağlamda, genelde erkeklerin katılımı ile gerçekleşen kurban kanı ile arınma ritüellerinde bir suçlunun en büyük kazancı toplumdan dışlanmış halinin ortadan kalkmasıydı¹⁸⁰. Kan dökme, arınma için sık kullanılan yöntemlerdendi. Hellen toplumunda domuz kanı¹⁸¹ arınma ritüellerinde sıklıkla tercih edilmiştir. Örneğin, meclis toplanmadan önce *peristiarchoi* (özel memur) meydana domuzları taşır, boğazlarını keser, kanını oturulan yerlere fışkırtarak, cinsel organını kesip, fırlatırdı¹⁸². Bir diğer sebep ise kişinin suçtan arınması içindir. Nitekim büyücü olarak da tanınan Kirke yanına sığınan iki genç aşığı, günahlarından arındırmak için, genç bir dişi domuzun kanını kullanmıştır¹⁸³. Kan davasından arınma konusunda ise Apollon ve Orestes örneği Hellen mitolojisinin en güzel örneği sayılmalıdır. Bu örnek, domuz kanının, katilin döktüğü kanın kefareti olduğunu göstermektedir¹⁸⁴. Nitekim Orestes annesini öldürme talimatını tanrı Apollon'dan almıştır ve bu cinayet sonrasında onun tarafından da bir domuz kurban edilip onun kanı ile arındırılmıştır. Bu efsane, kan ile arınmada yerel arınma ritüellerine emsal teşkil etmiştir¹⁸⁵. Atina'da şarap tanrısı Dionysos onuruna düzenlenen birkaç festivalden biri olan *Anthesteria Festivali*¹⁸⁶ boyunca kenti terk eden Orestes'in ortaya çıktığı düşünülmekte, Apollon'un Orestes'i

¹⁷⁸ “a χοιρίδιον is used as purifi catory animal: ἑτάρα π ε[ριχαθ]αραμένην χοιριδίωι | ἐνώπιον [τῶν ἐπ]λημνημένοντων | νεωποιοῶν” Pitz, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁷⁹ Cole, S. G. *Landscapes, Gender and Ritual Space The Ancient Greek Experience*, University of California Press, 2004, s. 100-102.

¹⁸⁰ Farnell, *a.g.e.*, s. 68 vd.; Zaidman, L. B. “Pandora's daughters and rituals in Grecian cities”. In P. Schmitt-Pantel (ed.), *A History of Women*. Volume I. From ancient goddesses to Christian saints Harvard, 1992, s. 338-339; Osborne, R. “Women and Sacrifice in Classical Greece”, *The Classical Quarterly*, 43(2), 1993, s. 395.

¹⁸¹ Kan ile arınma, Hellenlere, Batı Semitik toplumlardan geçtiği düşünülmektedir. Bkz., Johnston, S. I. *Ancient Greek Divination*. Blackwell Publishing, 2008, s. 41.

¹⁸² Burkert, *a.g.e.*, s. 108; Parker, R. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Clarendon Press, Oxford, 1996, s. 21.

¹⁸³ Graves, *a.g.e.*, s. 797.

¹⁸⁴ Bates, W. N. “The Purification of Orestes”, *American Journal of Archaeology*, 15(4), 1991, s. 460-461.

¹⁸⁵ Bates, *a.g.m.*, s. 459; Parker H. W. ve Wormell, D. E. W. *The Delphic Oracle Vol.1. The History*, Blackwell Publishing, Oxford, 1956, s. 303.

¹⁸⁶ Hornblower- S. ve Spawforth, A. (ed.) *The Oxford Classical Dictionary* (3rd Edition), Oxford University Press, New York, 1999, s. 101.

arındırdığı sahnelerde domuz arındırılan kişinin başının üzerinde tutulur ve kurbanın kanı direkt başına ve ellerine doğru akar. Böylece kan suçluyu yıkayıp temizler ve saflığını geri kazandırır¹⁸⁷. MÖ 380-370 yıllarına tarihlenen kırmızı renkli bir krater Apollon'un, Orestes'i arındırırken domuz kanı kullandığını gösteren muhtemelen en güzel buluntudur (Şekil 13)¹⁸⁸. Tasvirde, Orestes'in arkasında, sağ eliyle Orestes'in başının üstünde bir domuz tutan Apollon duruyor, sol eliyle de küçük bir zeytin ağacını kavıyor. Sağda ayakta duran ise tanrıça Artemis'tir¹⁸⁹.

İnsan vücudundaki kirden, domuz kanı ve nehir suyu ile yıkanarak arınmak, o esnada düşmanlardan korunmak için önemlidir. Günahlardan arınmak için Hellas'taki en yaygın yöntem, bir domuz kurban etmek ve kurbanın kanını içtiği sırada bir akarsuda yıkanmak, görünüşünü değiştirmek için saçlarını kesmek ve bir yıl süre ile sürgüne giderek bu şekilde intikam arzusu ile yanan ruhtan kurtulmak şeklindeydi. Kişi bu şekilde günahlarından arınana kadar, çevresi tarafından uğursuz biri olarak gösterilmekteydi. Bu süre içerisinde kendileri de aynı gazaba uğrayacaklarından korktukları için, hiç kimse onun evine gelmesine ve yiyeceğini paylaşmasına izin vermiyordu¹⁹⁰. Domuzların kanı, arınma amacıyla din görevlileri ve törene katılanların hepsi tarafından kullanılmıştır. Yukarda bahsi geçen kadınların sınırlı katılımı kavramını burada netleştirelim. Örneğin, Hellanodikai¹⁹¹ ve Elis'deki Hera Oyunları¹⁹²ndan sorumlu on altı kadın (ya da genç kız), herhangi bir tören gerçekleştirebilmeleri için bir domuzla arınmak zorundaydılar. Arınma uygun bir domuz yavrusunun kurban edilmesi veya su ile gerçekleştirilebilirdi¹⁹³. Oyunlara katılan genç kızlar, Tanrıça'nın öfkesini domuz kanı ile yatıştırıp, akarsularda yıkanarak kendilerini de günahlardan arındırırlardı¹⁹⁴. Pausanias, “Yunanistan'ın Tasviri/Tanımı” adlı eserinde Elis bölgesindeki arınma ritüellerindeki bu kadınlar ile ilgili şu bilgiyi verir: “Her ne zaman ki, ister Elisli on altı kadın, isterse de Hellanodikai (Olimpiyat oyunlarının yargıçları) bir görev üstlenmişlerse, öncelikle uygun bir

¹⁸⁷ Burkert, *a.g.e.*, s. 107, 302.

¹⁸⁸ Eumenides Ressamı tarafından yapılmış Apulian kırmızı figürlü çan krater Louvre Müzesi'nde 710 no ile sergilenmektedir. Şekil için bkz., Bates, *a.g.m.*, s. 460 ve Isler-Kerényi, C. “Oreste nella ceramografia greca”, *Diomysus ex machina VII*, 2016, s. 199, fig. 9.

¹⁸⁹ Bates, *a.g.m.*, s. 460.

¹⁹⁰ Graves, *a.g.e.*, s. 576- 580.

¹⁹¹ Bu kadınlar, *Olimpiyat Oyunları, Nemea Oyunları ve Asklepion Oyunları*'nda “baş yargıç unvan”ı ile oyunları denetleyen kişilerdir. Bkz., Kyle, D. G. “Olympics and Others”, *The Classical Review*, Vol. 55, No. 2, 2005, s. 603.

¹⁹² Hera'ya atfedilen oyunlar, Olimpiyat Oyunları'nın başlamasından bir gün önce düzenlenmekteydi. Bu yarışlar, Hera'nın başrahibesi olmak için genç kızların katıldığı koşu müsabakasından oluşmaktaydı. Bkz. Graves, *a.g.e.*, s. 547.

¹⁹³ Cole, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁹⁴ Graves, *a.g.e.*, s. 547.

domuz ile arınma ve su ile yıkanma (temizlik) yapmadıkça o görevi yerine getirmeyiz. Bu arınma işlemi onlar için Pieria pınarında gerçekleştirilir. Olympia'dan Elis'e uzanan ovardan gelen kişi, Pieria pınarına ulaşır"¹⁹⁵. Bu metin ritüele başlayacak on altı kadının öncelikle uygun bir domuz eti ile arınma ve su ile yıkanma (temizlik) yapmadıkça o görevi yerine getiremeyeceklerini vurgulamaktadır. Bu arınma ritüellerinin ise Olympia'dan Elis'e giden yoldaki Pieria pınarında gerçekleştiği de açıktır. Burada, domuzun yalnızca kurban sunularında değil, aynı zamanda ritüel temizlik ve ruhsal geçiş törenlerinde de aktif bir unsur olarak yer aldığını gösterir.

Domuzun arınma ritüellerinde kadınlarla birlikte kurban edildiği bir diğeri Eleusis Güzemleri gibi tarım-tanrıçalarına (Demeter ve Persephone) adanmış kültlerdir. Burada domuzlar hem kurban hem de arınma unsuru olarak önemli bir yer tutar¹⁹⁶. Domuzların Eleusis törenlerinde kurban edilmesi, aslında onları adayın arınması demektir¹⁹⁷. Atina'da başlayan törenlerin ilk evresi, sorumlu Eleusis yetkililerinin, katılanları Peiraeus limanında kendilerini ve kurbanlık domuzlarını yıkamalarını söylemeleridir¹⁹⁸. Eleusis Güzemleri'nde, katılımcılar ilk aşamada *ἀγνεία* (sağaltıcı arınma) sürecinden geçer. Bu arınma süreci içinde en dikkat çekici uygulama, katılımcıların küçük bir domuz yavrusu eşliğinde denize gitmeleri ve orada hem kendilerini hem de hayvanı yıkamalarıdır. Bu uygulama, domuzun yalnızca kurban edilecek bir varlık değil, aynı zamanda bireyin dünyevi kirlerini taşıyan bir arınma aracı olduğunu da gösterir. Arınmanın ardından domuzlar genellikle kurban edilirdi. Bu süreç, bedensel ve ruhsal düzeyde bir geçiş anlamına geliyordu: sıradan yaşamdan gizemlere katılabilecek saflık düzeyine ulaşmak. Bu bakımdan Eleusis törenlerindeki kurbanlık hayvanının bireysel olarak inisiyeye (kabul törenine) atanması, yani herkesin kendi kurbanlık domuzunu sağlaması gerektiği "gizemli kurbanı", "normal" kurban törenlerinden farklı kılmaktaydı. Nitekim domuzun tören öncesinde temiz olması gerektiği ve domuzu getiren kişinin yerine ölüme onu teslim ettiği ve bir canın bir canla değiştirildiği bilinmektedir¹⁹⁹. Bu ritüellere ait bilgilerden ilki Eleusis kentindeki Telesterion (Demeter Tapınağı) kutsal alanından gelmektedir. Buradaki inisiyasyonun amacı Eleusis'e giden yoldur ve kutsal gecede büyük inisiyasyon odasında nelerin

¹⁹⁵ Pausanias, *a.g.e.*, V. 16.8: "ὅποσα δὲ ἡ ταῖς ἐκαίδεκα γυναιξὶν ἡ τοῖς ἐλλανοδικοῖς Ἡλείων δρᾶν καθέστηκεν, οὐ πρότερον δρᾶσι πρὶν ἢ χοῖρῳ τε ἐπιτηδεῖν πρὸς καθαρισμὸν καὶ ὕδατι ἀποκαθίσκωνται. γίνεται δὲ σφισιν ἐπὶ κρήνῃ Πιέρῃ τὰ καθάρσια· ἐκ δὲ Ὀλυμπίας τὴν πεδιάδα ἐς Ἥλιν ἐρχομένῳ, πρὸς τὴν πηγὴν τὴν Πιέραν ἀφικέσθαι ἔστι.". Ayrıca bkz., Graves, *a.g.e.*, s. 544.

¹⁹⁶ Burkert, *a.g.e.*, s. 286.

¹⁹⁷ Karl, *a.g.e.*, s. 55 vd.

¹⁹⁸ Keller, *a.g.m.*, s. 51; Maurizio, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁹⁹ Burkert, *a.g.e.*, s. 286-287.

gerçekleştiğini görmektir. Bu toplu törende domuz kurbanı ve *thronosis*²⁰⁰ ritüeli bireylerin arınmasına aittir²⁰¹. Arınma ritüellerinde kullanılan adak eşyaları arasında domuz figürinleri olduğu bilinmektedir. Örneğin, Tiryns'de bulunan domuzlu kadın adak heykelcikleri bir arınma ayinini göstermektedir²⁰². Thasos'ta bulunan bir boğa, koç ve yaban domuzundan oluşmakta olan *trittoia* (üç kurbanın kurban edilmesi) buluntusunun dikkatlice parçalanmış halleri ve alana yerleştirilme durumları göz önüne alınınca buluntunun yemin veya arınma ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir²⁰³. Genellikle kızları temsil eden birçok pişmiş topraktan domuz yavrusu figürinleri Sicilya ve Peleponnesos'taki kutsal alanlarda da bulunmuştur. Tiryns kralı Proitos'un efsanevi kızlarının, inisiyasyonlarının sonunda bu domuzların kaniyle arındırıldıkları bilinmekte ve bu arınma ritüelinin ergenlikle bir bağlantısının olması da çok mümkündür²⁰⁴. Bremmer, bu ritüellerdeki kurbanların genellikle kurbandan sonra kirliliği uzaklaştırmak için dışarı atılan domuz yavruları olduğu ve bu yavruların bazen ön kurban için yakılarak (*holokost*) kullanıldığını ileri sürmektedir. Bu kurban şekli ile arınma ritüelleri çocukların gençliğe başlamalarının sembolü olarak düzenlemiştir²⁰⁵. Burkert, Hellence bir sözcük olan *khoiros* (domuz yavrusu) kelimesinin halk arasında “kadın cinsel organı” ile de ilişkilendirildiğini ifade etmektedir²⁰⁶. Nitekim bir inanışa göre ise Eleusis'te Demeter kızını ararken bir domuz yavrusu dikkatini çeker. Hayvanı takip ederek girdiği yarıktan tanrıça kızına kavuşur²⁰⁷. Bu inanış, domuzun kurban edilmesini yalnızca bereketle değil, aynı zamanda sembolik bir genç kızın fedakârlığıyla da bağlantılı hale getirir. Bu bağlamda, *Thesmophoria Bayramı*'nda megaralara atılan canlı domuzlar, toprağın verimliliğini artırmanın yanı sıra, erginlenme ritüelleriyle de ilişkilendirilmelidir. Böylece domuz hem doğurganlığın hem de toplumsal dönüşümün bir aracı olarak

²⁰⁰ Platon, “Εὐθύδημος” (Euthydemus) adlı eserinde bu terimi şöyle açıklar: “ inisiyenin bir tabıta oturduğu ve inisiyâtörlerin onun etrafında çılgınca ve kafa karıştırıcı bir şekilde dans ettiği bir inisiyasyon ritüeli”. Bkz., Platon *Euthydemus* (çev. B.Jowett), 2013, s. 277d; Edmonds, Radcliffe G. “To Sit in Solemn Silence? Thronosis in Ritual, Myth, and Iconography”, *American Journal of Philology* 127,3, 2006, s. 2.

²⁰¹ Burkert, W. *Homo Necans, The anthropology of ancient Greek sacrificial ritual and myth*. University of California Press, 1983, s. 273.

²⁰² Burkert, W. *Greek Religion*. Harvard University Press, 1985, s. 171.

²⁰³ Ekroth, G. “Bare Bones: Zooarchaeology and Greek Sacrifice”, *Animal Sacrifice In the Ancient Greek World* (Eds. Sarah Hitch and Ian Rutherford). Cambridge University Press, 2017, s. 22.

²⁰⁴ Bremmer, a.g.e., s. 3.

²⁰⁵ Bremmer, a.g.e., s. 11-12.

²⁰⁶ Burkert, W. *Homo Necans, The anthropology of ancient Greek sacrificial ritual and myth*. University of California Press, 1983, s. 284. Ayrıca bkz., Johnston, a.g.m., s. 230.

²⁰⁷ Graves, a.g.e., s. 99; Çaykara, E. “Kadınlara Özel Bir Bayram: Thesmophoria”. *M. Darga, Anadolu'da Kadın – Onbin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe* (İstanbul). Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 299; Işık, a.g.m., s. x.

düşünülebilir²⁰⁸. Nitekim bu hayvan yalnızca tarımsal bir nüfusta barındırılabilir ve yetiştirilebilirdi²⁰⁹.

Sonuç

Hellen mitolojisindeki anlatılar, yaban domuzunu güçlü, öfkeli ve tehlikeli bir av hayvanı olarak betimlemektedir. Domuzun gücü ve sert savunması nedeniyle, onu öldürmek avcının ya da kahramanın becerisini kanıtlamıştır. Bu bağlamda, domuz figürü, savaşın çılgın ve dizginlenemez doğasını temsil eden bir metafor olarak kullanılmıştır. Tıpkı bir savaşçının öfkeyle düşmana saldırması gibi domuza saldırmak ve onu öldürmek savaşçı için bir onurdur. Ayrıca domuz, mitolojide dönüşüm sembolü olarak da karşımıza çıkmıştır. Adonis'in domuz tarafından öldürülmesi ve kanından anemon çiçekleri çıkması, domuzun yıkım gücünü doğurganlık ve bereket sembolizmine dönüşmesidir. Hellen mitolojisinde Adonis'in ölümler diyarına gidip, tekrar yeryüzüne dönme figürü bitki örtüsünün ölüp, yeniden dirilişini sembolize etmektedir. Kirke'nin kahraman erkekleri domuza dönüştürmesi ise insanlığın özüne dair bir sınav niteliğindedir: Uygarlık maskesinin ardında yatan içgüdüsel doğa ne kadar bastırılabilir? Bu sahne, domuzun mitolojide yalnızca bereket ya da kurban değil, aynı zamanda bir eşik figürü olduğunu da ortaya koyar. Bu dönüşüm insanla hayvan, akıl ile içgüdü, düzen ile kaos arasındaki geçiş noktasını sembolize etmektedir. Theseus'un dişi domuzu öldürme mücadelesinde, kahraman aslında medeniyetin kurucusu olarak doğayı ve kaosu temsil eden yarattığı alt eder. Bu, *polis* düzeninin doğaya karşı üstünlüğünü simgeler. Nitekim domuz öldürülüyor ve bu bir toplumsal düzeni kurma, tehdidi yok etme işlevi taşıdığından yıkıcı doğanın evcilleştigiine tanıklık ediyoruz. Domuzun mitolojideki bir diğer sembolü zenginlik ve toplumsal düzendir. Demeter ve Persephone kültü bağlamında tarımsal üretkenliği artırmak ve toprağın verimini kutlamak amacıyla adanan başlıca hayvan evcil domuzdur. Bu bağlamda domuz, yalnızca bir hayvan değil, aynı zamanda tanrı(ça)lar ve insanlar arasında bir bağ kuran aracı bir figür olarak kabul edilmiştir. Bu bağ onun kurban ritüellerindeki kullanımını açıkça göstermektedir. Özellikle yavru domuzlar Hellas'ın çoğu bölgesinde kurban ritüellerinin baş tacı olmuştur.

Hellen arınma ritüellerinde domuz, insanın ve kutsal mekânın üzerindeki kiri taşıyan konumundadır ve ritüel geçişin aracıdır. Domuz ile arınma toplumsal temsiliyetin saflığı ve kişisel manevi dönüşümü veya geçişini sembolize etmektedir. Domuzun saflıkla, arınmayla ve geçişle özdeşleşmesi, onun kültürel imgesinin ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Domuz burada ne "kirli" ne de "alçak" bir hayvan olarak değerlendirilir; aksine, kutsal sınırların geçilmesinde dönüştürücü bir aracıdır.

²⁰⁸ Sina, *a.g.m.* s. 43; Johnston, *a.g.m.*, s. 230.

²⁰⁹ Newberry, P. E. "The Pig and the Cult-Animal of Set, *The Journal of Egyptian Archaeology*", 14 (3/4), 1928, s. 2159.

Bu durum, modern literatürde genellikle göz ardı edilen bir sembolik yükü yeniden değerlendirmeye açmaktadır. Domuz, yıkımın, savaşın, dönüşümün, verimliliğin ve saflığın çelişkili sembolü olarak, Hellen mitolojisinde çok yönlü bir figür olarak karşımıza çıkar. Bu özelliği gerek edebi metinlere gerekse arkeolojik ve epigrafik buluntulara sıklıkla yansımıştır. Bu bağlamda, domuzun mitolojideki yerinden yola çıkarak Hellen dini inanışlarına olan büyük etkisi göz ardı edilemez. Domuzun mitolojideki çok yönlü konumu onu ritüellerin en önemli araçlarından biri olmasına vesile olmuştur. Nitekim Hellen kültürünün temel taşı olan din, ritüellerle hayat bulmuştur.

Bu çalışma, Hellen mitolojisinde ve ritüel pratiğinde domuz figürünün daha önce yeterince dikkate alınmamış çok katmanlı sembolik işlevlerine odaklanarak alan yazınına özgün bir katkı sunmaktadır. Özellikle domuzun yalnızca kurban edilen bir hayvan değil, aynı zamanda kültürel bellek, arınma pratikleri ve ontolojik dönüşüm süreçlerinin etkin bir öznesi olarak değerlendirilmesi, mevcut mitolojik ve ritüel yorumlara yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu yaklaşım hem antik metinlerin hem de arkeolojik ve epigrafik verilerin yorumlanmasında daha bütüncül bir yöntem önererek, domuzun ikonografik ve metinsel temsilleri üzerinden mitolojik sembolizmin dinî, toplumsal ve psikolojik boyutlarının yeniden değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Böylece bu çalışma, Hellen dini pratiklerinde hayvan sembolizmine dair yürütülen araştırmalara önemli bir açılım getirmekte ve domuzun sembolik zenginliğini daha görünür kılmaktadır.

Gelecek çalışmalarda, domuz figürünün yalnızca Hellen kültürüyle sınırlı kalmadan, Roma, Yakın Doğu ve Anadolu inanç sistemleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınması, bu hayvanın kültürlerarası sembolik sürekliliğini ve dönüşümünü ortaya koyma açısından verimli olacaktır. Ayrıca ikonografi, mezar ritüelleri ve kırsal ayinlerde domuzun rolüne odaklanan disiplinler arası yaklaşımlar, hayvanların antik toplumlarda taşıdığı çok katmanlı anlamları daha derinlemesine kavramamıza katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Antik Kaynaklar

- Apollodoros, *The Library*, with an English Translation by Sir James George Frazer, F.B.A., F.R.S. in 2 Volumes. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1921.
- Aristophanes, *Peace*. The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House 1938.
- Aristophanes, *Wasps*. The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House 1938.
- Aristophanes, *Wealth*. The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House 1938.
- Herodotos, *Histories*, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press 1920.
- Hesiodos, *İşler ve Günler-Tanrıların Doğuşu*, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2015.
- The Homeric Hymns and Homerica*, with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. Homeric Hymns. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1914.
- Homeros, *Iliada*, çev. A. Erhat ve A. Kadir, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Homeros, *Odyssea*, çev. A. Erhat ve A. Kadir, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Hyginus, *Fabulae*, Mauricius Schmidt (Ed.), Harvard University Library 1872. <https://archive.org/details/hyginifabulae00hygigoog/page/n88/mode/2up?q=aprum>.
- Ksenophon, *Avçılık Sanatı* (çev. Okan Demir), Pinhan Yayıncılık İstanbul 2021.
- Ksenophon, *Anabasis*, (çev. Oğuz Yarlıbaş), Kabalcı Yayınevi İstanbul 2011
- Lukianos, *Scholia in Lucianum: Dialogi Meretricii*. (H. Rabe). Lipsiae: Typis B.G. Teubneri, 1906.
- Pausanias, *Periegesis tes Hellados. Description of Greece*, With an Eng. Trans. by W. H. S. Jones, The Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press 1918.
- Platon, *Euthydemus* (çev. B.Jowett). 2013 <https://www.gutenberg.org/files/1598/1598-h/1598-h.htm>.
- Platon, *Plato in Twelve Volumes*, Vol. 3 translated by W.R.M. Lamb. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1967.
- Plutarkhos, *Plutarch's Lives* with an English Translation by. Bernadotte Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1914.
- Ovidius, *Metamorphoses*, with an English Translation by A. S. Kline, 2000. <https://www.poetryintranslation.com/klineasovid.php#donation-request>.
- Strabo, *Geography*, Editors, H.C. Hamilton, Esq., W. Falconer, M.A., London. George Bell & Sons. [Online version at the Perseus Digital Library](#) 1903.

Modern Kaynaklar

- Akurgal, Ekrem, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, Net Turistik Yayınlar İstanbul 1983.
- Alpagut Asuman, “Kaunos Demeter Kutsal Alanı’ndan Ele Geçen Domuz Kemikleri Hakkında İlk Gözlemler”, *Uluslararası ‘Anadolu’da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültürleri’ Sempozyumu*: İzmir, 25-28 Haziran 2014, İzmir 2007, s.15-18.
- Bammer, Anton, “Neue Grabungen an der Zentralbasis des Artemision von Ephesos”, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien Beiblatt* 58, 1988, s. 1-31.
- Bates, William N., “The Purification of Orestes”, *American Journal of Archaeology*, 15(4), 1911, s. 459-464. <https://www.jstor.org/stable/497183>.
- Bevan, Elinor, *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and of Other Olympian Deities*, PhD, University of Edinburgh 1985.
- Beydiz, M. Gürbüz, *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul, 2016.
- Blázquez, Jose M., “The Myth of Aphrodite and Adonis in Roman Mosaics of Jordan, Arabia, Antioch, Mauretania Tingitana and Hispania”, *JMR* 8, 2015, s. 1-16.
- Bremmer, Jan N., “Greek Normative Animal Sacrifice”, In D. Ogden (Ed.), *A Companion to Greek Religion*, 2007, s. 132-144.
- Bulba, Mustafa, “Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Kült Uygulamaları”, *Mediterranean Journal of Humanities IX/1*, 2019a, s. 57-78.
- Bulba, Mustafa, “Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Mimarisi ve İdentifikasyonu”, *TÜBA-AR* 24, 2019b, s. 209-236.
- Bulba, Mustafa, “Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Terrakotta Buluntular”, *Cedrus VII*, 2019c, s. 123-167.
- Burkert, Walter, *Homo Necans, The anthropology of ancient Greek sacrificial ritual and myth*. University of California Press 1983. https://archive.org/details/homonecansanthro0000burk_t1x6.
- Burkert, Walter, *Greek Religion*. Harvard University Press 1985. <https://archive.org/details/greekreligion0000burk/page/12/mode/2up?q=pig>.
- Burney, C. Fox, *Spirits of the Corn and of the Wild*, The Book of Judges, London 1918.
- Calame, Claude, *Myth and History in Ancient Greece: The Symbolic Creation of a Colony*. Princeton University Press, 2003.
- Can, Şefik *Klasik Yunan Mitolojisi*. İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1994.
- Cole, Susan Guettel, *Landscapes, Gender and Ritual Space The Ancient Greek Experience*, University of California Press 2004.
- Cömert, Bedrettin, *Mitoloji ve İkonografi*, 3. Baskı, Ankara 2010.
- Çaykara, Emine, “Kadınlara Özel Bir Bayram: Thesmophoria”, M. Darga, *Anadolu’da Kadın – Onbin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe* (İstanbul). Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 296-317.
- Dodds, Eric R., *The Greeks and the Irrational*. Berkeley: University of California Press 1973. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft0x0n99vw/>.
- Doyran, M., “Kaunos Demeter Kutsal Alanı’ndan Thesmophoria Bayramının İzleri”, M. Doyran, B. Özen, U. Çörtük ve S. Özen (eds.), *Basileus – Uluslararası Anadolu’da*

- Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültürleri Sempozyumu*: Kaunos Kazı Evi 25-28 Haziran 2014, Ankara Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi, 2017, s. 1-14.
- Dürüşken, Çiğdem, *Roma'nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2000.
- Edmonds, Radcliffe G., "To Sit in Solemn Silence? Thronosis in Ritual, Myth, and Iconography", *American Journal of Philology* 127, 13, 2006, s. 347-366.
- Ekroth, Gunnell, "Burnt, cooked or raw? Divine and human culinary desires at Greek animal sacrifice", *Transformations in Sacrificial Practices From Antiquity to Modern Times Proceedings of an International Colloquium*: Heidelberg, (Ed. Eftychia Stavrianopoulou, Axel Michaels and Claus Ambos) Berlin 2006, s. 87-112.
- Ekroth, Gunnell, "Meat in ancient Greece: sacrificial, sacred or secular?", *Food & History*, vol. 5, 1, 2007, s. 249-272.
- Ekroth, Gunnell, "Animal Sacrifice in Antiquity", *The Oxford Handbook of Ancient Animals* (Oxford Handbooks in Classics and Ancient History), (Ed. G.L. Campbell), Oxford 2014, s. 324-354.
- Ekroth, Gunnell, "Bare Bones: Zooarchaeology and Greek Sacrifice", *Animal Sacrifice In the Ancient Greek World* (Eds. Sarah Hitch and Ian Rutherford), Cambridge University Press 2017, s. 15-47.
- Elderkin, G. Wicker, The Twenty-Sixth Lydian Inscription, *American Journal of Archaeology*, 37(3), 1933, s. 387-396. <https://www.jstor.org/stable/498951>.
- Eliade, Mircea, *The Sacred And The Profane* (çev. W. R. Trask), New York 1957. <https://archive.org/details/The-Sacred-And-The-Profane/page/n3/mode/2up?q=greek>.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 17. Baskı, İstanbul 2010.
- Estin, Colette ve Laporte Helene, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, (Çev. Musa Eran). Tübitak Yay., Ankara 2010.
- Evans, Nancy A., "Sanctuaries, Sacrifices, and the Eleusinian Mysteries", *Numen*, Vol. 49, No. 3, 2002, s. 227-254. <http://www.jstor.com/stable/3270542>.
- Farnell, Lewis, R., *The Cults of Greek States*, Oxford, Clarendon Press 1907.
- Foley, Helene P., *The Homeric Hymn to Demeter*. New Jersey: Princeton University Press 1994.
- Forstenpointner, Gerhard, Demeter im Artemision?, *Der Kosmos der Artemis Von Ephesos, Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriftenband* 37, 2001, s. 55-71.
- Frazer, J. George, *Adonis, Attis, Osiris: Studies in the History of Oriental Religion*, 1907. <https://archive.org/details/frazer-adonis-attis-osiris-907/page/6/mode/2up?q=Adonis>.
- Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma – Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Dost Kitabevi Yayınları Ankara 2003.
- Gençler Güray, Çiğdem, "Erythrai'de Demeter Tapınımları", *Türk Arkeoloji Dergisi* (37) 64, 2018, s. 55-70.
- Graves, Robert, *Yunan Mitleri*, (çev. U. Akpur), Say Yayınları İstanbul 2010.
- Grimal, Pierre, *Mitoloji Sözlüğü: Hellen ve Roma*, (Çev. S. Tamgüç), Kalcı Yayınevi İstanbul 2007.
- Günaltay, Şemsettin, *Yakın Şark III-Suriye ve Filistin*. TTK Yay. Ankara 1987.

- Hornblower, Simon ve Spawforth, Antony, (ed.) *The Oxford Classical Dictionary* (3rd Edition), Oxford University Press, New York (1999).
- Isler-Kerényi, Cornelia, “Oreste nella ceramografia greca”, *Dionysus ex machina VII*, 2016, s. 183-207.
- Işık, Cengiz, “Bir Kaunos Rüyası”, M. Doyran, B. Özen, U. Çörtük ve S. Özen (eds.), *Basileus – Uluslararası Anadolu’da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri Sempozyumu: Kaunos Kazı Evi 25-28 Haziran 2014*, Ankara, Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi, 2017, s. VII-XII.
- Işık, Zennube ve Kösece, Aysun, “Yunan Mitolojisinde Tasvir Edilen Hayvanların Sembol Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 10(6), 2024, s. 832-840. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14249930>.
- Jameson, M. Hamilton, “Sacrifice and Animal Husbandry in Classical Greece”, *Whittaker*, 1988, s. 87-119.
- Johnston, S. Iles, *Ancient Greek Divination*. Blackwell Publishing 2008.
- Johnston, S. I., “Demeter In Hermione: Sacrifice and Ritual Polyvalence”, *Arethusa* (45) 2, 2012, s. 211-242. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26322731>.
- Karl, [Kerényi](#), *Eleusis; archetypal image of mother and daughter*. (çev. Ralph Manheim), Bollingen Foundation, Pantheon Books New York 1967.
- Keller, M. Lee, “The Eleusinian Mysteries of Demeter and Persephone: Fertility, Sexuality, and Rebirth”, *Journal of Feminist Studies in Religion* Vol. 4, No.1, 1988, s. 27-54 <https://www.jstor.org/stable/25002068>.
- Kılıç, Yusuf ve Uncu, Ebru, “Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İştar-Aphrodite Örneği)”, *History Studies*, (5), 2011, s. 183-201.
- Koç, İlker, *Hittitler*, Odtü Yayıncılık Ankara 2006.
- Kortanoğlu, R. Eser, “Yas”, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi’nin Arasında Prof. Dr. A. Vedat Çelgin’in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (Ed. Murat Arslan ve Ferit Baz) 2018, s. 529-534.
- Kramer, S. Noah, *Tarih Sümer’de Başlar* (çev. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1998.
- Kroll, J. H., *Sardesi Sikkeleri*, (ed.) Nicholas D. Cahill, [The Lydians and their World](#), 2010. e-catalog. <https://sardisexpedition.org/tr/essays/latw-kroll-coins-of-sardis>.
- Kyle, Donald G., “Olympics and Others”, *The Classical Review*, Vol. 55, No. 2, 2005, s. 602-604.
- Loraux, Nicole, *The Experiences of Tiresias: The Feminine and the Greek Man*. Princeton University Press 1995.
- Luce, S. Bleecker, “Studies of the Exploits of Heracles on Vases”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 28, No. 3, 1924, s. 296-325 <http://www.jstor.com/stable/497747>.
- MacKinnon, Michael, “Animals, Economics, and Culture in the Athenian Agora: Comparative Zooarchaeological Investigations”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 83, No. 2, 2014, s. 189-255. <https://www.jstor.org/stable/10.2972/hesperia.83.2.0189>.
- Maurizio, Lisa, *Classical Mythology In Context*, Oxford University Press Oxford 2016.
- Moscatti, Sabatino, *Fenikeliler*, (çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Ankara 2004.
- Newberry, Percy, E., “The Pig and the Cult-Animal of Set”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 14 (3/4), 1928, s. 211-225. <https://www.jstor.org/stable/3854298>.

- Osborne, Robin, Women and Sacrifice in Classical Greece, *The Classical Quarterly*, 43(2), 1993, s. 392-405. <https://www.jstor.org/stable/639178>.
- Pakkanen, Petra, Beyond Skin-deep: Considering the pig in ancient Greece through the particularities of its skin, *Kernos* 34, 2021, s. 1-34. <http://journals.openedition.org/kernos/3870>.
- Parker, H. William ve Wormell, D. E. W., *The Delphic Oracle* Vol.1. The History, Blackwell Publishing, Oxford 1956.
- Parker, Robert, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Clarendon Press, Oxford 1996.
- Pekman, Adnan, *Eskiçağ'da Bazı Anadolu Şehirlerinde Tanrı ve Kahraman Ktistes'leri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1597, 1970.
- Penglase, Charles, *Greek Myths and Mesopotamia*. Routledge Press, USA and Canada 2005.
- Pitz, Zoé, "Designating Sacrificial Animals in Greek Ritual Norms", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 225, 2023, s. 51-68.
- Rumscheid, Frank, *Die Figürlichen Terrakotten von Priene*. Reichert Verlag Weisbaden 2006.
- Sacks, David, *Sacrifice. The Encyclopedia of the Ancient Greek World*. Revised Edition. Revised by Lisa R. Brody. Consultant editor Oswyn Murray. New York 2005.
- Salem, Radva, "Animal Sacrifice in Ancient Greece, Bibliographic Essay", *Археология Евразийских Стеней* 5, 2020, s. 130-136. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2020.5.130.136>.
- Schipporeit, Seven, T., "Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien", S. T. Schipporeit (ed.), *Byzas 16*, Ege Yayınları İstanbul 2013, s. 143-180.
- Sina, Ayşe, "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44, 2004, s. 1 37-52.
- Şahin, Nuran, *Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*, Ege Üniversitesi Yayınları İzmir 2013.
- Thomson, George, *Tarihöncesi Ege*, (çev. Celal Üster), Payel Yay. İstanbul 1995.
- Ünal, Ahmet, *Hitit Derrinde Anadolu II*, İstanbul 2003.
- Üreten, Hüseyin, *Neşredilmiş Yazıtlar ışığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Vernant, Jean-P., *The Origins of Greek Thought*. Cornell University Press New York 1982. https://archive.org/details/vdoc.pub_the-origins-of-greek-thought/page/56/mode/2up?q=spiritual.
- Walbank, M. E. Hoskins, "The Sacred Identity of Ephesos: Foundation Myths of a Roman City by Guy MacLean Rogers", *Phoenix*, 48(1), 1994, s. 89-91 <https://www.jstor.org/stable/1192516>.
- Wiplinger, Gilbert, "Wasserlabyrinth unter Ephesos: Die Stadt Ephesos verfügte bereits seit dem 3. Jh. v. Chr. über ein funktionierendes System von Wasserleitungen", *Antike Welt*, 37(6), 2006, s. 69-77. <https://www.jstor.org/stable/44477152>.
- Wood, J. Turtle, *Discoveries at Ephesus Including the Site and Remains of the Great Temple of Diana*. Longmans, Green and Co. London 1877.
- Yazıcı, G. Alkış ve Üreten, Hüseyin, "Ephesos Antik Kenti'nde İmparatorluk Kültü ve Kült Yapıları", *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, 2020a, s. 655-678.

Yazıcı, G. Alkış ve Üreten, Hüseyin, “Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültürleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7(1), 2020b, s. 452-495.

Zaidman, L. Bruit, “Pandora's daughters and rituals in Grecian cities”, P. Schmitt-Pantel (ed.), *A History of Women*. Volume I. From ancient goddesses to Christian saints Harvard, 1992, s. 338-376.

Zeitlin, I. Froma, “Cultic Models of the Female: Rites of Dionysus and Demeter”, *Arethusa*, vol. 15, no. 1/2. The Johns Hopkins University Press, 1982, s. 129-157.

Ekler

Şekil 1. Bronz Kalidon Domuz heykeli, MÖ 6. yüzyıl sonu

Şekil 2-3. Bir vazo ve lahit üzerinde yaban domuzu avı sahnesi

Şekil 4-5. Bir *lekythos* ve amphora üzerinde Herakles'in iki Amazon seyirci önünde Erymanthian yaban domuzunu avlama sahnesi

Şekil 6. Bir *amphora* üzerinde Theseus'un dişi domuzu öldürdüğü sahne

Şekil 7. Bir sikke üzerinde Androklos'un öldürdüğü yaban domuzu tasviri

Şekil 8. Bir *hydria* üzerinde savaş ve yaban domuzu avı sahneleri

Şekil 9: Adonis'in yaban domuzu tarafından ölümünü tasvir eden heykeli

Şekil 10. Bir domuzun sırtındaki Baubo (Demeter'in Dadısı?)

Şekil 11-12. Boeotia ve Priene’de bulunmuş bir *terrakotta* domuz figürini

Şekil 13. Orestes’in domuz kanı ile arındırılmasını gösteren tasvir

Extended Summary

In ancient cultures, animals played a vital role not only in daily life but also in cosmological beliefs and religious practices. Among these animals, the pig holds a particularly complex and multifaceted position within Hellenic mythology, reflecting a wide spectrum of symbolic meanings that range from fertility and abundance to destruction and death, as well as from ritual purity to symbolic transformation and liminality. This article investigates the symbolic meanings and ritual functions of the pig in ancient Greek myth and

religious practice, with a special focus on how this animal mediates key themes such as life, death, rebirth, and purification within the cultural and religious framework of the ancient Greeks.

The study is structured around several central questions: How did the characteristics and symbolic attributes of the pig evolve within mythological narratives? In what ways was the pig simultaneously connected to concepts of death, fertility, and purification? How did these overlapping associations influence its role in ritual practices? To answer these questions, the article employs an interdisciplinary methodology combining close textual analysis of classical sources with archaeological evidence and comparative perspectives drawn from the history of religions and anthropology. Prominent mythological accounts involving figures such as Adonis, Circe, Theseus, Demeter, and Persephone are examined alongside ritual contexts, particularly focusing on the Eleusinian Mysteries and other purification rites in which pig sacrifices featured prominently.

The research draws extensively on ancient literary and epigraphic sources, as well as archaeological findings related to sacrificial practices, and situates these within the theoretical frameworks proposed by scholars such as James George Frazer, Walter Burkert, Robert Graves, Jan N. Bremmer, Gunnel Ekroth, Lisa Maurizio, and Nancy A. Evans. This scholarly foundation allows for a nuanced interpretation of the pig's multifaceted symbolism and its dynamic role in religious rituals. The article argues that the pig should not be viewed merely as a sacrificial victim or a passive religious object, but rather as a liminal figure embodying the complex transitions between human and animal, civilization and instinct, mortality and renewal. This liminality is especially pronounced in its function as a bearer of ritual impurity and an agent of transformation in purification ceremonies. Moreover, the pig acts as a cultural mediator between mortals and the divine, particularly within the agricultural fertility cults and chthonic worship practices that emphasize the cyclical nature of life and death. Ultimately, this study offers a novel perspective by reassessing the pig as an active and potent symbol within myth and ritual—not only as an object of sacrifice but as a dynamic symbol of ontological transition, cultural memory, and sacred power. This holistic approach advances the understanding of animal symbolism in ancient Greek religion and opens avenues for comparative research across Roman, Anatolian, and Near Eastern traditions, thereby contributing to broader scholarly discussions on symbolic continuity and transformation across cultures.

HELENA *VILISSIMA*'DAN HELENA *GENETRIXE*: CONSTANTINUS'UN PROPAGANDASINDA *AUGUSTA* HELENA

Ceren Pilevneli Çubuk *

Öz

İmparator Constantinus'un annesi Helena, dönemin siyasi propagandasında ve dolayısıyla Hristiyanlaşma sürecinde önemli bir rol üstlenmesine rağmen, bu dönemin tarihsel anlatısında çoğunlukla arka planda kalmıştır. Helena'nın 326–328 yıllarına tarihlenen Doğu veya Filistin seyahati ile sonraki dönemde bu seyahat ile bağlantılı olarak ortaya çıkan Kutsal Haç'ın keşfi mitinin tarihsel gelişimi genellikle onun hakkında yapılan çalışmaların ana eksenini oluşturmaktadır. Oysa, Constantinus'un hem Hristiyanlık etrafında oluşturduğu hem de bilhassa imparatorluğun tek yöneticisi haline geldiği 324 yılından sonra hanedan temelli olarak yeniden dizayn ettiği propagandasında Helena'nın da politik ve dini manada edindiği rolün dönüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda Helena, mütevazı kökenli bir kadından (*vilissima*), hanedanın meşruiyetini simgeleyen dindar bir figüre (*genetrix*) dönüşmüştür. Bu çalışma, Helena'nın Constantinus'un imparatorluk politikası ve propagandasındaki yerini incelemekte, Filistin seyahatinin yalnızca kişisel bir hac yolculuğu değil aynı zamanda Constantinus'un geliştirdiği devlet politikasının bir uzantısı olduğunu öne sürmektedir. Helena etrafında Kutsal Haç'ın keşfi anlatısı üzerinden şekillenen efsane ve mitler ise, Helena'nın ölümünden sonra “ideal Hristiyan imparatoriçe” modeline dönüşme süreci bağlamında ele alınmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
İzmir/Türkiye, cerenpilevneli@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7725-3346.

Anahtar Kelimeler: Helena, Constantinus, Roma İmparatorluğu, Hristiyanlık, Filistin.

From Helena *Vilissima* to Helena *Genetrix*: Helena Augusta in the Propaganda of Constantine

Abstract

Despite the significant role played by Helena, the mother of Emperor Constantine, in the Christianization of the Roman Empire, she has often remained relegated to the background in the historical narratives of this period. The historical development of the myth surrounding the discovery of the True Cross, linked to Helena's journey to the East or Palestine around 326–328 CE, has typically constituted the central focus of scholarly research on her. However, it is apparent that Helena's political and religious role evolved within Constantine's propaganda, which was not only centered on Christianity but was also reorganized along dynastic lines, particularly after he became the sole ruler of the empire in 324 CE. In this context, Helena transformed from a modest woman of humble origins (*vilissima*) into a figure symbolizing the legitimacy of the dynasty (*genetrix*). This study examines Helena's position within Constantine's imperial policies and propaganda, arguing that her journey to Palestine was not merely a personal pilgrimage but also an extension of the state policy developed by Constantine. The legends and myths formed around Helena through the narrative of the discovery of the True Cross are considered within the framework of her posthumous transformation into the model of the “ideal Christian empress.”

Keywords: Helena, Constantine, Roman Empire, Christianity, Palestine.

Giriş

Roma İmparatorluğu, III.- IV. yüzyıllarda siyasi, askeri, ekonomik ve dini bir dizi değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Hristiyanlığın imparatorluk topraklarında yayılması bu değişim ve dönüşüm sürecinin, en önemli gelişmelerinden biridir. Constantinus'un Hristiyanlığı kabul etmesi ve uzun bir iç savaş dönemi sonunda tek başına iktidara yükselmesi Hristiyanlığı yasal ve makbul bir zemine oturtmuştur. Bu süreçte Constantinus'un, propagandasını da Hristiyanlık ve Hristiyan değerler üzerine kurduğu bilinmektedir. Constantinus'un yeni propagandasında annesi Helena'nın, “ideal Hristiyan imparatoriçe” imajı ile ardıllarına da ilham olan önemli bir rol üstlenmesine rağmen, tüm bu değişim ve dönüşüm sürecine ilişkin anlatıda geri planda kaldığı görülmektedir. Üstelik, Helena'nın üstlendiği rolün önemi, bilhassa 5. yüzyılda eser kaleme almış tarihçilerin, İsa'nın gerildiği çarmıhı yani

Kutsal Haç'ı bulması gibi, efsane ve mitleri anlatılarına dahil etmesiyle farklı bir boyut da kazanmış; Helena'nın Hristiyan inancı içerisindeki konumu da yükselmiştir.

Diğer taraftan Helena'nın Kutsal Haç'ı bulma öyküsü, onu kanıtlanabilir olmaktan uzak bir tür hikâyenin kahramanı haline getirerek yaşadığı dünya üzerinde yaratmış olabileceği somut etkinin gölgede kalmasına yol açmıştır. Modern literatür, Helena'nın İmparator Constantinus'un yaşamındaki rolüne dair kaynaklarda kısaca değinilen bazı rivayetlere yer vermekle birlikte, kaçınılmaz olarak Helena ve Kutsal Haç efsanesinin ortaya çıkışı ile Geç Antik Çağ ve Orta Çağ'da Hristiyanlığın imparatorluk topraklarında yayılma hızının artmasına bağlı olarak gelişmesine odaklanmış vaziyettir. Helena'nın ismi etrafında gelişen çeşitli öykülerin araştırılmasında başvurulan çalışmaların başında Jan W. Drijvers'in, *Helena Augusta* (Leiden 1992) ve Hans Pohlsander'in, *Helena: Empress and Saint* (Chicago 1995) adlı eserleri gelmektedir. Son zamanlarda ise bilhassa Antik ve Geç Antik Çağ toplumlarında kadının statüsü ve yerine odaklanan çalışmaların artmasının da etkisiyle Helena'ya olan ilginin yeniden canlandığı görülmektedir. Julia Hillner tarafından yakın zamanda yayımlanan *Helena Augusta: Mother of Christian Empire* (Oxford 2023) adlı eser, bu duruma bir örnektir. Türkçe literatürde ise Helena üzerine yapılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın, ilk iki bölümünde Helena'nın yaşamının önemli dönemeçleri ve Constantinus'un propagandasındaki rolü, üçüncü bölümünde ise Filistin seyahatinin muhtemel sebepleri incelenerek; Helena'nın Constantinus'un propagandası ve yönetimindeki yeri ele alınacaktır.

Helena'nın Dünyası: Helena *Vilissima*

Helena'nın yaşam öyküsüne ilişkin bilgiler, genellikle Constantinus'un yaşam öyküsünün ayrıntılarında yer alan oldukça tali bilgilerden edinilmektedir. En önemli ve çağdaş sayılabilecek kaynak, Eusebius'un *Vita Constantini* adlı eseridir. Elbette Eusebius'un da öncelikli amacı Helena'dan ziyade imparator oğlu Constantinus'un ilk Hristiyan Roma hükümdarı olarak yaşam öyküsünü yazmaktır. Yine de Eusebius'un, Rufinus, Socrates, Sozomenus, Theodoretus ve Philostorgius gibi kendisinden sonraki kilise tarihçileri tarafından da kullanılan, Helena'nın Filistin seyahatine dair verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir.

Eusebius, imparatoriçenin öldüğünde aşağı yukarı seksen yaşında olduğunu kaydetmektedir.¹ Ayrıca Helena'nın, adına sikke basımının durduğu 329 yılında öldüğü düşünülmektedir. Bu durumda doğum yılı, 248-250 yılları arasına tarihlenmektedir.² Doğum tarihi üzerine yapılan tahminin yaklaşık doğruluğu dahi,

¹ Eusebius, *Vita Constantini* (= Euseb., *VC*), 3.46.

² Jan Willem, Drijvers, *Helena Augusta*, Leiden 1992, s. 14; Julia Hillner, *Helena Augusta: Mother of the Empire*, Oxford 2023, s. 21; 247.

Helena'nın "III. yüzyıl krizi" olarak adlandırılan dönemin (235-284) zorluklarının, istilalar kadar veba gibi salgın hastalıklar ve doğal afetler nedeniyle de zirveye ulaştığı bir dönemde doğup büyüdüğünü göstermektedir.³ Roma İmparatorluğu için bu dönem, Balkanlar'da hem birbiri ardına imparator ilan edilen gaspçılara hem de Gotların istilalarına; Doğu sınırında ise Sasani Hanedanı'nın saldırılarına eş zamanlı olarak yanıt vermesi gereken askeri bir kriz dönemidir. Diğer taraftan, Helena'nın yaşam öyküsünün en mühim noktalarından biri haline gelecek olan Hristiyanlığın tarihi için de söz konusu dönem adeta bir dönemeçtir. Decius (249) ve Valerianus (253-260) gibi imparatorlardan itibaren Hristiyanlara karşı uygulanan aralıklı fakat etkili kovuşturma dönemleri Hristiyanlık tarihinin en önemli aşamalarından birini oluşturmaktadır. Her iki imparator döneminde de, muhtemelen içerisinde bulunan askeri ve siyasi krizin etkisiyle, Roma tanrılarına kurban verilmesi ve bunun imparatorluk görevlilerinden alınan bir belge ile kanıtlanması istenmiştir. Tahmin edileceği üzere bu emri yerine getirme konusunda en çok zorluk yaşayan ve yaşatan grup Hristiyanlar olmuştur.⁴ Aynı politika, Diocletianus'un başlattığı ve Hristiyanlık tarihinin bir başka önemli dönemecinde, 303-313 yılları arasındaki dönemin "Büyük Zulüm Dönemi" olarak anılması ile sonuçlanan kovuşturmada da izlenecektir.⁵ Helena'nın bu ikinci kovuşturmanın çağdaş tanıklarından biri olduğu kesindir; ilkinde dair ise büyük olasılıkla –belki de dolaylı anlatılar yoluyla– bazı anı ve izlenimlere sahip olmalıdır.

³ Üçüncü yüzyıl krizi ya da askeri anarşi dönemi için bkz.: Arnold H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: a Social, Economic and Administrative Survey*, 3 vols., Oxford 1964, s. 21-35; Jean Michelé Carrié – Aline Rousselle, *L'empire romain en mutation des Sévères à Constantin 192-337*, Paris 1999; David Potter, *The Roman Empire at Bay 180-395*, London 2004; Michael Grant, *The Collapse and Recovery of the Roman Empire*, New York 1999; Pat Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, New York 2001; John Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and the 'crisis'", s. 28-66. Veba salgını hk. bkz. Carrié ve Rousselle, *L'empire romain en mutation*, s. 521-524 ve Roger S. Bagnall, "The Effects of Plague: Model and Evidence", *The Journal of Roman Archaeology*, 15, 2002, s. 114-20.

⁴ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum* (= Lact., DMP), 10.1-5; Eusebius, *Historia Ecclesiastica* (=Euseb., HE) 8.3.2; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, çev. Turhan Kaçar, Ankara 2016, s. 95-97.

⁵ Lact., DMP, 10.1-5. "Büyük Zulüm Dönemi" olarak adlandırılan bu süreç imparatorluğun çeşitli bölgelerinde değişik şekillerde seyretmiştir. İmparatorların Hristiyanlara karşı tutumu için bkz. Stephen Mitchell, "Maximinus and the Christians in A.D. 312", *JRS*, 78, 1988, s. 105-124; Efrumiye Ertekin, "Roma Devletinin Hristiyanlığı Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat (303-311)", *Seleucia Ad Calycadnum* 1, 2011, s. 91-109. Bu dönemde Hristiyanlara uygulanan yaptırımlarla ilgili resmi feranlar hk. bkz. Simon Corcoran, *The Empire of Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government A.D. 284-324*, (Rev. ed.), Oxford 2000, s. 179-181.

Elbette III. yüzyıl krizinin Roma İmparatorluğu sakinleri tarafından tecrübe edilme biçimi ve şiddeti, kişinin yaşadığı coğrafya ve mensubu olduğu sosyal ve ekonomik çevreye göre farklılık göstermiş olmalıdır. Helena'nın doğduğu coğrafya hakkında, kaynakların birbiriyle çelişen ifadelerinden net bir bilgi edinmek oldukça zordur. Ancak yaygın kanaat, Constantinus'un Helena'nın ölümünden sonra Roma İmparatorluğu'nun Bithynia Eyaleti'nde yer alan Drepanum'un adını Helenopolis olarak değiştirmesi ve Procopius'un da Drepanum ile ilgili bu rivayete yer vermesinden yola çıkılarak modern Hersek köyünde (Yalova, Altınova) doğduğu yönündedir.⁶ Doğum yerinin aksine, mensubu olduğu sosyo-ekonomik çevre noktasında ise kaynaklarda bir görüş birliği bulmak mümkündür. Eutropius, *Breviarium* adlı eserinde Constantinus'un *ex obscuriore matrimonio* (düşük statülü bir evlilikten) doğduğunu kaydederek annesinin alt tabakadan olduğuna vurgu yaparken, Ambrosius I. Theodosius'un ölümünden sonra verdiği söylevde Helena'dan *stabularia* “han hizmetkârı” olarak bahsetmektedir. *Origo Constantini*'de ise Helena'nın *vilissima*, yani en alt tabakadan olduğu ifade edilmektedir. Sonraki dönemde kaleme alınan kaynaklarda da Helena, bir han hizmetkârı ya da hancı bir babanın kızı olarak mütevazî kökenlere sahiptir.⁷ Bu durum hem yaşadığı bölge hem de mensubu olduğu sosyal çevre bakımından Helena'nın, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı tehditler esnasında daha savunmasız bir grubun üyesi olduğunu ortaya koymaktadır. Zira, Got saldırıları da 257'den sonra bilhassa denizlerde artmış ve Bosphorus (İstanbul Boğazı) ile Propontis'e (Marmara Denizi) kadar ulaşmıştır. Drepanum, bu saldırı bölgelerine yakın olduğu kadar Doğu sınırına yapılan seferlerde ordunun önemli durakları olan Nicaea (İznik) ve Nicomedia (İzmit) gibi kentlere de yakındır. Dolayısıyla, Helena imparatorluğun genelinde yaşanan askeri krizin etkilerine muhtemelen daha yakından tanık olmuştur.

Her ne kadar III. yüzyıl krizinin olumsuz etkilerine açık bir çevreye mensup olmasına yol açsa da bu coğrafi yakınlık, Helena'nın hayatının gidişatını değiştirecek karşılaşmanın da müsebbibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, Helena Constantius ile İmparator Aurelianus'un Palmyra Krallığı üzerine gerçekleştirdiği Doğu seferi vesilesiyle 272/273 civarında Nicomedia'da bulunan *protectores* birliğinde bir subay

⁶ Procopius, *De Aedificiis*, 5.2.1-5; Drijvers, *Helena*, s. 9-10; Dilianna N. Angelova, *Sacred Founders: Women, Men, and Gods in the Discourse of Imperial Founding, Rome Through Early Byzantium*, California 2015, s. 143. Mika Kajava, “Some Remarks on the Name and the Origin of Helena Augusta,” *Arctos-Acta Philologica Fennica*, XIX, 1985, s. 52-3; Hillner, *Helena Augusta*, s. 18. Ayrıca bkz. Cyril Mango, “The Empress Helena, Helenopolis, Pylae”, *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance*, 12, 1994, s. 143-158.

⁷ Eutropius, *Breviarium ab urbe condita* (= Eutr. Brev.), 10.2; Ambrosius, *De Obitu Theodosii*, 42, *Origo Constantini* (= *Origo*) 2.2; Drijvers, *Helena*, s. 15-16. Helena'nın geldiği sosyo-ekonomik çevre hk. bkz. Hillner, *Helena Augusta*, s. 27-32.

olması sayesinde tanışmıştır.⁸ Bu sırada her ikisi de yirmili yaşlarında olmalıdır. 289 yılına kadar sürecek birlikteliklerinin doğası, Eusebius Hieronymus (Jerome) gibi kaynaklar tarafından yasal evlilik anlaşmalarında kadın için kullanılan *coniunx* ve *uxor* sözcüklerinin yanı sıra “birlikte yaşanan kadın, cariye” anlamındaki *concubina*nın birbiriyle dönüşümlü olarak kullanılmasıyla ifade edilmektedir.⁹ Ancak birlikteliğin yasal bir evlilikten ziyade, bilhassa toplumun üst tabakasından erkeklerle daha alt statüdeki kadınlar arasında kurulan ve Roma toplumunda oldukça yaygın bir uygulama olan bir tür birlikte yaşam olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Helena, Constantius ile ilişkisinde, *concubina* statüsünde bir kadındır.¹⁰ Çiftin birliktelikleri, Helena’nın Constantius’un görev yaptığı Balkanlara, Naissus (Niş) kentine taşınmasıyla sonuçlanmıştır. Constantinus da 27 Şubat 272 ya da 273 yılında burada dünyaya gelmiştir.¹¹

Helena’nın Naissus’a yerleştiği ve Constantinus’un doğumunu takip eden on beş yıllık dönem hem imparatorluğun hem de Helena ile Constantius’un hayatında esaslı değişimlere sahne olmuştur. Değişimin temelinde yine III. yüzyıl krizinin yansımaları ve krize son veren Diocletianus’un kurduğu *tetrarchia* sisteminde Constantius’un hızlı yükselişi yer almaktadır. İmparator Carus’un ordusunda *comes domesticorum* (imparatorluk muhafız birliği komutanı) olarak görev yapan Diocletianus, Carus ve oğlu Numerius’un Sasani seferi sırasında ölmeleri üzerine, 284 yılında ordu tarafından Nicomedia’da imparator ilan edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, Diocletianus’un iktidarı tam olarak ele geçirmesinde Constantius da önemli bir rol üstlenmiştir. Nitekim Constantius bu sırada *praeses Dalmatiarum/Dalmatiae* unvanıyla merkezi Salona olan Dalmatia eyaletinin valisi olarak görev yapmaktadır.¹² Bu görev vesilesiyle Constantius’un, Diocletianus ve Carus’un büyük oğlu Carinus arasında aynı yıl Pannonia Bölgesi’nde gerçekleşecek

⁸ ILS 2775; Timothy D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge & MA, 1982, s. 36.

⁹ Ier., *Chron.*, 292 (*uxor*), 306 (*concubina*); Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* (= Aur. Vict., *Caes.*), 39,25; Eutr., *Brev.*, 9. 22; *Origo* 1.2.

¹⁰ Drijvers, *Helena*, s. 17-18. Kırş. Barnes, *New Empire*, s. 36.

¹¹ *Origo*, 1-2. Constantinus’un doğum tarihi tartışmalıdır, Arnold H. M. Jones, *Constantine and Conversion of Europe*, London 1948, s. 1-2; Timothy D. Barnes, Timothy D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge & MA; London 1981, s. 3 ve Barnes, *The New Empire*, s. 39-40, 272/273 yılını kabul etmektedir. Öte yandan Ingemar König, *Origo Constantini: Anonymus Valesianus Teil 1, Text und Kommentar*, Trierer Historische Forschungen, Trier, 1987, s. 64, 285 civarında doğduğunu düşünmektedir. David Potter, *Constantine the Emperor*, Oxford 2013, 282 yılını benimsemektedir. Helena ve Constantius’un evliliği hk. bkz. Drijvers, *Helena*, s. 16-19; Bill Leadbetter, “The Illegitimacy of Constantine and the Birth of the Tetrarchy”, Samuel Lieu – Dominic Montserrat (eds.), *Constantine: History, Historiography, and Legend*, London 1998, s. 74-85.

¹² *Origo*, 2; *Historia Augusta, Carus et Carinus et Numerianus*, 17; Timothy D. Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in Later Roman Empire*, Chichester 2014, s. 28.

Margus Savaşı'nın hemen öncesinde taraf değiştirerek Diocletianus'u destekleme kararı aldığı düşünülmektedir.¹³ Muhtemelen bu kararı, Diocletianus'un yönetiminde üst rütbelere terfiini de kolaylaştırmıştır. Zira Diocletianus imparatorluk yönetimini 285'te Maximianus'u eş *augustus* tayin ederek *diarchiaya* dönüştürmüş, Constantius da 288 ya da 289'da Maximianus'un sorumluluk alanında bulunan Gallia'da *praefectus praetorio* olarak görevlendirilmiştir.¹⁴ Kariyerindeki bu sıçrama, Constantius'un kısa süre içerisinde Helena'dan ayrılarak Maximianus'un üvey kızı Theodora ile evlenmesini de beraberinde getirmiştir.¹⁵ Artık orta yaşlı bir kadın olan Helena bu evlilikle birlikte, Constantius'un hayatından çıkmıştır. Constantius ise 293 yılında *diarchianın* Diocletianus'un Galerius'u, Maximianus'un da Constantius'u *caesar* olarak seçmesi sonucu *tetrarchia* haline gelmesiyle imparatorluk dördü yönetimindeki yerini almıştır.¹⁶

Helena'nın Yükselişi: Helena Augusta, Helena Genetrix

Constantius'un Theodora ile evliliğinin gerçekleştiği 289 yılından itibaren Helena'nın hayatına ilişkin kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.¹⁷ Ancak Helena'nın da, Constantius'un *tetrarchia* yönetiminde *caesar* olarak görevlendirilmesinin ardından babasının sadakatini garanti altına almak üzere Diocletianus'un sarayına, Nicomedia'ya gönderilen Constantinus ile birlikte hareket ettiğini düşünmek mümkündür.¹⁸ Helena'nın oğluna yakın olabileceği memleketi Drepanum'a dönmüş olması da makul bir olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olasılıkların göz önünde bulundurulması, Helena'yı Diocletianus'un 303'te başlattığı ve Hristiyanlık tarihinde Büyük Zulüm Dönemi adı verilen dönemin tanıklarından biri haline getirmektedir. Diocletianus'un kovuşturması, 23 Şubat 303'te Nicomedia'daki sarayın karşısında bulunan kilisenin yıkılmasını, hazinelerine el

¹³ Potter, *Roman Empire*, s. 280.

¹⁴ *Panegyrici Latini*, 10.11.4; 8.1.6 vd.

¹⁵ *Origo*, 1. 1; Aur. Vict., *Caes.*, 39; Eutr., *Brev.*, 9.22. Ayrıca bkz. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 3; Barnes, *The New Empire*, s. 37.

¹⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 39; Eutr. *Brev.*, 9.10; Barnes, *Constantine and Eusebius*, 6; *New Empire*, 4; Alan Bowman, "Diocletian and the First Tetrarchy A.D. 284-305", Bowman & Garnsey & Cameron, *The Cambridge Ancient History Volume XII*, s. 68-70. Diocletianus'un tahta çıkış süreci hakkında ayrıca bkz. Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, çev. Turhan Kaçar, Ankara 2016, s. 70-74.

¹⁷ Helena'yı Constantius'un *praefectus praetorio* olarak görev yaptığı Galya eyaletinin merkezi olan Trier kentiyile ilişkilendiren kaynaklar, geç döneme ait olması ve daha çok kiliseler arasındaki üstünlük yarışında Trier'e sağlayacağı avantaja binaen anlatıya dahil edilmesi nedeniyle güvenilir kabul edilmemektedir.

¹⁸ Paul Stephenson, *Büyük Konstantin: Yenilmez İmparator, Muzafer Hristiyan*, İstanbul 2016, s. 4; Hillner, *Helena Augusta*, s. 76-77.

konulmasını ve bu dine ait yazmaların yakılmasını emretmesiyle başlamıştır.¹⁹ Bu emirleri, takibatı imparatorluk geneline yayan fermanlar izlemiştir. Elbette emirler, her yerde aynı şiddet ve kararlılık ile uygulanmamıştır. Örneğin Batı’da Constantius’un, sorumluluk alanında bulunan bölgelerde kiliselerin yıkılması ile yetinmesi dikkat çekicidir.²⁰ Buna rağmen fermanların ortaya çıkardığı etkiler uzun süreli olmuştur. Özellikle Afrika’da, Constantinus’un imparatorluğun batısını ele geçirdiği 312 yılından itibaren dâhil olmak zorunda kalacağı Donatizm tartışmasının ve bir ölçüde Doğu’da ortaya çıkan Ariusçuluğun tohumları bu dönemde atılmıştır.²¹

Helena’nın da hayatını alt üst eden *tetrarchia* yöneticilerinin politikalarına muhalefetle Hristiyanlara sempati beslemiş olabileceği cazip bir düşüncedir. 5. yüzyılda yazan Theodoretus ve Ps.-Gelasius Helena’nın oğlundan önce Hristiyan olduğunu, 6. yüzyılda yazan Malalas ise ikisinin aynı anda Hristiyan olduğunu kaydetmektedir.²² Esasen bu noktada, kendisini Arius’un hocası Lucianus ile ilişkilendiren bir rivayet de bulunmaktadır. Buna göre, Constantinus tarafından Drepanum’un adının Helenopolis olarak değiştirilmesinin arka planında yerleşimin, Helena’nın çok saygı duyduğu ve Maximinus Daia döneminde şehit edilen Lucianus’un röliklerinin bulunduğu yer olması yatmaktadır.²³ Yine de dönemin çağdaşı ve doğrudan tanıklarından biri olan Eusebius, Helena’nın Hristiyan oluşunun, anlatısının temel öznesi Constantinus eliyle gerçekleştirildiğini ifade etmekte, bu durum 312 yılı sonrasını işaret etmektedir.²⁴

¹⁹ Lactant., *DMP*, 12; Euseb., *VC.*, 2. 49-52. Nicomedia için ayrıca bkz. Murat Keçiş, “Geç Antikçağ’da Hristiyanlık Tarihinin Önemli Bir Şehri: Nicomedia (İzmit)”, *Uluslararası Milli Mücadele Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, Kocaeli 2020, s. 83-88.

²⁰ Lactant. *DMP*, 15. Krş. Euseb., *HE*, 8.8.12-13.

²¹ Diocletianus’un emir ve fermanları ile yaşananlar hk. bkz. Lactant. *DMP*, 12-16. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 23. Donatizm ya da Donatışçuluk hk. bkz. William H. C. Frend, *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford 1952; Brent Shaw, *Sacred Violence: Sectarian Hatred and African Christians in the Age of Augustine*, Cambridge 2011).

²² Theodoret, *Historia Ecclesiastica* (=HE), 1.17; Gelasius of Cyzicus, *HE*, 3.6,1; Ioannes Malalas, *Chronicon*, 13.2. Ayrıca bkz. Drijvers, *Helena*, s. 35-36.

²³ Philostorgius, *HE*, 2.12. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 194’e göre Helena’nın Lucianus’u vaaz verirken dinlemiş olması mümkündür. Lucianus’un şehitlik tarihi için bkz. Timothy D. Barnes, “The Date of the Martyrdom of Luccian of Antioch”, *Zeitschrift für Antikes Christentum/ Journal of Ancient Christianity*, 8.2, 2004, s. 350-353; Hillner, *Helena Augusta*, s. 76-77.

²⁴ Euseb., *VC.*, 3.47. Her iki kaynak grubunda da ortak nokta, Helena’nın Hristiyan olmadan önce pagan inancına mensup olduğu yönündedir ancak örneğin Constantius ve Constantinus için öne sürülen *Sol Invictus* ya da güneş tanrısı gibi özellikle ön plana çıkan bir tapım ya da inanç biçimi belirtilmemektedir.

O halde Helena, Hristiyanlığı Roma'da benimsemiştir. Zira Helena, Constantinus'un 312 yılında Milvius Köprüsü Savaşı'nda Maxentius'u yenerek imparatorluğun batısının yönetimini tek başına üstlenmesinin ardından Roma kentine yerleşmiştir.²⁵ Kentin güneydoğusunda; *Palatium Sessorianum* adıyla bilinen bir saray, hipodrom ve hamamın (*Thermae Helенаe*) yer aldığı *fundus Laurentus* mülkünün Helena'ya verildiği anlaşılmaktadır.²⁶ 320'lerde bu mülkün sınırları içerisinde, dolayısıyla da muhtemelen Helena'nın girişimiyle Marcellinus ve Petrus onuruna Roma'nın ilk kiliselerinden biri inşa edilmiştir. Helena'nın kiliseye bir altın *scyphus* (kulplu kadeh) bağışladığı da bilinmektedir.²⁷ Ayrıca, Helena'nın Sessorianum sarayının bir bölümünün şapele çevrildiği ve bu şapelin *Heleniana quae dicitur Sessorium/basilica Heleniana* adıyla bilindiği aktarılmaktadır. Arkeolojik çalışmalar da 325 civarında Sessorianum sarayının bir bölümünün bir şapele çevrilmiş olduğunu ortaya koymuştur.²⁸ Kesin bir tarih vermek mümkün değilse de tüm bunlar Helena'nın Roma'da yaşadığı süre zarfında Hristiyanlığı kabul ettiğini fakat aynı zamanda bilhassa Donatüsçülük tartışması esnasında görüldüğü üzere Constantinus'un propagandasında daha görünür hale gelen Hristiyanlık vurgusuna uygun hareket ettiğini de göstermektedir.²⁹

Roma'da yaşadığı dönem aynı zamanda Helena'nın, aile içerisindeki yükselişine de sahne olmuştur. Helena öncelikle *nobilissima femina* (en soylu kadın) unvanı ile anılmaya başlanmıştır. Nitekim, 318/319 yılına tarihlenen ve Thessalonike'de (Selanik) Helena adına basılan bronz paralarda büstünün yanı sıra HELENA N (obilissima) F(emina) ibaresi görülmektedir.³⁰ Constantinus'un 324 yılında Licinius'u yenerek tek başına tüm imparatorluğun yönetimini ele geçirmesinin ardından ise propagandasında baskın hale gelen hanedan vurgusuna uygun olarak Helena'nın statüsünde de ciddi bir değişim meydana gelmiş; 8 Kasım 324'te Constantinus'un eşi Fausta ile birlikte *augusta* ilan edilmiştir. Bu durum her iki kadın için de imparatorun yanındaki yerlerini gösteren sembolik bir önem taşımasının yanı sıra Constantinus'un hanedanı için tasarladığı propagandanın da önemli bir bileşenidir. Zira Fausta'nın adına basılan sikkelerde SPES

²⁵ Constantinus'un Batı yönetimini ele geçirmesi hk. bkz. Pilevneli-Çubuk, "İznik Konsili'nin Hamisi: Tarih Yazımında İmparator Constantinus ve Dönemi", Turhan Kaçar (ed.), İznik Konsili'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi, Ankara 2023, s. 68-69.

²⁶ *Liber Pontificalis* (= *Lib. Pont.*), 27; F. Guidobaldi, "Sessorium", Eva M. Steinby (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae* 4, Rome 1999, s. 304-308; Helena'nın Roma ve bölge ile ilişkisi yakın civarda bulunan yazıtlar aracılığıyla da doğrulanmaktadır. Bunlardan biri kendisine bahsedilen mülkte yer alan hamamın onarımını yaptırmasına ilişkindir, *CIL* VI, 1136 ve Drijvers, *Helena*, s. 30-34.

²⁷ *Lib. Pont.*, 22.

²⁸ Guidobaldi, "Sessorium", s. 305; Hillner, *Helena Augusta*, s. 162, 167-168. S. Croce Gerasalemme, Kudüs'teki Kutsal Haç Kilisesi olarak bilinmektedir.

²⁹ Pilevneli-Çubuk, "İznik Konsili'nin Hamisi", s. 69-73.

³⁰ *RIC* VII, 503-505.

REIPUBLICAE (devletin umudu) ibaresi yer alırken Helena adına basılan sikkelerde SECURITAS REIPUBLICAE (devletin güvenliği) lejandının yer alması ve imparatorluğun güvenliğinin *augusta* Helena ile ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir.³¹ Aynı şekilde, imparatorluğun batısında kaydedilen ve 324 yılı sonrasına ait olduğu anlaşılan yazıtlar da Helena'nın yeni elde ettiği konumun altını çizmektedir. Bu yazıtlarda Helena'dan *augusta* ve *genetrix* (anne, hanedanın kadın atası), *procreatrix* (doğuran, üreten) olarak bahsedilmesinin yanı sıra Constantius ile birlikteliklerinin yasal bir evlilik ilişkisi olduğuna dair kullanılan ibareler (*coniux castissima*) hem Constantinus'un hem de artık *caesar* unvanı taşıyan oğulları Crispus, II. Constantinus ve II. Constantius'un tahttaki meşruiyet iddialarına uygun olarak Helena'nın yeniden inşa edilen imajının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.³² Constantius'un Theodora'dan doğan erkek çocukları Flavius Dalmatius (ö. 337), Iulius Constantius (ö. 337) ile bunların çocuklarının varlığı, Constantinus ve hanedanının meşruiyeti için Helena'nın meşruiyetinin ön plana çıkarılmasını gerektirmiş olmalıdır. Bunun en önemli göstergesi, Constantinus'un ölümünden sonra ortaya çıkan ve onun Theodora'dan olan erkek kardeşleri ile oğulları II. Constantinus, II. Constantius ve Constans arasındaki vesayet kavgası sırasında yaşananlardır. Constantinus, Constantius ve Constans'ın ailenin diğer kolunu bertaraf ederek *augustus* unvanı almasına kadar geçen sürede, Theodora ve Helena adına basılan sikkelerin meşruiyet iddialarını kanıtlayacak bir propaganda aracı olarak kullanılması oldukça dikkat çekicidir.³³ Bu arada Helena'nın imajı, Constantinus'un propagandasının dayandığı bir başka vurgu olan kendisi ve Hristiyan Tanrı ile arasındaki ilişki doğrultusunda tahkim edilmiştir. Helena'nın Filistin ve Kudüs ziyareti de bu bağlamda ele alınmalıdır.

Helena'nın Kudüs Ziyareti

Helena, Kudüs ziyaretini Constantinus'un 326'da Roma'da kutladığı *vicennalias*ının hemen ardından, 326-328 arasında gerçekleştirmiştir. Bu tarihte artık Helena, 326 yılında yaşanan aile içi bir trajedi nedeniyle hanedanın tek *augustası*dır. Zira, *vicennalia* kutlamalarına katılmak üzere Nicomedia'dan Roma'ya giden Constantinus, en büyük oğlu *caesar* Crispus'u ve ardından da eşi Fausta'yı öldürtmüştür. Constantinus'un oğlu ve eşini niçin öldürttüğü bilinmemektedir ve

³¹ RIC VII, 508.

³² *Augusta* ve *Genetrix*: CIL VI 1134, 1135 = ILS 70, CIL VI 36950; anne: CIL VI 1136; *procreatrix*: CIL VI 40769, VIII 1633; IX 2446; X 517; *divi Constanti castissimae / coniugi*: CIL X 517; *uxori divi Constanti*: CIL X 1483.

³³ Theodora için *PIETAS*, Helena için *PAX* lejandları kullanılmıştır, bkz. Richard W. Burgess, "The Summer of Blood: The Great Massacre of 337 and the Promotion of the Sons of Constantine", *Dumbarton Oaks Papers*, 62, 2008, s. 5-51

antik kaynaklardaki rivayetler nedeniyle de tartışmalı bir konudur.³⁴ Helena'nın bu trajedideki rolü de aynı şekilde tartışmalıdır; imparatoriçenin epey düşkün olduğu büyük torunu Crispus'un ölümüne sebep olan Fausta'dan intikam almak istemesi Fausta'nın ölüm sebebi olarak öne sürülen nedenler arasındadır.³⁵ Helena'nın bu olaylardan sonra gerçekleştirdiği seyahatinin bir tür tövbe ya da Constantinus'un bilhassa imparatorluğun tek hakimi haline geldikten sonra propagandasında ön plana çıkardığı hanedan vurgusunun zedelenmesini önlemek için gerçekleştirmiş olduğu düşünülmektedir.³⁶

Diğer taraftan, imparatoriçenin seyahatini hanedanın *augusta* unvanı taşıyan tek kadın üyesi olarak, konumu ve imparatorluk politikasının bir uzantısı olarak yorumlamak da mümkündür. Gerçekten de her ne kadar Eusebius, Helena'nın Kudüs ziyaretini kişisel dindarlığının bir sonucu; oğlu imparator Constantinus ve *caesar* unvanı taşıyan torunları için "İsa'nın ayağının değdiği topraklarda dua etmek" amacıyla gerçekleştirilmiş bir "hac" ziyareti olarak sunsa da imparatoriçenin ileri yaşında Roma'dan başlayan seyahatinin bir imparatorluk ziyareti olarak planlandığı anlaşılmaktadır. Eusebius satır arasında, Helena'nın "Doğu eyaletlerini ve tebaasını imparatorluk otoritesi ile ziyaret ettiğini" belirtmektedir. Dolayısıyla Helena bir anlamda oğlu Constantinus'un iç savaş sonucu yeni ele geçirdiği doğu topraklarında, Licinius'u "Hristiyanlara zulmeden bir tiran olarak betimleyerek" Hristiyanlık etrafında titizlikle oluşturduğu hanedan ve imparatorluk propagandasının gereklerini yerine getirmektedir.³⁷

Ayrıca ziyaret, Constantinus'un Antakya ve Kudüs'te başlattığı kilise inşaa faaliyetleriyle de ilişkili görünmektedir.³⁸ Halihazırda Constantinus, Licinius'a karşı aldığı zaferin hemen ardından doğudaki eyaletler ve kiliselere mektuplar göndermiş; Hristiyanlardan hapse atılanları özgür bırakmış, mevki ve servetlerini kaybedenlere

³⁴ Eutr., *Brev.*, 10,6,3; Hieronymus, *De Vir. Ill.* 80; Philostorgius, *HE*, 2,4; Zosimus, *Historia Nova* (Zos., *HN*), 2, 29, 2; Drijvers, *Helena*, s. 60. Ayrıca bkz. Hans A. Pohlsander, "Crispus: Brilliant Career and Tragic End", *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, 33, 1984, s. 79-106; Jan W. Drijvers, "Flavia Maxima Fausta: Some Remarks", *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, 41, 1992, s. 500-506; Hillner, *Helena Augusta*, s. 208-209.

³⁵ Zos., *HN*, 2,29,2; Pohlsander, "Crispus", s. 106.

³⁶ Helena'nın Doğu seyahati her ne kadar doğrudan kanıt bulunmasa da Crispus ve Faustina'nın cinayetlerinin ardından gerçekleştirilmiş bir tür imaj onarımı olarak görülmektedir: Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 221; Edward D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312-460*, Oxford 1982, s. 33-34. Ayrıca bkz. Noel Lenski, "Empresses in the Holy Land: The Creation of a Christian Utopia in Late Antique Palestine", Linda Ellis – Frank L. Kidner (eds.), *Travel, Communication and Geography in Late Antiquity*, Aldershot 2004, s. 113-124.

³⁷ Euseb., *VC.*, 3,41; 3,42.

³⁸ Euseb., *VC.*, 3,42; 3,44.

bir iade-i itibar emirnamesi ile kayıplarını geri vermiştir.³⁹ Bu mektubu, kısa süre önce kurban vermek gibi bazı ibadet şekillerini yasakladığı paganlara hitap ettiği ve onları çok tanrıcılığın yanlışlıklarına karşı uyararak kendi Tanrı'sına inanmaya davet ettiği ikinci bir mektup izlemiştir.⁴⁰ Bu arada, piskoposlara yazdığı mektuplar ile ihmal sonucu atıl kalmış kiliselerin bakımı ve yeni kiliselerin inşası için imparatorluk görevlilerinin yardımıyla harekete geçebileceklerini belirtmiştir.⁴¹ Nicaea Konsili'ni takip eden dönemde ise, Kudüs Piskoposu Macarius'a bir mektup yazarak, İsa'nın mezarının bulunduğu ancak İmparator Hadrianus tarafından üzerine bir Afrodit Tapınağı inşa ettirilmiş olan alana görkemli bir kilise inşa edilmesi için Doğu *vicarius*undan gereken tüm yardımı alacağını bildirmiştir.⁴²

Hristiyan *augustanın* ziyareti muhtemelen tüm bu faaliyetleri yerinde görmesini de içeren bir ziyaretir. Constantinus tarafından Helena'ya unvan ve konumuna yaraşır şekilde imparatorluk hazinesini dilediği gibi kullanma imtiyazı verilmiştir. Helena yolculuğu sırasında geçtiği bölgelerde en küçük yerleşimlerin kiliselerine dahi uğramış, tüm kiliselere maddi yardımda bulunmuş ve hediyeler vermiş; yoksullara ihsanda bulunduğu gibi, askerlere para dağıtmış (*donativum*), hapiste bulunan veya madende çalışmakla cezalandırılmış olan mahkumları serbest bırakmıştır. Bu arada Eusebius Helena'nın, adeta Constantinus'un başlattığı kilise inşa faaliyetlerinin tamamlayıcısı olarak, İsa'nın doğduğu ve havarilerine öğretilerini yaydığı iki mağarayla bağlantılı iki kilise inşa ettirdiğini de aktarmaktadır. Bunlardan biri Beytüllahim'deki Doğu Kilisesi diğeri ise Zeytin Dağı'ndaki Eleona Kilisesi'dir. Eusebius'un anlatısının ilgili kısmında Helena'nın, bu eserleriyle "imparatorluk otoritesinin sağ kolu" haline geldiğini belirtmesi ise son derece ilginçtir.⁴³

Helena'nın seyahatinin Eusebius'un bahsetmediği bir başka ilginç yanı ise, muhtemelen dönüş yolunda ziyaret ettiği Antiochea kentinin piskoposu Eustathius ile girdiği münakaşadır. Buna göre Eustathius imparatoriçeye saygısızlıkta bulunmuştur. Eustathius'un 327 Antiochea Konsili'nde karşı karşıya kaldığı ve sonuçta görevden alınmasına sebep olan bu vaka, piskoposun döneminin en önemli Arius karşıtı isimlerinden biri olması nedeniyle daha da dikkat çekici hale gelmektedir.⁴⁴ Helena, yukarıda bahsedildiği gibi Arius'un hocası Lucianus'a duyduğu saygı da göz önünde bulundurulduğunda, muhtemelen Ariusçuluğa temayüldür. Bu durum, oğlu Constantinus'un himayesinde gerçekleşen Nicaea

³⁹ Euseb., *VC.*, 2. 24.-42.

⁴⁰ Euseb., *VC.*, 2. 48-61.

⁴¹ Euseb., *VC.*, 2. 45.

⁴² Euseb., *VC.*, 3.25-3.40.

⁴³ Euseb., *VC.*, 3.43-45. Benzer şekilde bazı kaynaklar Helena'nın Constantinus'un yönetimine ortak olduğunu belirtir, bkz. Sulpicius Severus, *Chron.*, 2.33; Paulinus Nola, *Epistulae*, 31.4.

⁴⁴ Athanasius, *Hist. Arian.*, 4-5. Krş. Theodoret, *HE*, 1. 20; Philostorgius, *HE*, 2.7.

Konsili'nde Ariusçuluğun mahkûm edilmiş olmasının Doğu'da rahatsızlık uyandırmış olma ihtimalini ve Helena'nın seyahatinin bu rahatsızlığın farkına varılmasında etkili olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim Constantinus'un da kısa bir süre içerisinde Ariusçu cenaha daha sempatiyle yaklaşmaya başladığı bilinmektedir.⁴⁵ Dolayısıyla imparatorun annesi ve *augusta* olarak Helena'nın seyahatinin genel imparatorluk politikasındaki etkisi üzerinde düşünülmesi gereken farklı bir boyut daha gözler önüne serilmektedir.

Helena'nın seyahatini tamamladıktan kısa bir süre sonra Roma'da öldüğü kaydedilmektedir.⁴⁶ Adına sikke basımının durduğu 329 yılı ölüm yılı olarak en olası tarih olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun esasen hanedanın en kıdemli üyelerinden biri olarak bir imparatorluk ziyareti olarak planlanmış olan seyahati, genel olarak Eusebius'un tam bir suskunluk içerisinde olduğu bir başka yönüyle hatırlanmaktadır. Bu noktada, bilhassa 4. yüzyılın ikinci yarısında oluşturulduğu, 5. yüzyılda ise yaygınlaştığı anlaşılan Helena'nın Kutsal Kabir Kilisesi'nin inşası sırasında İsa'nın gerildiği çarmıhı yani Kutsal Haç'ı bulduğu rivayeti ön plana çıkmaktadır. İlk olarak Rufinus'un, Eusebius'un eserinin devamı olarak kaleme aldığı Latince *Kilise Tarihi*'nde bahsi geçen ve Ambrosius'un I. Theodosius'un cenaze töreninde verdiği vaazda ayrıntısıyla yer bulan bu rivayete göre, Eusebius'un Constantinus'a atfettiği Kutsal Kabir Kilisesi de Helena'nın girişimiyle inşa ettirilmiştir. Helena, Kutsal Kabir Kilisesi'nin yapılacağı alanı yerel halkın yönlendirmesiyle tespit etmiş ve üzerindeki pagan tapınağının yıkılması sırasında Kutsal Haç'ı bularak bir parçasını çivileriyle birlikte ilahi koruma sağlaması için oğluna göndermiştir.⁴⁷ Doğu seyahatini Hristiyanlığın en önemli sembolünün bulunması ile özdeşleştiren bu anlatı böylelikle, son derece mütevazı bir geçmişten gelen Helena'yı uzun vadede, dindarlığının armağanını elde eden "ideal Hristiyan imparatoriçe" olarak ön plana çıkaran en temel rivayetlerden biri olmuştur. Bu bağlamda Helena, Constantinus'un yanında hem imparatorluk hem de Hristiyanlık tarihine etki eden en önemli figürlerden biri haline gelmiştir.

Sonuç

Helena'nın Roma İmparatorluğu'nun bir dizi önemli değişim ve dönüşüm geçirdiği IV. yüzyılda üstlenmiş olduğu rol, genellikle onun Filistin'e gerçekleştirdiği

⁴⁵ Turhan Kaçar, "Arius: Bir Sapkının Kısa Biyografisi", Turhan Kaçar (ed.), *İznik Konsili'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*, Ankara 2023, 47.

⁴⁶ Euseb. *VC.*, 3. 46. Ayrıca bkz. M. J. Johnson, "Where were Constantius I and Helena Buried?", *Latomus*, 51, 1992, s. 145-150.

⁴⁷ Rufinus, *HE*; 10.7-8; Socrates, *HE*, 1.17; Sozomenus, *HE*, 2.2. Helena ve Kutsal Haç'ın bulunması rivayetinin zaman içerisindeki değişim ve dönüşümü hakkında bkz. Drijvers, *Helena* ve Drijvers, "Helena Augusta, the Cross and the Myth: Some New Reflections" *Millennium*, 8, 2011, s. 125-74.

ziyaret ve Kudüs ile civarındaki kilise inşa faaliyetleriyle sınırlanarak yorumlanmıştır. Oysa Helena'nın Constantinus'un imparatorluk yönetimindeki yükselişiyle giderek daha mühim bir siyasi figür haline geldiği, Constantinus'un 324 yılından itibaren imparatorluğun tek yöneticisi olmasının ardından ise yeniden yapılandırılan hanedan vurgusuna dayalı propagandanın ana aktörü olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Helena'ya yüklenen anlam değişmiş ve imparatoriçe mütevazî kökenlere ve geçmişe sahip bir kadından, hanedanın meşruiyetinin dayandığı anneye, *vilissimadan genetrice* dönüşmüştür. Bu durum, Helena'nın az bilinen yaşam öyküsünü, kişisel bir yükselişin öyküsü olmanın ötesinde, imparatorluğun dini ve ideolojik bağlamda geçirdiği dönüşümün de önemli bir parçası haline getirmektedir.

Constantinus'un hanedanı ve propagandasında üstlendiği bu başat konum ışığında Helena'nın 326-328 yıllarında gerçekleştirdiği Doğu ya da Filistin seyahatini hem kişisel dindarlığın hem de imparatorluk politikasının iç içe geçtiği bir zemin olarak değerlendirmek mümkün hale gelmektedir. Kudüs ve çevresinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin, Constantinus'un Doğu eyaletlerinde tesis etmeye çalıştığı yeni düzenin bir parçası olarak okunması Helena'nın, Hristiyanlığın kamusal görünürlüğüne artıran ve hanedanın ilahi destekle ilişkilendirilmesini sağlayan bir rol üstlendiğini gözler önüne sermektedir. Ziyaretin ardından ortaya çıkan Kutsal Haç anlatısı ise, Helena'nın "ideal Hristiyan imparatoriçe" olarak başta Flaccilla, Pulcheria ve Eudocia olmak üzere Doğu Roma imparatoriçelerinin de rol modeli haline gelmesini sağlamıştır. Böylece Helena, yaşarken olduğu kadar ölümünden sonra da bir inanç ve iktidar mitinin taşıyıcısı olmuştur.

Kaynaklar

Antik Kaynaklar

- Ambrosius, *De Obitu Theodosii, Oration on the Death of Theodosius I*, içinde: *Ambrose of Milan, Political Letters and Speeches*, trans. J. H. W. G. Liebeschuetz, Liverpool 2010, s. 174-203.
- Athanasius, *Historia Arianorum Ad Monachos*, ed. Schaff, Philip – Wace, Henry, *NPNF* 2 vol. IV.
- Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus, De Caesaribus*, trans. Bird, Harold W., Liverpool 1994.
- Eusebius, *Historia Ecclesiastica, Ecclesiastical History*, vol. 1-5, trans. Lake, Kirsopp, London 2001.
- Eusebius, *Vita Constantini, Life of Constantine*, Edited by Cameron, Averil – Hall, G. Stuart, Oxford 1999.

- Eutropius, *Breviarium, Breviarium ab urbe Condita*, Ed. Santini, Carlo, Stuttgart & Leipzig 1897.
- Gelasius of Cyzicus, *Historia Ecclesiastica, Remembering Nicaea, The Ecclesiastical History of Anonymus Cyzicenus*, Trans. Shedd, Martin – Tandy, Sean – Schott, Jeremy M., Atlanta 2024.
- Hieronymus, *De Viris Illustribus, On Illustrious Men*, trans. Halton, Thomas, P., Chicago 1999.
- Historia Augusta, Carus et Carinus et Numerianus*, trans. Magie, David, vol. III, Cambridge 1998.
- Eusebius Hieronymus, *Chronica, Die Chronik Des Hieronymus*, Ed. Helm, Rudolf W., Berlin 1984.
- Lactantius, *De Mortibus Persecutorum, Lactantius: De Mortibus Persecutorum*, Ed. Creed, J. L., Oxford 1984.
- Liber Pontificalis, The Book of Pontiffs*, ed. Davis, Raymond, Liverpool 1989.
- Ioannes Malalas, *Chronographia, The Chronicle of John Malalas*, Eds. Jeffreys, E. –Jeffreys, M. – Scott, R., Melbourne 1986.
- Origo Constantini, Lineage of the Emperor Constantine*, içinde: *Ammianus Marcellinus*, vol. III, trans. Rolfe, J. C., Cambridge & MA 1939, s. 506-530.
- Panegyrici Latini, In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, trans. Nixon, C. E. V. – Rodgers, B. S., Berkeley 1994.
- Paulinus Nola, *Epistulae, Letters of St. Paulinus of Nola*, trans. Walsh, P. G., London 1966.
- Philostorgius, *Historia Ecclesiastica, Church History*, trans. by Amidon, Philip R., Atlanta 2007.
- Procopius, *De Aedificiis, On Buildings*, Ed. Dewing, H. B. – Downey, Glanville, Cambridge & MA 1940.
- Rufinus, *Historia Ecclesiastica, The Church History of Rufinus of Aquileia, Books 10 and 11*, ed. Amidon, Philip R., Oxford 1997.
- Socrates, *Historia Ecclesiastica, The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus*, içinde: NPNF 2, vol. II, s. 2-325.
- Sozomenus, *Historia Ecclesiastica, The Ecclesiastical History of Sozomen*, içinde: NPNF 2, vol. II, s. 326-698.
- Sulpicius Severus, *Chronicorum, The Sacred History of Sulpitius Severus*, içinde: NPNF 2, vol. XI, s. 1-122.
- Theodoret, *Historia Ecclesiastica, The Ecclesiastical History, Dialogues and Letters of Theodoret*, içinde: NPNF 2, vol. III, s. 3-810.
- Zosimus, *Historia Nova, New History*, trans. Ridley, Ronald T., Canberra 1982.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Angelova, Dilianna N., *Sacred Founders : Women, Men, and Gods in the Discourse of Imperial Founding, Rome Through Early Byzantium*, Oakland 2015.
- Bagnall, Roger S., “The Effects of Plague: Model and Evidence”, *The Journal of Roman Archaeology* 15 (2002), 114-20.
- Barnes, Timothy D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge & MA; London 1981.
- Barnes, Timothy D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge & MA; London 1982.

- Barnes, Timothy D., "The Date of the Martyrdom of Lucian of Antioch, *Zeitschrift für Antikes Christentum*/ Journal of Ancient Christianity, 8.2, 2004, s. 350-353.
- Barnes, Timothy D., *Constantine: Dynasty, Religion and Power in Later Roman Empire*, Chichester 2014.
- Bowman, Alan, "Diocletian and the First Tetrarchy A.D. 284-305", Bowman, Alan – Garnsey, Peter – Cameron, Averil (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. XII, Cambridge 2005, s. 67-89.
- Burgess, Richard W. "The Summer of Blood: The Great Massacre of 337 and the Promotion of the Sons of Constantine", *Dumbarton Oaks Papers*, 62 (2008), s. 5-51
- Carriè, Jean Michelé – Rousselle, Aline, *L'empire romain en mutation des Sévères à Constantin 192-337*, Paris 1999.
- CIL VI = Theodor Mommsen et al., *Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vols., Berlin 1863-.
- Corcoran, Simon, *The Empire of Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government A.D. 284-324*, (Rev. ed.), Oxford 2000.
- Drijvers, Jan Willem, "Helena Augusta, the Cross and the Myth: Some New Reflections." *Millennium*, 8, 2011, s. 125-74.
- Drijvers, Jan Willem, *Helena Augusta*. Leiden 1992.
- Drinkwater, John, "Maximinus to Diocletian and the 'crisis'", Bowman, Alan – Garnsey, Peter – Cameron, Averil (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. XII, Cambridge 2005, s. 28-66.
- Ertekin, Efrumiye, "Roma Devletinin Hristiyanlığı Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat (303-311)", *Seleucia Ad Calycadnum*, 1, 2011, s. 91-109.
- Frend, William H. C., *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford 1952.
- Grant, Michael, *The Collapse and Recovery of the Roman Empire*, New York 1999.
- Guidobaldi, F., "Sessorium", E. M. Steinby (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae* 4, Rome 1999.
- Hillner, Julia, *Helena Augusta: Mother of the Empire*, Oxford University Press, Oxford 2023.
- Hunt, Edward D., *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312-460*, Oxford 1982.
- ILS = Hermann Dessau (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. 3, Berlin 1916.
- Drijvers, Jan Willem, "Flavia Maxima Fausta: Some Remarks", *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, 41, 1992, s. 500-506.
- Johnson, M. J. "Where were Constantius I and Helena Buried?", *Latomus*, 51, 1992, s. 145-150.
- Jones, Arnold H. M., *Constantine and Conversion of Europe*, London 1948.
- Jones, Arnold H. M., *The Later Roman Empire 284-602: a Social, Economic and Administrative Survey*, 3 vols., Oxford 1964.
- Kaçar, Turhan (ed.), *İzmit Konsili'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*, Ankara 2023.
- Kajava, Mika, "Some Remarks on the Name and the Origin of Helena Augusta", *Arctos-Acta Philologica Fennica*, XIX, 1985, s. 41-54.
- Keçiş, Murat, "Geç Antikçağ'da Hristiyanlık Tarihinin Önemli Bir Şehri: Nicomedia (İzmit)", *Uluslararası Milli Mücadele Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, Kocaeli 2020, s. 83-88.

- König, Ingemar, *Origo Constantini: Anonymus Valesianus Teil 1, Text und Kommentar*, Trierer Historische Forschungen, Trier 1987.
- Leadbetter, Bill, "The Illegitimacy of Constantine and the Birth of the Tetrarchy", Lieu, Samuel – Montserrat, Dominic (eds.), *Constantine: History, Historiography, and Legend*, London 1998, s. 74-85.
- Lenski, Noel, "Empresses in the Holy Land: The Creation of a Christian Utopia in Late Antique Palestine", içinde: L. Ellis – F. L. Kidner (eds.), *Travel, Communication and Geography in Late Antiquity*, Aldershot 2004, s. 113-124.
- Mango, Cyril, "The Empress Helena, Helenopolis, Pylae", *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance*, 12, 1994, s. 143-158.
- Mitchell, Stephen *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, çev. Turhan Kaçar, (Ankara, 2016).
- Mitchell, Stephen, "Maximinus and the Christians in A.D. 312", *JRS* 78 (1988): 105-124.
- Pilevneli – Çubuk, Ceren, "İznik Konsili'nin Hamisi: Tarih Yazımında İmparator Constantinus ve Dönemi", Kaçar, Turhan (ed.), *İznik Konsili'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*, Ankara 2023, s. 53-84.
- Pohlsander, Hans A., "Crispus: Brilliant Career and Tragic End", *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, 33, 1984, s. 79-106.
- Pohlsander, Hans A., *Helena: Empress and Saint*, Chicago 1995.
- Potter, David, *Constantine the Emperor*, Oxford 2013.
- Potter, David, *The Roman Empire at Bay 180-395*, London 2004.
- RIC VII= Harold Mattingly – Edward A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII: Constantine and Licinius, A.D. 313-337, London 1966.
- Shaw, Brent, *Sacred Violence: Sectarian Hatred and African Christians in the Age of Augustine*, Cambridge 2011.
- Southern, Pat, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, New York 2001.
- Stephenson, Paul, *Büyük Konstantin: Yenilmez İmparator, Muzaffer Hristiyan*, İstanbul 2016.

Extended Summary

This article offers a re-evaluation of Helena *Augusta*, mother of Emperor Constantine, not merely as a legendary figure or pious empress, but as a central agent in the ideological and political reconfiguration of the Roman Empire in the early fourth century. While Helena has often been remembered in Christian tradition for her pilgrimage to Palestine and the associated legend of the discovery of the True Cross, this study shifts the focus toward her evolving role in Constantine's dynastic propaganda, especially after his consolidation of sole rule in 324 CE. By situating Helena within the broader context of imperial policy and religious transformation,

the article demonstrates that her image and influence were deliberately constructed and instrumentalized to support the Constantinian vision of Christian rulership.

The first section of the article reconstructs Helena's early life and social background, emphasizing her humble origins, which are attested in a range of late antique sources. The use of terms such as *vilissima*, *stabularia*, and *ex obscuriore matrimonio* in literary accounts underscores her low social status before her association with Constantius Chlorus. The study explores the implications of Helena's concubinary status, the nature of her relationship with Constantius, and her marginalization following his politically strategic marriage to Theodora. These biographical details are not merely anecdotal but help illuminate how Helena's public image was later redefined through the prism of imperial ideology.

The article then turns to the political rehabilitation and elevation of Helena in the context of Constantine's rise. After her son's victory over Licinius and his emergence as sole emperor, Helena was granted the title *Augusta* in 324 CE. Her depiction in imperial coinage and inscriptions – bearing titles such as *Augusta*, *Genetrix*, and *Procreatrix*– reflects a deliberate transformation from a figure of marginal status to a symbol of dynastic legitimacy and religious authority. These honorifics, along with her presence in imperial visual and textual culture, suggest that Helena became a living embodiment of the Constantinian claim to divine favor and political renewal.

Helena's famous journey to the East, traditionally dated to 326-328, is then examined not simply as a personal pilgrimage, but as a politically charged act aligned with imperial policy. In contrast to Eusebius' portrayal of Helena as a devout Christian mother on a pious mission, the article argues that her tour of the eastern provinces– including visits to key cities such as Jerusalem, Bethlehem, and Antioch– should be understood as an extension of Constantine's consolidation of authority in the recently reconquered eastern regions of the empire. Helena's role in church patronage, charitable distribution, and episcopal diplomacy during this journey further supports this interpretation.

Central to the article's analysis is the development of the legend of the discovery of the True Cross, which gained prominence in the second half of the fourth century and was retrospectively projected onto Helena's eastern journey. While absent from the earliest narratives, including Eusebius's *Vita Constantini*, the story emerges in Rufinus and Ambrose as a means of further sanctifying Helena's memory and sacralizing the Constantinian dynasty. The study situates this evolving narrative within the wider phenomenon of late antique Christian memory-making, whereby elite women such as Helena were retroactively cast into typologies of piety and martyrdom to legitimize ecclesiastical and political authority.

In conclusion, the article contends that Helena's significance lies not solely in her association with Christian relics or sacred sites, but in the way her identity was shaped, employed, and amplified as part of Constantine's broader program of religious and dynastic legitimation. Her transformation

from *vilissima* to *genetrix* reflects a carefully orchestrated ideological project, in which motherhood, piety, and imperial authority were fused to support the image of a Christian empire. The study thus proposes a reassessment of Helena not just as an early Christian saint or legendary pilgrim, but as an active political figure whose life and posthumous legacy were deeply entangled in the power structures of late Roman imperial discourse.

ON BEŞ YIL SAVAŞLARI DÖNEMİNİN EN KRİTİK SAFHASI: HABSBURGLARIN BUDİN’İ ELE GEÇİRME ÇABALARI (1598 ve 1602/1603)*

Yusuf Heper**

Öz

Kanuni Sultan Süleyman, 1520 yılında tahta çıktığında hedeflerinden birisi Balkan coğrafyasından Orta Avrupa’ya açılmak için jeopolitik bir noktada bulunan Macar topraklarını ele geçirmektir. Bu amaçla 1521 yılında çıkan seferde Belgrad Kalesi’ni fethederek Orta Avrupa’nın merkezi olan Budin’e giden yol kolaylaştırdı. 1526 yılında Mohaç zaferiyle birlikte Macar Krallığı’nın çökmesinin ardından Budin, Osmanlı’ya bağlı yerel vasallar aracılığı ile yönetildi. Ancak Avusturya tehlikesi üzerine 1541 yılında Budin, ilhak edilerek doğrudan imparatorluk topraklarına katıldı. Hatta Budin savunmasını güçlendirmek için etrafta olan kaleler tek tek alınarak bir savunma hattı oluşturulmuştur. Budin, XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar sükûnet içinde kaldı. Bu dönemde Habsburg İmparatoru II. Rudolf’un amacı Budin’i ele geçirerek Macaristan’da üstünlüğü ele geçirmektir. Bu amaçla

* Bu makale Milli Savunma Üniversitesi’nin ev sahipliğinde 29-30 Mayıs 2024 tarihleri arasında düzenlenen I. Türk Askeri Tarih Kongresi Müstahkem Mevkiler ve Kuşatma Muharebelerinde “*Uzun Savaşlar Döneminde Habsburgların Budin Kuşatması (1598)*” adlı bildirinin genişletilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş halidir. Bu çalışmanın hazırlanışı esnasında kaynakça önerisi yapan ve bazı eserlerin paylaşımını sağlayan Güney Doğu Avrupa Araştırma Enstitüsü’nden Prof. Dr. Cristina Feneşan’a (Bükreş) müteşekkirim. Ayrıca Macarca çeviriler için destek sağlayan Babeş-Bolyai Üniversitesi Türkoloji bölümünden Dr. Margareta Aslan’a (Cluj-Napoca) teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, yusuf.heper@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6044-0126.

Budin'e giden yolu kolaylaştırmak için Estergon, Vác ve Hatvan'ı ele geçirdi. Özellikle 1598 yılında Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmının Oradea'da bulunması Budin için iyi bir fırsat olmuştur. Yaklaşık bir ay süren kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Uzun Savaşlar esnasında Habsburg güçleri, tam iki kez daha Budin'i kuşatma cesareti göstermişler ancak müdafilerin Budin'i iyi savunmaları ve kuşatma mevsiminin geçmesi sebebiyle bir sonuç elde edememişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Askerî Tarih, Orta Avrupa, Macaristan, Budapeşte, Oradea.

The Most Critical Phase of the Fifteen Years War: The Habsburgs' Attempt to Capture Buda

Abstract

When Suleiman the Magnificent ascended the throne in 1520, one of his goals was to conquer the Hungarian lands, which were located at a geopolitical point to open up to Central Europe from the Balkan geography. For this purpose, he conquered Belgrade Castle in 1521 and he facilitated the road to Buda, the center of Central Europe. In 1526, after the collapse of the Hungarian Kingdom with the victory of Mohács, Buda was ruled by local vassals of the Ottomans. However, because of Austrian threat, in 1541, Buda was annexed and directly incorporated into the imperial territory. In order to strengthen the defense of Buda, the surrounding castles were taken one by one and a defense line was formed. Buda remained peaceful until the last quarter of the XVIth century. During this period, Habsburg Emperor Rudolf of the II aimed to seize Buda and gain supremacy in Hungary. Thus, he captured Esztergom, Vác and Hatvan to facilitate the road to Buda. Especially in 1598, the presence of part of the Ottoman forces in front of Oradea was a good opportunity for attacking Buda. The siege, which lasted about a month, ended in failure. During the Long Wars, the Habsburg forces dared to lay siege to Buda two more times, but they were unsuccessful due to the good defense of Buda by the defenders and the passage of the siege season.

Keywords: Military History, Central Europe, Hungary, Budapest, Oradea.

Giriş

Batı'ya yönelik gaza geleneğini yeniden canlandıran Sultan Süleyman'ın en önemli hedeflerinden birisi Belgrad'ı (Mac. Nándorfehérvár) imparatorluk topraklarına katmaktı. Devletin vizyonu açısından son derece sembolik bir anlam ifade eden bu askeri harekât, Batı'ya karşı yeni kazanımlar sağlamayı ön plana çıkarmaktaydı. Orta Avrupa'nın kilidi konumunda bulunan Belgrad'ın fethi (1521)

güneydeki Macar savunma sisteminin çökmesine yol açtı. Böylece Macar toprakları Osmanlı akınlarına açık hale geldi¹. Belgrad’ın düşüşüyle birlikte Macar güney savunma hattının yükünü Petrovaradin üstlendi. 1526 Mohaç Seferi’nde Ösek’e (Mac. Eszék) kadar olan kısım Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Balkan coğrafyasını Tuna’nın kuzeyine bağlayan en önemli yol olan Ösek’in fethedilmesi², Tuna’nın kuzeyine yönelik Osmanlı siyaseti için önemli bir adım oldu. Mohaç’tan sonra iki ezeli rakip olan Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları, Macaristan’a hakim olmak için kıyasıya yarış içerisine girdiler. Bu ezeli rakipler arasındaki en önemli mesele Osmanlıların “*Üngürüs Vilayeti*” dedikleri Macar havzasına kimin sahip olacağı yönündeydi³. Orta Avrupa’daki güçlü rakibine darbe vurmaya amaçlayan sultan, 1529 yılında Viyana yönünde ilerlerken yol üzerinde bulunan Raça ve Nemçe kalelerini ele geçirdi. Osmanlıların 1541 yılı stratejisi Macar Krallığı’nın merkezi olan Budin ve onun karşı yakasında yer alan Peşte şehirlerini ele geçirmek oldu. Bu sayede Budin eyaletinin merkeziyle güneyde kalan Macar topraklarıyla bağlantı sağlanacaktı. Nitekim 1541 yılında gerçekleştirilen Istabur Seferi sonrasında Panonya havzası üç parçaya bölündü. Panonya havzasının ortasını kaplayan ova doğrudan Osmanlı egemenliğine geçerken havzanın doğusunda Transilvanya bölgesinde Erdel Prenslığı adında Osmanlılara bağlı bir prenslik kuruldu. Havzanın batısı ise Habsburgların elinde nüfusu büyük oranda Katolik Macarlardan oluşan Kraliyet Macaristan’ına dönüştürüldü⁴. Panonya havzasının ortasında bulunan Budin, 1541’de Macaristan’da kurulan Osmanlı beylerbeyliğinin merkezi konumuna geldi. Osmanlılar, güçlü rakibi Habsburglar karşısında şehrin savunmasını güçlendirmek için zaman zaman ilavelerde bulundular. Bunlardan en dikkat çeken Süşehri ve Ova Kapısı istikametinde savunma amaçlı inşa edilen kulelerdi. Osmanlılar, Budin’in fethini takiben bölgede Habsburglara karşı güçlü bir savunma ağı kurmaya gayret ettiler⁵. Bu doğrultuda Sultan Süleyman, 1543 yılında Transdanubia’nın doğu kesimlerini hedef aldı. Macar topraklarındaki bu yeni hedef için 23 Nisan 1543’te Edirne’den ayrılan padişah, “*Filibe-Sofya-Niş-Alacabısar*” güzergâhını izleyerek 5 Haziran’da Belgrad’a geldi. Osmanlı ordusu cebri bir yürüyüşle Ösek üzerinden Drava Nehri geçip oradan Valpó’ya ulaştı. Valpó üzerinden Siklós’a gelen padişah, 11 günlük kuşatmadan sonra kaleyi vire yoluyla ele geçirdi. Bu esnada Pogeja ve Mohaç sancakbeyleri Pécs

¹ Feridun Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 2022, s. 58-66.

² Mehmet Solak, *Hırvat Askeri Sınır Bölgesi (Habsburg Savunmasında Askeri ve İdari Değişim Üzerine Bir İnceleme (1526-1664))*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 73.

³ Kahraman Şakul, II. *Viyana Kuşatması Yedi Başlı Ejder’in Fendi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 22.

⁴ Şakul, *a.g.e.*, s. 22.

⁵ Özgür Kolçak, *Ok, Tüfek ve At: 16. Yüzyılda Osmanlı Askeri Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 114-115.

şehrini aldılar. Bu yeni fetihlerin ardından Budin’e varan padişah, vezirleri Divan’da toplayarak 1530 yılından beri Ferdinand’ın kilit kalesi olan Estergon’a saldırmaya karar verdi. Osmanlılara karşı ciddi bir direş gösteren Estergon 10 Ağustos’ta teslim oldu. Bu stratejik fethin ardından ordu, Tuna ötesinde daha geniş bir alanı kontrol eden İstolni Belgrad’a (Mac. Székesfehérvár) karşı bir harekât başlattı. Bu kale 4 Eylül’de Osmanlı birliklerine teslim oldu. Bu fetihlerden birkaç yıl sonra Budin’in kuzeydoğusunda yer alan Vác, Vişegrad, Novigrad ve Hatvan ele geçirildi. Böylece Budin vilayetinin kuzeydoğu yönündeki savunma hattı korunmuş oldu. Budin’in güney yönünde yer alan Temeşvar, Lipova, Arad, Çanad ve Szolnok kaleleri ise Ahmed Paşa tarafından fethedildi. Özellikle Tisza ve Zagyva nehirlerinin birleştiği yerde konumlanan Szolnok’un fethi, Budin-Eğri askeri güzergâhında yer alan Tisza üzerindeki tek yerleşik köprüye sahipti⁶. Osmanlılar ile Habsburglar arasında Macar toprakları için başlayan üstünlük mücadelesinin ilk safhası Osmanlı lehine sonuçlandı.

Osmanlı-Avusturya savaşlarının ikinci safhasını oluşturan 1593-1606 savaşları ise Macaristan topraklarında birçok mücadeleye sahne oldu ve XVI. yüzyılın son çeyreğine damgasını vurdu. Özellikle 1593 senesinde Avusturya’ya savaş ilan edilmesinde sebep olan olaylar zincirinin oluşmasında Bosna sınırında meydana gelen olaylar büyük önem taşımaktadır. Bosna Valisi Telli Hasan Paşa idaresindeki serhad birliği, 1592 baharında Kulpa Nehri’nden geçerek Bihać ile birlikte birkaç önemli bölgeyi ele geçirdi. Bu sayede Sisak’ın güneybatısındaki bölge Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve Osmanlı ve Habsburglar arasındaki sınır hattı Kulpa Nehri’nden çizilmiştir⁷. Bosna valisinin on beş günlük kuşatması sonucunda Bihać’ı ele geçirdikten sonra Sisak’ın karşı tarafına Petrinja Kalesi’nin inşa etmesi, Hırvat sınırında tansiyonun yükselmesine neden oldu. Bu noktadan sonra Koca Sinan Paşa’nın direktifleriyle karşı atağa geçen Hasan Paşa’nın hücumları, iki tarafı barış için geri dönülemez bir noktaya getirmişti⁸. Üstelik Osmanlı casuslarının Habsburgların Bosna ve Budin’e saldırı ihtimaline dair verdikleri haberler ve buna önlem olarak Budin’de bulunan askerlerin savaş için teyakkuzda tutulması ve Bosna’da bulunan top, tüfek, barut, kundak vs. gibi savaş aletlerinin hazır edilmesi⁹ Osmanlı-Habsburg sınırlarının “*sıvak savaşa*” doğru evrilmesine ve savaş çanlarının

⁶ Gábor Ágoston, *Avrupa’nın Fethi: Osmanlı Cibana Nasıl Hükmetti?* (çeviren ve yayına hazırlayan Kahraman Şakul), Kronik Yayınları, İstanbul 2024, s. 213, 226; Klara Hegyi, “Macaristan’da Osmanlı Kaleleri”, *Orta Avrupa’da Osmanlılar, Macarlar ve Habsburglar: Osmanlı Fetihler Çağında Sınır Boyları*, Editörler: Pal Fodor, Geza David, (Çev. Özgür Kolçak), Yeditepe Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2024, s. 229-231.

⁷ Solak, *a.g.e.*, s. 228-229.

⁸ Rhoads Murphey, *Osmanlı Savaşırken*, (Çev. Enes Ergöktaş), Ketebe Kitabevi, 1. Basım, İstanbul 2023, s. 32.

⁹ BOA, *A. {DVN. MHM. d, nr. 70, s. 260, h. 489. (Gurre-i Rebiülahire 1001/5-12 Ocak 1593).*

çaldığı bir ortama doğru sürüklendiğine işaret etmekteydi. Nitekim Bosna sınırındaki hücumlarda daha da ileriye giden Telli Hasan Paşa, 15 Haziran 1593 tarihinde Sisak Kalesi'ni kuşatarak Sava Nehri'nin yolunu Osmanlılara açmayı planladı. Ne var ki Bu saldırılara karşılık olarak Habsburglar, Ruprecht von Eggenberg komutasındaki birliklerle Sisak Kalesi önündeki Osmanlı birliklerini bozguna uğrattı. Muharebe sonrasında geri çekilen Hasan Paşa ve adamları Kulpa Nehri'ni geçmek isterken nehrin sularında boğularak öldü. İşte bu olay Osmanlılar ve Habsburglar arasındaki uzun soluklu mücadelelerin başlangıcı için bir kıvılcım oldu¹⁰. Söz konusu bu sınır çatışmalarına ilave olarak Habsburg Kralı II. Rudolf'un haraç niteliğindeki vergiyi iki defa ödememesi bu gerilimin son safhasını teşkil etti. Zaten Hasan Paşa, Avusturya Arşüdükü Mathias'a yazdığı mektupta savaş ve barış kararının haraç meselesinin hızlı bir şekilde çözülmesine bağlı olduğunu açıkça izah etmişti. İşte bu hadiseler üzerine 4 Temmuz 1593'te toplanan Osmanlı Divânı'nda Sinan Paşa, rakibi Ferhad Paşa'nın muhalefetini göz ardı ederek sultan III. Murad'ı savaşıma ikna etti. Ferhad Paşa, askerlerin Doğu seferlerinden dolayı yorgun olduğunu belirtmesine rağmen Sinan Paşa'nın ısrarı Habsburglara karşı açılacak uzun ve yorucu bir savaşı durdurmaya yetmedi¹¹. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa'da Habsburglara karşı önemli savunma kalesi olan Budin'in muhasarasına odaklanan bu çalışma, Budin'in stratejik önemi ve Habsburgların Budin'i ele geçirmek için yaptıkları planlar, kuşatma savaşı ve kalenin nasıl savunulduğu üzerinde durmayı hedeflemektedir. Özellikle Türkiye'de son dönemlerde yapılan askeri tarih çalışmaları değerlendirildiğinde Osmanlı-Avusturya harplerine yönelik (1593-1606) araştırmalar giderek artmaktadır. Onbeş Yıl savaşlarının en kritik hamlesini oluşturan Budin muhasarası hakkında mevcut bir çalışmanın olmayışı makalenin yazılma sebebini oluşturmuştur. Bizatihi olayı müşahade eden Osmanlı yazarlarının yanı sıra Batı literatürünün de kullanılması bu kuşatmanın seyrini ve amacını daha iyi anlaşılmasına vesile olacağı düşünülmüştür.

1. Onbeş Yıl Savaşları Esnasında Budin Savunması için Alınan Tedbirler

Uzun Savaşlar başladığında Macar havzasında sağlam şekilde tahkim edilmiş Várad, Szatmár, Yanıkkale, Eğri, Köšice ve Komárom gibi bir takım kaleler mevcuttu. Modern anlamda tahkim edilmiş bu kaleler, kalabalık kıtaların kale önlerine gelip sistematik bir şekilde başlatılan muhasara harekâtına karşı

¹⁰ Solak, *a.g.e.*, s. 178-179.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, kısım I, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988, s. 69-70; Gustav Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda (1590-1593)*, Indiana University Bloomington 1972, s. 188-189; Ágoston, *Avrupa'nın Fethi*, s. 253-254.

koyabilecek güce ve donanımına sahipti¹². Ne var ki bu savaşım ilk yıllarında Osmanlı birlikleri, Veszprém ve Várpálotta gibi kilit noktaları ele geçirse de savaşta çok üstün taraf değillerdi. Nitekim 1593'te Sisak, İstolni Belgrad ve Romhány'de yapılan meydan muharebelerinin kaybı Osmanlıların çok da üstün olmadığını gösterdi. Ertesi yıl (1594) Osmanlılar, Yanıkkale'yi fethederek Tuna'nın ötesinde kalan kuzey bölgesini (Mac. Dunántúl) almışlardır. Osmanlıların Viyana'ya doğru ilerleme stratejileri Tuna'nın solunda bulunan Komárom'da son bulacaktı. Zira 4 Ekimde başlayan ve 20 gün devam eden Komárom Kuşatmasından sonuç alınamadı¹³. Bu gelişmeler sırasında Tuna'nın ötesinde Habsburglar lehine beklenmedik gelişmeler yaşandı. Erdel, Eflak ve Boğdan'daki voyvodaların hep birlikte isyan etmesi, Osmanlı idarecilerini şaşkınlığa uğrattığı gibi Osmanlıların Tuna'nın kuzeyindeki kontrollerini de sarsmıştı¹⁴. Osmanlı hâkimiyetindeki vassal prensliklerin bu saldırıları Osmanlıların dikkatini dağıttı ve Macaristan'daki ana orduların dağılmasına sebep oldu. Bu durumdan istifade ile Habsburglar, Estergon'un yanı sıra Vişegrád ve Vác'ı yeniden ele geçirdiler. Bu gelişmeler Osmanlıların Macaristan'daki hâkimiyetini sarstığı gibi Budin'i savunmasız bırakmıştı¹⁵. Bu noktadan itibaren Osmanlılar Orta Avrupa'daki konumlarını koruyabilmek için Budin'i savunma gereği hissettiler. Osmanlılar açısından Budin, Tuna kıyısında bulunması sebebiyle önemli bir liman olmasının yanı sıra Habsburglara karşı açılan seferlerde bir stratejik üs konumundaydı. Budin Kalesi'nin iki yönlü işlevi olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki Budin merkezli eyaleti savunma yükünü üstlenmekti. İkincisi ise Orta Avrupa'ya yönelik seferlerde bulunan Osmanlı ordusuna top, silah ve askerî malzeme tedarik ederek imparatorluğun ordularına destek sağlamaktı¹⁶. Öte yandan Tuna hattını güvende tutmak önemliydi. Çünkü Budin'e giden bu su yolu üzerinde kısa mesafede bir birine bağlı birçok kale ve liman yer almaktaydı. Bilhassa ordu yürüyüşleri ile birlikte mühimmat-erzak ikmali Tuna hattı üzerinden sağlanmaktaydı¹⁷. Bu açıdan değerlendirildiğinde Budin, Orta Avrupa'da Osmanlı serhat bölgesinde bulunduğu için Habsburglara karşı

¹² Jozsef Kelenik, "Macaristan'da Askerî Devrim", *Orta Avrupa'da Osmanlılar, Macarlar ve Habsburglar, Osmanlı Fetihler Çağında Sınır Boyları*, s. 197-199.

¹³ Geza Pálffy, *Hungary Between Two Empires (1526-1711)*, (Trans. David Robert Evans), Indiana University Press, 2021, s. 115; Ágoston, *Avrupa'nın Fetih*, s. 255; Solak, *a.g.e.*, s. 234.

¹⁴ Yusuf Heper, *Osmanlı Hâkimiyetinde Eflak ve Boğdan (1574-1634)*, Yeditepe Akademî, 1. Baskı, Ankara 2024, s. 265-270.

¹⁵ Tóth Sándor László, "A mezökeresztesi csata története (1596 október 26)", *In: Haditörténelmi Közlemények*, XXX. évf., 4. sz., 1983, s. 554.

¹⁶ Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfekte: Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Güç ve Silah Sanayisi*, (çev. Kahraman Şakul) Ketebe Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2023, s. 246.

¹⁷ Hegyi, "Macaristan'da Osmanlı Kaleleri", *Orta Avrupa'da Osmanlılar, Macarlar ve Habsburglar*, s. 233.

oluşturulan savunma sisteminin ana direnç merkezlerinden biriydi¹⁸. Osmanlı belgelerinde Budin, “İslam’ın metin kalesi” olarak bilinmekte ve Osmanlı Macaristan’ının idari merkez işlevini görmekteydi¹⁹. Dönemin belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Budin’de bulunan beylerbeyleri Macaristan coğrafyasında yapılan seferlerde Kırım Tatarları ordularına rehberlik etmekteydi²⁰. Tüm bunları değerlendiren Osmanlı merkezi yönetimi, Budin’i savunmak için hem asker hem de mühimmat takviyesi yaptı. Gerçekten de Uzun Savaşlar öncesinde Budin ve ona bağlı kalelerde birçok askerin bulunduğu belgelere yansımaktadır²¹. Öte yandan Budin Kalesi’nde ne kadar top ve barutun bulunduğu sorulmuş²² hatta mevcut toplara çapları nispetinde güller döktürülmesi için girişimler de yapılmıştı²³. Nitekim Habsburgların Budin’e yönelik ilk saldırısında (1598) Budin muhafazasında kalıp hizmet ve yoldaşıklıkta bulunan 645 neferin isimleri, bölükleri ve hangi bölgeden katılım sağladıkları Kamil Kepeci kataloğunda bulunan bir defterden takip edilebilmektedir. Bu defterde kuşatma ve muhafazada yer alan askerler hakkında detaylı bilgilere rastlanılmazken sadece bölük ve cema’at şeklinde konumlandırılan askerlerin aldıkları ulufeler kayıtlıdır²⁴.

Osmanlı ordusunun Sinan Paşa önderliğinde Eflak Seferi’ne (1595) çıkması ile birlikte Budin’in Habsburg kuvvetleri karşısında savunmasız kalmasına mani olmak adına Anadolu Beylerbeyi Lala Mehmed Paşa’ya görev verildi. Mehmed Paşa’nın görevi, sınır boylarının korunması ve muhafazası ile ilgiliydi²⁵. Mehmed Paşa’ya gönderilen hükümlerde Budin ve çevresini düşman tehlikesinden koruması için Anadolu Beylerbeyi ile irtibat halinde olması ve gerektiğinde Kırım Tatarları ile işbirliği yapmasından bahsedilmekteydi²⁶. Hatta Sinan Paşa’nın Eflak Seferi esnasında (1595) Budin savunması için asker ihtiyacı gerekmiş ve bunun karşılanması için Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa görev almıştır²⁷. Bu hükümlerden

¹⁸ Solak, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁹ Ágoston, *Avrupa’nın Fethi*, s. 210.

²⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), (Mühimme Defterleri) *A. {DVN. MHM. d, nr. 72, s. 381, h. 733 (11 Receb 1003/12 Mart 1595)}*.

²¹ TSMA-E, 752/13. Yine 1590-1591 yılında Budin Eyaleti’nde bulunan kale neferlerinin sayısı 10.004 olarak belirlenmiştir. Bk. Gábor Ágoston, “15-17. Yüzyıllarda Macaristan’da Osmanlı Kale Sisteminin Finansmanı”, *Orta Avrupa’da Osmanlılar, Macarlar ve Habsburglar*, s. 285.

²² BOA, *A. {DVN. MHM. d, nr. 70, s. 261, h. 490 (Gurre-i Rebiülahire 1001/5-12 Ocak 1593)}*.

²³ BOA, *A. {DVN. MHM. d, nr. 70, s. 21, h. 35 (18 Cemaziyelahir 1001/22 Mart 1593)}*.

²⁴ Kamil Kepeci Defterleri (=K.K.d.), nr. 6711 (H. 3 Rebiyüleevvel 1007, M. 4 Ekim 1598), s. 1-11.

²⁵ İbrahim Peçevi *Tarih*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1866, C: II, s. 165.

²⁶ BOA, *A. {DVN. MHM. d, nr. 73, s. 123, h. 287 (21 Şevval 1004/18 Haziran 1596)}*.

²⁷ BOA, *A. {DVN. MHM. d, nr. 73, s. 401, h. 877 (16 Zilhicce 1004/11 Ağustos 1596)}*.

öyle anlaşıyor ki, Budin'e yönelik düşmandan her daim bir askeri harekât beklenmekte ve buna uygun tedbirler alınmaktaydı. Osmanlılar açısından Budin, Orta Avrupa'daki harekât üssünün merkeziydi. Nitekim çok geçmeden Budin çevresine yönelik küçük çaplı düşman saldırıları gerçekleşmeye başlamıştı. Bu saldırılara önlem olarak Cafer Paşa'nın önderliğinde askerlerin Budin'e gönderilmesi icap etmiştir²⁸. Hatta 1 Eylül 1596 tarihinde Karaman Beylerbeyi, Budin'e yardıma gitmemesinden dolayı merkezden tehditkâr hükümler almıştı²⁹. Bu olaylardan hemen sonra Budin'i koruma görevinin Cafer Paşa'ya verildiği görülmektedir.

Habsburglar, Uzun Savaşların başladığı dönemden itibaren Budin Kalesi'ne saldırmak için uygun bir fırsat kollamıştır. Bu saldırıya hazırlıksız yakalanmak istemeyen Osmanlılar da bu kilit noktanın savunmasına özen göstermişlerdir. Bu hassasiyet dönemin belgelerinden takip edilebilmektedir. Öyle ki 1596 baharında Budin'den gelen arzlarda Habsburgların Budin ve Peşte taraflarında hareketleri olduğu anlaşılmakla birlikte Budin'e asker ve zahirenin gelmemesi durumunda bölgenin savunmasız kalacağı ifade edilmektedir. Buna önlem olarak Cafer Paşa'nın yeniçeri ve kapıkulu askerlerin yanı sıra topçu, cebeci ve tüfek kullanabilen askerler bulup acilen Budin'e gitmesi gerektiği üzerinde durulmuştur³⁰. Öte yandan İstanbul'dan Belgrad'a kadar yol üzerinde olan kadırlara gönderdikleri hükümde Mehmed Paşa'nın 4 Recep 1004 (4 Mart 1596) tarihinde sefere çıkmasıyla birlikte söz konusu kazalarda onunla sefere çıkmakla görevli olanların ya da Budin muhafazasında kalanların acilen Budin tarafına gitmelerinin çok önem arz ettiği ifade edilmiştir. Bu bakımdan bu bölgede bulunan kadırlara verilen görevde kendi köy ve kasabalarında bulunan toplanma yerleri ya da pazarlarda halka nidalar ettirilip Budin Kalesi'nin savunulması için müteferrika, çavuş, zuema ve erbâb-ı tımar ve bölük halkı ile topçu ve cebeciler silahlarını hazırlayıp doğruca Budin'e varıp o tarafları savunmakla mükellef olan Cafer Paşa'ya katılmaları istenmiştir³¹. Osmanlı devlet adamlarının Budin savunmasına önem vermesi oldukça manidardır. Şöyle ki Osmanlı casuslarının Habsburgların Budin ve Peşte üzerine yönelme kararlığında olduğuna dair getirdikleri bilgiler³² ve Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi esnasında Habsburg kuvvetlerinin hedef şaşırtmak için Budin ya da Hatvan'ın kuşatılmasını gündeme getirilmesi³³ Osmanlı makamlarının Budin'i savunmak için aldığı tedbirlerin yerinde olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim Sultan III. Mehmed'in 1596 tarihinde gerçekleştirdiği Eğri üzerine gerçekleştirdiği seferin

²⁸ BOA, A. {DVN. MHM. d, nr. 73, s. 506, h. 1107 (2 Zilhicce 1004/28 Temmuz 1596).

²⁹ BOA, A. {DVN. MHM. d, nr. 73, s. 507, h. 1108 (8 Muharrem 1005/1 Eylül 1596).

³⁰ BOA, A. {DVN. MHM. d, nr. 934, s. 18 (25 Cemâziyelevvel 1004/26 Ocak 1596).

³¹ BOA, A. {DVN. MHM. d, nr. 934.2, s. 3, h. 7. (8 Receb 1004/8 Mart 1596)

³² BOA, A. {DVN. MHM. d, nr. 934.2, s. 5, h. 10 (7 Ramazan 1004/5 Mayıs 1596)

³³ Sándor László, "A mezökeresztesi csata története (1596 október 26)", s. 555.

en dikkat çekici stratejik hedefi, Budin savunmasını güçlendirmek ve Eger vadisinde Osmanlı hâkimiyetini kurmaktı³⁴.

2. Budin'e Giden Yol: Habsburgların Budin'e Yönelik İlk Girişimleri (1598)

Uzun Savaşlar Dönemi'nin en yetenekli Macar komutanlarından birisi olan Miklós Pálffy, Estergon Kalesi'nin alımını kolaylaştırmak için ilk olarak Fülek (Slov. Filakovo) ve Nógrád'ı ele geçirdi. Sinan Paşa'nın 1594 yılında Yanıkkale üzerine yürümesi üzerine Hristiyan orduları şimdilik Estergon ve Budin hedeflerini ertelemek zorunda kaldılar³⁵. Özellikle Sinan Paşa'nın Budin ve Viyana arasında köprü vazifesi gören Yanıkkale'yi ve ardından Tatá ile Papa kalelerini ele geçirmesi, Habsburgları endişeye sevk etti. Bunun sebebi her geçen gün artan Osmanlı tehdidin artık Viyana'yı çember altına almasıydı³⁶. Nitekim Yanıkkale'nin düşüşü Macar savunma hattının geriden çizilmesine yol açmıştı. Yanıkkale'den Viyana'ya kadar önemli bir kalenin olmayışı Viyana'yı savunmasız konuma düşürmüştü. Viyana'nın tehlikeye girmesiyle birlikte Habsburg Savaş Konseyi, Yanıkkale'nin karşısında yeni bir uç bölgesinin oluşturulmasına karar verdi. Böylece Magyaróvár-Sárvár adıyla yeni bir savunma hattı oluşturuldu ve Raba ve Rabça nehirlerinin geçiş noktalarına savunma amaçlı palanka-kaleler inşa edildi. Bu sayede Yanıkkale yönünden gelecek Osmanlı saldırılarına karşı önlem alındı³⁷.

Habsburglar, Viyana'yı güvence altına aldıktan sonra Osmanlı ordusunun Eflak Seferi ile meşgul olmasını da fırsat bilip Alman, Macar, İtalyan vs. askerlerinden oluşan müttefik ordusunu Prens Mansfeld emrine vererek 1 Temmuz 1595 tarihinde "*Budin'in kilidi*" olarak kabul edilen Estergon Kalesi'ni muhasaraya başladılar. Bu esnada Estergon Kalesi, Kara Ali Paşa tarafından korunmaktaydı³⁸. Müttefik güçler Ağustos ayında Estergon'a yönelik baskıyı artırdılar ve 13 Ağustos sabahı üç koldan büyük bir saldırı başlatıldı. Doğu tarafındaki Su Kapısı ve Budin Kapısı'na saldırılar hız kazandı. İlk etapta kaleyi iyi savunan Türk askerleri, Tepedelen ve başka mevzilerden gelen top atışlarına mani olamadı. Neticede Estergon 62 günlük kuşatma sonucu düştü. Estergon'un Hristiyan güçler tarafından alınması, Onbeş Yıl Savaşlarının en önemli başarılarından biri olmasının

³⁴ Solak, *a.g.e.*, s. 237.

³⁵ Domokos György, "*Budai Ostomai*", Budapesti Negyed, VIII. Evfolyam, 3-4 szam (2000. Ösz-tel), s. 27.

³⁶ Solak, *a.g.e.*, s. 234.

³⁷ Sandor Papp, Osmanlılar ve Macarlar: Bir Diplomatik Tarih, (Editör: Burak Koçan), Vakıfbank Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2023, s. 445-446.

³⁸ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III (M. 1574-1703-H. 987-1115), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011, s. 201.

yanı sıra ileriki dönemlerde Budin'in rahatça kuşatılmasına olanak sağladı³⁹. Estergon'un düşüşünden bir yıl sonra Habsburglar, 8 Ağustos 1596 tarihinde Vác'ta yaptıkları toplantıda Peşte'ye saldırmak yerine Szolnok ve Eğri'ye yakın konumda bulunan Hatvan'a yöneldiler⁴⁰. Arşüdük Maximilian'ın yürüttüğü Hatvan kuşatması, Sinan Paşa'ya bağlı Osmanlı birliklerinin ağır kalması yüzünden başarı sağlamış ve kale vire yoluyla Habsburg kuvvetlerine teslim olmuştur⁴¹. Arşidük, Hatvan'e ele geçirdikten sonra hareket halinde bulunan Osmanlı ordusunun Viyana'ya doğru yöneldiklerini tahmin ettikleri için önce Vác'a sonrasında ise Estergon'a çekilmiştir⁴².

Habsburg orduları 1596 yılında Budin'e giden yolu açmak için Hatvan'ı ele geçirseler de Eğri'nin kaybı ve ardından Haçova (Mezőkeresztes) bozgunu onların Budin planlarını yeniden gözden geçirmelerine yol açtı. Ertesi yıl (1597) Habsburg orduları, Osmanlıların elinde bulunan Yanıkkale'yi (Mac. Győr) almak istediler ancak başarılı olamadılar. 1598 yılı baharında ise Miklós Pálffy ve Adolf Schwarzenberg ani bir yürüyüşle Yanıkkale önüne geldiler⁴³. Peçevi'nin anlattığına göre düşman bir gece zahire getirme bahanesiyle kale nöbetçilerini oyalamış ve bu sırada isabetli top atışlarıyla kale kapısı yıkılmış sonrasında kale ani bir baskınla Habsburgların eline geçmiştir⁴⁴. İlginçtir ki bu hikâye Giovanni Sagredo'nun eserinde daha detaylı şekilde anlatılmaktadır. İtalyan müellif, Adolf Schwarzenberg'in Alman, Valon ve Fransız askerlerinden oluşan altı bin kişiyle önce Komárom'a daha sonra Yanıkkale'ye geldiğini ve Schwarzenberg'in askerlere bazı talimatlar verdiğini ve bu doğrultuda hazırlıklar yapıldığını anlatmaktadır. Nitekim hazırlanan plan doğrultusunda Türk kıyafeti giyen ve iyi derecede Türkçe konuşan üç süvari asker, Yanıkkale kapısına gelerek nöbetçileri "*Budin'den gelen yardım konvoyu*" olduğuna ikna etti. Daha sonra Robecurt adlı Fransız asker, köprünün indirildiğini gördüğünde gizlediği fişekleri Yanıkkale kapısına yerleştirip patlatmıştır. Gece karanlığının bu hileyi kolaylaştırdığını kabul eden Sagredo,

³⁹ Tóth Sándor László, "Strigonium Receptum. Esztergom 1595. évi visszafoglalása". In: *Acta Universitatis Szegediensis* 124. (2006), s. 74-76. Bir kayda göre Estergon'u Osmanlılardan almaya gelen Habsburg ana ordusunun mevcudu 57.945 civarındaydı. Bk. Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Basım, İstanbul 2020, s. 77-78;

⁴⁰ Gömöry Gusztáv, "Hatvan Ostroma és Bevétele 1596" *Haditörténelmi Közlemények*, , (Ed. Rónai Horváth Jenő), 7. évf. VII. Kötet, (1894), s. 100.

⁴¹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (Osmanlı Devri Osmanlı-Avusturya Harbi 1593-1606)*, III. Cilt 3. Kısım Eki, Gnkur Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 101-102

⁴² Nándor Szederkényi, *Hebes Vármegye Története*, C. II, A mohácsi vésztől Egervára elesteig 1526-1596, Eger 1890, s. 289.

⁴³ György, *Budai Ostomai*, s. 27.

⁴⁴ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 211.

patlamanın etkisiyle kapının kırıldığını ve Hristiyan kuvvetlerin Türk askerlerini uykularında yakaladığını böylece Osmanlı askerlerinde oluşan panığın de etkisiyle Yanıkkale'nin el değiştirdiğini anlatır⁴⁵. Miklós Pálffy bu başarının ardından Budin'e yürümek için Prag'dan kendisine yardım göndermesini istedi⁴⁶. Bunun yanı sıra Pálffy, kurmaylarını Yanıkkale civarında toplayarak Erdel Prensligi'ne yardım edilip edilmemesini tartışmaya açtı. Ancak Satırcı Mehmed Paşa'nın Várad (Rom. Oradea) kuşatmasıyla meşgul olmasını fırsat bilip Budin Kalesi'ni hedef seçtiler. Bu açıdan Kâtip Çelebi ve Nâima düşmanın Budin'e geliş maksatlarını Várad'ı kuşatan askerleri kuzeye çekerek Erdel'in elini rahatlatmak olarak yorumlarlar⁴⁷. Osmanlı ve Habsburg askeri kuvvetlerinin Várad ve Budin muhasaralarını eşgüdümlü başlattıkları göz önüne alınırsa bu seferin gerekçesi mantıklı görünmektedir.

3. Habsburgların Budin Muhasarası ve Geri Çekiliş

Habsburg ordusu, Budin Kalesi'ni almaya yönelik hedeflerini gerçekleştirmek için Tatá, Veszprém, Várpalota, Vázsony, Tihany, Várgesztes ve Csókaköt gibi küçük çaplı kaleleri ele geçirdiler⁴⁸. Bu kazanımlardan sonra Budin'i almak için hazırlanan Hristiyan ordusu 15 havan, 58 ağır muhasara topu ve 67 kadar diğer boyutlardaki toplanlarla işe koyuldular.⁴⁹ Bu sırada Pálffy'in Prag'dan istediği yardıma nihayet cevap gelmiş ve ordunun Vác kampında hazır bulunması emredilmişti. Tuna üzerine inşa edilen köprü'nün yapımı tamamlandığında Miklós Pálffy ve Ferenc Nádasdy 6.000 Macar, 1.000 Kazak ve aynı sayıda Alman'dan oluşan öncü birlikle köprüleri geçtiler ve onları Schwarzenberg komutasındaki 25.000 kişilik birlikler izledi. Ayrıca orduda 140 parça top bulunmaktaydı⁵⁰. Habsburg ordusunun Budin'e gelişiyle ilgili olarak diğer kaynaklara nazaran⁵¹ daha

⁴⁵ Giovanni Sagredo, *Memorie Istoriche de Monarchi Ottomani*, Bologna 1674, s. 466.

⁴⁶ R. Várkonyi Ágnes, *Buda Visszavévé 1686*, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1984, s. 53; A History of Hungary, (Ed. Peter F. Sugar, Peter Hanák vd.), Indiana University Press 1990, s. 97.

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*, C. I, (Haz. Zeynep Aycibin), Çamlıca, İstanbul 2016, s. 152; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, (Haz. Mehmed İpşirli), C. II, Ankara 2007, s. 148.

⁴⁸ Sugár István, *A Budai Vár és Ostromai*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1979, s. 135.

⁴⁹ Kelenik, "Macaristan'da Askeri Devrim", s. 200.

⁵⁰ Banlaky József Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme (1567-1604)*, Tizenegyedik rész, grill károly könyvkiadovalallita, Budapest 1940, s. 272.

⁵¹ Mesela Solak-zade eserinde Matthias'ın birçok askerle gelip taburlar kurup daha sonra top ateşlediklerini buna karşın Sigetvar Beylerbeyi Nasuh Paşa'nın piyade askerlerinin önüne İslam askerleri ile birlikte yiğitçe savaştığından bahseder. Daha sonra düşmanın ormanda geniş hendekler kazdığını ve arkasında binlerce tüfekli asker dizdiğinden dolayı Osmanlı süvarilerinden ziyade piyadelerin hücumuna kalkışıldığı anlatılır. Lokmacı, Süleyman, *Solak-Zâde Tarihi'nin Tablâli ve Metin Tenkidi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 816-818.

teferruatlı bilgiler veren Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi ve Mehmed b. Mehmed, farklı milletlerden oluşan 80 bin kişilik Hıristiyan ordusuna Arşüdük Mathias'ın komutanlık ettiğini ve 40 parça balyemez topuyla 4 Ekim 1598 tarihinde Eski Budin'de (Mac. Óbuda) taburlarını konuşlandırdıklarını belirtirler. Buna karşılık olarak Budin yakasında Beylerbeyi Mihaliçli Ahmed Paşa, Karaman Beylerbeyi Nûh Paşa, Bosna Beyi Tiryaki Hasan Paşa ve Maraş Beylerbeyi Ali Paşa'nın hazır bulunurken Peşte yönündeki kalede ise askerler bedenler ve taş köprübaşında tetikte beklemişlerdir. Topçular Kâtibi'nin belirttiğine göre Habsburg ordusu, Estergon'dan sağladığı iase ve ikmalleri Kızlar Adası'ndan (Mac. Margit-Sziget) Budin'e kurduğu bir köprü vasıtası ile gerçekleştirmekteydi⁵². Habsburg kurmaylarının edindiği bilgiye bakılırsa Budin 1.000'i yeniçeri olmak üzere 6.000 kişi tarafından korunmaktaydı⁵³. Arşidük Matthias, Çaşovia'dan (Slov. Košice) Budin'e geldikten sonra savaş konseyini toplamış ve 10 Ekim 1598 tarihinde kaleye bir saldırı planlamıştır. Daha sonra ağır topçu hazırlıklarının ardından saldırı başlatıldı. Sol kanattaki askerler, Tuna kıyısındaki burca karşı harekete geçerken merkez ve sağ kanattaki kuvvetler ise surlara ve gediklere saldırdı⁵⁴.

Resim I: 1598 Yılında Habsburg Kuvvetlerinin Budin Kalesi'ne Saldırısı

(Kaynak: Ortelius, *Chronologia*)

⁵² Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Târîhi (Metin ve Tablil), (Haz: Ziya Yılmaz), TTK, Ankara, 2003, C: I, s. 222; Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, Nübbetü't-Tevârih ve'l-Abbâr, (Haz: Abdurrahman Sağır), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000, s. 494-495.

⁵³ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme (1567-1604)*, s. 272.

⁵⁴ György, *Budai Ostomai*, s. 27.

Osmanlı kaynakları savaşın en şiddetli çatışmalarının yedinci günde (11 Ekim 1598) gerçekleştiğini ve düşman ordusunun hem su hem de kara yoluyla şiddetli hücumlar gerçekleştirdiğinde mutabık olmakla birlikte bu savaşların detayları hakkında bilgi vermezler⁵⁵. Bu savaşlar hakkında detaylı bilgi veren Macar kaynaklara göre Margit Adası'na demirleyen Habsburg donanması geceleyin Budin Kalesi'nin altında nöbet tutan Türk gemilerine baskın verdi. Ertesi gün Tuna üzerinde saldırıya girişen Habsburg filosu, bugünkü Zincirli Köprü (Mac. Széchenyi Lánchíd) yakınlarında Osmanlı filosu ile şiddetli bir savaşa tutuşmuştur. Bu savaşta 25 kadar Osmanlı gemisi ateşe verilmiş ve yanan gemiler Tuna'da korkunç bir manzaraya dönüşmüştür⁵⁶. Tuna üzerindeki üstünlüğü elde eden Habsburglar, kara yoluyla da aynı üstünlüğü elde etmeye çalışıyorlardı. Öyle ki Habsburg ordusu, kanlı bir çarpışmanın ardından Su Şehri'ne (Mac. Víziváros) girmişler, ardından sol kanat birlikleri Peşte'ye giden köprüye kadar giderken sağ kanatta bulunan askerler de, Viyana Kapısı'na doğru ilerlemiştir. Habsburg askerleri geri çekilirken bile sokaklarda sert bir şekilde savaşıp Osmanlıların kaçış yolunu kesti. Bu hezimetten sonra Budin Beylerbeyi Mihaliçli Ahmed Paşa, Gellért Tepesi'ndeki kaleyi terk etti⁵⁷. Macar tarihçi Szamosközy István'a göre Habsburgların gerçekte ilk hedefledikleri yer aslında Gellért Tepesi'ydi. (Mac. Gellérthegy). Hatta Habsburglardan gelen baskı sonucu Osmanlılar Budin'in tepesinde yer alan bu kaleyi tamamen yıkıp boşaltmışlardı⁵⁸. İşte söz konusu bu mücadeleler esnasında Maraş Beylerbeyi Sinan Paşa, İstolni Belgrad (Mac. Székesfőhervár) muhafazasında iken Budin yardımına gelen Semender Paşa ve daha birçok asker şehit düştü. Öte yandan Tiryaki Hasan Paşa ve Semendire Beyi Mehmed ise yaralananlar arasındaydı⁵⁹. Bu noktada İngiliz Tarihçi Knolles, Miklós Pálffy'nin Budin Kalesi'ndeki baskıyı artırmak amacıyla önce Gellért Tepesi'ni ele geçirdiğini ve bu andan itibaren savunmacıların büyük korkuyla kaleye kapandığını belirtir⁶⁰. Osmanlı kaynaklarında askerlerin korku ve endişe sezilmezken üstünlüğün kuşatmacılara geçmesi gerçeği kabul edilir. Hatta Mehmed b. Mehmed, düşmanın baskıyı artırması karşısında Budin Kalesi'nin dahi elden gidebileceği ihtimali üzerinde durur. Buna önlem olarak gece vakti askerlerin kaleyi savunmak için varoştan iç

⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 152; Naîmâ, *Târih*, s. 148; Mehmed b. Mehmed, *Nühbetü't-Tevârih*, s. 495.

⁵⁶ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme (1567-1604)*, s. 273-274.

⁵⁷ György, *Budai Ostomai*, s. 28. Bu sıralarda Habsburg İmp. II. Rudolf'a gönderilen mektupta, Su Şehri'nin ele geçirilmesinden sonra paralı askerlerin ve üst düzey komuta yetkililerinin Viyana'dan ödenek talep ettiğinden bahsedilmektedir. Ancak Viyana'dan gelen cevap ise Budin Kalesi'nin ele geçirilmesi şartıyla bu ödeneklerin kendilerine verileceği yönündeydi. Bk. Zoltán Péter Bagi, "The Life of Soldiers During the Long Turkish War (1593-1606)", *Hungarian Historical Review* 4, no. 2 (2015), s. 395.

⁵⁸ Szamosközy István, *Erdély Története*, Magyar Helikon 1963, s. 117.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 152; Naîmâ, *Târih*, s. 148.

⁶⁰ Richard Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, London, 1603, s. 1105.

kaleye geçtiklerinden bahsedilir⁶¹. Dönemin kaynaklarından de anlaşılacağı üzere Budin kalesinin tam karşısında bulunan Gellért Tepesi'nin elden çıkması Osmanlılar açısından stratejik bir mevkiinin kaybedilmesi anlamına gelmekteydi. Muhtemelen bu durum kuşatma üstünlüğünü Habsburglara geçirirken Budin'e yönelik baskılar da şiddetlenmiştir.

Topçular Kâtibi, Gellért Tepesi'ne konan topraklar sayesinde düşmanın Budin Kalesi ve Sarayı'na rahatlıkla vurabildiğini ancak Peşte'den buna karşılık verildiğini anlatır. Ne var ki Habsburglar Eski Buda yönünde kurdurdukları topraklarla kaleye günde 780 adet gülle atmaktaydı. Ova Kapısı'ndan Viyana Kapısı'na değin metrisler kurmuşlar ve geceli gündüzlü dört beş kez hücum etmişlerdir⁶². Bu hücumların şiddetle devam ettiğine değinen Knolles, saldırılar sonucunda 2.000 kadar asker kaybına karşılık olarak Hristiyan güçlerinin sadece 300 kayıp ve 700 yaralı verip geri çekildiğini ifade eder. Hatta kalede bulunan savunucular artık top atışlarına tahammül edemedikleri için Budin Paşa'sına şikâyetle bulunmuşlardır⁶³. Muhtemel suretle bu serzenişler, Várad Seferi'nde bulunan Satırcı Mehmed Paşa ile Kırım Hanı Gazi Giray'dan yardım talep edilmesine yol açtı. Nitekim Várad'a gönderilen mesajda "Eğer *biz̄at̄ gelinmezse Budin'in elden gideceği ve Müslümanların düşmana esir düşeceği*" yazılıydı⁶⁴. Öte yandan bu fırsattan istifade eden Eflak Voyvodası Yiğit Mihail de yönünü Niğbolu Kalesi'ne yöneltmişti. Bir müddet sonra Yiğit Mihail'in bir yolunu bulup Hâfız Ahmed Paşa'yı Niğbolu'da yendiği haberi gelmişti⁶⁵. Kuşkusuz bu haberler Várad'a ulaştığı vakit Satırcı Mehmed Paşa ve savaş erkânı arasında büyük bir paniğe yol açtı ve Budin'e yardım etmesi için Kırım kuvvetlerinden bir kısım asker oraya gönderildi⁶⁶. Bu kararın alınmasında Budin ile Várad arasındaki mesafe farkı gözetildiği gibi Tuna ve Tisa gibi nehirlerin üzerinde köprü bulunmadığı da dikkate alınmıştı. Şöyle ki Satırcı Mehmed Paşa önderliğindeki tüm ordu karadan gideceği için Budin-Várad arasındaki her nehir üzerine köprü yapmak mümkün olmayıp zaman kaybına yol açabilirdi. Bu nedenle şimdilik Kırım Tatar askerlerinin yardıma gitmesine karar verilmişti⁶⁷. Peçevi'ye göre 15.000 Tatar askerinin yardıma gönderilmesindeki maksat "*serdar yardımı*

⁶¹ Mehmed b. Mehmed, *Nühbetü't-Tevârih*, s. 495-496.

⁶² Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 223.

⁶³ Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1105.

⁶⁴ Mehmed b. Mehmed, *Nühbetü't-Tevârih*, s. 496; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 153; Naîmâ, *Târîh*, s. 149.

⁶⁵ Yusuf Heper, "Tuna Yalılarında Mihai Viteazul Tehdidi (1598): Osmanlı-Romen Kaynakları Işığında Yeni Bir Değerlendirme" *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/68 (2020), s. 892.

⁶⁶ Feridun Emecen, Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 2. Baskı, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s. 242-243.

⁶⁷ Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), (Haz. Şevki Nezihî Aykut), C. III, TTK, Ankara, 2004, s. 587-588.

geliyor” diyerek Budin’deki savunmacıların moralini yükseltmekti⁶⁸. Kırım desteğinin yanı sıra Eğri Beylerbeyi Bektâş Paşa da beraberinde bulunan 2.000 kadar askerlerle yardıma koştu. Öte yandan Temeşvar Beylerbeyi Dev Süleyman Paşa da yedi sancakbeyinin yanı sıra elindeki askerlerle Budin yardımına gitti⁶⁹.

Bu sıralarda Miklós Pálffy, kaleyi sürekli top atışlarıyla dövmeye devam ederken savunmacılar da kalede açılan gedikleri tamir etmeye uğraşıyordu. Habsburg tarafına genel saldırı emri verilse de sonuç getirmedi. Bunun üzerine Pálffy, genel hücumlarda daha fazla adam kaybetmemek adına lağım hareketlerine hız verdi. Osmanlı askerleri ise karşı lağım kazarak düşmanın kaleye sızmasına bir kez daha izin vermedi. Knolles’in deyimiyle Hristiyan güçleri Tuna’daki köprünün yıkılmasından dolayı karadan ya da sudan herhangi bir yardım alma ümidi kalmayan kaleyi kuşatmaya devam ediyordu⁷⁰. Savunmada kalan Osmanlı güçlerinin en önemli kozu ise toplardı. Habsburglar üç kez dış varoşa girse de kaledelikler bunu püskürtmeyi başardı⁷¹. Bu noktadan sonra Budin Beylerbeyi Mihaliçli Ahmed Paşa, hem Budin hem de Peşte kalelerinin aynı anda savunulamayacağı kanaatine varmış olmalı ki Peşte’de bulunan askerleri karşı tarafa geçirerek savunma merkezini Budin’e çekmek istemiştir. Fakat tam bu sırada Szolnok Beyi Osman, vaktinde yetişip kuşatmacıları bozguna uğratmıştır. Üstelik Peşte’de bulunan askeri de yanına alıp karşı tarafı zor durumda bırakmıştır⁷². Dev Süleyman Paşa’nın Szolnok üzerinden dört günde Peşte’ye varması moralleri iyice yükseltmiş olmalıdır. Nitekim Dev Süleyman Paşa, Tuna üzerinden Su Şehri’ne ve oradan da Budin Kalesi’ne geçmiş, beylerbeyi sıfatıyla liderlik ve komutayı ele alarak askerinin maneviyatını artırmıştır⁷³.

Osmanlı tarafında bu tür gelişmeler yaşanırken Budin’i kuşatan Hristiyan ordusu, hava şartlarının kötü olmasından ve kale savunmacılarının büyük cesaretinden dolayı bıkmış durumdaydılar. Yine de Budin Kalesi’nin teslim umuduyla yeni bir lağım girişiminde daha bulundular. Ancak lağım saldırısı beklenen etkiyi göstermedi. Knolles, bu noktadan itibaren kuşatmacıların yeni bir hamleye güçlerinin kalmadığını ve hatta suyla dolu hendeklerden dahi çıkamadıklarını dile getirmesi⁷⁴ kuşatmanın niçin uzun süre sürdürülemediğinin bir göstergesi olmuştur. Üstelik olumsuz hava şartlarına ilaveten kuşatma ordusunun Várad’dan yardım için yola çıktığına dair haberlerin ordugâhta duyulması Habsburg cephesinde moral ve motivasyonu düşürmüş olmalıdır. Bu bağlamda Habsburgların

⁶⁸ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 217.

⁶⁹ Mehmed b. Mehmed, *Nübbetü’l-Tevârih*, s. 496-497; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 153; Naîmâ, *Târih*, s. 149.

⁷⁰ Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1105.

⁷¹ Szamosközy István, *Erdély Története*, s. 118.

⁷² Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 153; Naîmâ, *Târih*, s. 149.

⁷³ Topçular Kâtibi, *Târih*, I, s. 224.

⁷⁴ Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1105.

yeni bir saldırıya güçlerinin kalmadığını belirten Selanikî, onların bu sebepten Budin'den çekip gittiklerini nakleder⁷⁵. Zaten Budin'de beklemenin bir sonuç getirmeyeceğini anlayan Pálffy de 2 Kasım'da Estergon'a çekilme kararı aldı⁷⁶. Yaklaşık bir ay süren muhasaranın sonucunda kale varoşunda bulunan camii, mescit ve binaların ciddi şekilde zarar gördüğü dönemin kaynakları tarafından dile getirilmektedir⁷⁷. Bilhassa Budin'deki olayların merkeze nasıl yansıdığı belgelere göre tespit edilememekle birlikte Boğdan voyvodası Ieremia'nın (1600-1606) bölgedeki casuslar aracılığı ile merkeze verdiği bilgilerde bazı dikkat çekici hususlar yer almaktadır. Ieremia'nın mektubuna bakılırsa Habsburg ordusu geri çekildikten sonra Arşüdük Maximilian'ın bir hayli askerle Budin'e gelip burayı ele geçirdiği haberlerinin asılsız olduğu ve aslında iki ordunun karşı karşıya gelmediğini bildirmiştir. Ne var ki Habsburgların bu hareketine karşılık olarak Kırım Tatar ordularının Macar kasabalarında yağmalar gerçekleştirildiğinden bahsedilerek⁷⁸ Macar topraklarında bir intikam seferinin yapıldığı göze çarpmaktadır.

4. Budin'e Yönelik Tehditlerin Artması: Peşte'nin Kaybı (1602)

Habsburgların 1598 yılında Osmanlıların çok yönlü cephede savaşmasını fırsat bilip başta Yanıkkale olmak üzere Tatá, Veszprém, Palota ve küçük çaplı diğer kaleleri geri almaları ve Satırcı Mehmed Paşa'nın Várad'daki başarısızlığı tüm Hristiyan alemini olmasa bile en azından bu mücadeleyi organize eden Papa VIII. Celement'i heyecanlandırmıştı. Bu koşullar altına Papa VIII. Celement, Hristiyan yöneticileri Osmanlıları Avrupa'dan atmaları için topyekûn yeniden organize etme girişiminde bulunsa da bu pek mümkün olmadı⁷⁹. Osmanlı cephesinde ise Damat İbrahim Paşa, 1599 baharında Macaristan serdari sıfatıyla cepheye gönderildi. Sadrazamın Belgrad'a gelmesiyle birlikte Macaristan'ın farklı bölgelerinden birçok Tatar ve Türk askeri buraya geldi. Belgrad'dan harekete geçen ordunun hedefi Uyvár'dı. Sadrazam yollarda ordunun geçiş güzergâhında olan köprü ve palankaları tamir ettirerek Budin'e geldi⁸⁰. Daha sonra şehrin harap olan kısımlarını tamir ettirdi ve hendekleri temizletti⁸¹. Budin'de fazla zaman kaybetmeyen Damad İbrahim Paşa, Peşte'ye geçip Vác üzerinden Ciğerdelen (Mac. Párkány) yönüne doğru ilerledi. Bu sıralarda Osmanlılar ile Habsurglar arasında barış müzakereleri

⁷⁵ Selânîkî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîkî (971-1003/1563-1595)*, (Haz: Mehmet İpşirli), C. II, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1999, s. 788.

⁷⁶ Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1105; György, *Budai Ostomai*, s. 28.

⁷⁷ Solak-Zâde, *Tarih*, s. 828; Selânîkî, *Târîh*, II, s.788.

⁷⁸ BOA, A. {DVN. 7/64.

⁷⁹ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 287.

⁸⁰ Ciro Spontoni, *Historia Della Transilvania*, Venetia, 1638, s. 117; Nezihi Aykut, "Damat İbrahim Paşa", *İA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 440.

⁸¹ Veysel Göger, *Osmanlı Seferlerinde Ordu, Çevre, Halk (1300-1774)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 55.

başladı. Ancak Osmanlıların Estergon, Fülek, Nógrád’ın yanı sıra Hatvan ve Yanıkkale’yi istemeleri üzerine görüşmeler son buldu. Bunun üzerine Uyvár üzerine yönelen Osmanlılar, sefer mevsiminin geçmesi üzerine aynı yol üzerinden Peşte’ye geri döndüler⁸².

1600 yılına gelindiğinde ise Damat İbrahim Paşa, Macar topraklarındaki taarruzlarına devam etmiştir. Osmanlı güçlerinin hedefinde Estergon’u yeniden ele geçirmek vardı. Fakat Macaristan’daki meselelerin aciliyetinden dolayı Osmanlı savaş liderleri, savaş planlarını Ösek’te değiştirmek durumunda kaldılar⁸³. Bu kararın alınmasında Tiryaki Hasan Paşa’nın Budin yolunun ehemmiyeti için orduyu Babócsa’ya yönlendirmesi etkili olmuştur. Nitekim 1600 yılının Ağustos sonunda Babócsa önlerinde beliren Osmanlı ordusu, bazı zayıatlar vermesine rağmen kaleyi 5 Eylül 1600 tarihinde fethetmeyi başarmıştır. Ordunun bundan sonraki hedefi ise Batı Transdanubia savunmasındaki en önemli istihkâmlarından biri Kanije olacaktı⁸⁴. Sadrazam İbrahim Paşa önderliğindeki 48.000 kişilik Osmanlı ordusu, Ösek’ten Lala Mehmed Paşa ise Budin üzerinden Kanije’ye doğru yürümüşlerdir. Buna karşılık savunmayı ihmal etmeyen Habsburglar, Kanije’yi korumak için Georg Paradeiser ve yanında bulunan 800 muhafızı iki aylık bir mühimmatla kalede bırakmıştır. İlk olarak Kanije önlerine temkinli olarak yaklaşan Osmanlılar, etrafı surlarla çevrili bu güçlü kaleyi top atışları ile dövüp etkili olmaya çalıştı. Bu sıralarda Habsburgların Yanıkkale’den Kanije’ye doğru geldiği haberi bu planları bozmuş ve Habsburg ordusu ile karşı karşıya gelinmiştir. Nitekim güçlü bir şekilde Osmanlı saflarına saldıran Habsburglar, yeniçerileri ormanlık araziye doğru sürüklemeyi başarmış ancak sadrazamın durumu toparlamasıyla üstünlük Osmanlılara geçmiştir. Kanije’ye gelen imdat ordusunun bozgunu, kalede büyük bir patlamanın olması ve erzakın azalması gibi sebeplerle kale kumandanı 23 Ekim 1600 tarihinde Kanije’yi teslim etti. Kanije Kalesi’ni Osmanlılara terk eden Avusturyalı General Georg Paradeiser’in cezası ağır oldu ve döndüğünde ölüm cezasına çarptırıldı⁸⁵.

⁸² *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri Osmanlı-Avusturya Harbî (1593-1606)*, III. Cilt III. Kısım Eki, Gnkur, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara 1985, s. 122-123.

⁸³ Mária Ivanics, “Dönemin Resimlerinde Avusturya Takviye Kuvvetlerinin Kanije’ye Yürüyüşü”, *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek vd), C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 687.

⁸⁴ *Kanije Savunması ve Tiryaki Hasan Paşa*, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Asker Büyüklüğü ve Zaferleri, Gnkur Basımevi, Ankara 1986, s. 9-10; Viktor Kanász, “1600-1601 Kanije Kuşatmalarının Çağdaşlarının Hafızalarındaki Yeri ve Algısı Üzerine”, *Avrupa’nın Unutulmuş Savaş Alanları: Osmanlı-Macar İlişkileri ve Avrupalılar*, Editörler: Viktor Kanász-István Nagy-L., (Çev. Mehmet Akif Koç), Kitabevi Yay., İstanbul 2024, s. 155.

⁸⁵ Csilla Száraz, “Kanije Kalesi’ndeki Arkeolojik Çalışmalar: Geçmiş, Bugün ve Gelecek”, *Avrupa’nın Unutulmuş Savaş Alanları: Osmanlı-Macar İlişkileri ve Avrupalılar*, s. 105; Semih

İbrahim Paşa'nın ölümüyle birlikte Yemişçi Hasan Paşa vezarete getirilmiş ve Habsburglarla barış anlaşması imzalama girişiminden bir sonuç alınamayınca sadrazam, yeni bir Macaristan Seferi için cepheye gönderilmiştir. Bu sıralarda Avusturya, İtalyan, İspanyol, Fransız, Macar ve Maltalılardan oluşan 60.000 kişilik birleşik Hristiyan ordusuna liderlik eden Henry Mercoeur 47 adet topla İstolni Belgrad (Mac. Székesfőhervár) kuşatmasına başladı⁸⁶. Nitekim General Russworm'un birlikleri beklenmedik bir şekilde bataklıkları geçerek Sziget mahallesini ele geçirmiş ve bu başarı 20 Eylül'de İstolni Belgrad'ın el değiştirmesine sebep olmuştur⁸⁷. Bu başarılarla paralel olarak Prens Ferdinand ve müttefikleri aynı tarihlerde Kanije Kalesi'ni kuşatma altına almışlar ancak Tiryaki Hasan Paşa engeliyle karşılaşmışlardır. Nitekim Tiryaki Hasan Paşa 9.000 kişilik kuvvetiyle Arşüdük Ferdinand'ın yürüttüğü 40.000 kişilik Habsburg ordusuna karşı destansı bir direniş göstermiş ve genel hücumlara başarıyla karşı koymuştur. Habsburglar, ordunun ağır kayıplara uğramasının etkisiyle kuşatmayı 18 Kasım 1601 tarihinde sonlandırmışlardır. İşte yetmiş gün süren bu kuşatma ve Tiryaki Hasan Paşa'nın direnişi ve savunma başarısı bölgede her zaman canlı tutulmuş ve serhat askerleri için bir moral kaynağı olmuştur⁸⁸.

Bu sıralarda Erdel'deki politik dengeler Habsburglar aleyhine devam ediyordu. Bilhassa II. Rudolf'un Erdel'e askeri vali olarak atadığı General Basta gün geçtikçe bölgede askeri ve idari yetkiyi eline almaktaydı. Ancak General Basta'nın Erdel'de sergilediği kötü yönetim, zorbalık ve halkı zorla Katolik yapma çabası Erdel'de genel huzursuzluğa sebep oldu. Üstelik II. Rudolf'un Erdel'i Avusturya hanedanlığına bağlı bir eyalet haline getirme düşüncesi, Osmanlı yanlısı soylu sınıfının G. Basta'ya karşı Sekel Moise'nin (Mac. Mózes Székely) yanında yer almasını sağladı. Bu koşullar altında Erdel'deki desteği arkasına alan Moise, Lipova ve Yanova kalelerinin Osmanlılara teslim edilmesini şart koşarak sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'dan yardım sözünü aldı⁸⁹. Belgrad'tan Peç'e gelen S. Moise, burada

Yeşilbağ, "Maksadi'nin Kanije Fetihnamesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sa: 12/3, (2023), s. 1031, 1034-1035; Aykut, "Damat İbrahim Paşa", s. 440.

⁸⁶ Aurel Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1686*, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1978, s. 291; Emirhan Özçelik, Üngürs Sözünden Müteneffir Olmağla: Uzun Savaşlar Döneminde (1593-1606) Doğu Eyaletlerinden Habsburg Seferlerine Askeri Desteğin İmkân ve Sınırları, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, No: 2, (2023), s. 117.

⁸⁷ Geza David, "İstolni Belgrad", *İA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 405.

⁸⁸ Mahmut Ak, "Tiryaki Hasan Paşa" *İA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 206; Geza David, "Kanije", *İA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 307; Osman Ünlü, "Erken Dönem Tarihi ve Edebi Kaynaklarında Kanije Müdafaası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. V, Sa: 4, (2016), s. 693.

⁸⁹ Susana Andea, "Evoluții Politice în Secolul al XVII-lea. De la Ștefan Boskai la Mihail Apafi", *Istoria Transilvaniei*, Vol. II (de la 1541 până la 1711), Ediția III, Academia Română Centrul de Studii Transilvane, (Cluj-Napoca, 2016), s. 121-122. Decei, *a.g.e.*, s. 291.

Tatar hanı ile görüştü. Olayın görgü şahidi Peçevi, Tatar Hanı’nın onu gayet olumlu karşıladığından söz eder. Moise’nin gidişinden sonra sadrazam Erdel Seferi’ni kafasına koymuş, ancak Budin’in ehemmiyeti için önce İstolni Belgrad’a yönelmiştir⁹⁰.

Yemişçi Hasan Paşa’nın 29 Ağustos 1602 tarihinde 70.000 kişilik ordu ile İstolni Belgrad’ı beklemelik bir şekilde geri alması Habsburg cephesinde paniğe yol açtı. Bu paniğin sebebi Hasan Paşa’nın Habsburg vilayetlerini yağmalayacağından ileri gelmekteydi⁹¹. Ancak durum hiçte beklenildiği gibi olmamış Osmanlı ordusu bu seferin ardından Budin’e oradan da Peşte yakasına geçmiştir. Burada askerin ikmal ve iase temini gerçekleştirilmiştir⁹². Hasan-Beyzâde’nin belirttiğine göre Sadrazamın niyeti General Basta’ya karşı mücadeleye girişen Sekel Moise’yi Erdel’e kral yapmaktır⁹³. Ne var ki Yemişçi Hasan Paşa’nın Erdel’e gitme kararı içeride çok tartışıldı. Budin Beylerbeyi Kadızâde Ali Paşa, Budin Kadısı Habil Efendi, düşmanın Komárom civarında hazır bulunduklarını ve sadrazamın gitmesi halinde düşmanın Budin ve Peşte’ye saldıracağına dair endişelerini dile getirdiler⁹⁴. Bu sıralarda Budin muhafazasında görev yapan Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi de, düşmanın ordugâhlarını Estergon, Yanıkkale ve Komárom’da kurduklarını⁹⁵ dolayısıyla Budin’in tehlikede olduğuna dikkat çeker. Nitekim Macar kaynakları sadrazamın bu hareketini Yanıkkale’de bekleyen müttefik güçler için Budin’i bir av olarak bıraktı şeklinde⁹⁶ yorumlaması Osmanlı kaynakları ile örtüşmesi bakımından dikkate değerdir.

Hasan Paşa’nın merkeze gönderdiği telhislere bakılırsa Habsburgların niyetinin havalat el verdiği sırada Budin ve Peşte kalelerine saldırmak olduğunun farkındaydı. Hatta bunun için Budin ve Peşte kalelerine 5-10.000 civarı tüfekçi tedariki talebinde bile bulunmuştu⁹⁷. Ancak yine de Hasan Paşa, Osmanlı kuvvetlerinin Erdel’e gidişlerine mani olmak için düşmanın civar kalelere 6-7.000 asker yerleştirdiği fikrindeydi. Nitekim Kadızâde Ali Paşa casuslarından aldığı bilgiye dayanarak bu kuvvetlerin 80.000’den fazla olup asıl hedeflerinin Budin Kalesi olduğunu konusunda sadrazamı uyarmıştı. İçerideki muhalefete aldırış

⁹⁰ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 244.

⁹¹ Domokos György, *Budai Ostomai*, s. 28; Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 371.

⁹² İmre Karácson, “Buda Ostroma 1602-Ben”, *Hadtörténelmi Közlemények*, (Ed. Szendrei János), 12. Evfolyam, XII. Kötet, Budapest 1911, s. 22.

⁹³ Hasan Bey-zâde, *Târîh*, III, s. 667.

⁹⁴ Mehmed b. Mehmed, *Nühbetü’l-Tevârih*, s. 535; Solak-Zâde, *Tarih*, s. 853-854.

⁹⁵ Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 337.

⁹⁶ Karácson, “Buda Ostroma 1602-Ben”, s. 20.

⁹⁷ *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler-Telhisler (1597-1607)*, (Haz: Cengiz Orhonlu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 51.

etmeyen Hasan Paşa, Peşte’de konaklayan orduyla birlikte Erdel’e kral tayin etme kararından vazgeçmedi⁹⁸.

Hasan Paşa’nın bu tutumu General Ruszworm için iyi bir fırsat oldu. Ruszworm, 20 Eylül’de yaklaşık 20-24.000 kişilik bir orduyla Estergon’a oradan da savaş konseyinin kararı doğrultusunda Budin’e yürüdü⁹⁹. Ardından Tuna’nın her iki yakasından Szentendre Adası’na dombaz köprüler inşa etti. Habsburgların amacı hem Peşte hem de Budin’i kapatıp Osmanlı askeri gelmeden iki yaka arasında iletişimi kurabilmektir¹⁰⁰. Bu amaçla müttefik güçler, Eski Budin’in kalıntılarından neredeyse Kızlar Adası’na kadar uzanan geniş bir alanda kamp kurdular¹⁰¹. Knolles’e göre Habsburgların Budin’e gelişi o denli ani ve beklenmedik bir zamanda oldu ki, şehirde bulunan Osmanlıların önlem almaya dahi vakitleri olmadı¹⁰². Kâtip Çelebi ve ondan naklen alıntı yapan Na’îmâ, farklı milletlerden müteşekkil Habsburg ordusunun Eski Budin yönüne gelerek tonbaz gemilerle köprüler yapıp Kızlar Adasına geçtiğini ve donanmanın ilerleyerek köprüyü bozup Peşte’ye girdiğini¹⁰³ kısaca anlatırlar.

⁹⁸ Hasan Bey-zâde, *Târih*, III, s. 668-669.

⁹⁹ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 372.

¹⁰⁰ Karácson, “*Buda Ostroma 1602-Ben*”, s. 23.

¹⁰¹ Veress Endre, “Buda es Pest 1602-1603-Ikî Ostroma”, *Haditörténelmi Közlemények*, (Ed. Szendrei János), 11. Evfolyam, XII. Kötet, Budapest 1910, s. 57.

¹⁰² Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1146.

¹⁰³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 240; Na’îmâ, *Târih*, s. 212. Habsburg ordusu hakkında rakam belirtmeyen diğer Osmanlı kaynaklarına nazaran Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, farklı milletlerden oluşan Hristiyan ordusunun 150.000 civarında olduğunu ve 40 adet bedoloşka top ve 70 adet darbzenin orduda bulunduğunu ifade eder. Bk. Topçular Kâtibi, *Târih*, I, s. 338-339.

Resim II: Habsburgların Budin ve Peşte'yi Birbirine Bağlayan Köprüyü Havaya Uçurmasını Anlatan Bir Gravür

(Kaynak: regitka.oszk.hu.buda)

Budin muhafazasında bulunan Topçular Kâtibi ise Peşte'de gelişen hadiseleri teferruatlıca anlatır. Onun anlattığına göre düşman, akşam vakti Peşte'yi Hatvan Kapısı yönünde muhasara etmiş, top atışları sonucu kapı yıkıldıktan sonra düşman içeriye girerek Pazar yerlerini dahi talan etmiştir. Buna mukabil muhafazada bulunan tüfekli askerler, sıralar halinde dizilerek düşmana karşı Peşte'yi savunmuşlardır. Nitekim Peşte savunmasını güçlendirmek için Eğri'den gelen askerler Hatvan Kapısı'ndan girerek düşmanı zor durumda bırakmış, nihayetinde Budin Mir-i miranı Süleyman Paşa şaykalarla Peşte yakasına geçmiştir. Ancak onun şehit düşmesinden sonra Peşte savunması iyice zayıflamış ve böylece Habsburglar kuşluk vakti Peşte'yi zapt etmişlerdir¹⁰⁴. Peşte'nin el değiştirmesini Osmanlı kaynaklarından farklı şekilde ele alan Knolles ise Habsburgların Su Şehri'ni ele geçirerek Budin yönünden Peşte yakasına geçişleri engellemeyi ve devamında bu geçişleri kolaylaştıran köprüyü havaya uçurmak istediklerini yazar. Ayrıca Habsburgların köprüyü havaya uçurmak amacıyla gemiye farklı bir düzenek yerleştirip köprüye doğru yürüttüğünü, Tuna'da geminin yüzdüğünü gören Türklerin de Su Şehri'nden köprüye doğru koştuğu esnada köprünün havaya uçmasıyla birçok Türk askerinin Tuna Nehri'nde boğulduğunu¹⁰⁵ anlatarak

¹⁰⁴ Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 285-287.

¹⁰⁵ Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1146. Nitekim Macar kaynaklarda da Peşte'de sıkışıp kalan Türklerin Budin'den yardım almasını engellemek için iki şehri birbirine bağlayan tombaz köprünün yıkılması gerektiğini ve bu görevi üstlenen Macar

Osmanlı kaynaklarında bulunmayan detayları gözler önüne serer¹⁰⁶. Öte yandan Peşte hisarını ele geçiren Habsburglar, Budin'i baskı altına tutabilmek için yeniden Tuna üzerinde konumlandılar. Knolles'e göre Budin Kalesi'ni kuşatmak için topları o denli yükseğe yerleştirdiler ki istedikleri vakit şehrin ortasına kadar top atışı yapabilmekteydiler¹⁰⁷.

Eski Budin'de konuşlanmış olan Habsburg ordusunun bir kısmı Gellért Tepesi üzerinde bulunan palankayı ele geçirdiler. Bu andan itibaren Budin Kalesi'ni sıkıca muhasara eden düşman birlikleri Gül Baba taraflarında kurdukları toprakla Beç ve Ova kapısından muhasarayı şiddetlendirdiler¹⁰⁸. Öyle ki Mehmed b. Mehmed, Budin'in yedi sekiz yerden muhasara edildiğine değinerek¹⁰⁹ kalenin sıkıca abluka altına aldığına vurgu yapar. Nitekim Peşte'nin düşmesinin ardından 9 Ekim 1602 tarihinde Arşidük Matthias da Viyana'dan kampa doğru yola çıktı. Kamptaki genel motivasyon çok yüksekti, çünkü genellikle iki hafta içinde çok önemli olan Budin Kalesi'ni düşüreceklerine inanmaktaydılar. Hristiyanlar 11 Ekim'den itibaren kuşatmayı taze kuvvetlerle sürdürdüler. Budin Kalesi üç farklı taraftan muhasaraya tabi oldu. Habsburg kuvvetleri hem Peşte ve Gellért'ten hem de Tuna Nehri üzerinde bulunan şaykalardan surlara ateş açtılar¹¹⁰. Nitekim General Ruszworm, 12 Ekim'de tüm güçleriyle Budin Kalesi'ne genel saldırı için kuşatma toplarını öne sürmeye başladıkları vakit sadrazamın 20.000 kişilik kuvvetle geri döndüğünü öğrendiğinde¹¹¹ tüm ümitleri boşa çıktı.

denizcilerin bu köprüyü başarıyla yıktıklarından bahsederler. Bk. Karácson, "*Buda Ostroma 1602-Ben*", s. 23-24.

¹⁰⁶ Bu bilgi Macar kaynaklarında da mevcuttur. Veress'in bildirdiğine göre Habsburg ordusu kısa sürede Peşte Hisarını ele geçirebileceklerini düşündükleri için önce buraya saldırmaya karar verdiler. Ardından 3 Ekim'de Budin ve Peşte'yi birbirine bağlayan donbaz köprü bir gemi aracılığı ile uçurulmuştur. Bk. Veress, "*Buda es Pest 1602-1603-Ikiz Ostroma*", s. 60.

¹⁰⁷ Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1147.

¹⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 240; Naimâ, *Târih*, s. 212.

¹⁰⁹ Mehmed b. Mehmed, *Nübbetü't-Tevârih*, s. 535.

¹¹⁰ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 375; Veress, "*Buda es Pest 1602-1603-Ikiz Ostroma*", s. 62-63.

¹¹¹ Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1147.

Resim III: Habsburgların Budin Muharasasını Gösteren Başka Bir Gravür

(Kaynak: Ortelius, *Chronologia*)

Budin'e yönelik baskının artmasıyla birlikte kalenin elden gideceği haberi Szarvas menzilinde bulunan sadrazama ulaştırıldı. Durumun ciddiyetini kavrayan sadrazam, vakit kaybetmeden Öküz Mehmed ve Deli Balta paşalara 2.000 asker verip hemen Anadolu Beylerbeyi Nuh Paşa'nın yanına ve oradan da Budin'e gitmeleri emredildi. Her ne kadar Moise, onu yeniden Erdel'e davet etmeye çabalasa da Sadrazam, Budin'in kaybedilmesi durumunda sorumluluk almaya cesaret edemedi. Bu yüzden vakit kaybetmeden dört gün içinde 20.000 kuvvetle Peşte önlerine geldi. Sadrazam, Budin'in 28 adet topla dövüldüğünü ve Peşte'nin de düşmanla dolu olduğunu gördü. Düşman kuvvetleri ise Margit Adası'ndan Peşte yönüne köprüler kurarak İslam askerlerini Budin'e yaklaştırmadılar. Bunun üzerine yapılan toplantıda Peşte yönüne saldırılar yapılması uygun görüldü. İlk etapta Peşte'ye giden köprüler yıkılarak düşmanın Peşte ile bağlantıları kesildi¹¹². Öte yandan müttefik güçler, Gellért Tepesi'ne toplanarak yerleştirip Budin'e atışa başladı. Tam on gün boyunca savaş ve top atışı aralıksız devam etti¹¹³. Ardından Budin'i ele geçirmek için 22 Ekim tarihinde genel bir hücum gerçekleştirdi¹¹⁴. Çünkü aralıksız atış yapan toplan kaleda yirmi adım genişliğinde bir gedik açmıştı. Ancak Budin'i savunanların kulakları sağır eden top atışları düşmana o kadar gözdağı verdi ki

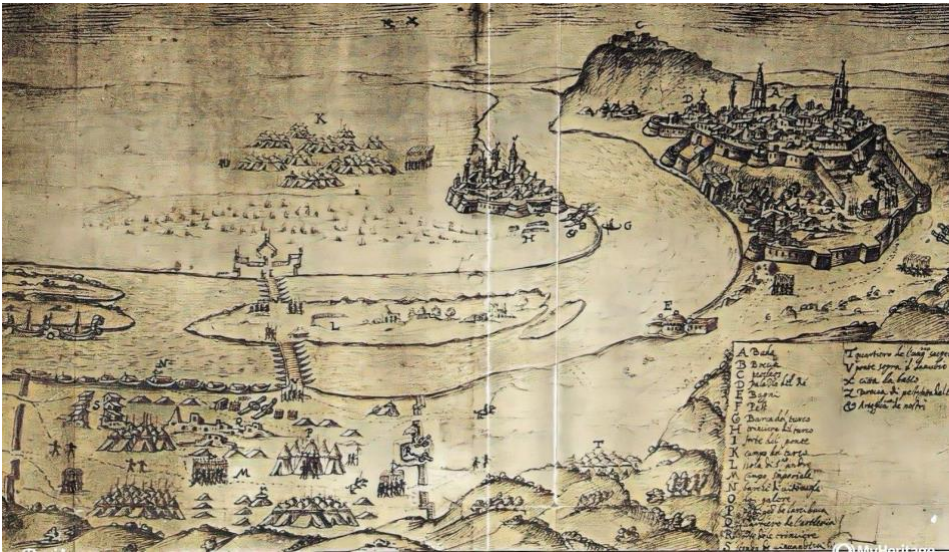
¹¹² Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 240-241; Naîmâ, *Târih*, s. 212-213; Karácson, "Buda Ostroma 1602-Ben", s. 25.

¹¹³ Karácson, "Buda Ostroma 1602-Ben", s. 29.

¹¹⁴ György, *Budai Ostomai*, s. 29.

kimse ileri adım atmaya bile cesaret edemedi. Hatta General Ruszworm, caydırıcı olması için tereddüt eden sancaktarı ve teğmeni herkesin önünde vursa da sonuç değişmedi¹¹⁵. Bu yüzden hendeğe varmadan ölü ve yaralıların sayısı 1.500'ü bulmuştu¹¹⁶. Bu genel saldırının başarısız olmasında Budin'in iyi derece savunulması ve buraya muhafaza eden 6/7.000 askerin cesurca savaşmaları etkili olmuştur. Öte yandan 23-26 Ekim tarihleri arasında çok önemli bir olay yaşanmadı. Yalnızca Habsburglar önemli bir kısım kuvvetlerini 25 Ekim'de Peşte hisarına geçirdiler. Ertesi gün H. Kratz önderliğinde yapılan huruç harekâtı başarısızlıkla sonuçlandığı gibi birçok subayın ölümüne yol açtı¹¹⁷.

Resim IV: Osmanlı Kuvvetlerinin Peşte Hisarı Kuşatmasını Gösterir

(Kaynak: Veress, *Buda Ès Pest 1602-1603 İki Ostroma*, s. 78)

Bu sıralarda Peşte'yi muhasara altında tutan Türk ordusunda bir kıtlık baş gösterdi. Peşte'yi kuşatan ordunun içinde bulunan Hasan Bey-zâde, orduda başlayan kıtlık sebebiyle fiyatların fahiş şekilde yükseldiğinden şikâyet eder. Hatta yük taşıyan at, katır ve develerden zayıf ve takatsız olanların kesilip yendiğinden bahseder¹¹⁸. Budin muhafazasında bulunan Topçular Kâtibi de benzer ifadelere yer vermekle birlikte yeniçerilerin peksimetlerinin kalmadığına ve kesilen hayvanların meydanlarda kapış kapış edildiğine dair genel bir manzara sunar. Orduda görülen kıtlığa çare olarak başka yerlerden zahire tedariki mümkün olmamış, buna alternatif

¹¹⁵ Veress, “*Buda es Pest 1602-1603-Ikzi Ostroma*”, s. 66.

¹¹⁶ Jozséf Kelenik, “Macaristan’da Askeri Devrim”, *Orta Avrupa’da Osmanlılar, Macarlar ve Habsburglar: Osmanlı Fetihler Çağında Sınır Boyları*, s. 220.

¹¹⁷ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 377-378.

¹¹⁸ Hasan Bey-zâde, *Târîh*, III, s. 671.

olarak geceleyin Budin'den gelen küçük sandallar ile tedariki sağlanmıştır. Peşte'de bekleyen ordudaki kıtlığa ilaveten bir de hastalıklar baş göstermişti. Nihayetinde Peşte sahrasında durmanın bir fayda getirmediği ve Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın Budin'e gönderildikten sonra ordunun Belgrad'a dönmesinin daha uygun olacağı sadrazama iletilti. Nitekim yapılan meşveret meclisinde bu durum uzun uzadıya tartışıldı ve geri dönüş hazırlıklarına başlandı. Gece vakti kaleye yeniçeri, topçu ve cebecinin yanı sıra bine yakın askerin su kapısından içeriye girişi sağlandıktan sonra Mehmed Paşa'ya Budin muhafazası teslim edilmiştir¹¹⁹. Serdar Eylül ayının ikinci haftasında Kecskemét varoşundan Varadin'e geldi. Dört büyük toptan ikisi Zombor'a diğer ikisi de Bács kalesini yerleştirildi. Varadin'den köprüyle geçen sadrazam ve maiyeti Belgrad'a vardılar¹²⁰. Yemişçi Hasan Paşa'nın bu kararı almasında Tatarların Budin'e geldiğini öğrenmesi etkili gözükmektedir. Ne var ki Gazi Giray Han merkeze gönderdiği arzda, Budin'i muhasara altında tutan düşmanın top ve tüfeğine karşı Tatar askerlerinin bir fayda getirmeyeceği ve onun yerine yeniçeri askeri ya da Rumeli'den asker getirilmesinin daha uygun olacağını belirterek¹²¹ isteksizliğini dile getirmiştir.

Özetle Budin yönünde devam eden kuşatma iki tarafı da oldukça yıpratmıştı. Olumsuz hava koşulları ve Habsburg ordusunda başlayan salgınlar kuşatmanın sancılı geçmesine neden olmaktaydı. En nihayetinde Arşidük Matthias, General Ruszworm'un ısrarlarına aldırış etmeyerek 9 Kasım'da kuşatmaya son verdi. Habsburg ordusu geri çekiliş için hazırlıklara başlamıştı. Ancak bu süreçte başarılı huruç hareketi gerçekleştiren savunmacılar 13 Kasım'da Arşüdük Mathias'ın çadırına bile baskın yapacak konuma geldiler. Sonunda Habsbruglar, Peşte'de bir muhafız birliği bırakarak 14 Kasım 1602 tarihinde geri çekilmek durumunda kaldılar. Osmanlı birlikleri, boşaltılan Gellért Tepesi'ndeki kaleyi tekrar işgal ettiler ve böylece imparatorluklar Budin çevresindeki her şeyi tekrar kaybettiler¹²².

5. Habsburgların Budin'e Son Taarruzları ve Geri Çekiliş (1603)

Viyana Harp Şurası, Peşte'yi gözetim altında tutmak ve Budin yönündeki Türklere karşı direniş göstermesi için bir askeri birlik bırakmıştı. Ne var ki kış mevsiminin önceki yıllara göre ağır geçmesi, Peşte'de korkunç bir kıtlığa sebep oldu. Hatta dönemin görgü tanıkları açlıktan "*kedi ve köpeklerin yenildiğini*" anlatır. Çünkü Peşte'ye erzak ulaştırmak için karadan yolculuk yapan konvoylar, Türk öncüler tarafından yakalanıyordu. Ancak yine de Budin ve Peşte'deki saldırılar Mart ayında da devam etmiş, Gellért Tepesi'ne yerleşen Türk bataryalarının Peşte'yi ağır bombardımana tutması iki taraf arasındaki gerilimi tırmandırmıştı. Ancak

¹¹⁹ Topçular Kâtibi, *Târih*, I, s. 341-342.

¹²⁰ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 242; Naîmâ, *Târih*, s. 214.

¹²¹ *Osmanlı Taribine Aid Belgeler-Telbisler (1597-1607)*, s. 54.

¹²² Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 379-380; György, *Budai Ostomai*, s. 29.

Peşte'den atılan toplar Budin'de bir barut deposuna gelince Budin kalesinde ağır gedikler açılmıştı¹²³. Sultan, Macar cephesinde sorun yaşayabileceği endişesiyle İstolni Belgrad Beyi'ni Habsburglar ile anlaşma yapması için II. Rudolf'a gönderdi¹²⁴. Yapılan ön görüşmelerde Peşte, Estergon ve Erdel Prenslüğü Habsburglarda buna karşılık Kanije ve Eğri kaleleri ise Osmanlıların elinde kalacaktı. Ancak bu barış teklifi sultanı pek memnun etmediğinden görüşmeler devam ederken Belgrad'da birçok askerin toplanması emredildi. Bu durum Osmanlıların barış niyetlerinin samimi olmadığını gün yüzüne çıkardı ve Temmuz başından bu yana Komárom'da devam eden barış görüşmeleri sona erdi¹²⁵. Barış görüşmelerinden sonuç çıkmayınca Macaristan Seferi için hazırlık yapmanın vakti gelmişti. Bu doğrultuda Mısır Eyaleti'nden sipariş olunan barut ve mühimmat Akdeniz yoluyla Selanik'e getirildi. Macaristan serdari Lala Mehmed Paşa, tüm ağırlıklarıyla birlikte Sirem sahasına yöneldi. Peç sahrasında konaklayan Kırım Tatar orduları da Mohaç'ın biraz ilerisine Kozluk sahrasına ilerledi¹²⁶. Bu esnada Osmanlıların Budin'e ilerleyişini durdurmak ve Szekszárd köprüsünü yıkmak maksadıyla gelen 7-8.000 kadar düşman askeri, sazlığa girdikleri vakit Rumeli Beylerbeyine bağlı askerlerin engeliyle karşılaştı¹²⁷.

Habsburg tarafında ise sultanın niyetinin ne olduğu tam olarak tahmin edilemediğinden Tuna Nehri üzerine bulunan Yanıkkale, Komárom, Vác ve Peşte üzerine dört köprü kuruldu¹²⁸. Daha sonra General Ruszworm, Türk askerlerinin ilerlediği haberini alır almaz 17 Eylül'de Estergon'da kamp kurdu. Ardından Tuna'nın doğu kıyısı boyunca Peşte'ye doğru ilerledi¹²⁹. Müttefik güçlerin Peşte'ye gelişi hakkında Kâtip Çelebi ve Na'ima, 50.000 kadar askerin Tuna ortasında bulunan Çil Adası'na (Mac. Csepel Sziget) köprü kurduğunu ve zahire ve mühimmat gemilerini Budin'e geçişlerine mani olmak için çaba gösterdiklerini ve top bataryası kurmakla meşgul olduklarını kaydederler¹³⁰. Bazı Osmanlı kaynakları, Habsburgların Çil Adası'na geliş niyetlerini, Osmanlıları yukarı Budin tarafına geçirmemek olduğu şeklinde yorumlarlar¹³¹. Macar kaynaklar da bunlarla örtüşen bilgiler vermekle birlikte Ruszworm'un komutası altında toplanan ordunun 35.600

¹²³ Sugár, *A Budai Vár és Ostromai*, s. 157; Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, s. 1151.

¹²⁴ Sultan'ın yeni bir Macaristan seferinden çekinmesinin sebebi Osmanlı Devleti'nin bir yandan Celali isyanları ile meşgul olmasından ileri gelmekteydi. Bu hususta Sultan III. Mehmed, Celali meselesi çözülmeden Macar Seferine çıkılmasını istemiyordu. Bk. Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 353.

¹²⁵ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 399.

¹²⁶ Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 355-358.

¹²⁷ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 261.

¹²⁸ Doberdoi, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme*, s. 401.

¹²⁹ Sugár, *A Budai Vár és Ostromai*, s. 161.

¹³⁰ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 261. Naîmâ, *Târîh*, s. 231.

¹³¹ Mehmed b. Mehmed, *Nühbetü't-Tevârih*, s. 543-544; Solak-Zâde, *Tarih*, s. 859-860.

(Macar birlikleri hariç) kişiye ulaştığı belirtilir. Prag'daki Venedik elçisi Francesco Sorenzo'ya göre bu rakam 24.000 piyade ve 8.000 asker olmak üzere sadece 32.000'dir. Bassompierre, Macar birliklerinin de eklenmesiyle ordunun toplam gücünü 45.000 olarak verir. Ersekújvár başkomutanı György Thurzó, bir mektubunda bu kadar çok Macar'ı bir arada görmeyeli uzun zaman olduğunu bildirerek¹³² yukarıdaki verileri doğrular.

Szekszárd'da bulunan Lala Mehmed Paşa ordusuyla kuzeye doğru ilerledi¹³³. Tolna'yı geçen ordu, Földvár ve Cankurtaran menzillerine ulaştı. Bu menzillerde orduya oturak izni verildi. Cankurtaran'da iskele kurulumu müşavere edildi. Daha sonra Budin'den gelen Sinan ve Ali Paşalar bu görüşmelere katıldılar¹³⁴. Dönemin görgü tanığı olan Peçevi, burada görüşülen konuları ayrıntılarıyla anlatıp düşman karşı izlenecek strateji hakkında önemli ipuçları vermektedir. Onun yazdığına göre ilk olarak seçkin piyadelerin adaya sürülmesi planlanmış ancak düşmanın Osmanlı mevzilerine ani saldırıları karşısında çaresiz kalınacağı için bu fıkirden vazgeçilmiştir. İkinci olarak tüm askerlerin Çil Adası'na çıkılması fikri tartışmaya açılmış, Budin'e zahire konulmadan bunun pek mantıklı olmadığı anlaşılmıştır. Nihai olarak adaya doğru bir köprü yapılması fikrinde karar kılındı¹³⁵. Mehmed b. Mehmed, Çil Adası'nın bir yanına köprü inşa edilmesinin amacını düşmanı adadan uzak tutmak olarak açıklar¹³⁶. Topçular Kâtib'ine göre Çil Adası'na köprü kurulmasındaki maksat adanın fethedildikten sonra kolaylıkla Peşte'ye hücum edilme fikriydi¹³⁷.

Bu kararın ardından ödeneklerin yükseltilmesi şartı ile bir miktar tüfekçi ve beylerbeyliğine bağlı olan sekbanlarla 3-4.000 kadar Celâli'nin akşamdan geçip sabaha kadar tabya için yer hazırlaması emredildi. Yeniçeri Ağası Sefer ise ocaktan 3.4.000 kişiyi tayin ettiklerini bildirdi. Ardından yeniçerilerin adaya çıkması halinde onlara arka çıkacak 15.000 süvarinin gerektiğini, aksi takdirde düşman taburu karşısında dayanılamayacağını söyledi. Ancak askerî harekât, köprü tamamlanuncaya değin askerin adaya girip top ve tüfekte düşmana karşı savaşıacağı ve köprünün

¹³² Sugár, *A Budai Vár és Ostromai*, s. 161.

¹³³ Bu sıralarda Kırım Hanlığını sefere ikna etmek için Siklós nahiyesine mektupla gönderildiği anlaşılan Peçevi, onların isteksizliğini Lala Mehmed Paşa'ya anlatmıştır. Serdar hazretleri de Tatar gücüne muhtaç olmadığını belirtip Szekszárd'dan yoluna devam etmiştir. Bk. Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 267-268.

¹³⁴ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 272

¹³⁵ Topçular Kâtibi, *Târih*, I, s. 361. Bu sıralarda Kırım Hanlığını sefere ikna etmek için Siklós nahiyesine mektupla gönderildiği anlaşılan Peçevi, onların isteksizliğini Lala Mehmed Paşa'ya anlatmıştır. Lala Mehmed Paşa da Tatar gücünü muhtaç olmadığını belirtip Szekszárd'dan yoluna devam etmiştir. Bk. Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 267-268.

¹³⁶ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 272

¹³⁷ Mehmed b. Mehmed, *Nühbetü't-Tevârih*, s. 544.

¹³⁸ Topçular Kâtibi, *Târih*, I, s. 361.

tamamlanmasının ardından süvarinin destek olacağı şeklinde hazırlanmıştı. Bu plana rağmen yeniçerilerin ısrarı üzerine atlı askerlerin adaya girmesinde mutabık olundu. Nitekim Köstendil Beyi İbrahim'in bu harekâta başbuğ olmasına yeniçerilerin itirazı üzerine Bosna Beylerbeyi Derviş Paşa, bu görev için seçildi. Derviş Paşa bu hareketin büyük bir hata olacağını uzun uzun anlatmaya çalışsa da çok etkili olamadı¹³⁸. Osmanlı kampında bu tür gelişmeler yaşanırken General Ruszworm şimdilik Budin'e saldırmamayı ve Peşte bölgesini tahkim etmeye karar verir. Hatta casuslar aracılığı ile Erd'deki Türk kampında etkili silah kullanabilen sadece 17.000 asker olduğunu, Türklerin Çil Adası'na bir köprü yapmak istediğini ve bu adada kendisine saldırı hazırlığı içinde olduğunu öğrenir¹³⁹.

Yığılğı ile ön plana çıkan Derviş Paşa önderliğinde Celali ve süvariden oluşan 6.000 kişilik piyade kayıklarla Çil Adası tarafına geçtiler. Ancak burada metrislerini bırakma sevdasına düşüp iyi saf tutan düşmana saldırdılar. General Ruszworm, serdarın henüz daha Peşte yakasına geçmediğini ve köprünün de bitirilmediğini görünce saldırmanın tam vakti olduğuna karar verdi¹⁴⁰. Hasan Bey-zâde Ahmet'in belirttiğine göre düşman o kadar kalabalık halde saldırdı ki Derviş Paşa ve askerleri düşman tarafından çembere alındığında bu çokluk karşısında ancak siyah nokta misali kaldılar. Muharebeden çok şiddetli geçtiğine değinen Hasan Bey-zâde, muharebeden kaçmayı başaran askerlerin kimisinin Tuna Nehri'ne atladığını kimisinin de top ve tüfek atışları altında kalıp şehit düştüğünü, ayrıca bu hezimetten sonra kimsenin Çil Adası'na geçmeye çalışmadığını aksine askerlerin beri yakada saflar halinde beklediklerini yazar¹⁴¹.

Bu andan itibaren taburlardan 7-8 adet top getiren Habsburglar, Tuna Yalısına metris kurup tam bir hafta boyunca sabahları Osmanlı karargâhını topa tutmuştu. Bu kazanımların düşmana güven verdiğini getirdiğini belirten Topçular Kâtibi, düşmanın bir sonraki hedefinin ise Gellért Tepesi'ni ele geçirmek ve daha sonra buradan Budin'e saldırmak olduğunu yazar. Öyle ki 23 Ekim 1603 tarihinde 4.000 asker Peşte yakasından Gellért yönünde donbaz gemilerle kurdukları köprüden geçip Gellért altına köstebek misali hendek ve metris kurmuşlardır¹⁴². Gellért Tepesi'ne hücum etmek amacıyla Dört tarafa da top dizip 15.000 kadar tüfekli asker tedarik etmişlerdi. Ancak serdar, onlara mani olmak adına Rumeli,

¹³⁸ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 272-273.

¹³⁹ Sugár, *A Budai Vár és Ostromai*, s. 163.

¹⁴⁰ Mehmed b. Mehmed, *Nübbetü't-Tevârih*, s. 544.

¹⁴¹ Hasan Bey-zâde, *Târîh*, III, s. 763. Dönemin kaynaklarında bu savaşta en az 6 ile 8.000 Türk askerinin hayatını kaybettiği ya da Tuna'da boğulduğu ifade edilir. General Ruszworm biraz da abartılı olarak Türk kayıplarını 10.000 olarak tahmin eder. İki taraf arasındaki bu çatışmayı müteakip eden iki hafta Habsburg birliklerinin Csepel Adası'nda dağınık halde bulunan Türk askerlerini yakalamak için gönderilen kuvvetler arasındaki küçük çatışmalarla geçer. Bk. Sugár, *A Budai Vár és Ostromai*, s. 163.

¹⁴² Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 365.

Bosna, Budin taraflarından saflar dizilmesini emretti. Bu savaşların görgü tanığı olan Topçular Kâtibi, Budin askerlerinin düşman üzerine hareketi esnasında Peşte tarafından gemilerle destek geldiğinden bahseder. Hatta serdençtiler, gönüllüler ve Budin gazileri Gellért altına metris kazıp toplara siper olurdu. Destek için Budin Kalesi'nden toplar ateşlenirken düşman topçusu da Peşte'den karşılık verirdi. Rumeli askerlerinin ilk hücumlarında düşman tarafından alevli kumbara ateşleri, toptan saçmalar ve pırangalı tüfeklerin yağmur gibi saçıldığı anlatılır. Nihai olarak Osmanlılar, Gellért Tepesi'ne darbzenler çıkararak düşman tabyalarını ateşe tuttular. Bu durumda Habsburg askerleri Tuna'dan şaykalarla kaçıp canlarını zor kurtarmıştı¹⁴³. Öyle ki 31 Ekim 1603 tarihinde ise General Ruszworm tüm ordusuyla Szentendre Adası'ndaki köprüleri geçerek Óbuda tarafında konuşlanmıştı. Zira adanın güney ucundaki Békásmegyer bölgesinde askerlerine yine Türklerle savaşmak için emir vermiştir. Lala Mehmed Paşa ise Budin'i güvene aldıktan sonra şehri Murad Paşa'ya emanet edip 6 Kasım'da geri çekilmiştir¹⁴⁴.

Sonuç

Onbeş Yıl Savaşları süresince Budin ve Peşte ekseninde yapılan mücadeleler Osmanlı-Habsburg imparatorlukları arasındaki uzun soluklu çatışmanın Macaristan'a yansıyan en önemli askerî mücadelelerden birisidir. Viyana Savaş Konseyi, Budin'in alınmasını kolaylaştırmak için Estergon, Vác ve Hatvan'ı ele geçirdi. Nitekim 1596 yılında Budin'e yapılması düşünülen askerî harekât, sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi sebebiyle ertelendi. Satırcı Mehmed Paşa'nın 1598 Várad Seferi, Budin'e saldırmak için iyi bir fırsat oldu. Arşüdü Mathias'ın komutanlık ettiği müttefik ordusu, Estergon yönünden Eski Budin önlerine gelerek kuşatmaya başlamıştır. Daha sonra Margit Adası'na demirleyen müttefik donanması, Tuna Nehri'nde üstünlüğü sağlamıştır. Gellért Tepesi'nin ele geçirilmesiyle büyük avantaj yakalayan Habsburglar, Budin'e yönelik baskıyı artırmışlardır. Ancak kuşatma mevsiminin geçmesi ve ikmal kuvvetlerinin zamanında kaleye yardım götürmeleri, kuşatmanın seyrini değiştirmiştir. Müttefik güçlerin 1598 kuşatmasının en önemli sonucu Várad Kalesi'ni savunan askerlerin işini kolaylaştırması ve Erdel üzerine yapılan baskının azaltılması olmuştur.

Öte yandan Yemişçi Hasan Paşa'nın Erdel Prenslığı'ne müdahil oluşu, Budin'i dört yıllık bir aranın ardından yeniden tehdit altına soktu. Bu avantajı iyi değerlendiren General Ruszworm, Szentendre Adası'na köprüler inşa ederek Budin ve Peşte arasındaki bağlantıyı sağladı. Ardından Budin ve Peşte'yi birbirine bağlayan köprüyü havaya uçurarak destekten mahrum kalan Peşte Hisarı'nı ele geçirdi. Habsburg güçleri, hem Gellert hem de Gül Baba yönünden attıkları toplarla Budin'i sıkı bir ablukaya almışlardır. Tüm bu kazanımlar Arşüdü

¹⁴³ Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 366-367.

¹⁴⁴ Sugár, *A Budai Vár és Ostromai*, s. 165.

Matthias'ı da heyecanlandırmış ve iki haftalık bir kuşatma sonucu Budin'in ele geçirileceği düşüncesi hakim olmuştur. Matthias'ın taze güçlerle yürüttüğü mücadele Peşte ve Gellért yönünden gelen saldırılarla da desteklenmiştir. Ancak Yemişçi Hasan Paşa'nın Erdel Seferi'ni yarıda kesip yardıma gelmesi Habsburg stratejisini tümünden değiştirdi. Kuşatmanın ilerleyen sürecinde yaklaşan kış şartları ve orduda baş gösteren salgın hastalıklar Arşüdü Matthias'ı geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Budin'e yönelik mücadelenin son safhası ise 1603'te gerçekleşmiştir. Son mücadelenin ilk safhası Çil Adası'nda Habsburg lehine olmuş ancak bu üstünlüklerini koruyamamışlardır. Böylece Habsurglar üç kez ısrarla sürdürdüğü Budin muhasarasından vazgeçmişlerdir. Budin'e yönelik üç kuşatmadaki ortak başarısızlık sebepleri, ordunun Budin'e geç gelip yavaş örgütlenmesi, olumsuz hava koşulları ve Osmanlıların Budin'e her zaman yardım ederek işgalci güçleri zor durumda bırakmalarındır. Bu durum Osmanlıların hâlâ Orta Avrupa'da güçlü olduklarını göstermektedir. Onbeş Yıl Savaşları döneminin bu uzun soluklu mücadelesinin ardından Budin, yaklaşık 80 yıl daha herhangi bir saldırı yüzü görmeyecektir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

a. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA):

Bâb-ı Asaî Divân-ı Hümayûn Kalemi (A.DVN): Nr. 7/64.

Bâb-ı Asaî Divân-ı Hümayûn Kalemi Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d): Nr. 70, 72, 73, 934, 934.2

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d): Nr. 6711.

b. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA. E): Nr. 752/13.

Yayınlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

Ágoston, Gábor, *Avrupa'nın Fethi: Osmanlı Cibana Nasıl Hükmetti?* (çeviren ve yayına hazırlayan Kahraman Şakul), Kronik Yayınları, İstanbul 2024.

—, *Barut, Top ve Tüfekte: Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Güç ve Silah Sanayisi*, (çev. Kahraman Şakul) Ketebe Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2023.

—, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Basım, İstanbul 2020.

Ágnes, R. Várkonyi, *Buda Visszaváása 1686*, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1984.

*On Beş Yıl Savaşları Döneminin En Kritik Safhası: Habsburgların Budin'i Ele Geçirme Çabaları
(1598 ve 1602/1603)*

- A History of Hungary, (Ed. Peter F. Sugar, Peter Hanák vd.), Indiana University Press 1990.
- Ak, Mahmut, “Tiryaki Hasan Paşa” *İA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 205-207.
- Avrupa'nın Unutulmuş Savaş Alanları: Osmanlı-Macar İlişkileri ve Avrupalılar*, Editörler: Viktor Kanász-István Nagy- L., (Çev. Mehmet Akif Koç), Kitabevi Yay., İstanbul 2024.
- Aykut, Nezihî “Damat İbrahim Paşa”, *İA*, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 440-441.
- Bagi, Zoltán Péter “The Life of Soldiers During the Long Turkish War (1593-1606)”, *Hungarian Historical Review* 4, no. 2 (2015), ss. 384-417.
- Bayerle, Gustav, *Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda (1590-1593)*, Indiana University Bloomington 1972.
- Ciro Spontoni, *Historia Della Transilvania*, Venetia, 1638.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III (M. 1574-1703-H. 987-1115), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011.
- David, Geza, “İstolni Belgrad”, *İA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 405-407.
- , “Kanije”, *İA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 307-308.
- Decei, Aurel, *Istoria Imperiului Otoman până la 1686*, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1978.
- Emecen, Feridun *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- , “Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi”, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 2. Baskı, Timaş Yay., İstanbul, 2011, ss.237-277.
- Endre, Veress, “Buda és Pest 1602-1603-Ikí Ostroma”, *Hadtörténelmi Közlemények*, (Ed. Szendrei János), 11. Evfolyam, XII. Kötet, Budapest 1910, ss. 52-79.
- Giovanni Sagredo, *Memorie Istoriche de Monarchi Ottomani*, Bologna 1674.
- György, Domokos, “Budai Ostomai”, *Budapesti Negyed*, VIII. Evfolyam, 3-4 szam (2000. Ösz-tel), ss. 25-52.
- Göger, Veysel, *Osmanlı Seferlerinde Ordu, Çevre, Halk (1300-1774)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Gusztáv, Gömöry, “Hatvan Ostroma és Bevétele 1596” *Hadtörténelmi Közlemények*, (Ed. Rónai Horváth Jenő), 7. évf. VII. Kötet, (1894), ss. 96-107.
- Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), (Haz. Şevki Nezihî Aykut), C. III, TTK, Ankara 2004.
- Heper, Yusuf *Osmanlı Hâkimiyetinde Eflak ve Boğdan (1574-1634)*, Yeditepe Akademi, 1. Baskı, İstanbul 2024.
- , “Tuna Yalılarında Mihai Viteazul Tehdidi (1598): Osmanlı-Romen Kaynakları Işığında Yeni Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/68 (2020), ss. 889-900.
- Istoria Transilvaniei*, Vol. II (de la 1541 până la 1711), Ediția III, Academia Română Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2016.
- İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, C: II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1866.
- Ivanics, Mária “Dönemin Resimlerinde Avusturya Takviye Kuvvetlerinin Kanije’ye Yürüyüşü”, *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek vd), C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 686-694.

- József Doberdoi, Banlaky, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme (1567-1604)*, Tizennegyedik rész, grill károly könyvkiadovalallita, Budapest 1940.
- Kanije *Savunması ve Tiryaki Hasan Paşa*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Askeri Büyüklere ve Zaferleri, Gnkur Basımevi, Ankara 1986.
- Karácson, Imre, “Buda Ostroma 1602-Ben”, *Hadtörténelmi Közlemények*, (Ed. Szendrei János), 12. Evfoljam, XII. Kötet, Budapest 1911, ss. 19-30.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*, (Haz. Zeynep Aycibin), C: I, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2006.
- Kolçak, Özgür, *Ok, Tüfke ve At: 16. Yüzyılda Osmanlı Askeri Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.
- Knolles, Richard, *The Generall Historie of the Turkes, from the first begining of that Nation to the Rising of the Ottoman Familie:Untill all the Notable Expeditions of the Christian Princes Against Them*, London, 1603.
- László, Tóth Sándor, “Strigonium Receptum. Esztergom 1595. évi visszafoglalása”. In: *Acta Universitatis Szegediensis* 124. (2006), ss. 63–76.
- , “A mezökeresztesi csata története (1596 október 26)”, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, XXX. évf., 4. (1983), s. 553-573.
- Lokmacı, Süleyman, *Solak-Zâde Tarihi'nin Tablîli ve Metin Tenkidî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.
- Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih ve'l Abbâr*, (Haz. Abdurrahman Sağır), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı Savaşırken*, (Çev. Enes Ergöktaş), Ketebe Kitabevi, 1. Basım, İstanbul 2023.
- Mustafa Naîmâ Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, (Haz. Mehmed İpşirli), C: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Orta Avrupa'da Osmanlılar, Macarlar ve Habsburglar: Osmanlı Fetihler Çağında Sınır Boyları, Editörler: Pal Fodor, Geza David, (Çev. Özgür Kolçak), Yeditepe Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2024.
- Osmanlı Tarihine Aid Belgeler-Telhisler (1597-1607)*, (Haz: Cengiz Orhonlu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- Ortelius Hieronymus, *Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegs Empörungen unnd Belägerungen der Stätt und Vestungen*, Nürnberg 1615.
- Özçelik, Emirhan, “Üngürüs Sözünden Müteneffir Olmağla: Uzun Savaşlar Döneminde (1593-1606) Doğu Eyaletlerinden Habsburg Seferlerine Askeri Desteğin İmkân ve Sınırları”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, No: 2, (2023), ss. 154-188.
- Pálffy, Geza, *Hungary Between Two Empires (1526-1711)*, (Trans. David Robert Evans), Indiana University Press, 2021.
- Papp, Sandor, *Osmanlılar ve Macarlar: Bir Diplomatik Tarih*, (Editör: Burak Koçan), Vakıfbank Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2023.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Haz. Mehmet İpşirli), C: II, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1999.
- Solak, Mehmet, *Hırvat Askeri Sınır Bölgesi (Habsburg Savunmasında Askeri ve İdari Değişim Üzerine Bir İnceleme (1526- 1664))*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

- Sugár István, *A Budai Vár és Ostromai*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1979.
- Szederkényi, Nándor, *Heves Vármegye Története*, C. II, A mohácsi vésztől Egervára elestéig 1526-1596, Eger 1890.
- Szamosközy István, *Erdély Története*, Magyar Helikon 1963.
- Şakul, Kahraman, *II. Viyana Kuşatması Yedi Başlı Ejder'in Fendi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (Osmanlı Devri Osmanlı-Avusturya Harbi 1593-1606)*, III. Cilt 3. Kısım Eki, Gnkur Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Târîhi*, C: I, (Haz. Ziya Yılmaz), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri Osmanlı-Avusturya Harbî (1593-1606)*, III. Cilt III. Kısım Eki, Gnkur, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara 1985.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, kısım I, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988.
- Ünlü, Osman, "Erken Dönem Tarihi ve Edebî Kaynaklarında Kanije Müdafaası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. V, Sa: 4, (2016), ss. 690-720.
- Yeşilbağ, Semih, "Maksadî'nin Kanije Fetihnemesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sa: 12/3, (2023), ss. 1024-1054.

Extended Summary

139

Suleiman the Magnificent annexed Buda after his campaign in 1541. Thus, Buda became the center of the Ottoman eyalet which established in Hungary. The Ottomans made additions from time to time to strengthen the city's defenses against their powerful rival, the Habsburgs Empire. As a matter of fact, Buda was given special importance during the Fifteen Years War between the Ottomans and Austria. Because the supply of cannons, ammunition and military supplies of the army on campaigns to Central Europe was provided through Buda. Aware of this situation, Habsburg Emperor Rudolf II took advantage of the Ottomans preoccupation with the Várad Campaign and sent an army of 80,000 men to Buda in 1598 under the leadership of Archduke Matthias. The first target of the allied forces after capturing the Watercity (Víziváros) was Gellért Hill, and the pressure on the castle increased after the capture of this hill. According to Ottoman sources, 780 cannons were fired a day from the direction of Old Buda (Óbuda), and Habsburg forces set up the metris from large area and they attacked four or five times day and night to Buda Fortres. This situation led to a request for help from Satırcı Mehmed Pasha, who was in Várad fortress. However, bad weather conditions caused the siege to end before help arrived from Várad. Thus, the pressure on the Principality of Transylvania was lifted.

Yemişçi Hasan Pasha's unexpected recapture of Székesfehérvár 1602 with an army of 70,000 men on August 29, it caused a panic on the Habsburg front. The reason for this panic was that Hasan Pasha would plunder the Habsburg provinces. However, the situation was not at all as expected and

the Ottoman army moved to Buda and then to the Pest side. Because troops were resupplied and provided with food in there. The Grand Vizier's intention was to make a Transylvanian king of Sekel Moise against General Basta. However, Yemişçi Hasan Pasha's decision was to go to Transylvania was strongly opposed by Kadızade Ali Pasha, the Beylerbeyi of Buda, and Habil Efendi, the Kadi of Buda. They knew very well that if the grand vizier went to Transylvania, the Austrian army staying in Komarom or Győr would attack Budin. As a matter of fact, General Ruszworm, who was informed about the Grand Vizier's departure for the Transylvania Campaign, arrived in Esztergon on September 20 with an army of approximately 20-24,000 men, and from there he went to Buda in accordance with the decision of the war council. His aim was to capture Buda and, if this did not happen, they would save the Principality of Transylvania from Ottoman press. Especially the Habsburgs' attacks on Buda via Pest and Gellért Hill intensified. However, the siege was lifted due to unfavorable weather conditions, epidemics in the army and some problems in the command.

The Vienna War Council had left a contingent of troops to guard Pest and resist the Turks in the direction of Buda. However, the winter was harsher than in previous years, causing a terrible famine in Pest. During this period, called the "*Little Ice Age*", the soldiers in Pest suffered severe food shortages. The peace negotiations between the two sides continued for some time and were inconclusive due to the retention of Esztergon, Pest and Transylvania by the Habsburgs. Thus sultan send a big army to Hungarian area. On the Habsburg side, as the sultan's intentions were unclear, four bridges were built over the Danube: Győr, Komárom, Vác and Pest. By the way habsburg army moved to Buda via Esztergon. The Habsburg Emperor Rudolf of the II tried his last chance as to capture Buda in 1603. This time the fighting shifted a little further west and took place on Csepel Island. The allied forces, who had built bridges and crossed the Csepel before the Ottoman army arrived and they defeated the Ottomans, but were unable to sustain their success. Especially the timely assistance of the Ottoman supply force to the Buda fortress made it difficult for the Habsburgs to carry out the siege. With the end of the siege season, the Habsburg army retreated to Esztergon. As a result, the Habsburg attacks on Buda came to an end. The failure of the Habsburgs can be attributed to the late seasonal movement of the troops, the disagreement in the command and the Ottomans' timely reinforcement of Buda Fortress.

VALİ AHMET İZZET BEY'İN İZMİR'İN İŞGALİ SÜRECİNDE İZLEDİĞİ POLİTİKALAR

Mehmet Karayaman*

Öz

Avrupa devletleri arasındaki ekonomik ve siyasi rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkan I. Dünya Savaşı, büyük yıkımlara neden olmuştur. Savaşın sonunda imzalanan antlaşmalar, gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı coğrafyasında barış ve huzuru sağlayamamış, emperyalist amaçlarla başlayan işgal hareketleri Türk milletinin silaha sarılmasına neden olmuştur. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve sonrasında yaşanan katliamlar, Türk Milletinin gerçekleri görmesini, Milli Mücadele hareketinin başlamasını sağlamıştır. 11 Mart 1919 tarihinde, İzmir'in de içinde bulunduğu Aydın Vilayetine atanan Ahmet İzzet Bey, valilik görevi sırasında Milli Mücadeleyi önlemeye yönelik adımları, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği haberini gizlemeye çalışması, işgal sırasındaki pasif tutumu ve işgal sonrasında Yunan idaresiyle işbirliği içerisinde hareket etmesi nedeniyle, tepki çeken bir idareci olmuştur. Vefat ettiği 5 Ocak 1920 tarihine kadar görevini sürdüren Ahmet İzzet Bey, Yunan işgalinin ve sonrasında yaşanan acılar karşısında İstanbul Hükümetinin takınmış olduğu pasif tutumun bir sembolü ve uygulayıcısı olarak görülmüştür. Çalışmamızda, yakın dönem Türk siyasi hayatında önemli bir yere sahip olan İzmir'in işgal süreci, süreç içerisinde Ahmet İzzet Beyin izlediği politika ve attığı adımlar, İstanbul Hükümeti, Yunan işgal kuvvetleri ve halkla ilişkileri üzerinde durulacaktır. Başta, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde yer alan belgeler olmak üzere, döneme ilişkin temel başvuru kaynakları kullanılarak, İzmir'in işgali sırasında yaşananlar

* Prof. Dr., Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir/Türkiye, mkarayaman@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9730-5000.

aktarılmaya, Ahmet İzzet Beyin izlediği politikaların sebep ve sonuçları yorumlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Yunan İşgali, İzmir Valiliği, Ahmet İzzet Bey, Amiral Calthorpe.

The Politics Pursued by the Governor Ahmet Izzet Bey during the Occupation of İzmir

Abstract

The First World War which occurred as a consequence of economic and political competition between the European states caused huge destruction. The treaties signed at the end of the war didn't establish peace and tranquillity in Europe nor in Ottoman geography and occupation activities started due to imperialist objectives caused Turkish people to take up arms. The occupation of İzmir by Greek forces and massacres took place during and after the Greek occupation made Turkish people to see the realities and to War of Turkish Independence to start. Ahmet Izzet Bey was appointed to Aydın province which also included İzmir on 11 March 1919 but he drew negative reactions because of the measures he took to repress the Turkish Independence movement, his efforts to conceal the news of Greek occupation of İzmir, his passive attitude during the occupation and his cooperative politics with the Greek administration after the occupation. Ahmet Izzet Bey, who maintained his position until his death on 5 January 1920, was seen as a symbol and implementer of passive attitude of the Istanbul Government towards the Greek occupation and the sufferings took place after the occupation. In this study, the occupation of İzmir which has a very important place in the recent Turkish political life, the politics pursued by Ahmet Izzet Bey during the occupation, his relationship with the Istanbul government, Greek occupation forces and townsfolk will be examined by utilizing documents from the Turkish Presidency State Archives and reference materials on the era in order to convey the developments occurred during the occupation of İzmir, to evaluate the cause and effect of the politics pursued by Ahmet Izzet Bey.

Keywords: İzmir, Greek Occupation, İzmir governorship, Ahmet Izzet Bey, Amiral Calthorpe.

Giriş

18. ve 19. yüzyıllarda sanayi ve ticaret alanında meydana gelen gelişmeler, Avrupa devletlerini kendi sınırları dışında sömürgeler elde etmeye itmiştir. Hammadde ve pazar arayışında başlayan rekabet, 20.yüzyılda sıcak çatışmalara dönüşmüş, İtilaf Devletleri ve İttifak Devletleri arasında meydana gelen bloklaşma,

ağır kayıplarla sonuçlanacak bir dünya savaşına yol açmıştır. 1914-1918 yılları arasında meydana gelen I. Dünya Savaşı pek çok insanın hayatını yok etmekle kalmamış, devletlerin yıkılmasına, milyonlarca insanın doğup büyüdüğü topraklardan göç etmesine neden olmuştur.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti açısından I. Dünya Savaşının bittiğini ilan etmiştir. Ancak, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devletine “*Şark Meselesi*” üzerinden yaklaşmaları, meseleyi bir mütareke ekseninden çıkarmış, yer yer Anadolu’da başlayan işgal hareketleri, Türk Milletinin Anadolu’dan tasfiye edilmesi sürecini gündeme getirmiştir. Türk ve Müslüman halkın çoğunlukta oldukları yerlerde bağımsız bir Türk devletinin devam etmesi gerektiğine inanan, işgalleri ve sonrasında yapılan katliamları kabul etmeyen Türk Milleti, Mustafa Kemal Paşanın öncülüğünde silahlı bir ölüm-kalım mücadelesine atılmıştır.

Paris’te, İtilaf Devletlerinin temsilcileri ile toplanan Barış Konferansında, daha önce imzalanan gizli antlaşmaların aksine, İzmir’e Yunanlıların asker çıkarmasına karar verilmiştir. Doğu Akdeniz’de güçlü bir İtalya yerine, zayıf ve istediklerini yapmaya hazır bir Yunanistan görmek isteyen İngiltere, Fransa ve ABD’yi de ikna ederek, Yunanlıların İzmir ve çevresini işgal etmelerine yeşil ışık yakmıştır.

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra, ülkenin içine düştüğü zor durumdan ancak İtilaf Devletleri ile iyi geçinerek, onların isteklerini kayıtsız şartsız yerine getirerek kurtulmayı düşünen İstanbul Hükümeti, özellikle İngiltere’nin desteğini sağlayarak varlığını sürdürmeyi planlamıştır. İttihat ve Terakki Fırkası önderlerinin ülkeyi terk etmesi, azınlıkların kendi devletlerini kurmaya yönelik ayrılıkçı faaliyetleri, uzun süren savaşların meydana getirdiği yokluk, sefalet ve bıkkınlık ülkenin geleceğine yönelik karamsar bir tablonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. İstanbul Hükümeti, biryandan İtilaf Devletlerine karşı savaşa girilmesinin bütün suçunu İttihatçılara yükleyen ve onları cezalandırmaya yönelik hamleler yaparken diğer yandan da azınlıklarının taşkınlıklarını önleyerek, olası bir işgale meydan vermemeye çalışmıştır. Savunduğu teslimiyetçi politikayı halka kabul ettirmek, işgallere ve İtilaf Devletlerine yönelik bir tepkinin ortaya çıkmasını önlemek için mücadele etmiştir.

Paris Barış Konferansından sızan haberler, ülkenin çeşitli yerlerinde yaşanan işgal hareketleri, İtilaf Devletlerinin Türkleri Anadolu’da da rahat bırakmayacaklarını göstermiştir. Yunanlıların, İzmir ve çevresine yönelik emperyalist amaçlarının farkında olan İstanbul Hükümeti, İzmir’e kritik bir atama yapmış, daha önce nazırlık yapan ve İttihat ve Terakki Fırkasına karşı muhalif tutumuyla tanınan, İngiliz dostu Ahmet İzzet Beyi, Aydın Valiliğine atamıştır.

Ahmet İzzet Beyin Özgeçmişi

İzmir Valisi Ahmet
İzzet Bey (1871-1920)

Ahmet İzzet Bey, Rumi 1287/Miladi 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. Sırtındaki şekil bozukluğu nedeniyle bazı kaynaklarda “*Kambur İzzet Bey*” olarak ifade edilmiştir. “*Süleymaniye hanedanından ve mirimirandan Hüseyin Paşanın*” oğludur¹. Sıbyan Mektebinden sonra Üsküdar Rüştîyesine devam etmiş, özel hocalardan Farsça ve Fransızca dersleri almıştır. İki yıl devam ettiği yabancı dil okulundan mezun olarak, Rumi 2 Eylül 1301/Miladi 14 Eylül 1885 tarihinde Babıalî Tercüme Odasında göreve başlamıştır. 1909 yılında Hariciye Kalemi Müdürlüğüne getirilmiştir. İttihat ve Terakki'ye karşı muhalif bir tutum içerisinde olan Ahmet İzzet Bey, yeğeni Şerif Paşanın iltimasıyla, Rumi 26 Ağustos 1328/Miladi 8 Eylül 1912 tarihinde Van valiliğine atanmıştır². İttihat ve Terakki Cemiyetinin Babıalî Baskını ile iktidarı ele geçirmesi üzerine, “*Caiz-i istibdam görülmediğinden*”, Rumi 5 Mayıs 1329/Miladi 18 Mayıs 1913 tarihinde valilik görevinden alınmıştır³.

Ahmet İzzet Bey, çeşitli rütbelerden Mecidi Nişanı, Altın ve Gümüş İmtiyaz Madalyaları, Liyakat Madalyası, Karadağ, Romanya, İran, Sırp, Japon ve Rumi 1321/Miladi 1905 yılında Osmanlı Devleti ile Yunan Devleti arasında imzalanan Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşmasındaki hizmetlerinden dolayı, Yunan Devleti tarafından ikinci rütbeden Suver (?) nişanlarıyla ödüllendirilmiştir⁴.

Hariciye Nazırı Kürt Said Paşanın biraderi ve Mehmet Şerif Paşanın amcası olan Ahmet İzzet Bey, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra 11 Kasım 1918 tarihinde kurulan I. Tevfık Paşa Hükümetinde Evkaf-ı Hümayun ve 14 Ocak 1919 tarihinde kurulan II. Tevfık Paşa Hükümetinde, Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı yanında kısa bir süre vekâleten, Dâhiliye Nazırlığı yapmıştır. Ahmet İzzet Bey,

¹ BOA., DH.SAİDd., 71/119, s.62.

² Milli savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.7/766.12.28.

³ BOA., DH.SAİDd., 71/119, s.62; Ziya Şakir, “Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı?”, *Tan*, 28 Ocak 1938; Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975, s.388; Serap Tabak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir'de Mülki İdare ve İdareciler (1867-1950)*, Konya, Kömen Yayınları, 2016, s.320.

⁴ BOA., DH.SAİDd., 71/119, s.62. Engin Berber tarafından kaleme alınan çalışmada “*Anoteron Taksiarhis*” nişanıyla ödüllendirildiği ifade edilmiştir. Bkz. Engin Berber, “Aydın Valisi İzzet Bey’in Hastalığı ve Ölümü”, *Toplumsal Tarih*, Cilt: II, Sayı: 12, Aralık 1994, s.11-12.

İngilizlerin kabinedeki adamı olarak görülmüştür⁵. Padişah ve İngiliz Yüksek Komiserliği arasında iletişimi sağlayan önemli kişilerden biri olan Ahmet İzzet Bey, İttihat ve Terakki mensuplarının tutuklanmasında, ilk aşamada 60 kişilik listenin hazırlanarak İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderilmesinde etkili olmuştur⁶.

3 Mart 1919 tarihinde II. Tevfık Paşa Hükümetinin görevden çekilmesi ile nazırlık görevi sona ermiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının işlerini takip etmiştir. 11 Mart 1919 tarihinde Aydın Valiliğine atanmış, 23 Mart 1919 tarihinde valilik görevine başlamıştır⁷. Aydın vilayetinin merkezi İzmir olduğu için, bundan sonraki anlatımlarda Ahmet İzzet Bey ile ilgili olarak “*İzmir Valisi*” ifadesi tercih edilmiştir.

Ahmet İzzet Beyin Aydın Valiliğine Atanması

Aydın Vilayetini ilhak etmek amacıyla, Yunanlılar tarafından Küçük Asya Cemiyeti adında gizli bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin amacı, karışıklık çıkartarak Avrupa devletlerinin ilgisini bölgeye çekmek ve Türkleri öldürerek, bölgeden göç etmeye zorlamaktır. 20 Ocak 1919 tarihinde iki Yunan savaş gemisi ile birlikte Yunan Salib-i Ahmeri'ne ait Amfitriti adlı hastane gemisi İzmir'e gelmiş, başhekimliğini Vasilis Çunukas'ın yaptığı 12 doktor ve 15-20 hastabakıcıdan oluşan Yunan Salib-i Ahmer Heyeti karaya çıkmıştır. Rum (Aziz Haralambos) Hastanesine yerleşen heyetin girişimleri sayesinde, Aya Yani Mahallesinde bir şube ve üç dispanser ile bir bakteriyoloji ve kimyahane açılmıştır⁸. 9 Şubat 1919 tarihinde İzmir limanına demirleyen Adriyanikos adında Yunan bandıralı bir ticaret vapuru ile sıhhi malzeme adı altında gelen askeri elbise ve silah, Yunan Konsolosluğuna ve Rum Hastanesine taşınmış, aynı vapurla gelen bir doktor, üç Yunan zabiti ve onbir asker karaya çıkmıştır⁹. Yunan Salib-i Ahmeri tarafından açılan hastane için getirildiği

⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I (Mutlakıyete Dönüş 1018-1919)*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, İkinci Baskı, 2004, s.261; Mehmet Karayaman, “İzmir Valisi İzzet Bey'in Kaleminden İzmir'in İşgali”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2007, Cilt:6, Sayı:15, s.4; Mehmet Karayaman, “İzmir Valisi İzzet Bey'in Kaleminden İzmir'in İşgali”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Kenan İnan-Yücel Dursun, Trabzon, 2011, s.763-764.

⁶ İzzet Öztoprak, “İzmir Valisi (Kambur) İzzet Bey Meselesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt: III Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005, s.35.

⁷ Erdeha, *a.g.e.*, s. 388.

⁸ Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ankara, Ayraç yayınları, 1997, s.89.

⁹ BOA., DH. EUM.3.Şb., 27/47.

iddi edilen tıbbi malzeme ve araç görünümü altında silah, hâkî renkte kumaş, elbise, cepbane ve erzak getirilmiştir¹⁰.

Rumların bölücü faaliyetleri karşısında Türkler de kendilerini korumak için bazı örgütler kurmuşlardır. Tevfik Paşa Hükümeti tarafından İzmir valiliğine ve 17.Kolordu kumandanlığına atanan ve 26 Ocak 1919 tarihinde göreve başlayan (Sakallı) Nurettin Paşa, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti başta olmak üzere Türk Ocağı, Cemiyet-i İlmiye, İstihlas-ı Vatan Cemiyeti gibi örgütlerin kurulmasına yardımcı olmuş, çalışmalarını desteklemiştir¹¹.

Yunanistan, bölgede nüfus iddiasında bulunmak amacıyla, Balkan Savaşlarından sonra tehcir edilen Rumları geri göndermeye ve Yunan ordusunda görev yapmış kişileri, çeşitli kisveler altında İzmir'e yerleştirmeye çalışmıştır. Yunanistan'ın girişimleriyle mücadele etmek zorunda kalan Nurettin Paşa, 7 ve 8 Mart 1919 tarihlerinde Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda, Yunan İpe Ruhi Vapuru ile Yunan askerlerinin İzmir'e sokulduğunu, Filistin Cephesinde esir düşen Rum askerlerin İngilizler tarafından Yunanistan'a iade edildiği ve Yunanlıların bunları sivil elbiseler giydirerek Anadolu'ya gönderdiğini, iki Yunan vapuru ile İzmir limanına getirilen Yunan Salib-i Ahmer Cemiyetine ait olan eşyalar arasında silah ve cepbane bulunduğunu belirtilmiştir¹².

Osmanlı Devleti için asıl tehlikenin İtalya değil, Yunanistan olduğunu anlayacak kadar zeki, hızlı hareket eden biri olarak gösterilen ve İzmir'deki Türk subaylarını örgütlemek, iç bölgelerde silahlı birlikler oluşturarak Yunan işgaline karşı bir direniş hazırlamakla, gizli örgüt kurmakla, Türklere silah dağıtmakla ve Rumlara ağır savaş vergileri ödetmekle suçlanan Nurettin Paşa'nın¹³ görevden alınması için İstanbul Hükümetine baskılar yapılmıştır. İzmir Metropoliti Hrisostomos Kalafatis tarafından, Nurettin Paşa'nın Rumlara yönelik bir saldırı içerisinde olduğu dedikodusu yayılmaya çalışılmıştır. Yunan Başbakanı Elefterios Venizelos da bu dedikoduları Paris Barış Konferansına taşıyarak, Nurettin Paşa'nın görevden alınması için mücadele etmiştir. Nurettin Paşa, 11 Mart 1919 tarihinde valilik ve 17.Kolordu komutanlığı görevinden alınmıştır. 17.Kolordu

¹⁰ BOA., DH.EUM.AYŞ., 8/105. Yunan Salib-i Ahmer heyetinin askeri malzeme sokarak Rumları örgütlemesi ve oluşan tepkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Karayaman, "İşgal Altındaki İzmir'de Yunanlıların Yürüttüğü Sağlık Politikası", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri 26-28 Eylül 2012*, Yayına Hazırlayan: Murat Alper Parlak, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2015, s.99-100.

¹¹ Öztoprak, *a.g.m.*, s.33.

¹² Adnan Sofuoğlu, "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: X, Mart 1994, Sayı:28, s.223.

¹³ Nülüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1922)*, İstanbul, Derlem Yayınları, 2010, s.164.

komutanlığına önce vekâleten Süleyman Fethi Bey tayin edilmiş, 17 Nisan 1919 tarihinde de emekli bir mirliva (tuğgeneral) olan Ali Nadir Paşa atanmıştır¹⁴.

11 Mart 1919 tarihinde Aydın Valiliğine atanan Ahmet İzzet Bey, 17 Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bir telgraf göndererek, “*Aydın vali-i sâbıkı ve kumandanı Nurettin Paşanın velev birkaç gün olsun vekâleten makam-ı vilayette ve kumandanlıkta kalması bazı mahsusat-ı kaviyyeye binaen kat’iyyen münasip olmadığından*”, vali vekilliğine defterdarın, kumandanlığa da Kemal Beyin atanmasını talep etmiştir¹⁵.

Ahmet İzzet Bey, beraberinde yeni tayin olan Emniyet Müdürü Fikri Bey olduğu halde, 23 Mart günü özel bir trenle Bandırma’dan İzmir’e gelmiştir. Basmane İstasyonunda törenle karşılanmış, daha sonra doğrudan hükümet konağına giderek ilk tebrikleri kabul etmiştir¹⁶. Tebrik için gelenler arasında yer alan İzmir’deki gayrimüslim cemaatlerin temsilcileri, idare meclisinin toplantılarına katılmayacaklarını beyan etmişlerdir¹⁷.

Bezmi Nusret Kaygusuz’un, “*Çok zeki ve faal bir adamdı. Lâkin şeklen sempatik değildi. Kıvrık sakalı, karışık yüzü, kısacık boyu ve azamelli kamburu ile karşısındakine hürmet telkin etmiyordu*”¹⁸, diye tanımladığı Ahmet İzzet Beyin İzmir Valiliğine atanmasında, İstanbul Hükümetinin İtilaf Devletlerinin isteklerini yerine getirerek, çatışmadan uzak, uzlaşmacı bir politika izlemesi etkili olmuştur. İstanbul Hükümeti, Rumların taşkınlıklarını ve Türklerin olası tepkilerini önleyerek asayiş sağlamaya, bu sayede İzmir’e yönelik olası bir işgale engel olmaya çalışmıştır. İşgalin kaçınılmaz olması durumunda ise İzmir’e, İngilizlerin veya Fransızların asker çıkarmasını sağlayarak, Yunanlıların bölge üzerindeki emellerini engellemeyi düşünmüştür. Mevcut sorunları İngilizlerin desteği ile çözmeyi planlayan İstanbul Hükümetinin, Ahmet İzzet Beyi İzmir valisi olarak atamasında, İngilizlerle arasının iyi olması, İzmir’in olası bir İngiliz veya Fransız işgaline karşı olmaması ve uzun yıllar İttihat ve Terakki Fırkasına yönelik muhalif bir tutum takınması etkili olmuştur¹⁹.

¹⁴ Bülent Çukurova, *15 Mayıs 1919 İzmir’in İşgali Olayı*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1984, s.56. Ali Çetinkaya, “*Balkan Muharebesindeki liyakatsizlik ve ataletinden dolayı tekaüde sevk edilmiş olan Ostroma Kolordusu Kumandanı Mirliva Ali Nadir Paşanın tayin*” edilmesinde “*Vali İzzet Bey’in seçme ve talebinin*” etkili olduğunu ifade etmiştir. Bkz. *Ali Çetinkaya’nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1993, s.7.

¹⁵ *Ali Çetinkaya’nın...*, s.6; Erdeha, *a.g.e.*, s.385-386.

¹⁶ Necdet Öklem, *İzmir’in İşgali*, İzmir, 1999, s.92.

¹⁷ BOA., DH.ŞFR., 622/63.

¹⁸ Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2002, s.145.

¹⁹ Tabak, *a.g.e.*, s.120; Berber, *Sancılı Yıllar...*, s.172. Ahmet İzzet Beyin atanmasında İngiltere’nin İstanbul Konsolosluğunda görevli Baştercüman Mister Ryan’ın etkili olduğuna dair yorumlar için bkz. Kaygusuz, *a.g.e.*, s.150; *Ali Çetinkaya’nın...*, s.6. Ahmet

Celal Bayar, Ahmet İzzet Beyin İzmir Valiliğine atanmasında etkili olan unsurlarla ilgili olarak şunları ifade etmiştir: “İzzet Bey, Paris’te Türk vatanının parçalanması için Barış Konferansına muhtıralar veren, mahut Şerif Paşanın amcası idi. Türk vatani ile alakalı imiş gibi görünmesi, kendisine fazla nimet ve kıymet verilmiş olmasındandı. Aynı değeri herhangi bir devlet vermiş, kendisine göstermiş olsaydı ona kul, köle olurdu. Çünkü rubunda müşterek vatan duygusu ve sevgisi doğmamıştı, yoktu. Vahdettin’in kin ve intikamının beceriksiz bir aleti, devleti tutan milliyetçiliğin gönüllü bir düşmanı idi”²⁰.

Kazım Karabekir ise günlüklerinde, İzmir’e yapılan atamaları şu sözlerle eleştirmiştir: “Paris gazetelerinde Venizelos’un İzmir işgali hakkındaki mesaisini bepimiz İstanbul’da okumuştuk. İstanbul hükümeti, İzmir’in azimli kumandan ve valisi bulunan Nurettin Paşayı azlederek âciz bir mahlûk olan Ali Nadir Paşayı kolordu kumandanlığına ve bir Kürt olan İzzet Bey’i de valiliğine tayin ederek, günlerce Yunanlıların İzmir sabbilerine silah ve üniforma çıkarmalarına karşı uyudular ve işgale namertçe teslim oldular”²¹.

Ahmet İzzet Bey, 24 Mart 1919 tarihinde memurlara hitaben yayınladığı genelgede, nasıl bir idareci olacağına dair bazı ip uçları vermiş ve şunları ifade etmiştir:

“Makam-ı vilayetten bilumum memurine vuku bulan tebligat:

Bu gün İzmir’e muvasalat ve müste’inen tervîkâta te’ali işe mübâseret olunmuştur. Maksadım ve hatt-ı hareketim üss-i esâs-ı adli bi-tamâmihâ tatbik ve bilâ tefrik cins ve mezheb bilcümle ahâlinin buhur-u rahati temin etmekten ibarettir. Bu gayeye benimle cidden sarf-ı mehud gayret etmenizi tavsiye eder asar-ı fa’aliyesine intizar eylerim.

Müstağni-i beyandır ki memleket büyük bir buğran geçirmektedir. Bu buhranın izalesi siyaset-i dahilede dürrüst harekete ve faaliyete muhtaçtır. Binaenaleyh böyle bir zamanda vazîfesinde terâhi gösteren veya tarafgirane hareketle memleketin zâten münselib olan buhur ve asayişini sekteyar eyleyenler her kim olur ise olsun şiddetle muamele göreceklerrdir. Aksini iltizam ve vazîfemi tesbîle akdem edenlerin de nail-i mükâfat olmalarına delaleti akdem vezâif addedeceğim. İşte sizce tavsiye ve ibtarım bu kadardır”²².

İzzet Beyin Dahiliye Nezaretine atandığı sırada Alemdar Gazetesinde şu ifadeler yer almıştır: “Halen Dahiliye Nazırı olan İzzet Bey hakkında İttihat ve Terakki hükümeti dört sene takibat ve tarassudât icra eylemiştir. Her gün üç tahrir memuru tarafından muntazaman hatt-ı hareketi takip olunarak her günkü hayatı raporlarla bildirilmiş ve mektupları tedkik edilmiştir. Her türlü kudretten mahrum bulunduğu bir sırada şahsından bu derece ihtiraz ederek, daima kontrol altında bulundurdıkları böyle bir zâtı bu gün Dahiliye Nezareti makamında görmek şüphesiz korkulu bir rüyadan uyanıp da korktuğunu hakikat olarak görmekle siyyandır”. Bkz. Alemdar, 24 Kanunusani (Ocak) 1919.

²⁰ Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, Cilt:5, İstanbul, 1967, s.1642-1643.

²¹ Kazım Karabekir, *Günlükler 1906-1948*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s.595.

²² *Ahenk*, 26 Mart 1919.

Ali Çetinkaya, valiliğinin ilk günlerinde İzzet Beyin durumu hakkında şu bilgileri vermiştir:

“İzzet Bey, İzmir’e geldi ve umur-u vilayeti deruhte etmesiyle beraber ilk iş sırasında İzmir inzibat ve teşkilatını bozmak oldu. Namuslu ve vatanperver tanınan memurları azıl ve tebdil etti. Bazı mühim şahsiyetler aleyhine siyasi isnatlarla dava icat ve firara icbar ve tertip etmek istedi... Vilayet dahilinde Bolşevik teşkilatının mevcudiyeti iddia ve farz olunuyordu. Açık telgraflarla bazı kaymakamlara, icra-yı faaliyete başladıklarını istihbar ettiği Bolşevik teşkilatının kazaları dahilindeki derece-i faaliyetini soruyordu”²³.

Ahmet İzzet Bey, 1 Nisan 1919 tarihinde Sabah Gazetesine verdiği beyanatta, Milli Mücadeleye bakışını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Halka Doğru, Türk Ocakları gibi İttihad ve Terakki meslek ve siyasetiyle alude-damen cemiyetler şahsiyetlerini, zihniyetlerini, mesleklerini tebdil itmezler ise, hükümet, haklarında muamele-i kanuniye-i tevessül edecektir. Mülga Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerinin besabatını tetkik için iki heyet tayin ettim. İzmir Hilal-i Ahmer şubelerini bizzat teftiş edeceğim. Temenni ederim ki heyetin besapları temiz çıksın. Heyet-i tabkikiye, tetkikat ve tabkikatını ikmal eylediğinden yakında divan-ı harp muhakematına başlanılacaktır. Hükümetin icraat ve muamelatını teşviş ve işgal idecelere karşı şiddetli tedabir-i kanuniye-i tevessül edeceğim. İttihad ve Terakki Cemiyetine aid oldukları halde muvazaa suretiyle ötekinin berikinin eline geçmiş emval bulunduğunu gördüm. Bunlar müsadere edilecektir. Asayiş-i memleket temin, anasır beyninde nifak ve şikak-ı tevliid eden esbab izale edildi. İttihad ve Terakki tarafından idare edilmiş olan Milli Kütüphanenin inihaline mahal kalmamak üzere emr-i idaresini namuslu, muktedir bir heyet-i milliyeye tevdi etmek üzereyim”²⁴.

Ahmet İzzet Bey, göreve başladıktan kısa süre sonra Halka Doğru Derneğini kapatmış, İttihat ve Terakki Fırkasının yarı askeri gençlik örgütü olan Osmanlı Genç Derneklerini ise himayesine alarak etkisiz hale getirmiştir²⁵. Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti ile Türk Ocakları, yönetim kurullarına Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlılarını alsalar da, valinin hışmından kurtulamamışlardır. Ahmet İzzet Bey göreve başlar başlamaz, Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyetine karşı olumsuz bir tavır takınmış, “Siz taklib-i hükümet için çalışır bir müessesesiniz. Memleket hukukunu müdafaa, elinizde bir kalkandır. İttihatçılık ve Bolşeviklikle mütebemsiniz”²⁶, diyerek onlara engel olmaya çalışmıştır. Bir yanda da, Hürriyet ve İtilaf Fırkası il teşkilatının yardımı ile, İzmir’de bulunan ve İttihat ve Terakki yanlısı 102 zabitin il dışına sürülmesi için, 30 Mart 1919 tarihinde Dahiliye Nezaretine bir yazı

²³ Ali Çetinkaya’nın..., s.6.

²⁴ Sabah, 1 Nisan 1919.

²⁵ Engin Berber, Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s.24.

²⁶ Nail Morali, Mütarekede İzmir Olayları, Ankara, TTK Yayını, 2.Baskı, Ankara, s.14.

göndermiş, “*Ekserisi hükümet-i sabıkaya mütemayil ve müncezib gibi görünen bu kadar zabitin buradan kaldırılarak mahall-i muhtelifeye naklin?*” istenmiştir²⁷.

Ahmet İzzet Bey, nasıl bir yönetim anlayışına sahip olduğunu, 8 Mayıs 1919 günü İzmir Hükümet Konağı avlusunda tayin fermanı okunduktan sonra yaptığı konuşma açıkça ortaya koymuştur. Konuşmasında şunları ifade etmiştir: “*Sull takarrür edip de ahval tamamen tevaşşuh ve inkişaf etmedikçe esaslı hiçbir şey yapılamaz. Şimdilik bütün mesaim anâsır-ı muhtelif arasında ber türlü sâ-i tefebbümleri kaldırmak ve hüsn-ü muâşeretini kurup esaslandırmak, aynı zamanda yapılan fenalıkları tamir ve eserlerini yok etmek olacaktır. Vazîfelerini iyi yapmaya çalışanlara karşı daima şefkatli bir arkadaş olacağım gibi, en ufak bir vak’a çıkaranlara ve icraatıma mâni olmak isteyenlere karşı en şiddetli muameleler tatbikinde tereddüt etmeyeceğim*”²⁸.

İzmir basınının büyük oranda Ahmet İzzet Bey’e destek verdiği görülmektedir. Müsavat, Islahat, Hukuk-u Beşer gazeteleri valinin konuşmasına geniş yer vermekle kalmayıp onun meziyetlerinden uzun uzadıya bahsetmişlerdir²⁹. Vali beyin konuşmasını nutuktan ziyade bir beyanname olarak değerlendiren Islahat Gazetesi, valinin adil ve tarafsız olarak hizmet edeceğine dair ifadeleri öne çıkarmış ve “...*Âli beyanat-ı mühimmelerinden dolayı gerek İzzet Bey Efendi’yi ve gerekse müşariinileyh gibi cidden namuskâr bir valîye malik olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasını tebrik etmeyi vecibeden addederiz*”³⁰, sözleriyle Ahmet İzzet Beyi övmüştür.

Kasım 1918’de İtalya’nın İzmir siyasi temsilcisi olarak Teğmen Emilio Manfredi, İzmir Jandarma Mıntıka Müfettişliği dairesine de Binbaşı Mario Carossini atanmıştır³¹. Binbaşı Mario Carossini, bir müddet sonra İzmir Hapishanesi müdürlüğüne tayin edilmiştir. Amiral Calthorpe’nin sekreteri olarak mart ayında İzmir’e gelen Albay Smith, Adliye Nezaretinin adam öldürdükleri için hapis yatan Ermeni ve Rumların, başka nedenlerle hapiste olanların ise tamamının serbest bırakılmasıyla ilgili kararını uygulamaya sokarak, 22 Mart günü Kışla-yı Hümayun arkasında bulunan İzmir Hapishanesine gitmiş ve 1250 Hristiyan’ı hapisten çıkarmıştır³². Bu durum, diğer hükümlülerin tepki göstermesine neden olmuş, 23 Mart 1919 tarihinde cezaevinde çıkan ayaklanmada, kapılara saldırarak, jandarma ve gardiyanlarla dövüşen hükümlülerden iki kişi ağır şekilde yaralanmıştır. Bu durumun İttihatçılar tarafından aleyhine kullanılacağını düşünen Ahmet İzzet Bey, ağır suçlular hariç, bütün Müslüman ve Hristiyan suçluların hapisten

²⁷ Ali Çetinkaya’nın..., s.8.

²⁸ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt: I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1991, s.177.

²⁹ Öklem, a.g.e., s.102.

³⁰ Kadıpaşa zade Abdülhaluk, “Bir İttihatçı Valinin Beyanâtı”, *Islahat*, 13 Mayıs 1919.

³¹ Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2002, s.62.

³² Berber, *Sancılı Yıllar...*, s.96.

çıkarılmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda İzmir'de 350 kadar suçlu haptisten çıkmış ve aynı uygulama diğer kazalarda da tatbik edilmiştir³³.

Rumların taşkınlıkları nedeniyle, bölgede asayiş ve düzen bozulmuştur. Ahmet İzzet Beyi en çok uğraştıran mesele, bozulan asayiş ve düzenin tekrar sağlanması olmuştur. Devletin, her ilde olduğu gibi, İzmir'de de Dâhiliye Nezaretine bağlı polis, Harbiye Nezaretine bağlı jandarma teşkilatı bulunmaktaydı. 23 Mart 1919'da İzmir Polis Müdürlüğüne Fikri Bey atanmıştır. Vilayet genelinde 550 civarında polis olup, sayıları yetersizdi. Hükümet konağı yanında bulunan polis merkez binası dışında, 20 adet polis, 27 jandarma karakolu bulunmaktaydı³⁴.

İzmir Jandarma Tabur Komutanı, Kıdemli Yüzbaşı Emin Fikri (Özalp) Bey idi. Ahmet İzzet Bey tarafından verilen talimat doğrultusunda 1 Nisan 1919 tarihinde görevden alınarak yerine Nihat Bey atanmıştır³⁵. I. Dünya Savaşından önce sayısı 40.000 civarında olan jandarmanın sayısı, savaş sırasında erlerin başka birliklere kaydırılması nedeniyle, 25.000'e inmiş, mütarekeden sonra mevcudu 9.000'e düşmüştür. Rumların, Kasım 1918'de yaptıkları taşkınlıklardan sonra İzmir'deki polis ve jandarma birliklerinin sayısı artırılmaya çalışılmıştır. Jandarma kuvvetinin yeniden yapılandırılması ve eğitilmesi için İzmir'e getirilen Fransız uzmanların önerisi ile İzmir yakınlarındaki Seydiköy'de bir jandarma eğitim merkezi kurulmuştur. Jandarmaların maaşlarına zam yapan Ahmet İzzet Bey, 1919 Mart ayı sonlarında halktan 1.000 kuruş maaşla bir jandarma alayı oluşturmaya çalışmış ancak jandarma kadrosundaki açığı dolduramamıştır³⁶. *"Milliyet farkı gözetmeksizin iyi buylu gönüllülerin jandarma kütüğüne kaydını ve harp esnasında vazgeçilmiş olan köylü karakol (silahlı köylüler) sistemini yeniden tesis etme girişimleri"* başarısız olmuştur³⁷. Aydın Vilayetine gönderilen Heyet-i Nasiha'da görev yapan Ali Rıza Paşanın, asayişin sağlanması ile ilgili olarak kaleme aldığı mektubu görüşen Meclis-i Vükela, arazi ve emlak sahiplerinin eşkıya taarruzundan korunması maksadıyla önerilen teklifleri yerinde bulmuş, işgale karşı dolaylı yünden bir çare olur umuduyla, jandarma kadrosunun tamamlanması ve maaşlarının artırılması yönünde karar almıştır³⁸. Jandarma kuvvetlerinin eksik olması, yeni işe alınan güvenlik güçlerinin de genelde genç ve tecrübesiz olması, asayişin sağlanmasını engellemiştir.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, Paris'te düzenlenen Barış Konferansına bir heyet gönderilmesi için Sadrazam Tevfik Paşaya müracaat

³³ İsmail Ediz, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919-1922)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s.138.

³⁴ Berber, *Yeni Onbinlerin...*, s.66.

³⁵ BOA., DH.ŞRF., 624/7.

³⁶ Berber, *Sancılı Yıllar...*, s.77; Ediz, *a.g.t.*, s.45.

³⁷ Gotthard Jeaschke, *Türk Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, TTK Yayını, 1986, s.66.

³⁸ M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, Birinci Kitap*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1959, s.91-92.

etmiştir. Tevfık Paşa teklife sıcak bakmış, İkdâm Gazetesi sahibi Ahmet Cevdet ile diplomat Ragıp Beyin, Paris'e gidecek heyete dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır. Konu, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti tarafından 17-19 Mart 1919 tarihleri arasında yapılan kongrede gündeme gelmiş, Paris'e gidecek heyete Moralı zade Nail Bey ile Uşakî zade Muammer Bey de ilave edilmiştir. Kongre, "*Garbî Anadolu Abalı Heyeti*"³⁹ olarak Paris'e gidecek dört kişinin yol ve diğer masraflarının karşılanması için, 15.000 liralık bir ödeneği onaylamıştır. Damat Ferit Paşa tarafından 26 Mart 1919 tarihinde Ahmet İzzet Bey'e gönderilen yazıda, heyetin Avrupa'ya gidebilmesi için gerekli paranın Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti tarafından bir an evvel toplanıp, valilik kanalı üzerinden İstanbul'a gönderilmesi için Cemiyete talimat vermesi istenmiştir. Ahmet İzzet Bey, heyete ve Müdafaa-i Hukuk Osmaniye Cemiyetine ilişkin olumsuz tutumunu sürdürmüş, 3 Nisan 1919 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası İzmir teşkilatı tarafında kaleme alınan ve kendisinin de aynı görüşte olduğunu belirttiği bir yazıyı İstanbul'a göndermiştir. Yazıda, Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti faaliyetlerinin şüpheli görüldüğü, Cemiyetin amacının bir "*İttihatçı Cumhuriyet*" kurmak olduğu, İtalya'yı destekleyen bir tutum içine girdiği, daha önce yönetim kuruluna giren Hürriyet ve İtilaf Fırkası temsilcilerinin Cemiyetten ayrıldığı, mevcut şartlarda istenen paranın toplanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Verilen cevapta ise, böyle bir heyetin Paris'e gönderilmesinin ülke menfaati açısından önemli olduğu, eğer heyetteki kişiler şüpheli bulunuyorsa yerine yenilerinin seçilerek gönderilmesi istenmiştir⁴⁰.

152

Vali beyin olumsuz tavrı nedeniyle Müdafaa-i Hukuk-u Osmani Cemiyeti faaliyetlerine İstanbul'da devam etmeye karar vermiş, Genel Sekreter Cami Bey, Moralı zade Halit Beyi yerine vekil bırakarak, İzmir'den ayrılmıştır. Eski mebuslardan İlhami Beyin başkanlığındaki bir heyetin Cemiyetin İstanbul'daki merkezini ziyareti sırasında, Cemiyet adına Aydın, Denizli, Nazilli bölgelerinden toplanan 10.000 liranın, genel merkeze iletmesi için, vali beye teslim edildiği ifade edilmiştir. Cemiyet, Dahiliye Nezaretine müracaat ederek paranın kendilerine iletmesini istemiştir. Türk Dünyası gazetesinde yer alan "*Hırsızlık Var?*" başlıklı haberde, paranın iade edilmesi için Dahiliye Nezareti tarafından Aydın Valiliğine bir yazı gönderildiği, paranın akıbetinin Cemiyetin katib-i umumiliğini ve veznedarlığını yapan Cami ve Halid Beylerden aranması gerektiği şeklinde bir cevap geldiği nakledilmiştir. Haberin devamında İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından gönderilen bir açıklamaya da yer verilmiştir. Açıklamada, "*İzzet Beyin Cemiyete hiçbir santim teslim etmediği*" ifade edilerek hükümetin derhal harekete geçmesi istenmiştir⁴¹.

³⁹ Moralı, *a.g.e.*, s.14.

⁴⁰ Berber, *Sancı Yıllar...*, s.153-155.

⁴¹ *Türk Dünyası*, 16 Teşrinievvel (Ekim) 1919. İzzet Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 23 Ağustos 1919 tarihli cevabi yazıda, "*Ne Cemiyet tarafından toplanan paranın ne de*

23 Teşrinievvel 1919 tarihinde Türk Dünyası gazetesinde yayınlanan “İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Parası” başlıklı haberde, İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Katib-i Umumisi Cami Bey ile yapılan bir söyleşiye yer verilerek Cemiyetin talepleri aktarılmıştır. Söyleşinin devamında gazete tarafından şu açıklama eklenmiştir:

“Bizim bususi surette haber aldığımızı göre (dahiliye eski nazırı) Adil Bey o vakit validen sormuş, gelen cevapta bu paranın muhacirine sarf edildiği bildirilmiş. Bir birine uymayan sözler, karanlık işler. Görüldüğü halde Türklere merhameten hizmet ettiğini müftehirane söylemekten geri durmayan İzzet Beyin bu on bin lira işini ne suretle hal edeceği merak-ı caliptir. Bu para elde olmadığı için, İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yapacağı bir çok nâfi işlerde ve teşebbüslerde kolu bağlı oturmak, yahut her halde çalışma lüzumuna mebnî şuradan buradan biraz iane almak ıztırarında bulunuyor. Bir sü-i niyet koca bir millete ne kadar pahalıya oturuyor yarabbi?”⁴²

Valinin, tutum ve davranışları İzmir’de yaşayan gayrimüslimleri oldukça memnun etmiştir. Ahmet İzzet Bey göreve başladıktan sonra yaptığı konuşma: “Ben Yunan halkının temiz dostuyum. Onu yakından tanıdım. İki aydan fazla bir zaman Atina’da beraberlerinde yaşadım. Yunan halkı çok terbiyelidir. Osmanlı hükümdarlığındaki Yunanlıların sanatta ve yazılarındaki büyük terakilerine hayranım. Türklere aynı değerde olan bu unsura son derece ehemmiyet vermekteyim. Kardeşliğin tekrar iade edilmesi bususları için sükûneti ve garantiyi sağlamaya çalışacağım. Bu mücadelede bepinizin beni destekleyeceğinden ümit varım”⁴³, şeklindeki sözleri Hristiyan unsurlar arasında karşılık bulmuş, valinin otoritesini tanıyan ve saygı duyan Rum ve Ermeni metropolitleri, daha önce boykot ettikleri vilayet idare meclisi toplantılarına katılmaya karar verdikleri ifade etmişlerdir⁴⁴.

Anadolu ve Duygu Gazetelerinin haber alma gücü ve Türk halkından gördüğü ilgi, Metropolit Hristostomos’un hoşuna gitmemiş, gazeteleri Ahmet İzzet Beye şikâyet etmiştir. Ahmet İzzet Bey de gazetelerde olumsuz bir haber çıkmayacağına dair söz vermiş, İzmir’de yayınlanan Türkçe gazeteleri denetlemek için, İtilaf Devletleri subaylarından oluşan bir sansür heyeti kurulmasını sağlamıştır. Yunan hükümeti tarafından verilen tahsisatla çıkan Kosmos Gazetesi, yazdığı bir makalede Ahmet İzzet Beyin varlığından duyulan memnuniyeti gündeme getirmiştir. Bu haberi okuyucularına nakleden Duygu Gazetesi, aynı zamanda

sarfıyatının miktar-ı sahibini anlamaya imkân bulamadığını” ifade etmiştir. Bkz. BOA., DH.KMS., 55/23.

⁴² Türk Dünyası, 23 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

⁴³ Berber, Sancılı Yıllar..., s.172.

⁴⁴ Sabah, 30 Mart 1919.

Paskalya günü Ahmet İzzet Beyin Yunan kumandaniyla yumurta tokuşturduğunu da ilave ederek, tepkisini dile getirmiştir⁴⁵.

Türk Dünyası Gazetesi, İzzet Beyin paskalya nedeniyle gerçekleştirdiği ziyaretin, Venizelos'un propagandasına alet olduğunu belirtilerek şunlar ifade etmiştir:

“... Paskalya yortuları münasebetiyle tebrike giden İzzet Beyi Yunan mümessil-i siyasi ve askerisi Mavrudis ve Metropolit Hristostomos aralarına alıp yumurta kırdılar. İş bununla bitse iyi fakat hassas bir objektif bu merasimi derhal zapt etti. Bunu İzzet Bey görüyordu. Hususi bir posta o gün bu meclisin fotoğrafını Paris'e götürmek üzere yola çıkmıştı. Türklerin büyük memuru bile Yunanlılar ile kardeş olmuştu. Mezâkir fotoğraf, Venizelos için nasıl kıymetli bir vesika idi değil mi?”⁴⁶.

İzmir Valisi İzzet Beyin, Paskalyada Evinin Yanındaki Askeri Hastaneye Giderek Yunan Salib-i Ahmer'ini Ziyareti (Edouard Chapuisat, *Smyrna: The City of Smyrna Before the Destruction*, Athens: Livani Publishing Organisation, 1991, s.119.)

Anadolu Gazetesi, mart sonlarında aldığı bir haber üzerine Midilli'de on bin Yunan askerinin toplandığını ve bu askerlerin hedefinin İzmir olduğunu, hükümetin bu duruma dikkat etmesi gerektiğini ifade eden bir haber yayınlanmıştır. Ahmet İzzet Bey derhal harekete geçerek, müttefik devletlerin amacına, vaziyetine, hedef ve hareketlerine ait yayın yapmanın yasak olduğunu belirten bir emir

⁴⁵ Çukurova, a.g.t., s.35. “...Nisan ayındaki kırmızı yumurta paskalyasında, Vali İzzet ve Hristostomos galip İtilaf Devletler şerefine karşı karşıya vilayet makamında kırmızı yumurta tokuşturmuşlardı. Biz bu havadisatı vilayet kapusundan haber verdikten sonra, serbest içtihadıyla millete daima doğru yolu gösteren Anadolu Gazetesine yetiştirmiştik”. Bkz. İstikbal, 27 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

⁴⁶ “İzmir Valisi İzzet Beye Dair”, *Türk Dünyası*, 27 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

çıkartmış, bu emre itaat etmeyen gazetecilerin hapsedileceği, matbaalarının kapatılacağı, müdürlerinin tevkif edileceği belirtilmiştir⁴⁷. Nitekim, 12 Mayıs 1919 tarihinde Anadolu ve Duygu Gazetelerini kapatılmıştır.

Rumlar, başta Ahmet İzzet Beyin atanmasından büyük memnuniyet duysalar da bir müddet sonra onun hakkında bazı tereddütlere kapılmışlardır. Ahmet İzzet Beyin, kendisinden önce 17.Kolordu kumandanlığı bünyesinde oluşturulan sansür kurulunun 5 Nisan 1919'da Eleftheros ve 23 Nisan 1919'da Hrisus Eon, 26 Nisan 1919'da Kosmos Gazetelerini kapatmasına müdahale etmemesi, Yunan zırhlısı Averof'un İzmir'e geldiği 16 Nisan günü, gemiden çıkan sekiz kişilik bir deniz müfrezesinin devriye gezmesine, 17.Kolordu Komutan Vekili Miralay Süleyman Fethi Beyin müdahale ederek, bir daha aynı durum gerçekleşirse zor kullanılacağını bildirmesine karşı tepkisiz kalması, tereddütlerin artmasına neden olmuştur⁴⁸. Ancak bu tereddüt kısa sürmüş, İzmir'deki mülki idarenin yumuşak tutumundan umutlanan Rumlar, çalışmalarına hız vermişler, şehirde kurmuş oldukları izci teşkilatını aktif hale getirerek, Rumlar tarafından kurulması planlanan polis ve jandarma teşkilatına adam kazandırmaya çalışmışlardır.

Türkler ile Rumlar arasındaki çatışmaları önlemek, iki unsur arasında iş birliği ve dayanışmayı sağlamak amacıyla padişah tarafından Batı Anadolu'ya bir Nasihat Heyeti gönderilmiştir. Başkanlığını Şehzade Abdürrahim Efendinin yaptığı Heyet, 26 Nisan 1919 tarihinde İzmir'e gelmiş, halkının temsilcileri ile görüşmüştür. 29 Nisan 1919 tarihinde şehirden ayrılan Nasihat Heyetine İzmir halkı büyük bir ilgi gösterirken, Rum basını heyete sıcak bakmamış, tahrik edici yazılarını artırmıştır. İzmir'den gönderilen bir İngiliz raporunda Heyetin, Rumlardan ilgi görmediği ifade edilmiştir⁴⁹. Olaylar karşısında İngilizlerin desteğini almak, onlara da sorumluluk yüklemek isteyen İstanbul Hükümeti, Nasihat Heyetine İngiliz subayların da dâhil edilmesi için 5 Nisan 1919 tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir Richard Webb'e başvurmuş, ancak olumlu bir netice alamamıştır⁵⁰.

İzmir'in İşgali

Ahmet İzzet Bey, 8 Mayıs'ta atanmasına ilişkin fermanın Hükümet Konağı önünde okunduğu gün, Amiral Calthorpe'un siyasi temsilcisi James Morgan ile görüşmüştür. Görüşmede, Türkiye'nin bazı kısımlarının Yunanlılar tarafından işgal

⁴⁷ Çukurova, *a.g.t.*, s.35.

⁴⁸ Berber, *Yeni Onbinlerin...*, s.30-31.

⁴⁹ Mevlüt Çelebi, "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasîhası): 16 Nisan-18 Mayıs 1919", *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, Yıl:1990, Cilt:6, Sayı: 18, s.581, 583.

⁵⁰ Berber, *Sancılı Yıllar...*, s.172-173.

edileceğine dair haberler aldığını, eğer böyle bir durum söz konusu olursa karışıklıkların ortaya çıkacağına dair endişeleri olduğunu ifade etmiştir⁵¹.

James Morgan, İngiliz Amiralî Webb'e gönderdiği 12 Mayıs 1919 tarihli raporda, Ahmet İzzet Beyin kendisine, Osmanlı Devleti'nin ancak büyük devletlerin himayesi altında hayatını sürdürebileceğini, bazı bölgelerin Yunanistan tarafından işgal edilmesinden ve bunun yaratacağı tepkilerden çekindiğini, İttihatçıların hükümet tarafından güvenilir bulunmadığını, onların dışında da bölgeyi yönetebilecek kapasitede insanların bulunmamasından dolayı Türkiye'nin kendi kendini yönetemeyeceğini, İttihat ve Terakki'nin hâlâ çok etkili olduğunu ve varlığını sürdürebilecek maddî kaynakları bulunduğunu, bölgedeki kamu personeli üzerinde hala sözünün geçtiğini, memurların disiplin ve morallerinin oldukça bozuk olduğunu ifade ettiğini nakletmiştir⁵².

12 Mayıs 1919 günü, İzmir Körfezine Fransız, İngiliz, İtalyan ve Amerikan savaş gemileri giriş yapmıştır. Alemdar Gazetesinde yer alan haberde, “*Vilayetin siyaset-i dâbilyesini takviye*” etmek amacıyla Ahmet İzzet Beyin, donanma komutanlarını ziyaret ettiği, Amiral Bristol'ü ziyareti sırasında “*Kurdelelerle müzeyyen güzel bir sepet derununda İzmir'in turfanda mahsulâtından takdim ettiği*”, ifade edilmiştir⁵³.

Paris'te toplanan Barış Konferansında, İzmir ve civarının Yunanlılar tarafından işgal edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın alınmasında, İtalyanların bir oldubitti ile kente girmesinden endişe eden, askeri bir önlem olarak Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesi gerektiğini savunan ve bu doğrultuda Fransa ve ABD'yi ikna eden İngiltere etkili olmuştur.

14 Mayıs 1919 günü İslahat Gazetesinde yayınlanan röportajda Ahmet İzzet Bey, ortada dolaşan işgal haberleri konusunda şunları ifade etmiştir:

“*Muhabir: Beyefendi hazretleri, memleketimizin ahval-i siyasiye-i umumiyesi hakkında birçok şayiât işitiyoruz. Bunun ne derecede varit olup olmadığını anlamak için zat-ı devletlerine müracaata mecbur kaldık. Memleketimizin vaziyet-i siyasi-i hazır ve müstakbelesinde malumat-ı samilerini anlamaya müsaade buyurulur mu?*”

Vali—Sorduğunuz şeyler siyaset-i umumiye mütealliktir ki henüz Avrupa'nın bu babda mukarreratı malum değildir. Mamefih kuvveten zan ediyorum ki bu memleket halkını eyleyen endişeye sevk eden ahval, sulh konferansında zübura gelmeyecektir.

Yunanistan hükümetinin emel ve maksadı hakkındaki mütalaa-ı samileri nedir efendim?

Vali—Diğer bir takım rivayat ki, o da Yunanistan'ın emeline dairdir. Bu da sınıf eracıftan ibarettir. Yunan hükümeti hiçbir vakit düvel-i muazzezamanın ve bahusus İngiltere ve Fransa'nın terviç ve iltizam edemeyeceği bir şeye kıyam edemez. Bunun için

⁵¹ Tansel, a.g.e., s.180.

⁵² Ediz, a.g.t., s.44.

⁵³ Alemdar, 15 Mayıs 1919.

bir takım efsanelere aldanıp muzdarip olmak ve beyhude memlekette beyecanı uyandırmak vilayetin siyaset-i müttehizesine de muvafık değildir. Herkes kemâl-i vakar ve sükûnetle vazifesine devam eder ve Avrupa'nın netayic-i mukarreratına intizaren ber zamandan ziyade vilayeti teşkil eden anasır-ı muhtelif arasında vifak ve büsn-i âmîze bir kat daha itina eylerse: hem vilayetin vazifesini tesbil, hem de kendi vazife-i vataniyesini ifa etmiş olur"⁵⁴.

Islahat Gazetesine verilen beyanatla yalanlanan işgal haberlerinin doğru olduğu, günün ilk saatlerinde Amiral Calthorpe tarafından kendisine gönderilen nota ile anlaşılmıştır.

Amiral Calthorpe'nin Birinci Notası

13 Mayıs 1919 günü, öğleden sonra Iron Duke zırhlısı ile İzmir'e gelen İngiliz Akdeniz Filo Komutanı Amiral Calthorpe, vakit geçirmeden İtilaf Devletlerinin askeri temsilcileri ile görüşerek, İtilaf Devletleri askerleri tarafından, Foça, Karaburun, Kösten Adası ve Sancakkalesi'ndeki istihkamların işgal edilmesine karar vermiştir. Bu karar 14 Mayıs sabahı, saat 9'da İngiltere'nin İzmir konsolosu James Morgan tarafından Ahmet İzzet Beye, Albay Smith tarafından da 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşaya tebliğ edilmiştir⁵⁵.

4 maddelik notada, İtilaf Devletleri tarafından Mondros Ateşkes Antlaşmasının 7.maddesi gereğince, İzmir'in kale ve savunma mevzilerinin işgal edilmesine karar verildiği, kararın İstanbul'daki hükümete de tebliğ edildiği, işgalin 14 Mayıs günü öğleden sonra gerçekleşeceği, herhangi bir sıkıntı yaşanmaması için işgal edilecek yerlerdeki askerlere gerekli talimatların verilmesi gerektiği, şehirdeki İtilaf Devletlerine ait konsoloslukların güvenliğinin sağlanması için bir miktar askerin karaya çıkartılacağı bildirilmiştir⁵⁶.

Ahmet İzzet Bey, işgal sonrasında kaleme aldığı raporda, 14 Mayıs 1919 Çarşamba sabahı İngiliz temsilcisi James Morgan ve Albay Smith tarafından notanın kendisine iletildiğini, istihkamların işgaline ilişkin önceden bir istihbarat almadığı için kısa süre bir şaşkınlık geçirdiğini, notayı protesto ettiğini, hemen 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa ile Erkan-ı Harbiye Reisi Abdülhamit Beyi yanına çağırarak notanın içeriği hakkında bilgilendirdiğini ve ayrıca yapılması gerekenleri resmi bir yazı ile de kendilerine ilettiğini ifade etmiştir⁵⁷.

⁵⁴ Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1989, s.235-236.

⁵⁵ Berber, *Sancılı Yıllar...*, s.213.

⁵⁶ BOA. DH.İUM, E-51/72.

⁵⁷ Karayaman, "*İzmir Valisi İzzet Beyin Kaleminden İzmir'in İşgali...*(2007)", s.7-8.

Saat 11.00'de aynı notayı İngiliz Amirali Sir Richard Webb, İstanbul'da Sadrazam Damat Ferit Paşaya sunmuştur. Notada, tabyaların işgal edileceği bildirilmiş, İzmir'in işgali hakkında bilgi verilmemiştir⁵⁸.

Aynı gün, önce İngiliz Iron Duke zırhlısının bir motorundan, daha sonra ise limandaki diğer müttefik devletlere ait gemilerden, silahlı deniz piyadeleri Kordonboyu'na çıkarak konsolosluk, banka ve postanelerini kontrol altına almışlardır.

14 Mayıs 1919 sabahı Rumların arabalarla Punta semtinde toplanmaları, körfezin girişindeki Yenikale'nin işgal edildiği, yarın da İzmir'in işgal edileceğine dair haberlerin yayılması, Müslüman halkta büyük bir tedirginlik yaratmıştır. Konak'taki Askeri Kırathanede bulunan ve şehrin Yunanlılar tarafından işgal edileceğine dair dedikoduları duyan bir grup, içinden beş kişilik bir heyet seçerek Ahmet İzzet Bey'e gidip ondan bilgi istemiştir. Geri dönen heyet, vali bey ile görüştiklerini, söylentilerin asılsız olduğunu, sadece limanın işgalinin söz konusu olduğunu, gerek vali beyin gerekse kolordu komutanının kendilerine güvence verdiğini, konuyla ilgili bir beyanname yayınlanacağını ifade etmiştir⁵⁹.

Haydar Rüştü Öktem, hatıralarında olay hakkında şunları ifade etmiştir: *"Dört gözle beyannameyi bekliyorduk. Nihayet o beyanname bir saat sonra öğle üzeri çıktı. Okuduk: beynimizden yıldırımla vurulmuşa döndük. Çünkü beyanname Yenikale'nin Mütelifin kuvvetleri tarafından işgal edildiğini ifade ediyordu. Demek ki verilen teminat, kapkara bir haberden başka bir şey değildi!"*⁶⁰.

Ali Nadir Paşa, kendisine verilen nota ve içeriğini telgrafla Harbiye Nazırı Şakir Paşaya bildirmiştir. Konuyu, hükümet veya Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti ile istişare etmeye bile gerek görmeyen Şakir Paşa, *"İşgal vukuuna dair Bab-ı Âliye verilmiş bir malumat yoktur. Amiralin bu teklifi, mütareke şartları hükümleri icabından olmakla muvafakat edilmesi lüzum-u tabiidir"*⁶¹, şeklinde bir cevap vermiştir. Ali Nadir Paşanın, istihkâmların işgal edilmesinin Yunan işgalinin habercisi olduğuna dair dedikoduları aktarması üzerine Şakir Paşa, *"Bu gibi şayialara ehemmiyet vermeyiniz"*, diye cevap vermiştir⁶². Bunun üzerine notada adı geçen mevzilerin işgali sırasında bir fenalığa meydan verilmemesi için, işgal müfrezelerine katılması istenen Osmanlı

⁵⁸ Gotthard Jaeschke, "İngiliz Belgeleri Işığında Yunanlıların İzmir Çıkartması", *Belleten*, Ekim 1968, Cilt:32, Sayı:128, s.570.

⁵⁹ Erdem, a.g.e., s.166.

⁶⁰ Haydar Rüştü Öktem, *Mütareke ve İşgal Anıları*, Hazırlayan: Zeki Arkan, Ankara, TTK Yayını, 1991, s.73. Ancak burada bahsedilen beyanname ile ilgili elimizde başka bir bilgi yoktur. Ahmet İzzet Beyin, ertesi günü çıkacak gazetelere bile *"Böyle bir işgal yoktur"* diye beyanat verirken, 14 Mayıs günü öğle saatlerinde Yeni Kale'nin işgal edildiğini bildiren bir beyanname yayınlaması mantıklı gelmemektedir.

⁶¹ *Türk İstiklal Harbi*, II. Cilt, Batı Cephesi, 1.Kısım, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.35.

⁶² *Türk İstiklal Harbi...*, s.35.

subayları, öğle üzeri saat 12'de, Iron Duke gemisine gönderilmiş ve bu mevkilerdeki Osmanlı kıtalarına, karşı koymamaları emredilmiştir.

Ahmet İzzet Bey, gelen notanın içeriğini sadarete bildirmiş ve nasıl bir politika izleneceği konusunda talimat istemiş, telgraf başında beklediğini bildirmiştir⁶³. Akşam saat 8'de konuşmak üzere kendisine randevu verilmiştir. Akşamüzeri telgraf başında saatlerce beklediği halde, Damat Ferit Paşadan bir cevap gelmemiş, bu kadar önemli bir meselede Ahmet İzzet Bey talimatsız bırakılmıştır⁶⁴.

Ahmet İzzet Bey, notanın içeriği hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak amacıyla önce İngiltere Konsolosu Mösyö James Morgan ile daha sonra da Amiral Calthorpe ile görüşmüştür⁶⁵. Saat:15'de Iron Duke zırhlısına giden Ahmet İzzet Bey, bir buçuk saat süren görüşmeyi şöyle nakletmektedir:

“Amiral Calthorpe, beni büyük bir nezaket ve hürmetle kabul etti. Esna-ı mülakatımızda James Morgan da hazır idi. Kendiliğinden bana sabahki notanın mahiyeti ve şümulü hakkında izabatta bulundu. Bana, Paris'ten bu akşam bir telgraf intizar etmekte olduğunu ve bunun İzmir şehrinin işgal-i askerîye tahtına alınacağına dair bu dabilini söylediler. Bu işgalin kimin tarafından vuku bulacağı hakkında sualime de, ihtimal ki Yunan askeri tarafından vaki olacaktır, dedi. Bu sözünü duyunca beynimden vurulmuşa döndüm. Ve galiba ağlamaya da başladım, aman amiral bu nasıl şey dedim. Ben ne yapayım, Paris kararı dedi. Peki Amiral Paris'in kararından bu derece adalete münâfi ve tatbik-i mecal bir karar sadır olmalı mı?, dedim. Ben bir askerim böyle münakaşa edemem dedi. Ona, münakaşa etmeye ben de hâdim değilim, fakat bunun, bu memlekete irad edeceği zararı ve husule getireceği felaketleri söylemeden doğrusu olamaz dedim ve vakia biz, sizlere harp ilan etmekle cinayet ika' etmiş olan ve bu gün de cezasını çekmek merkeindeyiz, fakat bu ceza makul bir surette olmalıdır. Bu tedbir, bu memleketin felaketine mucib olacaktır. Mümkün ise bu işgalin Yunana hasredilmemesini rica edeceğim dedim, bu benim vazifem haricidir. Katiyen müdahale

⁶³ BOA., DH.EUM.AYŞ., 8/29.

⁶⁴ Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt:6, Sabah Kitapçılık Yayını, İstanbul, 1997, s.40. Sina Akşın tarafından kaleme alınan eserde, İngiliz arşiv belgeleri kaynak gösterilerek, Amiral Webb'in saat:11'deki notasından sonra, Damat Ferit Paşanın 14.15'de Ahmet İzzet Bey'e bir telgraf çekerek, Amiral Calthorpe'nin talimatlarına uygun hareket edilmesi ve İzmir civarında tabyaların müttefik kuvvetlere bırakılması yönünde bir telgraf çektiği ifade edilmekle birlikte, akşam saat:22.00'de gelen ikinci notadan sonra vali beye İstanbul'dan bir talimat gelmediği ifade edilmektedir. Bkz. Akşın, a.g.e., s.275-276. Gotthard Jaeschke'nin çalışmasında ise, ikinci notadan sonra Ahmet İzzet Beyin Sadrazam Damat Ferit'e ulaştığı ve ondan “*Meclis-i Vükela'dan bir karar almadıkça bir tavsiyede bulunamayacağı*”, şeklinde bir cevap aldığı belirtilmektedir. Bkz. Jaeschke, a.g.m., s.572.

⁶⁵ *Ahenk*, 15 Mayıs 1919.

*edemem, bu bir ilhak değildir, sırf işgal-i askeriyedir. Binaenaleyh bundan o kadar meyas olmak icap etmez, dedi*⁶⁶.

Amiral Calthorpe ile görüşmeden sonra Hükümet Konağına geri dönen Ahmet İzzet Bey, endişeli bir şekilde bekleyen halka, ilhakın söz konusu olmadığını, durumun geçici askeri bir işgalden ibaret olduğunu, hükümetin ülkenin haklarını ve Müslümanların çıkarlarını savunmak için gerekli tedbirleri almaya başladığından emin olmaları gerektiğini belirterek, dağılmalarını istemiştir. Odasında bekleyen Belediye Başkanı Hasan Paşa, Müftü Rahmetullah Efendi, Ahenk Gazetesi Sahibi Nazmi, Mevlevi Şeyhi Nuri Efendi, Tokadizade Şekip ve diğer ileri gelenlere de benzer şeyler söyleyerek edindiği bilginin, notanın içeriğinden başka bir şey olmadığını, bu işgalin Paris Konferansının bir sonucu olduğunu ifade ederek, “*Telaş etmeyiniz! Sabır ve sükûnetle Paris Sulh Konferansının adil kararlarının sonucunu bekleyelim!*”, diye hitap etmiştir⁶⁷. Hükümet konağında bulunan para ve muhasebe evraklarının sevki için muhafız talep eden maliye müfettişi Muvaffık Beyi “*Abaliyi galeyana teşvik ediyor diyerek*” azarlamıştır⁶⁸.

Ahmet İzzet Beyin, işgal karşısında yapılacak taşkınlıkların ülkeye zarar vereceğini, asayiş ve düzenin sağlanmasının önemli olduğunu dile getirmesi üzerine, İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi beyaz sakalını işaret ederek, Vali Bey bu, kanımla kırmızıya boyanabilir. Fakat alımda Yunan alçağını sükûnet ve tevekkülle karşılamış olmanın karası olduğu halde huzur-ı ilahiye çıkamam, diye bağırması ve toplantıyı terk etmiştir⁶⁹. Vali bey, ziyaretine gelen heyetin, tepkilerini aktarmak ve işgal kararının değiştirilmesini talep etmek üzere, Amiral Calthorpe ve temsilcileri ile görüşme isteklerine izin vermiştir⁷⁰.

Ahmet İzzet Bey, polis ve jandarma amirlerini yanına çağırarak şehirde asayiş ve emniyetin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Daha sonra da, “*Müftü-i belde ile belediye reislerine birer teskere yazıp, öyle rivayet vâri olduğu gibi katıyen memleketin ilhaka mevzu-i bahs bile olmadığını ve meselenin bir işgal-i muvakkat-ı askeriyeden*

⁶⁶ BOA., DH.İUM., E.,66/12; Karayaman, “*İzmir Valisi İzzet Beyin Kaleminden İzmir’in İşgali... (2007)*”, s.8. Görüşmenin Amiral Calthorpe tarafından aktarımı için bkz. M. Şevki Yazman, “İzmir Faciası”, *Dünya Gazetesi*, 19 Mayıs 1968, Tefrika No:5.

⁶⁷ Öklem, a.g.e., s.141.

⁶⁸ *Vakit*, 21 Mayıs 1919. Vakit Gazetesinde yer alan 7 Ekim 1919 tarihli bir haberde, işgal sırasında maliye müfettişi Muvaffak Bey tarafından posta, rüsumat ve defterdarlık veznelerinde mevcut paranın derhal İstanbul’a gönderilmesi için teşebbüse geçildiği ancak Ahmet İzzet Beyin bunu hıyanet-i vataniye şeklinde göstererek, Müfettiş Muvaffak Beyin tutuklanması için Meclis-i Vükeladan karar istediği ifade edilmiştir. Bkz. Öztoprak, a.g.m., s.42.

⁶⁹ Recep Çelik, *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2017, s.66.

⁷⁰ Selçuk Ural-Mehmet Okur, “Vali İzzet Beyin Kaleminden İzmir’in İşgali”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Erzurum 2001, s.269.

ibaret bulunduğunu ve binaenaleyh işi efram edip tehecçiyata düşmek münasip olmayacağını ihzar ve mucibince ahali-i Müslimiyei teskin ve teselli etmeleri lüzumunu ihzar"⁷¹ etmiştir.

Türk Ocağı'nda bir araya gelen gençler, içlerinden temsilciler seçerek Vali bey ile görüşmeye çalışmışlardır. Halkın ve özellikle gençlerin bu işe karışmasından son derece rahatsız olan Vali, heyeti soğuk bir şekilde karşılamış, "*Her şeyi Damat Ferit Paşaya bildirdim, cevap bekliyorum*", diyerek gençleri başından savmaya çalışmıştır. Ahmet İzzet Beyin cevapları, heyeti tatmin etmemiştir. Türk Ocağı'ndaki toplantıdan ayrılanların da iştirakiyle daha kalabalık bir kitle, Mekteb-i Sultani'de tekrar bir araya gelmiştir. Toplantıya sadece gençler değil, memurlar, sivil kıyafetler içinde subaylar ve bazı kamu görevlileri de katılmıştır. Aralarında yeni ve daha etkili bir heyet seçerek Ahmet İzzet Beyin huzuruna tekrar çıkmışlardır. Ahmet İzzet Bey, "*İşgal haberi doğrudur, lakin işgal hakkında Babıali'den bir emir almadım. Ama müttefik devletlerden bu konuda bir yazı geldi. İşgal sırasında yapılacak aşırılıklar ve taşkınlıklar memlekete zarar verebilir, kan dökülebilir. Bu nedenle sükûnetimizi muhafaza edelim*", diye hitap etmiştir⁷².

Maşatlık olarak bilinen Konak'taki Yahudi Mezarlığında toplanan Türkler, işgali protesto etmeye, şehirde çoğunluğun Türklere ait olduğunu göstermeye ve halkı bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Maşatlık'ta miting devam ettiği sırada, terhis edilmiş yedek subayların da yönlendirmesiyle kalabalık bir grup, polis karakolundaki silah deposuna saldırarak kapıları kırmış, silah ve cephaneleri almış, askeri hapishanede siyasi sebeplerden dolayı tutuklu bulunanları tahliye etmiştir. İzmir Hapishanesi Müdürü Binbaşı Mario Carossini'nin de müsamahası sayesinde, hapishanede kalan Türk mahkûmlar da sabaha karşı hapishane kapılarını kırarak dışarı çıkmışlardır⁷³.

Mitingde alınan kararlar ülkenin bütün vilayet, sancak, kaza ve nahiye belediye başkanlıklarına telgrafla bildirilmiştir. 14 Mayıs akşamı, Türk Ocağı'nda İlhak-ı Redd Heyet-i Milliyesi imzasıyla hazırlanan ve telgrafla bütün kazalara gönderilen metinde şu ifadeler yer almıştır:

"Bil'umum vilayet, sancak, kaza, nahiye belediye riyasetlerine

İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülbakatı kâmilten ayak ve beyecanda İzmir son ve tarihi gününü yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingle, telgrafla her yere başvurunuz ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız. Vakar ve sükûnetinizi son derece muhafaza ederek kimsenin incinmemesine itina ve dikkat ediniz.14.05.1919

⁷¹ BO.A., DH.İUM., E.66/12.

⁷² Bayar, a.g.e., Cilt:5, s.40; Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara, TTK Yayını, 1990, s.11-12; Erdeha, a.g.e., s.395.

⁷³ Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922, Cilt: I*, Ankara, TTK Yayını, 1998, s.7; Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, Genişletilmiş İkinci Baskı, 2011, s.123.

*İlhak-ı Redd Heyet-i Millîyesi*⁷⁴.

Telgraf, kazalarda endişeye neden olmuş, gece yarısı Manisa Mutasarrıflığı tarafından gönderilen ve gelişmeler hakkında bilgi isteyen telgrafa Ahmet İzzet Bey tarafından verilen cevapta şunlar ifade edilmiştir:

“Makine başında keşide ettiğiniz telgrafı aldım. Hadise, bu gün İtilaf Devletleri adına İzmir’de bulunan Amiral Caltrop’un İzmir ve civarındaki kale ve istibkâmların İtilaf Devletleri askerleri tarafından işgali hakkında verilen notadan ibarettir. İzmir’in Yunan’a verildiğine dair resmi bir nota yoktur. Yalnız askeri işgal mevzu bahisdir. Abalinin meşru ve millî hukukunu müdafaaya her zaman hakkı vardır. Bu babda edna tazyikata tabi tutulamayacağı aşikâr olmakla beraber, ahval-i hazıranın vahametine ve ahali-i İslamiye tarafından yapılacak fiili bir gûna hareketin kendileri ve müdafaâ ettikleri millî hukuk ve menfaati için gayet büyük mazarrat tevhit edeceğine nazaran, tezahürat-ı vakıalarında vakar ve sükûnetten ayrılmamak ve ahvalin tavazzuhuna intizarla fazla tebeyyücate kapılmamak hususunun lazım gelenlere ihtarı ve asayişin tatarruk ve halelden vikayesi himem-i mahsusalarına mevdudur”⁷⁵.

Amiral Calthorpe’nin İkinci Notası

Saat:22.00’a doğru James Morgan ile Albay Smith, Amiral Calthorpe’nin ikinci notasını Vali Ahmet İzzet Bey’e tebliğ etmişlerdir. Altı maddeden oluşan bu notada, sulh anlaşmasının 7. maddesi gereğince İzmir’in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesine karar verildiği, kararın İstanbul Hükümetine bildirildiği, yarın saat 7’de çıkarmanın başlayacağı, her hangi bir tatsızlığa meydan vermemek için Türk askerlerinin kışlarından çıkmaması gerektiği, haberleşmenin kontrol altına alınması için İngiliz birliklerinin telgrafhaneyi kontrol altına alacağı belirtilerek Vali beyden elindeki bütün imkânları kullanarak sükûneti muhafaza etmesi istenmiştir. *“Limanda kuvvetli müttefik donanmasının bulunmasının, teskin edici bir tesir icra edeceğine”* olan inancın altı çizilerek, Türk tarafına bir gözdağı verilmiştir⁷⁶.

Mevcut gelişmeler, Türkler arasında büyük bir üzüntü ve öfkeye neden olmuştur. İtilaf Devletlerinin notasını vali ve komutana ulaştıran James Morgan ve Albay Smith’in çevresini saran bir grup Türk, tepkilerini dile getirmiştir. Bir Türk genci, temsilcilere İngilizce olarak: Türk Milletinin büyük bir millet olduğunu, şu an sessiz dursa da büyük bir direniş için hazırlandığını, belki büyük bir devletin idaresini kabul edebileceğini ama Yunan işgalini asla kabul etmeyeceğini belirterek

⁷⁴ Ahmet İzzet Bey, başta telgrafın çekilmesine müsaade etmemiş, daha sonra da *“Vakar ve sükûnetinizi son derece muhafaza ederek...”* diye başlayan cümleyi ekleterek çekilmesine izin vermiştir. Bkz. Çukurova, a.g.t., s.91.

⁷⁵ Kaygusuz, a.g.e., s.158.

⁷⁶ BOA., DH.İ.UM.EK., 51/72; BOA., DH.İ.UM.EK., 51/78. Jaeschke, a.g.m., s.571-572.

“Ölmedik, bir takım karışıklıklar olacak. Biz, ölebiliriz, fakat başkaları da beraber ölecektir”⁷⁷, diye hitap etmiştir.

James Morgan ve Albay Smith cevaben, görevlerinin İtilaf Devletleri tarafından alınan ve şehrin Yunan askerleri tarafından işgalini öngören kararı iletmek olduğunu, ancak Yunan ilhakına dair bir hüküm içermediğini belirterek halkı teskin etmeye çalışmışlardır.

Ahmet İzzet Bey, ikinci notadan sonraki gelişmeleri şu sözlerle aktarmaktadır:

“Derhal Ali Nadir Paşa ve onun kurmay başkanını çağırttım. Onlara bu kez de Sayın James Morgan ve Yüzbaşı Smith'in buzurunda notanın içeriğini ilettim ve ayrıca yazıyla da bildirdim. Sayın J. Morgan'a İzmirliğin yabancıların yaptıkları gösterilere karşı çok hassas olduğunu, bunun en canlı örneğinin Averof gibi basit bir geminin limana gelmesi sırasında yaşandığını hatırlatarak, yarın Yunan ordusunun gemiden indiklerini gördüklerinde galeyana gelecekleri kesindir. Güvenliği tehlikeye düşürmemek için Amiralden, Yunan askerleri karaya çıkarken onların tutumlarını gözlemek ve balkın moral gücünü muhafaza etmek amacıyla müttefik gemilerinden emrime teçhizatlı iki ile üç yüz tayfadan oluşan bir müfreze tahsis edilmesini talep ettiğimi, söyledim. Sayın J. Morgan ile Smith, isteğimin bakılığını ve isabetli oluşunu onaylayarak, bunu derhal Amirale iletme söz vererek yanımdan ayrıldılar. Gerçekten bir saat sonra Sayın Morgan tarafından Amirale isteğimi ilettiklerini, fakat Amiralin bunu kabul etmediğini bildiren bir mektup aldım. Sayın Morgan bana Amiralin, şahsi güvenimi kazanmış olan subaylarca komuta edilen askeri devriyelerin tüm Müslüman mahallelerinde dolaştırılmasına izin verdiğini de yazıyordu. Yeniden Ali Nadir Paşayı çağırdım. Ona güvenli subaylarca komuta edilen müfrezelerin Müslüman mahallelerine ulaştırmasını bildirdim. Ona, hem yazılı hem de sözlü olarak, devriyelerin özellikle Yunan ordusuyla çatışmaya müsaade etmemesini yeniden emrettim”⁷⁸.

Ahmet İzzet Bey, şehirde asayişin sağlanması için İtilaf Devletleri askerlerinden oluşacak müfrezelerin şehirde devriye gezdirilmesi yönündeki isteğini 19 Mayıs 1919 tarihinde gönderdiği bir yazı ile tekrar etmiş, ancak olumlu bir netice alamamıştır⁷⁹. Benzer bir girişim 23 Mart 1919 tarihinde Sadrazam Damat Ferit tarafından İngiliz Müsteşar Hohler'e de yapılmış, Aydın vilayetinde asayişin sağlanması için İngiliz hükümetinin Mondros Mütarekesinin 7.maddesi gereğince

⁷⁷ Jeaschke, a.g.e., s.79.

⁷⁸ Ural-Okur, a.g.m. s.270.

⁷⁹ BOA., DH. İ.U.M.EK., 52/11. Fahrettin Altay, çıkartma birliklerine İtilaf Devletleri askerlerinin de dahil edilmesi teklifini Ali Nadir Paşanın da yaptığını, notayı alınca şiddetli protestoda bulunduğu, Harbiye Nezaretinden emir almak için harekete geçtiğini, Amiral Calthorpe'ye, karaya asker çıkartıldığı takdirde hiç olmazsa her devriye kolunun başında bir İngiliz askeri bulunmasını teklif ettiğini ancak kabul edilmediğini ifade etmektedir. Bkz. Fahrettin Altay, “İzmir Faciasının Muhakemesi”, *Belleten*, C.23, S.89, Ankara, 1959, s.143, 147.

ilgili yerlere karakollar yerleştirmesi, bu karakollarda İngiliz ve Türk subayların görev yapması, içerisinde İngiliz subayların da bulunduğu bir Türk tümeninin bölgeye gönderilmesi, eğer bu gerçekleşmezse İtilaf Devletlerine mensup askerlerden oluşacak karma bir birliğin bölgeye gönderilmesi konusundaki kararın İngiltere'ye bırakılması önerilmiştir. Öneri, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali durumunda İngilizleri zora sokacağı için reddedilmiştir⁸⁰. İstanbul hükümetinin İngiltere'yi işin içine çekerek Rumları/Yunanlıları frenlemeye çalışma, Batı Anadolu'da Türklerin Hristiyanları katlettiği dedikodularını önleme, işgal bölgesinde yaşanacaklara İngilizlere de pay çıkarma politikasının bir uzantısı olan tekliflerin kabul edilmemesinde İngilizlerin, İtalyan ve Yunan devriyeleri arasında olası bir çatışmadan kaçınması etkili olmuştur. Ayrıca İngilizler, bütün sorumluluğu Yunanlıların üzerine yıkarak, sorumluluk almak istememişlerdir. Bu nedenle, İzmir'in işgali sonrasında İtalyan Caio Duilio gemisi süvarisinin, Yunan birliklerinin yerine karaya müttefik birliklerinin çıkartılması teklifi de İngilizler tarafından reddedilmiştir⁸¹.

Ahmet İzzet Bey, bir yandan İzmir'in İngilizler tarafından işgalini sağlayarak Yunan emellerini frenlemeye çalışırken diğer yandan da olası bir İtalyan işgalini önlemeye çalışmış, İtalyanlarla ilişkilerini mesafeli tutmuştur. O günlerde Manisa'dan gelen bir heyete İtalyan askerlerinin Rodos Adasında gemilerde bekletildiğini, eğer şehri İtalyanlar işgal ederse onları kovmanın çok zor olacağını, İtalyanlar yerine, “*Zararsız Yunanlıların*” işgal etmesinin daha iyi olacağını zira Yunanlıları kovmanın daha kolay olacağını ifade etmiştir⁸².

Ahmet İzzet Bey, 14/15 Mayıs 1919 geces, Köylü Gazetesine verdiği bir tektepte: “*Bazı bedbahtlar, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği tarzında şayialar çıkarmışlardır, yalandır. Tekzip edilir*”, ifadeleriyle, işgali gizleme gayretlerini sürdürmüştür. Bu tebliğ, 15 Mayıs sabahı Yunan komutanının “*İşgal beyannamesi*” ile birlikte okunmuştur⁸³.

Vakit Gazetesi yazarlarından Mehmet Asım, “*Milletin Matemî*” başlıklı yazısında, Köylü Gazetesinde yer alan beyanatı, “*En nazik bir zamanda bütün*

⁸⁰ Akşin, a.g.e., s.263-264.

⁸¹ Çelebi, a.g.e., s.101. İtilaf Devletleri tarafından kurulan ve Yunan işgali sonrasında Batı Anadolu'da incelemelerde bulunan ABD temsilcisi Yüksek Komiseri Mark Lambert Bristol başkanlığındaki heyet tarafından 12 Ekim 1919 tarihinde açıklanan raporda, Yunan işgalinin haklı, pratik ve ahlaki bir geçerliliği olmadığı belirtildikten sonra, asayişin sağlanması için Türk Hükümetine mensup jandarma kuvvetlerinin müttefik subayların emir ve komutasına verilmesi, asayiş sağlandıktan sonra da uygulamadan vazgeçilmesi önerilmiştir. Bkz. Resul Yavuz, “Batı Anadolu'da Yunan İşgalinin Etkilerini Araştırmak için Kurulan Tahkikat Komisyonu ve Faaliyetleri”, *Türk İngiliz İlişkileri Dergisi*, Cilt: 2, No. 1, Ocak 2021, s. 78-79.

⁸² Çelebi, a.g.e., s.119. BOA., DH. ŞRF., 625/155.

⁸³ *Türk İstiklal Harbi...*, s.40. Berber, *Sancılı Yıllar...*, s.220.

Anadolu'nun ukde-i hayatîyesini teşkil eden bir mevkiin idaresi başında bulunan bir adamın aczine, zaafına, bir hatve ilerisini bile görmeye mâni olan basiretsizliğine bundan daha vazîh bir delil olamazdı", sözleriyle sert bir şekilde eleştirmiştir⁸⁴.

Ahmet İzzet Bey, sabaha karşı İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto eden bir nota kaleme alarak, James Morgan vasıtasıyla Amiral Calthorpe'ye iletmıştır. Notada şunlar ifade edilmiştir:

*"Bana gönderdiğiniz iki notayı aldım. İlkinde Mütarekenin 7. maddesi gereğince İtilaf güçlerinden müteşekkül bir birlik tarafından İzmir'in işgal edileceğini bildiriyordunuz. Ben de mütareke gereğince işgalin yapılacağını ve geçici olduğunu hükümete bildirerek onlardan bilgi istedim. Morgan ve Smith'e olup bitenler neticesindeki mecburiyetimi dile getirdim ve ne isteniyorsa yapacağımı belirttim. Daha sonra hükümetimden gelen haber doğrultusunda işgalin 7. maddeye göre gerçekleştirileceğinden ve geçici bir karakter taşıyacağından dolayı işgale karşı çıkmadım. Hükümetim, benim düşüncemi destekliyordu. Ama akşam 9:30'da Morgan bana ikinci notayı getirdi. Bu notada 7. madde gereğince İzmir'in Yunan güçleri tarafından işgal edileceğini söylüyor ve bana gerekli tedbirleri almam konusunda tavsiyede bulunuyorsunuz. Mütareke şartlarında İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğine dair bir madde olmadığından dolayı bu özel durumu Damat Ferit Paşaya bildirdim ve kendilerinden konuyla ilgili bilgi ve onay istedim. Fakat şu saate kadar (05.30) hükümetten herhangi bir emir, onay veya bilgi almadım. Bu nedenle sizi ikinci notanın içeriğinden dolayı protesto ettiğimi üzüntüyle bildiririm. 2. notanızın gerekçesini 7. maddeye dayandırmışsınız. Ben 7. madde gereğince yapılacak işgalin geçici olduğunu düşünüyordum. Fakat sizin 2. notada belirttiklerinizden bu işgalin geçici olmadığını anladığımdan dolayı memleketimin güvenliği açısından gerekli tedbirleri alacağımı size bildiririm. Bu fırsatla size saygılarımı iletirim"*⁸⁵.

15 Mayıs sabahı saat yediye doğru Mevlevi Şeyhi Nuri Efendinin başkanlık ettiği bir heyet, işgal haberinin içeriğini anlamak için Ahmet İzzet Beye müracaat etmiş, halkı sakinleştirmek isteyen vali, haberi yalanlamıştır⁸⁶. Heyetin ziyareti ile ilgili olarak 27 Mayıs 1919 tarihinde İslahat Gazetesinde, Sabit zade Emin Süreyya tarafından kaleme alınan "*Tarihi Bir Şahadet Vali İzzet Beyefendi Hakkında*", başlıklı makalede şu yorumlar yapılmıştır:

"15 Mayıs 1919 günü valiyi ziyarete gittiğimde İstinaf Müddei Umumisi Osman Beyle, Divan-ı Harb-i Örfi Reisi Sait Paşayı gördüm. Halkın galeyanda olduğunu bana

⁸⁴ Mehmet Okur-Hazel Kul, "İzmir'in İşgaline Dair İstanbul Basınında Çıkan Haber ve Yorumlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Özel Sayı: İzmir'in İşgali, s.182.

⁸⁵ BOA., DH.İUM., E/66/12; BOA., DH.İUM.EK., 51/70.; Ediz, *a.g.t.*, s.142.

⁸⁶ Mevlüt Çelebi, "Bir İtalyan Gazetecinin Kaleminden İzmir'in İşgali", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Özel Sayı: İzmir'in İşgali, s.139; Çukurova, *a.g.t.*, s.145.

anlattılar, karşımızdaki kuvvete karşı, bu şekil ve surette vaki olacak harekâtın birkaç masumun beder-i deminden başka bir neticeyi intaş etmeyeceğini, aynı zamanda bu gibi harekâtın muvakkat işgal mahiyetinde olan sulh konferansı kararının şekil-i siyasisine de tesiri olması ihtimalini söylemekliğim üzerine, halkın teskin-i beyecanı zımında teşebbüsatta bulunmak ve halkı hakikat-ı meselenin muvakkat bir işgalden başka bir şey olmadığını vakıf ettirmek üzere, mikdar-ı kâfi vesaitin i'zâmı Polis Müdürü Fikri Beye emretti. Şimdiye kadar milletin hazinesinden geçinen ve vazifesinin en büyük kısmının bu gibi günlere ait olduğunu derk ve tefebbülden aciz bulunan o çelebi de (ifay-ı vazifeden acizim) demek suretiyle işin içinden çıkması üzerine İzzet Beyefendi de Kumandan Nadir Paşaya Müddei Umumi Osman Bey, Divan-ı Harp Reisi Said Paşa ile muharrir-i aciz yanında, mikdar-ı kâfi süvari müfrezesinin i'zâmını telefonla beyan ettiler”⁸⁷.

15 Mayıs sabahı, şehirde olası bir yağmanın önüne geçmek amacıyla Ahmet İzzet Bey ile Kolordu Kumandanı Nadir Paşa tarafından müfrezeler görevlendirilmiştir. Ancak Sarı Kışla’dan çıkan askerler, yağmayı engelleyemediği gibi canlarını zor kurtararak kısa sürede Sarı Kışla’ya geri dönmüşlerdir⁸⁸.

İzmir’in İşgali Sırasında Yaşanan Olaylar

15 Mayıs 1919 sabahı Yunan askerleri, Punta İskelesindeki Avcılar Kulübü önünden karaya çıkmaya başlamıştır. Hükümet konağının köşesine kadar gelen Yunan askerleri, kendilerine ateş açılması üzerine Sarı Kışla ve hükümet konağına ateş etmeye başlamışlardır. Ahmet İzzet Bey, işgal sırasında endişe içinde hükümet konağında toplanan memurları koridorda toplayarak onları sakinleştirmeye çalışmıştır.

Ahmet İzzet Bey, hükümet konağının işgali hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Memurların talebi ve istekleri üzerine pencereden bir beyaz bez uzattık derhal ateş altına aldılar, sonra hemen üzerine diğer bir bezi astık ve kapıları da açtık, derhal içeriye süngülerle hücum ettiler, ben hemen mevki-i resmîyeme geçtim, memurlarım da etrafımı aldılar, bu sırada odaya da süngülü askerler girdi, hepimizi süngülerle tehdit ederek önlerine katıp aşağı indirdiler ve ellerimizi kaldırtarak ve ‘Zito Venizelos’ dedirterek enva-ı hakaretle sevk etmeğe başladılar. Kimsenin üzerinde başında bir şeyi kalmadı, hep soydular ve hiçbir fes kalmadı, hep yırttılar.

⁸⁷ *İslahat*, 27 Mayıs 1933. Zeki Arıkan, Mithat Kadri Vural, “İzmir’de İlk Kurşun Hadisesine Dair Bazı Tanıklar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Özel Sayı: İzmir’in İşgali, s.159; Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi...*, s.76, 242-244.

⁸⁸ Altay, a.g.m., s. 137. İzmir’in işgali sırasında 17.Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşanın tutumu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Haytaoğlu, “İzmir’in İşgal Sürecinde Ali Nadir Paşa ve 17.Kolordu”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:23, Sayı: 46, Bahar 2023, ss.25-94.

Ben valiym dedim, kimseye meram anlatmak kabil olmadı. Yolda birkaç Yunan zabıtine müracaat etmek istedim, dinletemedim. Böylece rıhtım üzerinde tek mil memurlarımla enva-i hakaretle sevk olunuyordum. Rıhtımda biri beni tanıdı, o sırada oradan geçen Yunan Konsoloshanesi memurlarından Ayadimis de beni gördü, bunların müdahalesiyle beni ve oğlumu (Seyfi Efendi) kafileden ayırdılar, orada biz kaldık, diğerlerini o hakaret ve şiddet içinde sevk edip götürdüler⁸⁹.

Avadimis Beyin gayretleri ile evraklarını ve şahsi eşyalarını almak için hükümet konağına dönme imkanı bulan Ahmet İzzet Bey, hükümet konağının yağmalandığını, avluda ve basamaklarda birkaç ceset ve yaralının bulunduğunu görmüştür. Oğlu ile birlikte Yunan torpidosuna götürülen Vali bey, 3 saat sonra, yanındaki evraklara el konularak serbest bırakılmıştır. Bir gizli polis eşliğinde hükümet konağına gelmiştir⁹⁰.

İşgal akşamı Ahmet İzzet Beyin evi saldırıya uğramış, evine kurşun yağdıran Rumlar, ev ahalisini dışarı çıkmaya zorlamış, başlarındaki fesi parçalayarak, evlerinde ve üzerlerinde bulunan değerli eşyaları yağmalamışlardır. Olay sırasında oradan geçmekte olan Esama Polivis namında bir Rum tüccarın yardımıyla çapulcuların elinden kurtulan Ahmet İzzet Bey, gece yarısı olayı araştırmak ve üzüntülerini ifade etmek için evine gelen iki Yunan subayına, başından geçenleri anlatmış, evindeki hasarı göstermiştir⁹¹.

16 Mayıs günü hükümet konağına giden ancak Yunan askerleri tarafından içeri alınmayan Ahmet İzzet Bey, İngiltere Konsolosluğuna gitmiştir. O günkü mesaisini İngiliz Konsolosluğunda sürdüren vali, Amiral Calthorp'a hitaben kaleme aldığı protesto mektubunda, kendisine ve memurlarına yapılan hakaretleri ve zulümleri, "*En kat'i surette protesto ettiğimi*" bildirmiş, tutuklanan memurların en kısa sürede salıverilerek görevlerine dönmelerine izin verilmesini istemiştir⁹². Yazının devamında, maruz kaldığı muameleleri anlatarak asayişin sağlanması için yaptıklarını şu sözlerle ifade etmiştir:

"Üç gündür geceli gündüzlü uyumayarak muhafaza-ı asayiş ve tebligatımızın hüsn-ü tatbiki için elimden gelen her şeyi yaptım. Kolordu kumandanlığına, polis ve jandarmaya lazım gelen her emirleri ve talimatı verdim. Pek ziyade beyecana gelmiş olan ahali-i

⁸⁹ "İzmir Valisi İzzet Beyin Kaleminden İzmir'in İşgali...(2007)", s.10. "İzmir Metropolitinin vali hakkında teminat itası üzerine tabliye olunmuştur". Bkz. Serbesti, 21 Mayıs 1919.

⁹⁰ Ural-Okur, a.g.m. s.272. Ahmet İzzet Bey ile Yunan Komutanı Albay Zafriyu arasında geçen konuşma hakkında Ali Çetinkaya şu bilgileri vermektedir;

"Miralay — Vazifenizi yapamayarak karışıklığa sebep olduğunuzdan dolayı mesulsünüz.

İzzet Bey— Benim İzmir'in Yunanlılarca işgalini temin etmek için ne derecelerde çalıştığımı Metropolit Hrisostomos Efendiden sorabilirsiniz. Bâb-ı Âli ile geçen muhaberetlerimizi de görebilirsiniz.

Miralay — Şu halde sizi yanlışlıkla tevkif etmişlerdir. Bir saat sonra tabliye ve makamınıza iade olunursunuz. Müsterih olunuz". Bkz. Ali Çetinkaya'nın..., s.11.

⁹¹ BO.4., DH.İUM., E.66/12; Ural-Okur, a.g.m., s.273.

⁹² BO.4., DH.İUM.EK., 51/90.

İslimiye'nin teskin-i heyecanı için heyetler tertip ve beyannameler neşrettim. Müftüye ve beledi reisine ayrıca tabirî emirler gönderdim. Bizzet her tarafa yetiştim. Tamamıyla sükûn ve huzuru temin etmek ve ahalinin heyecanını da teskine muvafık olduğum bir sırada, bir silah ateşi müfrezeye mukavemet makalinde telakki olunarak bu rezaletlere mahal verildi”⁹³.

İşgal sonrasında meydana gelen tepkileri dikkate alan İtilaf Devletleri, işgal sırasında meydana gelen olaylarla ilgili olarak Yunan hükümetinden bilgi istemiştir. Yunan Başbakanı Venizelos da, başbakan yardımcısı Repulis ile Albay Mazarakis'den oluşan bir heyeti, İzmir'e göndererek heyetten geniş bir rapor hazırlamasını istemiştir. Biryandan da İzmir'de hayatın normale dönmesini sağlamaya çalışan Venizelos, Yunan ordusunun İzmir'de karışıklık yarattığı, şehirde asayiş ve düzeni sağlayamadığı şeklinde bir izlenimin doğmasını önlemek için Ahmet İzzet Beyin makamına dönmesinin sağlanmasını, istifa etmesi halinde ise, yüksek rütbeli bir Osmanlı memurunun yerine atanmasını, Türk memurları kasten greve giderse, onlara maaşlarına zam yapılacağı konusunda söz verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Yunan İşgal Komutanı Zafiriyyu, Hrisostomos Kalafatis'i 16 Mayıs akşamı Ahmet İzzet Beyin Karantina'daki evine göndererek, görevine dönmesi için ikna etmeye çalışmıştır⁹⁴.

17 Mayıs günü hükümet konağına giden Ahmet İzzet Bey, Yunan askerlerinden oluşan bir kıta asker tarafından saygı duruşu ile karşılanmıştır. Serbest bırakılan memurlarla işe başlayan vali, hala tutuklu bulunan bazı memurların, özellikle polis ve jandarmaların serbest bırakılması için teşebbüse geçmiştir. Şehrin üst düzey kamu görevlileri ile toplantı yapmış, toplantıya Metropolit Hrisostomos Kalafatis ve Ermeni cemaatinin temsilcisi de katılmıştır. Aynı gün, Albay Zafiriyyu ile Yunan Amirali ve Albay Mavridis, hükümet konağına gelerek, vali ve kolordu komutanına resmi tarziyede bulunmuşlardır⁹⁵. Her gün Karantina'daki evinden iki Yunan askeri eşliğinde hükümet konağına gelen Ahmet İzzet Beyin yaverliğine, Apolyos İsfanos isminde Yunanlı bir yüzbaşı tayin edilmiştir⁹⁶.

Yunan işgal kuvvetleri komutanlığı 16 Mayıs günü bir genelge yayınlarak, asayişin tamamen sağlandığını, bütün mülki ve dini memurların vazifelerinin başına dönmeleri gerektiğini, örfi idare kurallarının herkes için geçerli olduğunu ve suç işleyenlerin ırk ve dinine bakılmaksızın en ağır şekilde cezalandırılacağını ilan etmiştir⁹⁷.

Ahmet İzzet Bey, Yunan işgalinin sadece bir askeri nitelik taşıdığını, yani mütareke koşullarına uygun olduğunu, Osmanlı egemenliğinin İzmir'de devam

⁹³ BOA., DH.İ.UMEK., 51/90.

⁹⁴ Tabak, *a.g.e.*, s. 130.

⁹⁵ BOA., DH.İUM., E/66 /12.

⁹⁶ Sabah, 26 Mayıs 1919.

⁹⁷ Ali Çetinkaya'nın..., s.13.

ettiğini göstererek tepkileri azaltmak, halkı sakinleştirmek için harekete geçmiştir. Vali bey tarafından 17 Mayıs 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda vazifesine başladığını, “*Umum kuva-yı işgaliyenin emrine tevdi edildiğini*”, vilayet idare meclisini toplayarak asayişin sağlanması ve Müslümanların can ve mallarının korunması konusunda alınan kararları Yunan kumandanına tebliğ ettiğini, “*Düvel-i İtilafîye amirallerinin sadık derecede nazır-ı ihtiram ve itimadı olduğunu*” ve kazalara genel bir beyanname yayınladığını bildirmiştir⁹⁸. Ahmet İzzet Bey tarafından 17 Mayıs 1919 tarihinde bütün mutasarrıflara ve kaymakamlara gönderilen yazıda şunlar ifade edilmiştir:

“İzmir’deki hadisenin mülhakat-ı vilayette pek mübalağalı bir surette aksettigi anlaşılmıştır. Bu hal düvel-i müttefikaca vaki olan tensib üzerine İzmir’in Yunan işgal-i askerisi altına alınmasından ibarettir. Emniyet ve asayiş taht-ı temindedir. Burada herkes işi ve gücüyle meşguldür. İslam ve Hristiyanlar arasında bir hadisenin vukua gelmesine ve bilâ tefrik-i cins-ü mezhep hukuk-u umumiyenin, emniyet ve asayişin muhafaza ve istikrarına kemal derece dikkat ve tebligat-ı vakıa’ya karşı harekette bulunmağa kalkışanlar olur ise derhal derdest ve te’dib ediniz”⁹⁹.

İzzet Bey tarafından aynı gün gazetelerde halka hitaben bir beyanname yayınlanmıştır. Beyannameye şu ifadeler yer verilmiştir:

“İzmir Abalisine:

İki gün evvel vukua gelen hadisata nihayet verildi. Gerek memurinden gerek efrad-ı mahalliyeden tevkiif edilenler tabliye edilmişlerdir. Memurin ifayı vazîfeye davet edilmiştir. Ehyevm usul-u dairesinde meclis-i idare-i vilayeti davetle umur-u vilayetin temsiliyetiyle iştigal ediyorum. Diğer taraftan Yunan işgal-i askeriyesi kumandanlığı ile bila-nifak muhafazayı asayiş zımnında bilcümle tedabir ittihaz edilmiştir. Yunan işgal-i askeriyesi kumandanı Müslümanların hissiyat-ı diniye ve milliyesini rencide edecek hadisata kat’iyen müsaade etmeyeceğini bana suret-i katide temin etti. Düvel-i İtilafîye komiserleri de bütün abalının hayat, namus ve servetinin keyfiyet-i muhafazasına nezaret edeceklerini beyan eylemişlerdir. Binaenaleyh kimsenin bir gına korku hissetmesine sebep yoktur. Kavanin-i askeriyeye riayet ettiğiniz takdirde hayat ve servetiniz taht-ı teminde olduğundan iş, gücünüzle meşgul olabilirsiniz. Ben sizin valinizim her kimin bir şikâyeti var ise işgal-i askeriyeye kumandanının beyannamesi veçhiyle gerek bana gerek kendisine tabriren müracaat edebilir. Şikâyetiniz derhal nazır-ı itibara alınacak, hakkınız ihkak olunacaktır. Bundan emin olabilirsiniz.

Aydın Valisi İzzet”¹⁰⁰.

18 Mayıs sabahı General Kalkolidis, Amiral Calthorpe’u ziyaret ederek, tutuklanmasından dolayı vali beyden özür dileneceğini ve bu özür beyanının

⁹⁸ BOA., DH.İ.UM.EK., 51/105; BOA., DH.İ.UM.EK., 51/104.

⁹⁹ BOA., DH.İ.UM.EK., 51/101.; BOA., DH. İ.UM.EK., 52/7.

¹⁰⁰ Tercüman-ı Hakikat, 23 Mayıs 1919; Yeni Gazete, 26 Mayıs 1919

basında yayınlanacağını, 1.000 lira tazminat ödeneceğini ve düzenin sağlanması için valiyle işbirliği yapılacağını beyan etmiştir¹⁰¹. İşgal bölgesinin yönetiminden sorumlu olan Yunan Fevkalade Komiseri Mösyö Steryadis, 25 Mayıs 1919 tarihinde hükümet konağına gelerek “*izhar-ı teessür*” eylemiş,¹⁰² zarar gören Türklere tazminat verileceğini, şehir merkezinde yaşayan Türklere çeşitli yardımların yapılacağını taahhüt etmiştir.

Ahenk Gazetesine vermiş olduğu beyanatta ise İzzet Bey görüşmenin çok verimli geçtiğini belirterek Mösyö Steryadis'den övgü ile bahsederek şunları ifade etmiştir:

*“Evet, Mösyö İstiradi (Steryadis) ile görüştim. Muktedir bir zattır, daba doğrusu ince bir diplomattır. Mülakatımız pek samimi cereyan etti. Müşarünileyh, Yunan işgalinin sırf bir mahiyet-i askeriyeyi haiz olduğunu ve mülki hükümetin eskiden olduğu gibi devamı lazım geldiğini beyan ve bu yolda bana her türlü yardım ve kolaylığın ifasına hazır olduğunu dermeyer eyledi. Kendisine bazı mühim şeyler söyledim ve bazı şikâyetlerde bulundum. Derhal not alarak icabını yapacağını vadetmek suretiyle ilk anlaşma eserini gösterdi. Kendisi ile her şeyi devletimin hükümlerine baklarına ve İslâm ahalinin menfaatlerine uygun bir şekilde halledebileceğini ve bu sayede memlekette inşallah hiçbir fenalığa meydan bırakmayacağını ümit ederim”*¹⁰³.

Görüşmenin ardından İzzet Bey tarafından yayınlanan beyannamede, İzmir’de Türk idaresinin devam ettiği, memurların bir an evvel vazifelerine dönmesi gerektiği, vazifesine gelmeyen memurların ilişkisinin hemen kesileceği, hatta davete uymayanların sıkıyönetimin uygun göreceği en ağır cezalara çarptırılacağı belirtilerek şunlar ifade edilmiştir:

*“Yunan işgal kumandanıyla ittifak ederek asayişin korunmasında gerekli tedbirler alınmıştır...Yunan askeri işgal kumandanı Müslümanların dini ve millî hislerini rencide edecek hadisata katiiyen müsaade etmeyeceğini bana kati surette temin etti...Kavanin-i askeriyeye riayet ettiğiniz takdirde hayat ve servetiniz taht-ı teminde olduğundan işiniz, gücünüzle meşgul olabilirsiniz”*¹⁰⁴.

¹⁰¹ Ediz, *a.g.t.*, s.155.

¹⁰² BOA., DH. İ.U.M.EK., 52/77.

¹⁰³ Gökbilgin, *a.g.e.*, s.91.

¹⁰⁴ Umar, *a.g.e.*, s.180; Öztoprak, *a.g.m.*, s.37. Bekir Sami Bey tarafından Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderilen 27 Mayıs 1919 tarihli yazıda, “İzmir’de müntezir Köylü Gazetesinin 26.5.335 tarihli nüshasında İzmir Valisi İzzet Bey tarafından Yunan kuta’atının hürmet ve merasim-i mahsusa ile kabulünün mülbakata tarsiyeye ve tamim edildiği görülmüştür”, ifadelerine yer verilmiştir. Bkz. Milli savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.10./18.0.31.; İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selabattin’in Roması*, Cilt:2, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1976, s.75. Benzer ifadeler Celal Bayar tarafından kaleme alınan eserde de geçmektedir. Köylü Gazetesinin 24 Mayıs 1919 tarihli nüshası ve Bekir Sami Beyin Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetine gönderdiği 26 Mayıs 1919 tarihli şifreli telgraf dayanak gösterilerek, “Bu sırada İzmir Valisi İzzet Bey: Yunan katalarının saygı ve törenle

İşgalin, hükümet konağında yarattığı tahribatın izlerini silmek isteyen İzzet Bey, İstanbul'dan 5.000 liralık ek tahsisat talep etmiş, istenen meblağ 20 Mayıs 1919 tarihinde Osmanlı Bankası üzerinden gönderilmiş, Vali beyin emrine 100.000 lira da kredi açılmıştır¹⁰⁵.

Gerek General Kalkolidis'in Ahmet İzzet Bey'e 1.000 liralık tazminat ödeneceğine dair açıklama yapması gerekse 25 Mayıs 1919 tarihinde Ahmet İzzet Bey ile Mösyö Steryadis arasında yapılan görüşme sonrasında işgal sırasında zarar görenler için "*Karma Hasar Komisyonu*" oluşturulması, basında Vali beye tazminat ödenip ödenmediği ve tazminat miktarının ne kadar olduğu konusunda tartışmalara neden olmuştur. Ahmet İzzet Bey, işgal sırasında meydana gelen zarar ve ziyana karşılık olarak, Yunanlılardan bin İngiliz lirası tazminat aldığına dair Sada-yı Hak gazetesinde yer alan haberi yalanlamıştır¹⁰⁶. Ancak 1 Eylül 1919 tarihinde yayınlanan Tasvir-i Efkar Gazetesinde, Ahmet İzzet Beyin "*Tazminat-ı maneviye*" olarak 15.000 lira aldığı iddia edilmiştir¹⁰⁷. İkdâm Gazetesinde ise Ahmet İzzet Bey'e Yunanlıların manevi tazminat olarak 25.000 drahmi teklif ettiği ancak İzzet Beyin sadece gasp edilen eşyasının tazminatı olarak 1.000 lira aldığı belirtilmiştir¹⁰⁸. İrade-i Milliye Gazetesi ise bunun İzzet Beyin "*İhanet-i vataniyesinin mükâfatından başka bir şey olmadığını*" ifade etmiştir¹⁰⁹.

Ahmet İzzet Bey, Yunanlılardan manevi tazminat aldığına dair iddialar üzerine Dahiliye Nezaretine bir tezkir göndermiştir. Gazetelerde yer alan tezkirte şu ifadeler yer verilmiştir:

"Şimdi gelen İstanbul ceraidinin bazılarında güya tazminat-ı maneviye olarak Yunan hükümetinden on beş bin altın almış olduğum münderiştir. Maruz kaldığım hakaratı on beş bin lira değil on beş milyon lira dahi tazmin edemeyeceğinden ve namus ve haysiyetimi para ile feda edecek zillet ve dena'etten leh-el-hamd müberra bulunduğumdan bunun seri'en tezkirini makam-ı nezaretten istirham eylerim. İzmir Valisi İzzet"¹¹⁰.

kabulünü tavsiye etmiştir", ifadesine yer verilmiştir. Bkz. Bayar, *Ben de Yazdım*, Milli Mücadele'ye Giriş..., s.807. "*İzmir'de yayınlanan Elefteros Gazetesinin yazdığına göre Vali İzzet Bey mülbakattaki mülki ve askeri idarelere irsal ettiği emirlerde Yunan askerinin hürmet ve merasimle kabul edilmesini tavsiye etmiştir*". Bkz. *Memleket*, 28 Mayıs 1919.

¹⁰⁵ *Tasvir-i Efkar*, 21 Mayıs 1919.

¹⁰⁶ *Ahenk*, 26 Mayıs 1919.

¹⁰⁷ *Tasvir-i Efkar*, 1 Eylül 1919.

¹⁰⁸ *İkdâm*, 13 Eylül 1919.

¹⁰⁹ *İrade-i Milliye*, 17 Eylül 1919.

¹¹⁰ *Türk Dünyası*, 11 Eylül 1919. Vali Beyin tazminat aldığına dair dedikodular azaltmamış, Türk Dünyası gazetesinde yer alan haberde, alınan tazminatın "*Bin varaka-yı nakdiyeden ibaret*" olduğu ifade edilmiştir. Bkz. *Türk Dünyası*, 9 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

İşgale Karşı İstanbul Hükümetinin Tepkisi

İngiliz askerî temsilcilerinin, İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edileceğini gerek merkezi gerekse yerel yönetime bildirmelerine rağmen, İstanbul Hükümeti hala bölgenin İtilaf kuvvetlerince işgal edileceğini düşünmüştür. Nitekim işgal günü cereyan eden olaylardan da ancak İzmir'den ve civar vilayetlerden gönderilen telgraflar sayesinde haberdar olmuş ve 16 Mayıs'ta Matbuat Umum Müdürlüğü aracılığı ile yayınlanan resmi tebliğde, “*Hükümet, bu babda hukuk-u millet ve devletin muhafazası için uhdesinde tertip eden vezâif-i ifaya teşebbüs eylemiş ve muhafaza-ı vakar ve sükûnet edilmesi lüzumunun ahaliye tavsiyesi zımnında Dâhiliye Nezâret-i Celilesi tarafından Vilayat-ı Osmaniyeye tebligat-ı lazıme ibka kılındığı*” ifade edilmiştir¹¹¹.

Hükümet tarafından, işgal nedeniyle oluşan tepkiyi önlemek için 15 ve 16 Mayıs günlerinde işgal haberlerinin basında yer alması önlenmiştir. 17 Mayıs 1919 tarihinden itibaren İzmir'in işgaline dair ayrıntılar gazetelerde yer almaya başlamış, halkın tepkisi doruğa çıkmıştır. Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığında toplanan hükümet, İzmir'in işgalini görüşmüş ve İtilaf Devletlerinin 14 Mayıs tarihli notasına bir cevap vermeyi kararlaştırmıştır. Hükümetin cevabî notasında, İzmir'de işgali haklı gösterecek bir asayişsizlik bulunmadığı, nüfus ve kültür itibarıyla İzmir'in bir Türk şehri olduğu, hükümetin Paris Konferansının kararlarına muhalefet etmeyeceği fakat Yunan askerleri tarafından gerçekleştirilen bir işgale de rıza göstermeyeceği şu sözlerle ifade edilmiştir. “*Binaenaleyh, ne Osmanlı hükümeti, ne de Türk milleti vatanın en mühim parçalarından birinin işgalini kat'i bir mahiyette bulunacağı ihtimalini bir an için bile kabul edemez. Osmanlı hükümetinin düvel-i muazzezama-i İtilaflıye hakkındaki hüriyet hisleri iktisâsınca bu devletlerin kuvvete dayanan arzularına boyun eğmeği hiçbir suretle hakkından feragat mahiyetini ifade etmez*”¹¹².

Hükümet, bir yandan ilhakı kabul etmeyeceğini söylerken diğer yandan Dâhiliye Nazırı tarafından bütün vilayetlere birer telgraf gönderilerek halk, sükûnete davet edilmiştir. Protesto metninin Yüksek Komiserliğe iletilmesinden sonra da Damat Ferit Paşa istifa etmiştir. Padişah Vahdettin tarafından yeni hükümeti kurma görevi yine kendisine verilmiştir.

İşgal sonrasında bazı gazetelerde “...İdare-i umurdaki aczi anlaşılan ve son vakada büyük bir hisse-i mesuliyeti bulunduğu Babiâli mahfilinde de kanaat basıl olan” Ahmet İzzet Beyin, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey tarafından “*Mülkiye müfettişinin raporuna istinaden*” görevden alındığı ancak kabine değişikliği nedeniyle şimdilik bu karardan vazgeçildiği belirtilmiştir¹¹³. Dahiline Nazırı Mehmet Ali Bey yaptığı açıklamada Ahmet İzzet Beyin görevinin başında olduğunu, vilayet idare meclisini

¹¹¹ Okur-Kul, a.g.m., s.179.

¹¹² *Sebilürreşad*, Sayı:16, Cilt:416, 23 Mayıs 1919, s.235-236; Tansel, a.g.e., s.200. Notanın sadeleştirilmiş metni için bkz. Umar, a.g.e., s.186-187.

¹¹³ *Vakit*, 19 Mayıs 1919; *Vakit*, 21 Mayıs 1919.

toplantıya çağırdığını, İzmir'de mülki idarenin Osmanlı Devletinin kontrolünde olduğunu ve işgalin “*Yalnız mahiyet-i askeriyeye haiz bulunduğunu*”¹¹⁴, ifade etmiştir.

İzmir'e bağlı kazalarda görev yapan idareciler, işgallere karşı izlenecek politika hakkında hükümetten görüş talep etmişlerdir. Dâhiliye Nazırı Cemal Bey, vali ve mutasarrıflara bir telgraf göndererek, işgale askeri anlamda karşı koymanın mümkün olmadığını, bunun boyun eğmek ve haklarımızdan vazgeçmek anlamına gelmediğini, asayiş ve düzenin muhafaza edilerek İtilaf Devletleri ve ABD temsilciliklerine protesto telgrafları gönderilebileceğini, halkın metanetini koruması ve yurtlarını terk etmemesi gerektiğini, işgal karşısında hukuk-u devlet ve milleti korumak için ne lazımsa hükümetin yapmakta olduğunu ifade etmiştir¹¹⁵.

Ahmet İzzet Bey, 19 Mayıs'ta Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, işgal sırasında yaşanan mezalim, katliam ve yağmalarla ilgili olarak İzmir'deki İtilaf Devletleri konsolosluklarına birer protesto metni gönderdiğini, “*İşgal, suret-i muvakkat*” olarak kabul edilecekse, şehirde asayiş ve düzenin sağlanması için İtilaf Devletleri askerlerinin şehirdeki inzibat kuvvetlerine yardım etmesi için talepte bulunulduğunu ifade etmiştir¹¹⁶.

Ahmet İzzet Beyi meşgul eden konulardan biri de 17.Kolorduya bağlı askerlerin durumu idi. Vali bey, asayiş sağlamaya adanmış hükümetin ve İtilaf Devletlerinin emirleri doğrultusunda silah ve cephaneyi toplatmış, işgal günü askerlerin Sarı Kışla dışına çıkmalarına izin vermemiştir. Ahmet İzzet Bey, 17.Kolorduya bağlı askerlerin İzmir'de kalmasını istemiş ancak Yunanlılar bunu kabul etmemiştir¹¹⁷. Yunan işgal kuvvetleri komutanı Albay Zafıriyu'nun isteği üzerine, 17.Kolordunun İzmir'deki mevcudunu oluşturan 88 subay ve 950 er, aileleriyle birlikte, bir harp gemisi eşliğinde Themistokles adını taşıyan bir nakliye gemisi ile Mudanya'ya gönderilmiştir¹¹⁸. Harbiye Nezareti tarafından yayınlanan 25 Mayıs 1919 tarihli bir bildiri ile 17.Kolordunun kaldırıldığı ve Ali Nadir Paşanın görevine son verildiği bildirilmiştir¹¹⁹.

¹¹⁴ *İkdam*, 19 Mayıs 1919; *Hadisat*, 19 Mayıs 1919. Yeni Gazetede yer alan haberde İzzet Beyin görevden alınmamasının nedeni olarak, “*Zevahiri kurtarmak ve Yunan işgalinin muvakkat bir mahiyete haiz olduğuna herkesi inandırmak maksadına matuf olabileceği*”, ifade edilmiştir. Bkz. *Yeni Gazete*, 27 Mayıs 1919.

¹¹⁵ Bayar, a.g.e., Cilt:5, s.61.

¹¹⁶ BÖA., DH.ŞFR., 630/128.

¹¹⁷ Tansel, a.g.e., s.209.

¹¹⁸ Erdeha, a.g.e. s.408.

¹¹⁹ 27 Mayıs günü İstanbul'a gelen Ali Nadir Paşa, Sadrazam Damat Ferit tarafından kabul edilmemiş ve Harbiye Nezareti tarafından kendisine mecburi izin verilmiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Cevat Paşa, 24 Haziran 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda, Ali Nadir Paşanın işgal sırasında şehirde bulunan askerlerin millî ve askerî şerefini kurtaracak tarzda hareket etmediği, işgal sırasında olay çıkmaması için gerekli tedbirleri almadığı, Kışla'ya yapılan saldırı sırasında çeşitli hakaretler altında ve

İzzet Beyin uğraşmak zorunda kaldığı sorunlardan biri de göç meselesi olmuştur. Yunan işgalinden sonra İzmir merkezde yaşayan Türklerden bazıları, kendilerini daha güvende hissetmek için iç bölgelere, İtalyanların işgali altında olan yerlere göç etmeye başlamıştır. İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti tarafından hazırlanan raporda, işgal sonrasında Aydın ve havalisinden göç eden Müslümanların sayısının 80.000'i aştığı ifade edilmiştir¹²⁰. Göçü önlemek amacıyla Harbiye Nezareti İzmir'den Müslümanların hicret etmesine müsaade edilmeyeceğini bildirmiştir¹²¹. Ahmet İzzet Bey de, göçü önlemek amacıyla yayınladığı tebliğde şunları ifade etmiştir:

*“Birkaç günden beri şehirde bazı yalan şayialar devran ediyor. Halka sükûnet tavsiye ederim. Hicret etmeye hiçbir sebep yoktur. Biz Yunan makamat-ı resmîye ve mülkiyesinden şehirde devam edegelen asayişin hiçbir suretle ihlal edilmeyeceğine dair kat'i vaadler aldık”*¹²².

Yunan işgal sahasının genişlemesi ile birlikte bu kez Müslüman halkın İzmir şehir merkezine göç etmeye başladığı görülmüştür. Göçmenlerin, medrese, hastane, cami gibi yerlerde barınması sağlanmış, Muhacirin Müdüriyeti ihtiyaç sahiplerini uygun işlere yerleştirmeye çalışmıştır. İstanbul'daki yardım kuruluşları ve Muhacirin Komisyonu göçmenlere yardım için harekete geçmiştir. Göçmenlerin yerlerine geri dönmelerini sağlamak amacıyla İstanbul'dan Anadolu'ya bir heyet gönderilmişse de bir süre sonra göçmenlerin iadesi politikasından vazgeçilmiştir. Zira Yunanlılar tarafından bir garanti verilmediği müddetçe göçmenlerin geri dönmelerinin mümkün olmadığı görülmüştür. Ahmet İzzet Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 16 Ağustos 1919 tarihli yazıda, Miralay Henderson ile yaptığı görüşmede Aydın civarında tarafsız bir bölgenin tesis edilmesi ile birlikte mülki idarenin iadesi konusunda bir mutabakata varıldığını, bu sayede göçmenlerin yerlerine dönmelerinin mümkün olabileceğini bildirilmişse de Yunan işgali devam ettiği sürece bunun mümkün olmayacağı görülecektir¹²³.

İzmir'deki Yunan idaresi ise İzmir'deki Türkleri göçe zorlayarak onların bıraktığı yerlere gerek Yunanistan'dan gerekse iç bölgelerden gelen Rumları

“Zito Venizelos” diye bağırarak mezbahaya giren sürüler gibi hareket etmektense askerî namus ve şerefın gerektirdiği tarzda hareket etmeyi tercih etmediği, önceden haber vermediği için Seydiköy'ünde bulunan kıtaların dağılmasına neden olduğu için divan-ı harpte yargılanması istenmiştir. Daha sonra Kuva-yı Milliye'yi yok etmek için oluşturulan Kuva-yı İnzibatiye dâhil olan Ali Nadir Paşa, girişimin başarısız olması üzerine yurt dışına kaçmış ve 150'liler arasına girerek vatandaşlıktan çıkartılmıştır. Bkz. Umar, a.g.e., s.109; Erdeha, a.g.e., s.388.

¹²⁰ Mesut Çapa, “Anadolu'da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl: 1994, Cilt: 10, Sayı: 29, s.379, 381.

¹²¹ *Yeni Gazete*, 29 Mayıs 1919.

¹²² *Memleket*, 14 Temmuz 1919.

¹²³ Çapa, a.g.m., s.379-380, 383.

yerleştirmeye çalışmıştır. Bölgenin demografik yapısını değiştirmeye yönelik çabaların sonunda Ocak 1921 tarihine kadar bölgeye 126.000 Yunan göçmeni yerleştirilmiştir¹²⁴. Göç dalgasını da kendi emelleri doğrultusunda bir propaganda silahına dönüştüren Yunanlılar, Rumların Türklerin zulmünden dolayı göç etmek zorunda kaldığı ve bölgede nüfus üstünlüğünün Rumlarda olduğu tezini yaymaya çalışmışlardır.

Tahkikat Heyetinin Faaliyetleri

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, sonrasında Türk halkına yapılan zulümler ve genişleyen işgal mıntıkaları, Kuva-yı Milliye birlikleri ile Yunan askerleri arasında çatışmaların artmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, Paris Barış Konferansına müracaat ederek, Yunan mezalimi ile ilgili şikâyetleri dinlemek üzere bölgeye bir heyet gönderilmesini talep etmiştir. Osmanlı Devletinin talebi, 18 Temmuz 1919 tarihinde kabul edilerek bölgeye bir heyet gönderilmesi gündeme gelmiştir. 21 Temmuz 1919 tarihinde kurulan Heyette, Amerika adına Yüksek Komiseri Mark Lambert Bristol, İngiltere adına General Robert Hugh Hare, Fransa adına General Georges Hippolyte Bunoust ve İtalya adına General Alfredo Dall'Olio görev yapmıştır. Daha sonra heyete Yunanistan adına Albay Mazarakis, Osmanlı Devleti adına Kaymakam (Yarbay) Kadri Bey dâhil edilmiştir¹²⁵. Heyetin amacı, Türkler ve Yunanlılar arasındaki çatışmaları durdurmak, işgal bölgesinin sınırlarını çizerek, iki taraf arasında tampon bölgeler oluşturulmasını sağlamaktır.

Heyetin bölgeye yapacağı ziyaret, sorunlarını uluslararası kamuoyuna ulaştırma fırsatı bulacağını düşünen Türk tarafında heyecanla ve ilgiyle karşılanmıştır. Ziyaret sırasında Heyete ulaştırılmak üzere Yunanlıların yaptıkları zulümlerle ilgili bilgi ve belgeler toplanmaya çalışılmıştır. Heyetin gelişi ile ilgili olarak Ahmet İzzet Bey tarafından vilayet dahilinde görev yapan mutasarrıf ve kaymakamlara gönderilen tamimde şunlar ifade edilmiştir:

“Yunanlıların muvakkaten işgal ettikleri menatıkın kasr ve tahdidi ve ahvalin tanzim ve ıslahı için General Milne'nin riyasetinde şebrimize bir İngiliz heyet-i askeriyesi gelmiştir. Heyet-i mezkurenin vezâif ve muamelatının temin-i selamet ceryanı için evvel emirde menatık-ı işgaliye baricinde ve teşkilat-ı millîye namı altında toplanan kuvvetlerin yani çetelerin dağıtılması muktezidir. Ya saika-i hamîyet yabut daiye-i menfaatle toplanmış olan bu çetelerin harekâtı her ne şekilde olur ise olsun menafi-i siyasiyemize bilküllüye menafidir. Şüphesiz ki hükümet çetelerden ziyade menafi-i memleketi takdîr eder. Binaenaleyh tar'an veya cebren bu çetelere iltihak etmiş olan biçare abalı bilmelidir

¹²⁴ Fatih Mehmet Nefes, “İzmir’de Yunan İdaresinin Kurulması”, *Milli Mücadele’nin Yerel Tarihi 1918-1923*, Editörler: Mustafa Göleç, Zeynep Kevser Şerefoglu, İlhami Danış, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, Cilt: 1, 2023, s.578.

¹²⁵ Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Ankara, 2004, s.62-63.

ki işbu hareketlerinin neticesi hüsrandan ve binnetice siyaset-i hükümeti ihlalden başka bir netice terlit etmez. Mukadderat-ı devletin tayin edilmek üzere bulunduğu şu an-ı mühimde bütün abalimizin ve bütün memurin-i mülkiye ve askeriyemizin gayet basiretkarane hareket etmesi şu ahval-i tezebzüb-i istimale heman nihayet vermesi mertebe-i vücube gelmiştir. Bu vesayanın hilafında hareket, memleket için aynı hıyanet ve cinayettir. Buna cüret edenlerin her kim olursa olsun derhal abz ve girfetle şediden tedibleri mukarrerdir. Babıâli'den ve Harbiye Nezaretinden dahi işbu beyanname müebbeddir. Binaenaleyh bu tebligatın tatbiki abkamına umum memurin-i mülkiye ve askeriyenin müttebiden müshareat eylemeleri lüzumunu bu kere de tavsiye eylerim”¹²⁶.

İlk toplantısını 12 Ağustos 1919 tarihinde İstanbul’da yapan Heyet, 22 Ağustos 1919 tarihinde İzmir’e gelmiştir. Heyet, Ahmet İzzet Beye nezaket ziyaretinde bulunmuştur¹²⁷. Ziyaret sırasında İzmir’de yaşananlarla ilgili geniş bilgiler verilmiştir. 25 Ağustos günü vali bey ile ikinci kez bir araya gelen Heyet, daha ziyade 15-17 Mayıs günlerinde İzmir’de cereyan eden hadiselerle ilişkin sorular yöneltmiştir. Ahmet İzzet Bey, işgal öncesinde hükümet konağındaki askerlerin silahlarını toplattığını, bu nedenle hükümet konağından ateş açılmasının mümkün olmadığını, 15 Mayıs günü hükümet konağı avlusunda 7-8, basamaklarda da 2 ceset gördüğünü, ilk üç gün içerisinde hiçbir bahane olmadan Müslümanların evlerinin kurşuna tutulup, basılıp, yağmalandığını, kadınların kızların ırzına geçildiği konusunda kendisine yüzlerce şikâyet ulaştığını, suçluların cezalandırılmadığını, hapishanelerde yüzlerce suçsuz Müslümana işkence yapıldığını ifade etmiştir¹²⁸.

Ahmet İzzet Bey, heyetin ziyareti ve yapılması gerekenlerle ilgili gazetelere verdiği beyanatta, işgal bölgelerinin sınırlandırılması, var olan durumun düzenlenmesi ve iyileştirilmesi için İzmir’e gelen heyetin görev ve çalışmalarını sağlıklı bir biçimde yapabilmesi için, teşkilat-i milliye adı altında toplanan kuvvetlerin dağıtılması gerektiğini belirtmiş, bunların hükümetin siyasi çıkarlarına bütünüyle aykırı olduğunu ileri sürmüş, mülki ve askeri memurların karışık duruma nihayet vermelerini isteyerek, “... Hükümetin menafi ve makasadına evamir ve talimatına mugayir olarak vaki olmakta bulunan bu harekata hizmet değil belki menafi mukadder-i vatana siyaseten irad edeceği muzırrat itibariyle ihanet demek olduğunu, ... Memleketçe beyhude yere kan dökülmesini intaç etmekten ve netice itibariyle siyaseten bizleri son derece fena bir mevkiye ibka eylemekten gayri bir faidesi olmayan” Milli Mücadele hareketini men etmek için gerekli talimatları verdiğini belirtmiştir¹²⁹. Ahmet İzzet Bey, 9 Eylül 1919’da sadaret makamına gönderdiği raporda, heyet ile yapmış olduğu görüşme hakkında bilgi vererek, komisyonun Türklerin lehine karar vereceğini ümit ettiğini beyan

¹²⁶ “İzzet Beyin Tamimi”, *Alemdar*, 16 Ağustos 1919.

¹²⁷ Ziyaret sırasında General Milne tarafından Ahmet İzzet Beye verilen notada, Yunan birliklerinin işgal ettikleri yerlerden bir adım bile ileri gitmeyecekleri taahhüt edilmiştir. Bkz. *Milli savunma Bakanlığı ATASE Arşivi*, 110.9.1.11./12.0.3.

¹²⁸ Ural-Okur, a.g.m. s.274.

¹²⁹ *İstanbul*, 1 Eylül 1919.

etmiştir. Kuva-yı Milliye hakkında, “*İntikam almak maksadıyla hamiyet kisvesi altında pak ve masum olan milli ve hukuki hislerimiz üzerinde melanet icra olunuyor...*” değerlendirmesini yapmıştır¹³⁰. Tahkikat Heyetini olumsuz yönde etkileyeceği ve işgalin sona ermesi amacıyla yapılacak çalışmalara ve hükümetin izlediği politikalara zarar vereceği endişesiyle, Kuva-yı Milliye çetelerinin kaldırıldığının Avrupa’ya gösterilmesi gerektiğini bildirmiştir¹³¹. 14 Eylül 1919 tarihinde Erzurum’dan gönderilen bir belgede tutumundan dolayı Ahmet İzzet Bey “*Ecnebi parastıyla din ve milletini satmış hain*” olarak nitelendirilmiştir¹³².

Ahmet İzzet Beyin Milli Mücadeleye Karşı Tutumu

Ahmet İzzet Bey, sadece İzmir şehrindeki Kuva-yı Milliye hareketine karşı cephe almamış, Batı Anadolu’daki Kuva-yı Milliye hareketlerini ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin faaliyetlerini de engellemeye çalışmıştır. 2 Nisan 1919 tarihinde, Milli Mücadele yanlısı tutumu nedeniyle Ödemiş Kaymakamı Zühdü Beyi görevden almıştır¹³³.

26-30 Temmuz 1919 tarihleri arasında toplanan İkinci Balıkesir Kongresini önlemeye çalışan İstanbul Hükümeti, Balıkesir Mutasarrıfı Hilmi Beye kongrenin dağıtılması için emir vermiş ancak Kuva-yı Milliye yanlısı olan Hilmi Bey, emri yerine getirmemiştir. Hilmi Bey, 1 Ağustos 1919 tarihinde görevden alınmıştır. Bunun üzerine Ahmet İzzet Bey harekete geçerek, kongrenin toplanmasından sorumlu tuttuğu Hacim Muhittin (Çarıklı) Beyin tutuklanarak İzmir’e getirilmesi için emir vermiştir. 3 Ağustos 1919 tarihinde Ahmet İzzet Bey tarafından Kırkağaç Kaymakamlığına gönderilen yazıda şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Kırkağaç Kaymakamlığına

18 Temmuz 35 telgrafnameye zeyildir:

¹³⁰ *Türk Dünyası*, 6 Eylül 1919; Öztoprak, a.g.m. s.38. İzmir’de iki hafta kalan heyet, Aydın, Çine, Nazilli, Ödemiş, Menemen, Manisa ve Ayvalık’ı da ziyaret etmiş, 30 Eylül 1919 tarihinde İstanbul’a dönmüştür. İstanbul’da iki hafta daha çalışan heyet, şahitlerin ifadelerini ve verilen raporları tasnif ederek, tahkikat neticesinde oluşan kanaatini içeren bir rapor kaleme almış, 15 Ekim 1919 tarihinde çalışmalarını sonlandırmıştır. Tahkik Heyeti tarafından kaleme alınan rapor, Paris’te bulunan Yüksek Konseye sunulmuştur. Raporlarda, Yunan işgal kuvvetleri komutanının suçlu olduğu, Yunan birliklerinin müttefik temsilcilerinin izni olmadan işgal sahasını genişlettiği, Yunan işgal bölgesinde nüfus çoğunluğunun Türklere ait olduğu ve bu nedenle Türklere zulüm yapılarak iç bölgelere göç etmeye zorlandıkları, Vali Ahmet İzzet Beyin ırk ayrımı yapmaksızın tarafsız bir idare sergilediği belirtilmiştir. Bkz. Mustafa Turan, *Yunan Meşalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999, s.311-315.

¹³¹ Gökbilgin, a.g.e., s. 193

¹³² *Milli savunma Bakanlığı ATASE Arşivi*, 110.9.1.11/15.0.6.

¹³³ BOA., DH.ŞFR., 624/33.

Balıkesir mutasarrıfı hakkında henüz malumat vermediniz. Mumaileybin o yoldaki ahval ve harekâtı vâki ise derhal tevkif ve derdesti ve ellerine kelepçe vurularak âdi bir mücrim gibi mahfuzen Dersaadete ıẓamı bu kerre Dâhiliye Nezaretinden mevrut telgrafnamede ıẓar buyurulduğundan muktezasının ifası ve şimdiye kadar istihsali tabii olan malumatın bugün bebemebâl itası.

*3 Ağustos, Aydın Valisi İzzet*¹³⁴

Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey, 12 Ağustos 1919 tarihinde gönderildiği cevabi yazıda, “Yunanlılar tarafından kurulu ve onların arzusunun tebaan hareket eder bir bebek vaziyetinde bulunan” Ahmet İzzet Beyin emrini hiçbir vatansever jandarma ve polisinin yerine getirmeyeceğini ifade ederek, eğer çok istiyorsa “Bir Yunan müfrezesinin başında olarak bu vazife-i vataniyenin bizât ifası tenezzülünde bulunulmasını hassaten rica” etmiştir¹³⁵.

İşgallere karşı direniş örgütlerinin ortaya çıkması, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin gerçekleşmesi İstanbul Hükümetini endişelendirmiş ve 21 Aralık 1918 tarihinde kapatılan Meclis-i Mebusan’ın tekrar açılması gündeme gelmiştir. Ali Rıza Paşa Hükümeti, 3 Ekim 1919 tarihinde seçimlerin yenilenmesine karar vererek vilayetlere gereken talimatları göndermiştir. Alınan seçim kararı ve 7 Ekim 1919 tarihinde Heyet-i Temsilîyenin yeni kabineyi destekleyeceğine dair açıklama yapması Ahmet İzzet Beyin Milli Mücadeleye bakışında kısa süreli bir iyimserliğe neden olduğu görülmektedir. Zira Milli Mücadelenin aleyhinde bir tavır alan Ahmet İzzet Bey, 9 Ekim 1919 tarihinde Sivas’ta bulunan Mustafa Kemal Paşaya gönderdiği telgrafta şu sözleri sarf etmiştir:

“Sivas’ta Kuva-yı Milliye Heyet-i Temsilîyesi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine c. Teşrinievvel 35 bu müsellemdir ki mensup olduğu millet kuvvet ve satvetine istinad edemeyen bir hükümet, temin-i muvaffakiyet edemez. Yalnız kuva-yı milliyemizi manen hatîz olmadığı azametle mücebbez görmek isterim. Bunun da o vakit siyaset-i dahiliye ve hariciyemizi rahnedar etmeyecek ve menafi-i milliyemizi muhafaza ve i’la eyleyecek kudretli ve himmetli eller tarafından idare edilmekle husûl bulacağına ve aksi hal mucib-i felaketimiz olacağına kaniyim. Nitekim vilayetimin bir hayli yerlerinde kuva-yı milliye namına hareket edenlerden bazısının yekdiğerleriyle çarpışmak gibi hareketlerini ve bazısının pek aliide-damen kimseler tarafından idare olunmakta bulunduğunu işitmekle müteessirim bunların Heyet-i Temsilîyeye derece-i irtibatlarını bilemiyorum. Vilayetim etrafındaki teşkilattan malumat ita buyrulur ise tablis-i vatan hususunda onlarla ona göre tevhid-i muamele ve mesaîye bit-tabî çalışırım. İşgalin husule getirdiği tezebzübât tabayyür-i intihâbâta sebep olmuş idi. Fakat intihâbın yapılmamasındaki mahzur daha mühim olduğu cihetle tesri’-i icrası için on beş gün evvel mülhakata ve devair-i belediye tebligat-ı kat’iyye ifa edilmiş ve arzuy-u milliyeye tefikân tazvîkât-ı müessire dahi

¹³⁴ Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı’nın Kuva-yı Milliye Hatıraları (1919-1920), Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967, s.32.

¹³⁵ Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri..., s.33.

yapılmakta bulunmuştur. Kariben hal ve imkanın müsait olduğu derecede muamelat-ı intihâbiyyenin ikmal edileceğine ümit varım. Neticesini başkaca bildiririm efendim. Fi 9 Teşrini errel 35

Aydın Valisi Ahmed İzzet"¹³⁶

12 Kasım 1919 tarihinde Sabah gazetesinde yer alan haberde, Yunan işgali altındaki bölgelerde Yunan İşgal Komutanı Nider'in Ahmet İzzet Bey'e bir yazı göndererek, İzmir'de örfi idare olduğundan Meclis-i Mebusan seçimlerine izin verilmeyeceğini bildirdiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Ahmet İzzet Bey, vilayet idare meclisini toplayarak bir protesto kaleme almıştır. İtilaf Devletlerinin İzmir temsilcileri nezdinde “*şifahi protestolarda bulunduğu gibi, Yunan Komiseri İstiryadis ve düvel-i İtilafîye mümessillerine takriri bir protestoname takdim etmiştir*”¹³⁷. Protesto metninde, örfi idareye rağmen İzmir'de asayiş ve düzenin sağlandığı, seçimlerin yapılmasına engel bir durumun olmadığı, haksız yere alınan bu kararın Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarının bir ihlali olduğu, bu kararın uygulanmayacağı ve seçimlerin yapılacağı ifade edilmiştir. Yunan işgal kumandanından verilen cevabî notada, seçimlerin yapılmayacağı konusunda kararlı oldukları, eğer buna rağmen seçimler yapılmaya çalışılırsa silahlı kuvvetlerle müdahale edileceği ifade edilmiştir. Nitekim Seferihisar'da, milletvekili seçmek için belediye binasına gelen müntehib-i sâniler, Yunan askerleri tarafından tutuklanmıştır. Ahmet İzzet Bey, seçimlerin yapılmasına müsaade edilmesi için hükümete tekrar müracaat etmiştir¹³⁸.

Eski Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey, seçim çalışmaları çerçevesinde halka hitaben İzmir'de bir konferans vermek için Ahmet İzzet Bey'e başvurmuş o da bu isteği Yunan işgal kuvvetleri komutanlığına iletmiştir. Yunan makamları, sıkıyönetim olduğu için konferansa izin veremeyeceklerini beyan etmişlerdir. Ahmet İzzet Beyin tutumu, İzmir'e Doğru Gazetesinin 30 Kasım 1919 tarihli sayısında şu sözlerle tenkit edilmiştir:

“İzmir'de Düvel-i İtilafîye'nin de hâlâ tasdik ettiği hâkimiyet-i Osmanîyeye pek kûstabane bir tecavüz olan bu hareket, Yunanlıların uhud ve hukuk-ı düvele ne kadar riayetkâr olduklarının bir delilidir. Sevgili İzmir'imizin felaketini adeta ihdas eden ve

¹³⁶ Milli savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.11/18.0.78. Bezmi Nusret Kaygusuz, Ahmet İzzet Beyin Milli Mücadele aleyhinde genel tutumuna aykırı olarak, “*Belki ölmüşün levn ve teşniden kurtulmasına sebep olur*” düşüncesiyle aktardığı bilgiye göre, 6 Haziran 1919 tarihinde Ahmet İzzet Beyin kendisine resmiyetten uzak, samimi bir lisanla kaleme alınan bir yazı gönderdiğini, yazıda “*Milli kuvvetlerin teşekkülünü ve faaliyetini iyi gördüğünü, memnunluk ve bahtiyarlık hissettğini, bu yolda daha ziyade çalışılması lazım geldiğini, Milli Müfrezeye Kumandanı Hüseyin Paşa zade Mustafa Beyin vatanperverane gayretini takdire şayan bulduğunu ve takdirlerinin suret-i mabsusa mumâileybe tebliğini bildirdiğini*” ifade etmiştir. Bkz. Kaygusuz, , a.g.e., s.170.

¹³⁷ Sabah, 12 Teşrinisani (Kasım) 1919.

¹³⁸ Sabah, 12 Teşrinisani (Kasım) 1919; Türk Dünyası, 13 Teşrinisani (Kasım) 1919; Alemdar, 27 Teşrinisani (Kasım) 1919.

hâlâ bu bedbaht memleket üzerinde bir kâbus tesirini yapan Vali İzzet Bey gibi vicdanından bile şüphelendiğimiz bir adam, mukadderat-ı milliyenin başında bulundukça böyle tecavüzlerden kurtulamayacağımız tabiidir. Bu zavalı millete ne feci bir tecelli nasip etmiş ki İzmir'imiz işgalinden evvel bir Yunan teşebbüsat-ı canîyesine adeta tesbil eden öyle bir adam hâlâ maruz-ı tehlike bir vilayetimizin başında reis-i hükümet olarak bulunuyor”¹³⁹.

Seçim toplantılarının bu şekilde engellenmesi, Mustafa Kemal Paşa tarafından İtilaf Devletlerine ve tarafsız devletlere gönderilen 29 Kasım 1919 tarihli bir telgrafla protesto edilmiştir¹⁴⁰. Mustafa Kemal Paşa tarafından Harbiye Nazırı Cemal Paşaya gönderilen telgrafta, Meclis-i Mebusan seçimlerine engel olmaya çalışan Ahmet İzzet Bey hakkında şunlar ifade edilmiştir: “*Hıyanet-i vatanîyesi malum ve menfur-i millet olan Vali İzzet Bey'in ref-i mazarrat-ı esbabının bir an evvel istikmali heyet-i muhteremelerinin hamîyet-i vatanîyelerinden intizar olunur*”¹⁴¹.

Mustafa Kemal Paşa ile Ahmet İzzet Bey arasındaki gerginlik basına da yansımış, Ahmet İzzet Bey, Tan Gazetesine Milli Mücadele aleyhinde bir demeç vermiştir. Türk Dünyası Gazetesi, İzzet Beyin açıklamalarını şu şekilde yorumlamıştır:

“İzzet Bey Ne Demiş!!

Dünkü posta ile gelen Tan gazetesi Aydın Valisi İzzet Beyin milli hareketler hakkındaki beyanatını neşrediyor. İzzet bey diyor ki:

Mustafa Kemal Paşanın ibdas eylediği şu hareket, Meşrutiyet ilanında yaptıkları gibi ahaliyi aldatmağa çalışan Genç Türk komitesinin işidir.

İzzet Beyin lisanından sadır olduğu için bu beyanâtı biz hiç de garip bulmadık. Milli hareketlerin İttihatçılıkla alakadar olmadığı, memleketi bu elim mevkie getirenlerin tecziye edilmeleri lazım geleceği bu hareketi idare edenlerce mükerreren ilan edilmişti. İzzet Bey bu harekate muhalif olabilir. Bu bir içtihat meselesidir. Ancak siyasetine nazaran mumaileyh esas itibarıyla Meşrutiyete de muhalif görünüyor gibi, kendisi için biz bunu tabii ad ve telakki ederiz”¹⁴².

Ahmet İzzet Bey, işgal sonrasında da Yunan idaresiyle uyumlu çalışmasını sürdürmüş, Yunan işgal kuvvetleri kumandanlığına bir yazı göndererek Yunan jandarma kuvvetlerinin aşar vergisinin toplanması sırasında tahsil memurlarına yardım etmesini talep etmiştir¹⁴³. Yunan idaresinin Urla'ya kaymakam, Seydiköy'e nahiye müdürü atamasına karşı çıkmamıştır. Bu tutumu, Rumlar tarafından

¹³⁹ *İzmir'e Doğru*, Yayına Hazırlayan: Oktay Gökdemir, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediye Yayını, 2010, s.37.

¹⁴⁰ Arıkan, *Mütareke ve İşgal...*, s.246-247; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Editörler: Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2015, s.255.

¹⁴¹ Öztoprak, a.g.m., s.40.

¹⁴² *Türk Dünyası*, 12 Aralık 1919.

¹⁴³ *Memleket*, 14 Temmuz 1919.

desteklenirken Türkler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İşgal nedeniyle zor günlerin yaşandığı bir sırada, Eylül 1919'da İzmir'de Hrisostomos Kalafatis'in teşvikiyle hükümet konağı önünde Osmanlı polisleri ve Yunan askerlerinin omuz omuza kurban bayramı törenlerine katılmaları halkın tepkisini çekmiştir¹⁴⁴. İstanbul'da yayınlanan bazı gazetelerde Vali Ahmet İzzet Beyin, İzmir Metropolit ve Patrikhane sayesinde bu makamı işgal ettiğine dair yazılar kaleme alınmıştır. Vali, bu haberleri gazetelerin bir hezeyanı olarak nitelendirerek geçiştirmeye çalışılmış, 6 Kasım 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, İstanbul gazetelerinde çıkan haberlerin şiddetle tekzip edilmesini istemiştir¹⁴⁵. 8 Kasım 1919 tarihinde Peyam Gazetesinde yayınlanan röportajında da Rumlara ve metropolite yönelik tutumunun nedeninin, vilayet dahilindeki bütün cins ve mezhepten insanlara eşit ve adilane yaklaşarak daha önce yapılan felaketlerin izlerini silmek olduğunu, padişah ve hükümetin izlediği politikaya paralel olarak, “*Zamanın icabat-ı siyasiyesinden mülbem*” bir politika izlediğini ifade etmiştir¹⁴⁶.

Ahmet İzzet Bey'e Yönelik Eleştiriler

İzzet Bey'e yönelik eleştirilerden başında, işgal sürecini halktan gizlemek, halkın silahlı mücadeleye atılmasını önlemek ve işgali kolaylaştırmak gelmiştir. 20 Haziran 1919 tarihinde gönderilen bir yazıda Ahmet İzzet Bey ile ilgili olarak şu ifadeler yer verilmiştir: “...İzmir vaka-i faciasının zühuruna vali-i vilayet İzzet Beyin hafi siyasisi pek büyük bir amil olmuştur... İzmir'in tecaviüz-ü adiyeye karşı müdafaasını temin gayesiyle teşkil eden Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini bir İttihatçı manevrası telakki ederek teşkilatın aleyhine iltizam etmiştir”¹⁴⁷.

İrade-i Milliye Gazetesinde yayınlanan “Ferid Paşanın Refika-i Hyaneti” başlıklı yazıda Ahmet İzzet Bey hakkında şu ifadeler yer verilmiştir:

“...Kambur İzzet, ervela aciz ve liyakatsiz bir nazır, saniyen İzmir gibi mühim bir vilayette hain ve mübin bir vali olarak milletin başına tafasi gayr-ı kabil belalar getirmiştir. Zaman-ı nezaretinde, payitab-ı saltanat-ı seniyyede hâkimiyet-i Osmaniye her gün bir parça daha tabdid edilmiş, kavanin-i Osmaniye'nin zir-i cenab-ı ma'deletinde yaşayan efrad-ı millet, Kamburun acz ve meskeneti yüzünden İngilizlerin zulüm ve tazyiki altında inlemiştir. İzmir'in işgalinden bir gün ervel kendisine müracaat eden eşraf ve abaliyi, işgal tehlikesinin zühur etmeyeceğinden bahis ile teminat-ı hainesiyle aldatır, avuturken bir gün sonra vukua gelen hadise-i işgal münasebetiyle Yunan süngüleri arasında ‘Zito Venizelos’ nidalarıyla İzmir'de katliamın bais-i yegânesi olan bu hain,

¹⁴⁴ Bülent Atalay, “İşgal Döneminde İzmir Metropolit Hrisostomos (1919-1922)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 2009, Cilt:11, Sayı:1, s.39.

¹⁴⁵ BOA., DH.KMS., 57/4. Atalay, a.g.m., s.40.

¹⁴⁶ *Peyam*, 8 Kasım 1919.

¹⁴⁷ *Milli savunma Bakanlığı ATASE Arşivi*, 110.9.1.11/5.0.33.

yüz yirmi bin Türk'ün katil-i manevisi ve haysiyet-i devletin Ferid Paşa beyet-i hükümeti ile beraber, hadim-i müşariki olmuştur"¹⁴⁸.

Ahmet İzzet Beye yöneltilen eleştirilerden biri de İzmir'de silahlı bir mücadeleyi örgütlememesi, tam tersine Kuva-yı Milliye hareketine engel olması ile ilgilidir. Kazım Özalp, İzmir şehir merkezinde silahlı bir direnişin verilemeyeceğini şu sözlerle ifade etmektedir:

"...Bütün bu fedakâr hislere rağmen halkı şehir içerisinde çarpışmaya sevk etmek muvafık değildi. Çünkü düşman denizden ve karadan bütün harp vasıtaları ile yapacağı tazyiklere mukabele edecek esaslı teşkilatı vücuda getirilmemişti. Eğer kolordu kıtaatı tam kuvvetiyle mukavemete iştirak ettirilseydi, derhal silahlı halk ile takviye olunup ve bir kumanda altında, müdafaa tertibatı alınırdı. Mamefih bu halde dahi şehir dâhilinde çarpışmayı kabul etmek çok doğru olmazdı"¹⁴⁹.

Haydar Rüştü Öktem, Amiral Calthorpe'un sözünden çıkmayan vali ve hükümetin teslimiyetçi tavrı için şunları söylemiştir:

"Hükümetin başında bulunanlar mutlak bir zaaf ve mahmi içinde pıyan olarak halkı son dakikaya kadar aldatmakta düşmanları bile geride bırakmışlardı. Eğer Damat Ferit kabinesi ile onun İzmir'deki valisi ve kumandanı Türk gençliğinin aylardan beri almak istedikleri tedbirleri hiç olmazsa her türlü vasıtalarla bozmasalardı, şüphe yoktur ki o ana kadar İzmir ve havalisinde hatırı sayılır bir cephe-i müdafaa ve mukavemet tecessüs eder ve hatta tekezzibe uğramayacağıma emin olarak iddia edebilirim ki, bu cephenin mevcudiyeti bile Yunanın, o mübarek topraklara ayağını basmasına bir sedd-i muhalefet teşkil ederdi. Bu iddiamda biraz daha ileri giderek söyleyebilirim ki: Eğer o gece Hacı Hasan Paşa gibi timsali meskenet bir belediye reisi yerine namuskâr, vatani için feda-yı canı göze alır bir baş olup da Hacı Hasan Paşanın halkı Maşatlık'ta uyuşturmasının, korkutmasının aksine olarak silah başına davet etmiş olsa idi, iki üç bin delikanlıdan terekkep edecek İzmir'in aslan yürekli halkı, daba 15 Mayıs günü Yunan askerini Birinci Kordon'dan silip süpürebilirdi"¹⁵⁰.

İzzet Beyin işgal sırasındaki tutumu, 15 Mayıs'ın yıl dönümlerinde de tartışılmaya eleştirilmeye devam etmiştir. 1928 yılında Hizmet gazetesinde 15 Mayıs'ın yıldönümü nedeniyle çıkan yazılarda İzzet Beyin tutumu eleştirilmiştir. İzmir'in işgaline dair basında yer alan yazılarda, *"İzmir'in başında bir bela olan Vali Kambur İzzet ve İzmir gibi öz Türk vatanını Yunanlılara teslim edecek cibilliyette yaratılmış kumandan Ali Nadir Paşanın"*¹⁵¹ tavrı sert bir şekilde eleştirilmiştir. Zeynel Besim

¹⁴⁸ *İrade-i Milliye*, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

¹⁴⁹ Özalp, a.g.e., s.7.

¹⁵⁰ Öktem, a.g.e., s.68-69. İzmir'in işgali sırasında şehit edilen 4.Kolordu Askerlik Dairesi Reisi Albay Süleyman Fethi Beyin, İzmir'de silahlı bir direniş göstermek için Harbiye Nezaretinden izin istediği ancak olumsuz cevap aldığına dair bilgi için bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, Pozitif Yayıncılık 2004, s.179.

¹⁵¹ *Hizmet*, 15 Mayıs 1928.

Bey'in kaleme aldığı yazılarda, Vali ve Kumandanın işgale karşı direnişi organize etmedikleri, aksine halkı pasif kalmaya teşvik ettikleri belirtilmiştir. Özellikle Ahmet İzzet Beyin gençlerin direniş çağrılarına kayıtsız kalması ve XVII. Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa'nın silahlı direniş önerilerini reddetmesi, vatana ihanetle eşdeğer bir davranış olarak nitelendirilmiştir. Basında yer alan bu eleştiriler, İzmir'in işgalinin önlenabilir olduğuna dair bir inanç üzerine inşa edilmiştir. Eğer Vali ve Kumandan işgale karşı etkin bir direniş organize etmiş olsaydı, İzmir'in işgal edilmesinin mümkün olmayacağına dair güçlü bir kanaat oluşmuştur. İzmir'in bu iki liderin “*vatana ihanet*” olarak değerlendirilen tavırları nedeniyle Yunan kuvvetlerine teslim edildiği görüşü, İzmir halkı nezdinde derin bir öfkeye yol açmıştır¹⁵².

Ahmet İzzet Bey, 14 Haziran 1919 tarihli Sabah Gazetesine verdiği demecinde, İzmir'in işgali öncesinde ve sonrasında izlediği politikayı şu şekilde savunmuştur:

“Ben de hükümet dairesine dönüşümde toplanmış olan ve uğursuz haberlerden beyninden vurulmuş dönen ve benden bir avutma haberi bekleleyen İslam eşraf ve hatırı sayılır kimseler ki siz de içlerinde idinizi aynı teminatı vermiş ve işin Paris kararı icaplarından olmasına ve işgalin İtilaf Devletleri adına yapılacağına nazaran bizim için ne yazık ki baş eğmekten başka çare olmadığını ve binaenaleyh milli gösterilerin katiyen fülî bir hareket mertebesine getirilmemesini ve çünkü karşımızda yalnız Yunan askeri değil, bütün İtilaf Devletleri kuvvetleri mevcut olduğunu ve eğer bir karşı koyma hareketi vuku bulursa, pek çok vasıtalarla müdafaa edebileceğimiz Osmanlı milli hukukumuzu büsbütün tehlikeye düşürmüş olacağımızı müdafaa suretiyle beyan eylemiş ve İslam abalıyi süikûn ve yumuşaklığa davet eylemiştim. İdari ve siyasi tedbirlerimi de, aynı milli düşüncelerimden ilham aldığım halde ittihaz etmekte, (almakla) acele ettim.

Beni bu hususta tenkid edenler ya cahiller, ya ahmaklardır ki onlara tabiatıyla sözüm olmaz. Veya her şeyden faydalanmaya fırsatçı olan birtakım kötü niyetleri ve düşmanlığı olan kimselerdir ki, onların da mahiyetleri ve maksatları bilindiğinden, karşılık yapmaya tenezzül edilemez. Ben, burada durumun gerektirdiği her şeyi, talimat yokluğu karşısında ve çeşitli tehlikeler ve müşküller içinde çalışarak yaptım. Ancak bu çalışmam ve gayretim ile son nefesime kadar muhafazasıyla mükellef olduğum Hazret-i Padişahın mukaddes haklarını her türlü darbeden ve zarardan korudum. İslam abaliye ve memleketi daha büyük felaketlerden muhafaza eyledim. Hareket ve muamelelerimle vicdanen müsterih olduğum, sırası geldiğinde neşredeceğim vesikalarla da bunu ispattan aciz değilim. Hülasa, İtilaf Devletleri kuvvetlerine karşı bir milli müdafaa teşkil etmek cinnetine bulunmadığımdan veyahut uğradığımız taarruz ve hareketlerden sinerek, usanç getirerek Osmanlı Hükümeti'nin devamını bir dakika bile ... (sansür çizmiş, 10 satır kadar açık var). Şimdiye kadar gerek amiraller ve gerek siyasi temsilciler yanında vaki

¹⁵² Mustafa Mutlu, “Yunan İşgalinin Yıldönümlerinin İzmir Basınına Yansıması (1923-1938), *Çeşm-i Ciban: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Sayı: 11, Aralık 2024, s.26-27.

olan siyasi teşebbüslerim, verdiğim protesto nameler gerek dâhili vaziyetin ıslahına, gerek siyasi durumun lehimize inkişafına pek çok yardım etmiştir! Bu, red ve inkâr edilemeyecek siyasi bir meseledir. Bu konuda şimdilik fazla bir şey söylemekte mazurum. Yunan askeri işgali vakası, İtilaf Devletlerinin resmi notalarında açıkça belirtilen hudut ve şümülû pek tecavüz etmiş ise de hiçbir yerde askeri işgal mahiyeti geçmemiştir. İşin cereyan şekline ve bütün safhalarına, İtilaf Devletleri siyasi ve askeri memurları tamamıyla vakıf ve şabittirler”¹⁵³.

Benzer bir savunmayı, temmuz ayında İslahat Gazetesine verdiği demeçte tekrarlayan İzzet Bey, Kuva-yı Milliye “Serseriyane hareket” olarak nitelendirilmiştir. “Benim tedabirim malum, Avrupa’nın mukarreratına riayet, hukuk-u meşruamızı temine gayret ve bilâ tefrik cins ve mezhep bütün sekene-i vilayeti şu karışık ahval içinde siyanet” olarak tanımladığı politikası hakkında şunları ifade etmiştir:

“... Devletin hali ve düvel-i İtilafıya karşı mevkîini nazar-ı dikkate alarak Paris’ten gelen bir karara biçim için serfurudan başka çare olmadığına kani olmuş ve olsuretle hareket eylemişim. Lutf ve müriyetlerine müftekâr olduğumuz devletlere husumet mi etmeliydim?

İşte ben öyle bir cinayeti tecvîz ve terviç etmedim. Bir taraftan Paris Konferansı mukarreratına tabiyet ve diğer taraftan da hukuk-u millîye-i meşruamızı diplomasi tarikiyle müdafaa için lazım gelen esbab ve vesaile mübaderet eyledim. Zannedersen bu noktada devlet ve millette pek müfid hizmetlerde ifa etmişim. ... Vicdanımın sevâifin ve ahval-i siyasetin icabatına tefkîken şurada ne yapmak mümkün ise yaptım. Ahali-i İslamiyeyi siyanet ve daha fena bir vaziyetten vakaya için elimden gelen her şeyi yaptım. Yunan memurlarıyla boş geçirmek siyasetinde yolunda az çok muvaffak oldum. Ancak şu benim takip eylediğim bat ve hareket sayesinde ki devletim müsait bir vaziyet-i siyasiyeye nail olabildi. ... Şu halde işimiz bir takım bagilere kaldı. Emin olunuz ki şu sırada Düvel-i İtilafıye mukarreratına karşı silah dest olarak meydan okuyanlar bu devlet ve milletin en hainidirler. Bu hareketler kendileri için alem-i meskûnda barınacak bir yer kalmayan ve alemin nefret ve cezasına müstehak bulunan bir takım İttihatçıların mezbuhane hareketidir”¹⁵⁴.

İzmir’in işgali sonrasında İzzet Beyi eleştiren yazılar kaleme alındığı gibi, bütün suçun İzzet Beyin üzerine yıkılmasına karşı çıkan, onun tavrını destekleyen yazılar da kaleme alınmıştır. Polis ve jandarma kuvvetlerinin büyük oranda dağıldığı, idari yetki ve harcamaların büyük oranda Yunanlıların kontrolü altına girdiği, hükümet konağında bile bir Yunan müfrezesinin bulunduğu İzmir’de, Ahmet İzzet Beyin çok fazla bir şey yapmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Hadisat Gazetesinde Süleyman Nazif Bey tarafından kaleme alınan makalede, İzmir’in işgalinin Paris Barış Konferansında alınan bir karar sonunda gerçekleştiği, İzzet Beyin bu kararın alınmasında bir etkisinin olmadığı, İzmir’in işgalinin

¹⁵³ Bayar, a.g.e., Cilt:5, s.204-205.

¹⁵⁴ Vakıf, 6 Temmuz 1919.

Osmanlı Devletinin içine düştüğü durumun, I. Dünya Savaşının ve İttihatçıların izlediği politikaların bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtilerek şunlar ifade edilmiştir:

“İzzet Beyin Aydın vilayetini nasıl idare etmiş olduğunu bilmiyorum, ne şahsi, ne resmi meslek ve efallerinden haberdar olmadım. Ben, hadise-i işgal münasebetiyle aleyhinde söylenilen sözleri burada tetkik etmek isterim:

İzzet Beyin İzmir’de Rumlara haddinden ve lüzumundan fazla letafet ve mümaşat ettiğini söylüyorlar. Böyle ise şark ve garbın hem lisanı hülyasında hem lisan-ı necibinde bilhassa son on seneden beri mütevellian deveran eden (telif-i anasır) gayesine hizmet etmek istemiştir. Aksini iltizam etmiş olsaydı valinin yerli Rumlara karşı ittihaz ettiği meslek, İzmir’i Yunan askerine işgal ettirmek için daha kat’i ve mer’i bir sebep suretinde gösterilirdi.

...İzmir hadisesinde biz kendi geçmiş ve bazı günahlarımızı unutarak bemen valiyi itham etmeğe koştuk. Aradaki ihtilafat-ı muşaramız na-kâfi imiş gibi, onlara birini daha ilave ediyoruz. İşte ben ilan ederim ki İzmir meselesinde ve diğer mesailde İzzet Beyin ve diğerleri kadar ben de medbaldar ve günahkarım. Veyahut onlar benim kadar masumdurlar”¹⁵⁵.

Islahat Gazetesi sahibi Emin Süreyya Bey, İzmir’in işgali ve sonrasında yaşanan olaylar nedeniyle Ahmet İzzet Beyin İstanbul basını tarafından beceriksizlikle suçlanmasına karşı çıkmış, onun yerinde bir başkasının olmasının sonucu değiştirmeyeceğini savunarak şunları ifade etmiştir: *“Şüphesiz erbab-ı iz’an ve tefekkür merkez-i hükümetin bile manüine muktedir olamadığı bir hadise-yi siyasiye karşısında, bir valinin itaatkarane efal ve hareketlerine muabeze edemez. Çünkü herhangi bir vali olsa böyle harekete mecburdur”¹⁵⁶.*

Ahmet İzzet Beyin Ölümü

Ahmet İzzet Bey, 11 Eylül 1919 tarihinde Çeşme’yi ziyaret etmiş, ziyaret dönüşünde kalbinden rahatsızlanmış, Gureba Hastanesi Başhekimi Mustafa Bey ve özel doktoru Kondolion tarafından tedavi edilmiştir¹⁵⁷. Bu durum, İstanbul basınında İzzet Beyin vefat ettiğine dair haberlerin çıkmasına neden olmuştur¹⁵⁸. Öldüğü şeklindeki haberleri tekzip eden İzzet Bey, bu tür haberleri Kuva-yı Milliyeciler tarafından çıkartıldığını belirterek şunları ifade etmiştir: *“Şiddet idaresi artık katiyen ölmüştür, beşeriyet artık sulh ve ondan mütevellit asayişe muhtaçtır. Aramızda*

¹⁵⁵ Süleyman Nazif, “İnsaf ve Basiret”, *Hadisat*, 19 Mayıs 1919.

¹⁵⁶ Arıkan, *Müteareke ve İşgal...*, s.76.

¹⁵⁷ Berber, *Sancı Yıllar...*, s.291.

¹⁵⁸ *Türk Dünyası*, 21 Eylül 1919.

*namuslu bulunanlar Allaha çok şükür Türk milletinin ekseriyetidir. Bu cani çetelerin feciatına bu ekseriyetin son kuvvetiyle katlandığına şüphe etmeyiniz*¹⁵⁹.

24 Kasım 1919 tarihinde geçirdiği ikinci bir kalp krizinden sonra bir süre Amerikan Kızılhaç Hastanesinde tedavi görmüştür. Yeniden göreve dönen Ahmet İzzet Bey, 1 Aralık 1919 tarihinde tekrar kalp krizi geçirmiş ve Gurebay-ı Müslümin Hastanesine nakledilmiştir¹⁶⁰. 5 Ocak 1920 tarihinde geçirdiği son kalp krizinden sonra vefat etmiştir. Cenaze namazı, Hisar Camiinde İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi tarafından kıldırılmıştır. Valilik görevi boyunca Yunanlılarla uyumlu bir şekilde çalışan ve 1905 yılında Yunan Hükümeti tarafından “*Anoteron Taksiarhis*” nişanıyla taltif edilen Ahmet İzzet Beyin cenazesine, Yunanistan’da korgeneral rütbesine erişmiş bir askerin cenazesine eşdeğer ihtimam gösterilmiş, İzmir’deki üst düzey askeri ve mülki görevliler törenine katılmıştır. Ahmet İzzet Beyin cenazesi, 6 Ocak 1920 tarihinde yapılan törenle, Şeyhler Mahallesindeki Emir Sultan Dergâhı Haziresine defnedilmiştir¹⁶¹.

İzzet Beyin ölümünden sonra hükümet tarafından ailesi İstanbul’a getirtilerek kendilerine “*Ber mucib-i kanun tam maaş tahsis*” edilmiştir¹⁶².

Ahmet İzzet Beyin ölümü üzerine, Dâhiliye Nezareti tarafından vali vekilliğine Vilayet Mektupçusu Ali Saib Bey görevlendirilmiştir. Ali Saib Bey de rahatsızlığı nedeniyle görevini sürdürememiş, 1920 yılı mart ayı ortalarında yerine Vilayet Defterdarı Ahmet Besim Bey atanmıştır. Ahmet İzzet Beyin yerine yeni bir vali atanmasını engelleyen Yunanlılar, 10 Temmuz 1920 tarihinde resmi olarak İzmir’deki idareyi üstlenmişler ve vilayetteki hükümet dairelerine el koymuşlardır¹⁶³.

Sonuç

I. Dünya Savaşından sonra imzalanan antlaşmalar, gerçeklerden uzak, emperyalist amaçlara hizmet eden maddeler içerdikleri için kalıcı olamamışlar, barış ve düzen ortamını yaratamamışlardır. Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşını kaybetmesi, Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devletini yıkma hayallerini gerçekleştirebileceklerine dair ümitlere kapılmalarına yol açmıştır. Savaşı kaybeden hiçbir devletin başkenti ve nüfus çoğunluğuna sahip olduğu bölgeler işgal edilmezken, hem İstanbul hem de Adana, Urfa, Antep, Maraş gibi Türk ve Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerler işgal edilmiştir.

Mütareke sonrasında yaşanan işgaller içerisinde, İzmir’in ayrı bir önemi vardır. Zira İzmir, Anadolu Türklüğünün kadim bir şehri olmasının ötesinde nüfus

¹⁵⁹ *Akşam*, 12 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

¹⁶⁰ *İzmir’e Doğru...*, s.37, 47.

¹⁶¹ Berber, “Aydın Valisi İzzet Bey’in...”, s.11-12.

¹⁶² *Alemdar*, 5 Kanunusani (Ocak) 1920.

¹⁶³ Tabak, *a.g.e.*, s.136.

itibariyle, tarih itibariyle Türk kalmayı başarabilmiş bir şehirdir. Bu şehrin, İngiltere, Fransa veya İtalya yerine, bölgede tarihi emelleri olan ve varlığını Türklere karşı yapmış olduğu savaşlarla kazanan, Türklere derin bir kin ve nefret besleyen Yunanistan tarafından işgal edilmesi, halkın vicdanında asla kabul görmemiştir. İşgal ve sonrasında Yunanlıların yaptığı katliam, Türk Milletinin gözünün açılmasına neden olmuş, İstanbul Hükümetinin aksi propagandasına rağmen, silaha sarılarak Milli Mücadeleyi başlatmasını sağlamıştır.

İtilaf Devletleri ile iyi ilişkiler kurarak, onları kızdıracak adımlardan uzak durmaya, özellikle İngiltere'nin desteğini sağlayarak, ülkeyi içinde bulunduğu zor durumdan çıkarmaya çalışan İstanbul Hükümeti, halkı işgaller karşısında sessiz kalmaya, İtilaf Devletlerine itaat etmeye çağırmıştır.

İzmir'e yönelik Yunan emellerinin belli olmasıyla birlikte, hem İtilaf Devletlerinin dediklerini yapacak hem de olası bir işgale karşı çıkmayacak, asayiş ve düzeni sağlayarak Rumların taşkınlıklarını önleyecek birinin İzmir valiliğine atanması gündeme gelmiştir. Gerek İttihat ve Terakki'ye karşı olumsuz tutumu gerekse İngilizlerle kurduğu dostluk nedeniyle, Ahmet İzzet Beyin ismi öne çıkmış ve 11 Mart 1919 tarihinde İzmir valiliğine atanmıştır.

Nurettin Paşanın yerine Ahmet İzzet Beyin valiliğe atanması, İzmir halkının tepkisini çekmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşanın, İtilaf Devletlerine karşı izlemiş olduğu pasif politikanın bir neticesi olarak göreve getirilen Ahmet İzzet Bey, İzmir'de gayrimüslimlerle ve İtilaf Devletlerinin temsilcileri ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bir yandan Rumların taşkınlıklarını önlemek için jandarma kuvvetlerini artırmaya çalışırken diğer yandan da şehirdeki İttihatçılarla, silahlı direnişten yana olanlarla mücadele etmiştir.

İtalya ve Yunanistan'ın bölge üzerindeki emellerinin farkında olan Ahmet İzzet Bey, İngilizlerin desteğini sağlayarak olası bir İtalyan veya Yunan işgalini önlemeye, eğer bir işgal olacaksa da bunun İngilizler vasıtasıyla ya da İtilaf Devletlerinin müşterek askeri kuvvetleri ile gerçekleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Şehirde düzen ve asayişin sağlanması için İtilaf Devletlerine mensup askeri birliklerin emrine verilmesini, devriye gezdirilmesini istemiştir. Elbette ki bu politikası, İstanbul hükümetinin takip ettiği teslimiyetçi zihniyetin bir uzantısı durumunda olup, hükümetin bilgisi ve desteği dâhilinde atılan adımlardır.

Amiral Calthorpe'nin notası ile İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğini öğrenen Ahmet İzzet Bey, durumu İstanbul Hükümetine bildirerek yapılması gerekenler hakkında bilgi istemiştir. İstanbul'dan tatmin edici bir cevap alamayan ve işgalin mütareke hükümleri çerçevesinde gerçekleştiğine inanan Ahmet İzzet Bey, halkı sakinleştirmeye, işgal haberini gizlemeye, halkın olası tepkilerini dizginlemeye çalışmıştır.

Ahmet İzzet Bey'e ve izlediği politikaya yönelik tepkileri üç ana başlık altında toplamak mümkündür. İlk husus, İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin faaliyetlerini önlemeye yönelik tutumudur. Silahlı bir direniş fikrinin İttihatçılar tarafından ortaya atıldığını ve İttihatçıların ekmeğine yağ süreceğini, İtilaf Devletleri ile ilişkileri

bozacağını, Hükümetin izlemiş olduğu politikaya zarar vereceğini düşünen Ahmet İzzet Bey, Milli Mücadelenin amansız bir düşmanı olmuştur. Bu tutumu, İstanbul Hükümetinin genel tutumu ile uyumlu olup, ülkeyi ancak siyasetle kurtarmanın mümkün olduğuna inanan bir düşüncenin ürünüdür.

Ahmet İzzet Beyin tepki çeken ikinci tutumu da işgal haberini gizlemesi, halkı sakin olmaya, itaat etmeye çağırmasıdır. Ahmet İzzet Bey, bu tutumu ile ilgili olarak daha sonra basına yaptığı açıklamalarda, işgale karşı koymak için İzmir’de yeterli silahlı gücün bulunmadığını, hükümetin bu yönde bir kararı olmadığını, işgal haberlerini İstanbul’a iletmesine rağmen İstanbul’dan bir talimat almadığını, dolayısıyla işgale karşı gelmenin askeri olarak imkansız olduğunu, hükümetin de böyle bir emir vermediğini söyleyerek, kendi tutumunun doğru olduğunu ve bu sayede binlerce Türk’ün boş yere ölmesini önlediğini ifade etmektedir.

Burada, İstanbul Hükümetinden bir direniş emri almadığı doğru olmakla birlikte, vatani saldırıya uğramış bir vali ve kumandanın düşmana karşı koyması için hükümetten emir beklemesi, bir polisin, gözü önünde cinayet işleyen bir katili yakalamak için amirlerinden emir beklemesi kadar alakasız bir durumdur. Ahmet İzzet Beyin önünde, mevcut askeri birlikleri ve cephaneyi daha iç bölgelere sevk ederek, Yunanlıların eline geçmesini önlemek, halkı gelişmeler karşısında vaktinde bilgilendirerek tedbir almasını sağlamak, kendisi bir direniş örgütlemese de bunun için mücadele edenleri cezalandırmamak/engellemek gibi tercih edilebilecek yollar bulunmaktaydı. İşgal kuvvetlerine karşı gösterilecek dik bir duruş, temsil ettiği devlete ve millete hakaret edilmesine izin vermeyecek bir tavır beklenen Ahmet İzzet Bey, beklentileri boşa çıkarmış, mizacı ve inandığı politika gereği, ne kendi onurunu ne de temsil ettiği devletin onurunu koruyamamış, buna yönelik tedbirler alamamıştır.

Ahmet İzzet Beyin halktan kabul görmeyen diğer bir tutumu da işgal sonrası dönemle ilgilidir. İşgal süresi boyunca Yunan idaresi ve İtilaf Devletleri temsilcileri ile iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bu tutumu, işgal acılarını kemiklerine kadar hisseden Türk halkı tarafından tepki ile karşılanmıştır. Yunanlıların İzmir’i işgal etmesinden sonra, yaklaşık sekiz ay boyunca valilik görevini sürdüren Ahmet İzzet Bey, işgal sırasında katledilen, malları yağmalanan, iç bölgelere göç etmeye zorlanan Türk ve Müslüman halkın haklarını koruyamadığı gibi, bu davranışlara karşı beklenen tepkileri de verememiştir. Onun yerine, işgal güçleri ve İtilaf Devletleri temsilcileri ile iyi ilişkiler kurarak, tıpkı İstanbul Hükümetinin temsilcileri gibi, şahsını ve çıkarlarını koruma yolunu tercih etmiştir. Ahmet İzzet Beyin bu tercihleri, onu halkın gözünde “hain” olarak görülmesine neden olmuştur. Paskalya bayramlarına iştirak etmekten çekinmeyen, Müslümanlar için önemli dini bayramlarda hükümet konağı önünde Türk ve Yunan askerlerini yan yana tören alanında bulunduran, hizmetine bir Yunan subayının tahsis edildiği Ahmet İzzet Bey, 5 Ocak 1920 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesine, İzmir’deki Yunan idaresinin ve İtilaf Devletleri temsilcilerinin üst düzey katılım göstermesi, halkın gözünde ihanetinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Muhtemelen daha sonra tahrip edildiği için,

defnedildiği Emir Sultan Dergâhı Haziresinde bir mezar taşı dahi günümüze ulaşmamıştır.

Netice itibariyle, işgal dönemi zor koşullar altında yaşanan bir süreç olup, içerisinde pek çok umutsuzluğu, imkânsızlığı, çelişkiyi barındırmaktadır. Ancak, “*konu vatansa gerisi teferruattır*” diyebilenler için, vatan ve namus için ölümü göze alanlar için, şartlar ve koşullar ne olursa olsun yine de tek bir çıkış noktası vardır: “*Ya istiklal ya ölüm!*” İşte, Milli Mücadele bu düşünce ve ruhla kazanılmış olup, aynı yıllarda, aynı yer ve zamanda, aynı yokluklar içinde mücadele yolunu seçenler sayesinde vatan işgalden kurtarılmış ve yeni bir devlet, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Kaynaklar

a. Arşiv kaynakları

- BOA., DH.İUM., E.,66/12.
BOA., DH.İUM., E-51/72.
BOA., DH. İUM.EK., 52/11.
BOA., DH. İUM.EK., 52/77.
BOA., DH.EUM.AYŞ., 8/29.
BOA., DH.EUM.AYŞ., 8/105.
BOA., DH. EUM.3.Şb., 27/47.
BOA., DH.İUM.EK., 51/101.
BOA., DH.İUM.EK., 51/104.
BOA., DH.İUM.EK., 51/105.
BOA., DH.İUM.EK., 51/70.
BOA., DH.İUM.EK., 51/72.
BOA., DH.İUM.EK., 51/78.
BOA., DH.İUM.EK., 51/90
BOA., DH.KMS., 57/4.
BOA., DH.KMS., 55/23.
BOA., DH.SAİDd., 71/119.
BOA., DH.ŞFR., 622/63.
BOA., DH.ŞRF., 624/7.
BOA., DH.ŞFR., 624/33.
BOA., DH. ŞRF., 625/155.

BOA., DH.ŞFR., 630/128.

Milli Savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.11/5.0.33.

Milli Savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.11/15.0.6.

Milli Savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.7/766.12.28.

Milli Savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.10/18.0.31.

Milli Savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.11/12.0.3.

Milli Savunma Bakanlığı ATASE Arşivi, 110.9.1.11/18.0.78.

b. Süreli Yayınlar

Abenk, 26 Mart 1919.

Abenk, 15 Mayıs 1919.

Abenk, 26 Mayıs 1919.

Akşam, 12 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

Alemdar Gazetesi, 15 Mayıs 1919.

Alemdar, 27 Teşrinisani (Kasım) 1919.

Alemdar, 5 Kanunusani (Ocak) 1920.

Alemdar, 24 Ocak 1919.

Alemdar, 16 Ağustos 1919.

Hadisat, 19 Mayıs 1919.

Hizmet, 15 Mayıs 1928.

Islahat, 27 Mayıs 1933.

İkdam, 13 Eylül 1919.

İkdam, 19 Mayıs 1919

İstanbul, 1 Eylül 1919.

İrade-i Milliye, 17 Eylül 1919.

İrade-i Milliye, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

İstikbal, 27 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

Memleket, 28 Mayıs 1919.

Memleket, 14 Temmuz 1919.

Peyam, 8 Kasım 1919.

Sabah, 30 Mart 1919.

Sabah, 1 Nisan 1919.

Sabah, 26 Mayıs 1919.

Sabah, 12 Teşrinisani (Kasım) 1919.

Sebilürreşad, Sayı:16, Cilt:416, 23 Mayıs 1919.

Serbesti, 21 Mayıs 1919.

Tasvir-i Efkâr, 21 Mayıs 1919.

Tasvir-i Efkâr, 1 Eylül 1919.

Tercüman-ı Hakikat, 23 Mayıs 1919.

Türk Dünyası, 11 Eylül 1919.

- Türk Dünyası*, 16 Teşrinievvel (Ekim) 1919.
Türk Dünyası, 23 Teşrinievvel (Ekim) 1919.
Türk Dünyası, 13 Teşrinisani (Kasım) 1919
Türk Dünyası, 9 Teşrinievvel (Ekim) 1919.
Türk Dünyası, 6 Eylül 1919.
Türk Dünyası, 12 Aralık 1919.
Türk Dünyası, 21 Eylül 1919.
Vakit, 21 Mayıs 1919.
Vakit, 19 Mayıs 1919.
Vakit, 6 Temmuz 1919.
Yeni Gazete, 26 Mayıs 1919.
Yeni Gazete, 27 Mayıs 1919.
Yeni Gazete, 29 Mayıs 1919.

c. Kitaplar

- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri Ve Milli Mücadele I (Mutlakzeye Dönüş 1018-1919)*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, İkinci Baskı, 2004.
- Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1993.
- Apak, Rahmi, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara, TTK Yayını, 1990.
- Ankan, Zeki, *Mütareke Ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1989.
- Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, İstanbul, Pozitif Yayıncılık 2004.
- Ayısığ, Metin, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Ankara, 2004.
- Balıkesir Ve Alaşehir Kongreleri Ve Hacim Mubittin Çarıkılı'nın Kurayî Millîye Hatıraları (1919-1920), Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967.
- Bayar, Celal, *Ben De Yazdım*, Cilt:5, İstanbul, 1967.
- , *Ben De Yazdım*, Milli Mücadeleye Gidiş, Cilt:6, Sabah Kitapçılık Yayını, İstanbul, 1997.
- Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke Ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997.
- , *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Chapuisat, Edouard, *Smyrna: The City Of Smyrna Before The Destruction*, Athens: Livani Pupliching Organisation, 1991.
- Çelebi, Mevlüt, *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2002.
- Çelebi, Mevlüt, "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasîhası): 16 Nisan-18 Mayıs 1919", *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, Yıl:1990, Cilt:6, Sayı: 18, ss.561-590.
- Çelik, Recep, *Milli Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2017.
- Erdeha, Kamil, *Milli Mücadelede Vilayetler Ve Valiler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975.

- Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1922)*, İstanbul, Derlem Yayınları, 2010.
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Editörler: Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2015.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken, Birinci Kitap*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1959.
- İzmir'e Doğru*, Yayına Hazırlayan: Oktay Gökdemir, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediye Yayını, 2010.
- Jeaschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, TTK Yayını, 1986.
- Karabekir, Kazım, *Günlükler 1906-1948*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2002.
- Moralı, Nail, *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara, TTK Yayını, 2.Baskı, Ankara.
- Öklem, Necdet, *İzmir'in İşgali*, İzmir, 1999.
- Öktem, Haydar Rüştü, *Mütareke Ve İşgal Anıları*, Hazırlayan: Zeki Arıkan, Ankara, TTK Yayını, 1991.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele 1919-1922, Cilt: I*, Ankara, TTK Yayını, 1998.
- Selçuk, İlhan, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, Cilt:2, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1976.
- Tabak, Serap, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir'de Mülki İdare Ve İdareciler (1867-1950)*, Konya, Kömen Yayınları, 2016.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1991.
- Turan, Mustafa, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999.
- Türk İstiklal Harbi*, II. Cilt, Batı Cephesi, 1.Kısım, Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Umar, Bilge, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, Genişletilmiş İkinci Baskı, 2011.

d. Makaleler ve Bildiriler

- Altay, Fahrettin, “İzmir Faciasının Muhakemesi” *Belleten*, C.23, S.89, Ankara,1959, s.137-156.
- Arıkan, Zeki-Vural, Mithat Kadri, “İzmir’de İlk Kurşun Hadisesine Dair Bazı Tanıklar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Özel Sayı: İzmir’in İşgali, s.155-174.
- Atalay, Bülent, “İşgal Döneminde İzmir Metropolit Hrisostomos (1919-1922)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 2009, Cilt:11, Sayı:1, s.31-50.
- Berber, Engin, “Aydın Valisi İzzet Bey’in Hastalığı Ve Ölümü”, *Toplumsal Tarih*, Cilt: II, Sayı: 12, Aralık 1994, s.11-12.
- Çapa, Mesut, “Anadolu’da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl: 1994, Cilt: 10, Sayı: 29, s.379-390.
- Çelebi, Mevlüt, “Bir İtalyan Gazetecinin Kaleminden İzmir’in İşgali”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Özel Sayı: İzmir’in İşgali, s.131-154.

- Haytaoğlu, Ercan, “İzmir’in İşgal Sürecinde Ali Nadir Paşa ve 17.Kolordu”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:23, Sayı: 46, Bahar 2023, ss.25-94.
- “İzmir Valisi İzzet Bey’e Dair”, *Türk Dünyası*, 27 Teşrinievvel (Ekim) 1919.
- Jaeschke, Gotthard, “İngiliz Belgeleri Işığında Yunanlıların İzmir Çıkartması”, *Belleten*, Ekim 1968, Cilt:32, Sayı:128, s.499-508.
- Kadıpaşa Zade Abdülhaluk, “Bir İttihatçı Valinin Beyanatı”, *Islahat*, 13 Mayıs 1919.
- Karayaman, Mehmet, “İzmir Valisi İzzet Beyin Kaleminden İzmir’in İşgali”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı:15, Yıl:2007/Güz, s.3-18.
- , “İzmir Valisi İzzet Bey’in Kaleminden İzmir’in İşgali”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Kenan İnan-Yücel Dursun, Trabzon, 2011, s.763-774.
- , “İşgal Altındaki İzmir’de Yunanlıların Yürüttüğü Sağlık Politikası”, *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri 26-28 Eylül 2012*, Yayına Hazırlayan: Murat Alper Parlak, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2015, s.99-100.
- Mutlu, Mustafa, “Yunan İşgalinin Yıldönümlerinin İzmir Basınına Yansıması (1923-1938), *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Sayı: 11, Aralık 2024, s.23-40.
- Nefes, Fatih Mehmet, “İzmir’de Yunan İdaresinin Kurulması”, Milli Mücadele’nin Yerel Tarihi 1918-1923, Editörler: Mustafa Göleç, Zeynep Kevser Şerefioğlu, İlhami Danış, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, Cilt: 1, 2023, s.573-594.
- Okur, Mehmet-Kul, Hazel, “İzmir’in İşgaline Dair İstanbul Basınında Çıkan Haber Ve Yorumlar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Özel Sayı: İzmir’in İşgali, s.175-215.
- Öztoprak, İzzet, “İzmir Valisi (Kambur) İzzet Bey Meselesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt: III, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005, s.33-44.
- Sofuoğlu, Adnan, “Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri Ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:X, Mart 1994, Sayı:28, s.211-256.
- Süleyman Nazif, “İnsaf ve Basiret”, *Hadisat*, 19 Mayıs 1919.
- Şakir, Ziya, “Hürriyet Ve İtilaf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı?”, *Tan*, 28 Ocak 1938.
- Ural, Selçuk-Okur, Mehmet, “Vali İzzet Beyin Kaleminden İzmir’in İşgali”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Erzurum 2001, s.267-274.
- Yazman, M. Şevki, “İzmir Faciası”, *Dünya Gazetesi*, 19 Mayıs 1968, Tefrika No:5.
- Yavuz, Resul, “Batı Anadolu’da Yunan İşgalinin Etkilerini Araştırmak İçin Kurulan Tahkikat Komisyonu Ve Faaliyetleri”, *Türk İngiliz İlişkileri Dergisi*, Cilt: 2, No. 1, Ocak 2021, s.70-88.

e. Tezler

- Çukurova, Bülent, *15 Mayıs 1919 İzmir’in İşgali Olayı*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1984.
- Ediz, İsmail, *Batı Anadolu’da Yunan İşgali (1919-1922)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Extended Summary

The First World War, which emerged as a result of the economic and political rivalry among European states, caused massive destruction. The treaties signed at the end of the war failed to establish peace and stability either in Europe or in the lands of the Ottoman Empire. The occupations that began with imperialist intentions led the Turkish nation to take up arms. The Istanbul Government adopted a passive stance, aiming to survive this difficult period by maintaining good relations with the Allied Powers and fulfilling their demands. It also tried to suppress the Kuva-yi Milliye (National Forces) movement, which it saw as a threat to its policy of submission.

At the Paris Peace Conference, due to British efforts preferring a weak and dependent Greece over a strong Italy in the Eastern Mediterranean, it was decided that the region of İzmir and its surroundings—previously promised to the Italians in secret treaties during the war—would be occupied by the Greeks. Aware of Greek ambitions in the region, the Istanbul Government initially tried to prevent the occupation, and when that failed, aimed to ensure that the city would instead be occupied by the Allied Powers. To support its policy of solving problems with British support and remaining passive in case of occupation, the government appointed Ahmet İzzet Bey—known for his pro-British and anti-Committee of Union and Progress stance—as governor of the Aydın Province, on March 23, 1919. He remained in office until his death on January 5, 1920.

On May 15, 1919, the Greek forces began a brutal massacre following their occupation of İzmir. The policies pursued by Ahmet İzzet Bey regarding the occupation of İzmir and subsequent developments were met with criticism. His attempts to prevent the National Struggle, hiding the imminent occupation from the public despite knowing about it, failing to organize or support armed resistance, his passive stance during the occupation that failed to protect the dignity of the state and nation he represented, his cooperation with the Greeks after the occupation, his inaction against the injustices, massacres, looting, and forced migrations targeting Turks, his close friendship with the Greek Orthodox Metropolitan of İzmir, Hrisostomos Kalafatis, his personal relations with the Allied representatives, and his negative stance during the parliamentary elections became subjects of controversy. Acting in parallel with the policies of the Istanbul Government, Ahmet İzzet Bey has often been labeled a "traitor" in many historical sources from that period and was referred to as "Kambur İzzet" in accounts about him.

This study explores the reasons behind appointing someone who had previously served as a minister to the governorship of İzmir during such a critical time; examines Ahmet İzzet Bey's background and character traits; his relations with the British; his stance against the Committee of Union and Progress; his close relations with the Greeks; his policies toward pro-National Struggle organizations, institutions, and the local press; the steps he took to maintain civil administration; his stance during the expansion of the occupation; his attitude toward the oppression and atrocities against the

Turkish and Muslim population; his contact with the investigation commission; his view on the National Forces movement; his passivity during the parliamentary elections; his relations with non-Muslim elements, especially Metropolitan Hrisostomos Kalafatis of İzmir; his relations with the Istanbul Government; his responses to the allegations of receiving compensation from the Greeks; and both positive and negative evaluations of him found in newspapers and memoirs of the time. Using primary sources related to the period—especially documents from the Presidential State Archives—as well as newspapers, memoirs, books, and articles, this study aims to present the events that took place during the occupation of İzmir and to interpret the causes and consequences of the policies pursued by Ahmet İzzet Bey.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E MENEMEN'DE EĞİTİM YAPILARI

Burcu Taşcı*
İlker Gücü**

Öz

Menemen, İzmir merkezine yakın konumu sayesinde hem Osmanlı hem de Cumhuriyet Dönemi'nde önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Bunun yanı sıra, İzmir çeperinin eğitim yapıları karakterini yansıtan yerleşimlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da modernleşme süreci başlamış ve bu durum eğitim yapılarında çeşitli mimari değişikliklere yol açmıştır. Bu çalışma, Menemen'de 19. yüzyıl sonu ile 1970'lere kadar inşa edilen eğitim yapıları üzerinden, söz konusu geçiş sürecinde meydana gelen mimari değişimleri tanımlamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, bu süreçte Menemen'de farklı dönemlerde inşa edilmiş ve özgün işlevini halen sürdüren dört eğitim yapısı (Şehit Kemal İlkokulu, Tevfik Fikret İlkokulu, Kubilay İlkokulu ve Menemen Ortaokulu) incelenmiş, bu yapıların yapısal ve mimari özellikleri değerlendirilmiştir. Araştırma yöntemi, tarihsel bir bakış açısı içinde literatür taraması, arşiv araştırmaları ve alan çalışmaları ile yapıların belgelenmesini içermektedir. Geçmişe ait hava fotoğrafları, mimari çizimler, kadastral planlar, eski fotoğraflar ve özellikle Menemen Kent Arşivi Müzesi'nden elde edilen belgeler, bu çalışmada temel veri kaynakları olarak

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İzmir/Türkiye, burcu.tasci@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9314-4905.

** Dr. Arş. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İzmir/Türkiye, ilker.gucu@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5898-1943.

kullanılmıştır. İncelenen yapıların tarihsel gelişimi, mevcut fiziksel durumları, plan şemaları, mimari özellikleri ve yapıım sistemleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İncelemeler sonucunda, yapıların konumları, büyüklükleri ve biçimlenişlerinde, dönemin eğitim politikalarına, toplumsal ihtiyaçlara ve hâkim mimari anlayışa bağlı olarak belirgin farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Tarihi, Tarihi Eğitim Yapıları, İzmir, Menemen

Educational Buildings in Menemen from the Ottoman to the Republican Period

Abstract

Menemen has been an important settlement both the Ottoman and Republican periods due to its location close to the center of İzmir. It is also one of the important settlements reflecting the educational architectural characteristics of İzmir's periphery. With the proclamation of the Republic in Turkey, a modernization process began in various fields, including education, leading to architectural changes in educational buildings. This study aims to identify the architectural transformations in educational buildings during this transitional period, by examining educational buildings constructed in Menemen from the late 19th century to the 1970s. In this context, four educational buildings (Şehit Kemal Primary School, Tevfik Fikret Primary School, Kubilay Primary School, and Menemen Secondary School), which were built in different periods and still retain their original functions, were analyzed in terms of their structural and architectural features. The research methodology includes a historical perspective incorporating literature review, archival research, and documentation studies through fieldwork. Historical aerial photographs, architectural drawings, cadastral maps, old photographs, and documents obtained primarily from the Menemen City Archive Museum were used as the main data sources for this study. The historical development, current physical conditions, site plans, architectural characteristics, and construction systems of the examined buildings were analyzed. The findings revealed significant differences between the buildings regarding their location, size, and form depending on educational policies, societal needs, and the architectural approach of the periods.

Keywords: History of Education, Historical Educational Buildings, İzmir, Menemen

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemi kapsamaktadır. Bu süreçte, ulus devlet ideolojisi doğrultusunda toplumların tarihini, değerlerini, kültürünü ve dilini tanıtmak ve aktarmak amacıyla eğitim alanında da yenilikler yapılmıştır. Geleneksel eğitim sisteminin modernleştirilmesi çabaları, eğitim yapılarının mimari ve yapısal özelliklerini etkilemiştir¹. Geleneksel ve dini eğitim anlayışına göre şekillenen eğitim yapıları, laik ve ulusal bir eğitim anlayışıyla farklı bir yapıya dönüşmüştür. Osmanlı Dönemi'nin son zamanlarında özellikle İstanbul ve büyük kent merkezlerinde başlayan bu dönüşüm, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kent merkezleri dışında taşrada da görülmeye başlamıştır.

Bu bağlamda, İzmir merkezi ve çevresindeki tarihi eğitim yapıları üzerine birçok bilimsel çalışma mevcuttur.² Bu çalışmalar, özellikle İzmir merkezinde, Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönemde inşa edilen eğitim yapılarına (Namık Kemal Lisesi, Mithatpaşa Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Konak İzmir Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Atatürk Lisesi, Kız Lisesi ve Karşıyaka İmam Hatip Ortaokulu) odaklanmıştır. Ayrıca, Cumhuriyet sonrası dönemde, özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde İzmir ve çevresindeki yerleşimlerden Ödemiş, Bergama, Tire, Torbalı ve Bayındır ve Urla'da bulunan ilkokul yapılarını dönemselsel ve mimari açıdan inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır.³ Bu yerleşimler gibi İzmir çeperinde yer alan Menemen, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nde, İzmir merkezine yakın konumuyla sahip olduğu stratejik önemin yanı sıra, tarım ve ticaretin gelişmiş olmasıyla önemli bir taşra yerleşim merkezi olmuştur. Buna bağlı olarak da Cumhuriyet'e geçiş dönemi boyunca toplumsal ve mimari dönüşümün izlerini taşıyan birçok eğitim yapısı inşa edilmiştir.

¹ İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmaşı ve Atatürk*. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1995; Esra Eken-Neriman Şahin Güçhan. "Construction Story of Hasanoglan Village Institute, Ankara." TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, (23), 2021, s. 225.

² Sıla Kaptan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir Eğitim Yapıları (İl Merkezi)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2018; Heval Şimşek Özel, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'i'nde Bir Eğitim Yapısı: Karşıyaka Dârülmualimâtı". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (35), 2021, s. 251-276; Aybüke Alpandiner, *İzmir'de Cumhuriyet Döneminde ve Öncesinde Yapılan Eğitim Yapılarının İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

³ F. Nurşen Kul, *A New Approach For Defining The Conservation Status of Early Republican Architecture Case Study: Primary School Buildings in İzmir*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010; Alpandiner, *a.g.e.*

Ancak yerleşimin bu önemine rağmen, tarihi eğitim yapılarına yönelik bilimsel çalışmalar sınırlı kalmıştır.⁴

Bu çalışmada, Osmanlı eğitim sisteminin 19. ve 20. yüzyıl arasında gelenekselden moderne evriliş sürecinin, belirtilen dönemde Menemen’de inşa edilmiş eğitim yapıları üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde eğitim sistemindeki değişiklikler, Menemen’in eğitim tarihi ve seçilen eğitim yapılarının inşa ve dönüşüm süreçleri ele alınmıştır. 19. yüzyıl sonlarından 1970’lere kadar Menemen’de inşa edilen, özgün eğitim işlevini günümüzde de sürdüren Şehit Kemal İlkokulu, Tevfik Fikret İlkokulu, Kubilay İlkokulu ve Menemen Ortaokulu’nun mimari ve yapısal özellikleri incelenmiştir. Bu yapıların dönem ve ölçek farklılıklarının yanı sıra, eğitim reformlarının izlerini taşımaları ve toplumsal bellekteki yerleri çalışma konusu olarak seçilmelerinde belirleyici olmuştur. Cumhuriyet dönemi öncesi eğitim yapılarından Kubilay İlkokulu (Rum Zükur Mektebi), kentin sosyal yapısını ve azınlıkların eğitim anlayışını yansıtmaları açısından seçilmiştir. Şehit Kemal İlkokulu ise Menemen’deki tescilli tek eğitim yapısı olma özelliğiyle öne çıkmıştır. Cumhuriyet dönemi sonrası eğitim yapılarından Menemen Ortaokulu, dönemin eğitim reformlarını yansıtmaları ve depreme dayanıksız olduğu için yakın zamanda yıkılacak olması nedeniyle önemli bulunmuştur. Tevfik Fikret İlkokulu ise küçük ölçekli mahalle mektebi olma özelliğini, köklü geçmişiyle sürdürmesi nedeniyle seçilmiştir. İncelenen yapılar konum, ölçek, yerleşim planı, kütle biçimlenişi, plan şeması ve cephe özellikleri, malzeme ve yapım tekniği ve koruma durumları açısından değerlendirilmiştir.

Çalışma, yöntem olarak literatür taraması, arşiv araştırması, alan çalışması ve belgeleme çalışmalarını içermektedir. Arşiv araştırması kapsamında özellikle Menemen Kent Arşivi Müzesi’nden (MEKAM) elde edilen bilgi, belge ve eski fotoğraflar bu süreçte temel veri kaynağı olmuştur. 1957, 1964, 1969, 1970 ve 1975 yıllarına ait hava fotoğrafları⁵, tarihi haritalar, kadastral planlar ve mimari çizimler, yapıların özgün durumuna ilişkin kullanılan başlıca kaynaklardır. Alan çalışmaları, 2017 yılı Haziran ayı ile 2024 yılı Ocak ve Şubat aylarında gerçekleştirilmiştir. Belgeleme çalışmaları kapsamında yerinde tespit ve fotoğraflama tekniği kullanılarak, okul yapılarına ait kat planları çizilmiştir. Bu yapıların süreç içinde geçirdiği parsel bazlı değişiklikler, dönem ekleri ve yıkılan bölümler, yerleşim planları üzerinde gösterilmiştir. Bu yerleşim planları çizilirken geçmiş yıllara ait hava

⁴ İlker Güçü-Burcu Taşcı, “Özgün İşlevini Sürdüren Tarihi Eğitim Yapılarının Korunmasına Yönelik Bir Değerlendirme: Menemen Örneği”, *Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu Bildiriler*, Maya Basın Yayın, İstanbul 2017, s. 319-328.

⁵ Millî Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü, *1957, 1964, 1969, 1970 ve 1975 yıllarına ait hava fotoğrafları*, Ankara 2024.

fotoğrafları, tarihi haritalar, kadastral haritalar ve eski fotoğraflardan elde edilen veriler kullanılmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eğitim Tarihine Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nde geleneksel eğitim sistemi, büyük ölçüde İslam ve Selçuklu eğitim geleneğinin etkisiyle, bireyler, hayırseverler ve vakıfların inisiyatifine dayalı olarak, devlet kontrolünden çok sivil ve dini unsurların etkisi altında gelişmiştir. Bu dönemde eğitim sistemi, sıbyan mektepleri ve medreseler olmak üzere iki ana yapı etrafında şekillenmiştir.⁶

Anadolu'da 13. yüzyıldan itibaren görülen sıbyan mektepleri, çocuklara okuma-yazma öğretmek amacıyla hemen her mescidin yanına inşa edilmiştir.⁷ Sıbyan mektepleri, Osmanlı Devleti'nde en yaygın eğitim kurumu olarak, öğrencilerin beş yaşlarından 13-14 yaşına kadar eğitim aldıkları, çağdaş eğitim sisteminin ilkökul kademesine denk gelen okullardır. Bu dönemde bu okullar, “mahalle mektebi”, “taş mektep”, “mekteb-i ibtidaiye” ve “muallimhane” gibi farklı isimlerle anılmıştır.⁸ Bu okullar, mevcut eğitim sisteminin temel kurumları olarak dini bilgiler, okuma-yazma ve basit matematik gibi dersleri içeren bir müfredata sahiptir. Tanzimat Dönemi (1839-1876) ile birlikte, sıbyan mekteplerinin iyileştirilmesine yönelik ıslah çalışmaları başlatılmış ve bu süreçte özellikle sıbyan mekteplerinin yerini almak üzere oluşturulan iptidai mekteplere büyük önem verilmiştir. Bu okulların sayısı özellikle Müslüman nüfusun yaşadığı bölgelerde arttırılmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde eğitim ile ilgili atılan adımlar, başkent İstanbul ile sınırlı kalmıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde de belirtildiği üzere, bu dönemde merkez ve taşra teşkilatları oluşturulmaya başlanmış; köylerde, mahallelerde, kasabalarda ve kazalarda okul açılması gerektiği vurgulanmıştır. Her mahalle ve köyde en az bir mektep zorunlu hale getirilmiştir.⁹ Tanzimat Dönemi'nde, bu görece modern eğitim anlayışı, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile şekillenen ve iptidaiye (ilkökul), rüştiye (ortaokul), idadi (lise) ve darülfünun

⁶ Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

⁷ Zeynep Ahunbay, “Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darulkurrarlar, Mektepler”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, s. 239-310.

⁸ Ahunbay, *a.g.e.*, s. 239-310; Cahit Baltacı, “Osmanlı Eğitim Sistemi”. *Yeni Türkiye Dergisi*, 2.7, 1996, s. 467-470; Yusuf Tekin, “Modern Ulus Devletin İdeolojik Bir Aygıtı Olarak Eğitim ve 19. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sistemi.” *Cibannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 1.1, 2022, s. 1-34.

⁹ Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. Tauris, 1999; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2016*, 29. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2016; Tekin, *a.g.e.*, s. 1-34.

(üniversite) olarak sınıflandırılan bir eğitim sistemini yansıtmaktadır. Bu sistemde, Müslüman ve gayrimüslimler için ayrı sıbyan mektepleri ve rüştiyeler açılırken, diğer kademelerde Müslüman ve gayrimüslimler beraber eğitim alabilmiştir.¹⁰

Osmanlı Devleti, özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru sistematik bir eğitim programı uygulamanın adımlarını atmış ve eğitimi ideolojik bir araç olarak görmeye başlamıştır. Bu süreç, eğitimin ülke genelinde yaygınlaştırılıp bir devlet politikasına dönüşmesinin hedeflendiği II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) denk gelmektedir. Tanzimat Dönemi'nde taşrada ilköğretim ile ilgili bina, öğretmen ve ders programı olmak üzere üç temel sorun bulunmaktadır. Bu nedenle, Abdülhamid döneminde Kanun-i Esasi ile idadi ve rüştiye gibi okullar yerine, iptidaiye mekteplerine (ilköğretim düzeyindeki okullar) daha fazla önem verilmiş, kız-erkek bütün çocuklara ilköğretim zorunluluğu getirilmiş ve okulların sayısı önemli ölçüde arttırılmıştır.¹¹

II. Abdülhamid dönemi sonrası eğitime yönelik çalışmaların yoğunlaştığı diğer bir önemli dönem, II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan dönemdir. Bu dönemde (1908-1918) eğitimle ilgili çalışmalar, Cumhuriyet Dönemi'nde eğitimde yenilik çabalarına önayak olmuş ve eğitim, diğer alanlar gibi ulusalcı bir bakış açısıyla ele alınmıştır.¹² Bu durum, eğitim yapılarının mimarisine de yansımış ve eğitim yapıları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1923-1930), İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde başlayan ve ulusal bütünlüğün sağlanmasında etkin olan Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu'nun izlerini taşıyarak inşa edilmiştir.¹³ Cumhuriyet modernleşmesi ile birlikte, Osmanlı'dan beri süregelen eğitim sisteminin yenilenmesi üzerine çalışmalar hızla devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, sıbyan mekteplerinin yerini ilkokullar almış ve sıbyan mektepleri kalıcı olarak kapatılmıştır. Bu dönemdeki en büyük adım, eğitim kurumlarında laikliğe dayalı "ulusal eğitim" kavramının getirilmesidir. İlköğretim, Müslüman veya gayrimüslim tüm vatandaşlar için zorunlu hale getirilmiş ve devlet tarafından herkese ücretsiz olarak sağlanması ilkesi benimsenmiştir. Cumhuriyet modernleşmesi ve bu dönemde eğitim üzerine yapılan düzenlemeler, beraberinde toplumsal değişimleri de hedeflemiştir. Çağdaş birey ve çağdaş toplum yaratmak öncelikli amaç olmuştur. Bu süreç, eğitim yapılarının mimarisine de yansımıştır. Devlet politikaları doğrultusunda Türkiye'ye getirilen

¹⁰ Taceddin Kayaoğlu (ed.), Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 424-459.

¹¹ Tekin, *a.g.e.*, s. 1-34.

¹² İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 650-672.

¹³ Leyla Alpagut, *Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Ankara'daki Eğitim Yapıları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2005.

yabancı mimarlar, yalın ve işlevselci özellikleri öne çıkan, Uluslararası Mimarlık Üslubu'na sahip eğitim yapıları inşa ederek, önceki dönemin biçimci anlayışından ayrılmışlardır.¹⁴ Daha sonra, 1926 yılında Maarif Vekâlet'ine bağlı İnşaat Dairesi'nin kurulması ile ülke genelinde tip projelerin yapımına başlanmıştır. Tip projeler genellikle şehir ve ilçe merkezlerine iki katlı olarak uygulanırken, köy ve nahiyelerde tek katlı olarak hayata geçirilmiştir.¹⁵ 1950-1980 yılları arasında, ülke genelinde değişen koşulları göz önünde bulundurarak, Cumhuriyetin ilk yıllarından farklı olarak yeni tip projeler üretilmiştir.¹⁶ 1970'lerden 2000'lere gelindiğinde ise tip projeler yerlerini standart projelere bırakmıştır. Bu dönemde, eğitim yapılarının tasarımında daha esnek ve yerel ihtiyaçlara uygun çözümler aranmaya başlanmış, tasarımlar yönetmeliklerle belirlenen standartlara göre şekillendirilmiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Menemen Kazasında Eğitim Tarihi

Menemen, İzmir ilinin kuzeyinde, Gediz Nehri'nin döküldüğü delta ovası üzerinde yer almaktadır (Resim 1). Günümüzde İzmir ilinin bir ilçesi olup, 207.748 kişilik bir nüfusa sahiptir. Menemen tarihi kent dokusu, sürekliliğini kısmen korumakla birlikte, son dönemdeki yeni yapılaşma faaliyetleri kentsel bütünlükte bozulmalara neden olmaktadır. Kentsel sit alanı içerisindeki yapılar çevrelerindeki doku ile birlikte büyük ölçüde korunurken, sit alanı dışındaki tescilli yapılar bina ölçeğinde özgünlüklerini korumaktadır.

Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, eğitim sistemindeki dönüşümü Menemen özelinde görmek mümkündür. Bu bağlamda, Tanzimat Dönemi'nde modern eğitim anlayışının taşra bölgelerinde de etkisini göstermesiyle, Menemen'de mevcut eğitim kurumları yeniden yapılandırılmış ve yeni mektepler açılmıştır.

¹⁴ Alpogut, *a.g.e.*

¹⁵ Kul, *a.g.e.*; F. Nurşen Kul, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Binaları". *Mimarlık*, 360, 2011, s. 66-71.

¹⁶ Gizem Durmuş, *Ortaöğretim Eğitim Yapılarında 9798 Nolu Tip Projenin Mimari Özelliklerinin Günümüz Perspektifinden İncelenmesi: Bursa Osmangazi Örneği*, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.

Resim 1. İzmir, komşu iller ve Menemen ilçe sınırlarını gösteren harita (Google Earth haritası üzerinden işlenerek)

204

Tanzimat Dönemi süresince Menemen'deki eğitim politikalarını ele almadan önce, yerel halk arasında "sıbyan mektebi" olarak bilinen ve günümüzde toplumsal bellekte "Kubbeli Bakkal" adıyla tanınan önemli bir yapının varlığından bahsetmek gerekir. Günümüzde, Kubbeli Bakkal, Pazarbaşı Mahallesi, İmaret Sokak'ta, Mühürlü Sultan Türbesi'nin karşısında yer almaktadır (Resim 2). 1671 yılında Menemen'i ziyaret eden Evliya Çelebi'nin anlatılarına göre, bu dönemde Menemen'de üç sıbyan mektebinin bulunduğu bilinmektedir. Bugün Menemen'de, uzun yıllardır ticarethane olarak kullanılan "Kubbeli Bakkal" dışında özgün işlevi belirlenemeyen yapı bulunmamaktadır. Bu yapının inşa kitabesi mevcut olmamakla birlikte, mimari ve plan özellikleri dikkate alındığında, 16. yüzyıldan kalma bir yapı olduğu düşünülmektedir.¹⁷ Bu nedenle, söz konusu yapının geçmişte sıbyan mektebi olarak kullanıldığı öne sürülmektedir.¹⁸

¹⁷ Tijen Tozoğlu, *Menemen ve Köylerindeki Türk Eserleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2003.

¹⁸ Bununla birlikte, halk arasında sıbyan mektebi olarak bilinse de bu yapının aslında işlevini yitirmiş bir türbe olduğu da düşünülebilir. Yanında yer alan türbe ile olan mimari ve cephe benzerlikleri, muhtemelen ilk inşa edildiklerinde bir mezarlık içinde yer alan iki türbe fikrini düşündürmektedir. Bu nedenle, yakın çevrede geçmişte sıbyan mektebi olarak kullanılmış başka bir yapının bulunması, söz konusu yapının kubbeli bakkal ile karıştırılmasına yol açmış olabilir.

Tanzimat döneminde, 1881 yılında Menemen kaza merkezinde otuz üç öğrencinin eğitim aldığı bir rüştiye okulu bulunmaktadır. Bu durum, söz konusu yıllarda Menemen kaza merkezi ve çevresinde birçok iptidaiye mektebinin varlığının göstergesi sayılabilir. Ardından, 1887 yılında kız çocukları için bir “Mekteb-i inas” açılmıştır.¹⁹ 1900 yılı itibarıyla kayıtlarda, Menemen’in ileri gelenleri tarafından Avrupai tarzda eğitim veren Taşmescit Sıbyan Mektebi’nin açıldığı görülmektedir.²⁰ Bu mektepte, “Mekteb-i inas” mezunu olan Hatice isimli bir öğretmenin eğitim verdiği bilinmektedir.²¹ Aynı dönemde, Hüseyin Ağa Camii yanında iptidaiye ve buna bağlı olarak rüştiye mektepleri de açılmıştır.²²

Resim 2. Menemen’de günümüzde “Kubbeli Bakkal” olarak bilinen ve geçmişte sıbyan mektebi olduğu düşünülen yapı ve yanında Mühürlü Sultan Türbesi (Taşcı, 2024)

1901 yılında Menemen kazasında kırk iki köy bulunmaktadır. Kaza merkezi ve köylerde toplam kırk üç ilkokul, bir ortaokul, bir kız okulu, iki medrese ve dört gayrimüslim okulu yer almaktadır. Bu ilkokulların bir bölümünün mahalle mektebi olma ihtimali yüksektir.²³ Menemen kaza merkezinde yer alan mahallelere bakıldığında, 1842 yılına ait nüfus yoklama defterine göre yirmi beş mahalle bulunduğu tespit edilmiştir.²⁴ Mevcut okullar ile mahalle sayıları karşılaştırıldığında, neredeyse her mahallede bir okul yapısı bulunduğu söylenebilir. 1902 yılında Menemen’de eğitime katkı amacıyla Maarif Vakfı kurulmuştur. Vakfın bütçesi,

¹⁹ Kadri Bahadır, “Menemen’in Tarihi Durumuna Toplu Bir Bakış”, *Sivil Savınma Dergisi*, 7.22 Eylül, 1965, s.148; Tutsak, *a.g.e.*

²⁰ Oktay Özengin, “Menemen’de Eğitim Tarihçesi”, *Menemen’in Sesi Gazetesi*, 30 Eylül 2016.

²¹ Bahadır, *a.g.e.*, s. 148.

²² Özengin, *a.g.e.*

²³ Özengin, *a.g.e.*; Nihal Gonca, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Menemen Kazası (1923-1933)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2006.

²⁴ Nejdett Bilgi, *1842 Yılında Saruhan Sancağı’nın Nüfusu ve İdari Bölünüşü*, Manisa Araştırmaları 1, Emek Matbaacılık, Manisa 2001.

vakfa ait dükkân gelirlerinin yanı sıra varlıklı ve hayırsever insanların bağışlarından oluşmaktadır.²⁵ Bu durum, dönemin toplumsal yapısında eğitimin önemli bir yer tuttuğunu ve yerel halkın eğitim konusunda duyarlı olduğunu ortaya koymaktadır.

1910 yılında, dönemin eğitim sisteminin modernleştirilmesi çalışmaları çerçevesinde, Taşmescit Sıbyan Mektebi yeni bir binada ve yeni bir müfredatla iptidaiye okulu olarak eğitim vermeye devam etmiştir. Söz konusu sıbyan mektebi, kısa bir süre sonra daha büyük bir binada eğitim verilebilmek amacıyla, günümüzde Tefik Fikret İlkokulu'nun karşısında bulunan Seyreköylü Mehmet Ağa'nın evine taşınmıştır. İlerleyen dönemde bu okulun rüştiye bölümü de açılmıştır. Rüştiye okulunda erkek öğrenciler eğitim alırken, kız öğrenciler eski belediye başkanının (Hüsnü Evliyaoğlu) evinde eğitim görmüştür. 1914 yılında okulun rüştiye bölümü kapatılmış, ancak iptidaiye bölümü (birinci bölüm) 1918 yılına kadar eğitim vermeye devam etmiştir. Okul mevcudunun artmasıyla ikinci ve üçüncü bölümler de açılmıştır ve bazı öğrenciler günümüzdeki Kubilay İlkokulu binasına yönlendirilmiştir. 1923 yılında okulun üçüncü bölümüne "Numune Mektebi" adı verilmiştir. Okul mevcudu arttığı için birinci bölüm iki kısma ayrılmıştır. 1925 yılından sonra, "Birinci Mektep" olarak bilinen okula "Şehit Kemal", "İkinci Mektep" olarak bilinen okula ise "Tefik Fikret" adı verilmiştir.²⁶

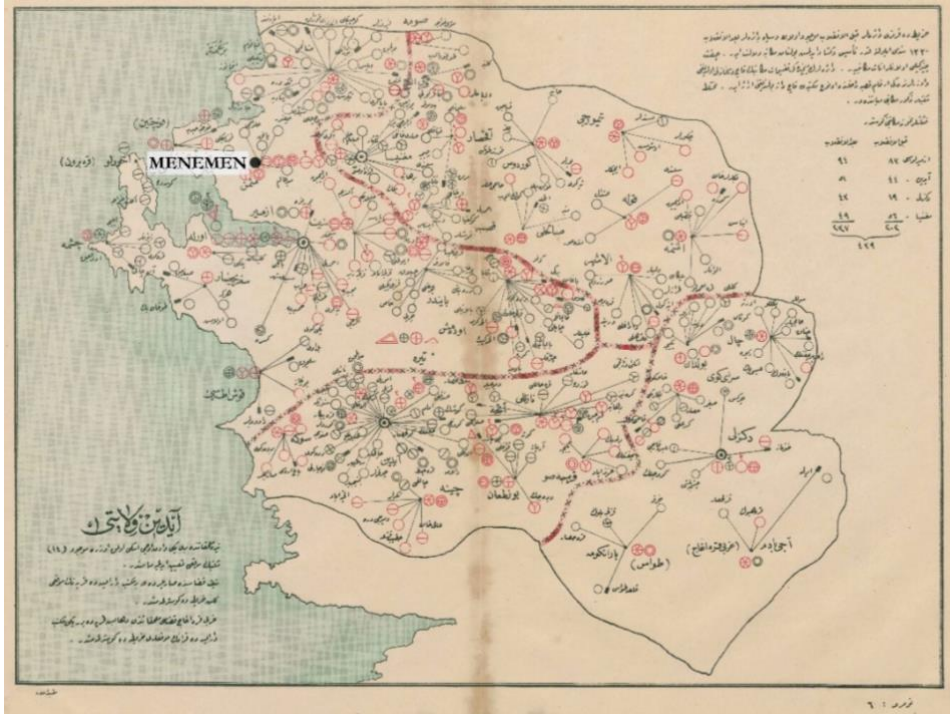
1914 yılına tarihlenen ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın vilayetindeki okulları gösteren harita, günümüzde İzmir, Aydın, Manisa ve Denizli illerini kapsamaktadır ve eğitim yapıları ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır (Şekil 1). Bu harita, Menemen'de bulunan okullar ve okullara yönelik bilgiler içermektedir. Haritada eğitim yapıları, eğitim alanında önemli gelişmelerin yaşandığı 1908 yılı (II. Meşrutiyet'in ilanı) öncesi ve 1908-1914 yılları arası olarak dönemlere ayrılarak aktarılmıştır. Kırmızı daireler, II. Meşrutiyet öncesi mevcut olan okulları, siyah daireler ise II. Meşrutiyet sonrasında açılan okulları göstermektedir. Dairelerin içindeki bölüntüler, okulların kaç dershaneli olduğunu belirtirken, üzerlerindeki rakamlar ise o okuldan kaç tane bulunduğunu ifade etmektedir. Karma eğitim veren okullar, zükur (erkek) mekteplerine dahil edilmiştir. Tek çizgili olanlar zükur (erkek) mektepleri, çift çizgili olanlar inas (kız) mektepleri ve üçgen formundaki şekiller ise numune mekteplerini (örnek teşkil eden mektepler) simgelemektedir.²⁷ Haritada okulların niteliği doğrudan belirtilmemiş olup, okul sayılarına bakıldığında, ilköğretim seviyesinde eğitim veren iptidaiye mekteplerine ait olduğu öngörülmektedir. Bu haritaya göre, İzmir'de 1908 yılı öncesinde (Kable'l İnkılab olarak adlandırılan dönem) seksen iki okul bulunurken, 1908-1914 yılları arasında (Bade'l İnkılab olarak adlandırılan dönem) doksan dört okul yer almaktadır.

²⁵ Ersin Doğer, *İlke İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen (ya da Tarbanıyat) Tarihi*, Sergi Yayınevi, İzmir 1998.

²⁶ Özengin, a.g.e.; Gonca, a.g.e.

²⁷ Salt Araştırma Arşivi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İzmir, Aydın, Manisa ve Denizli'deki okulları gösteren harita*. No: 6, Matbaa-i Âmire, İstanbul Eylül 1330 (Eylül 1914).

Menemen kazasında ise 1908 yılı öncesi dönemde dört mektep-i inas, altı mektep-i zükur olmak üzere toplam on okul bulunmaktadır. 1908-1914 yılları arasında ise dört mektep-i zükur vardır. 1908 yılı öncesinde mevcut olan kız okullarının bir tanesi tek derslikli, bir tanesi altı derslikli ve iki tanesi üç dersliklidir. Aynı dönemdeki erkek okullarından iki tanesi iki derslikli, üç tanesi üç derslikli ve bir tanesi dört dersliklidir. Ayrıca, 1908-1914 yılları arasında açılan dört okul ise tek derslikli olarak faaliyet göstermiştir (Tablo 1). Bu veriler, Menemen'deki eğitim altyapısının gelişimini ve okulların kapasite büyüklüklerini yansıtmaktadır.

Şekil 1. 1914 yılına ait Aydın vilayeti (İzmir, Aydın, Manisa ve Denizli) eğitim haritası²⁸

1918 yılı sonlarına gelindiğinde, Menemen'de iki kız ilkokulu, üç medrese, bir erkek Musevi okulu, bir erkek Hristiyan okulu ve bir kız Hristiyan okulu bulunduğu kaydedilmiştir.²⁹ 1919 yılında yapılan araştırmalara göre, İzmir Sancağı'nda toplamda yüz yirmi yedi medrese binası bulunduğu tespit edilmiştir ve bunlardan üçü Menemen Kazası'nda yer almaktadır.³⁰ Bu bilgiler, Menemen'deki eğitim yapılarının çeşitliliğini, farklı etnik ve dini toplulukların eğitim ihtiyaçlarına yönelik olarak kurulan okulları ve dönemin çok kültürlü yapısını yansıtmaktadır.

²⁸ Salt Araştırma Arşivi, *a.g.e.*

²⁹ Özengin, *a.g.e.*

³⁰ Tutsak, *a.g.e.*

Tablo 1. Menemen’de 1908 öncesi ve 1908-1914 yılları arasındaki okul sayısı³¹

Okullar	1908 öncesi (Kable’l İnkılab)	1908-1914 (Bade’l İnkılab)
Mektep-i inas (Kız okulu)	4	—
Mektep-i zükur (Erkek okulu)	6	4
Toplam	10	4

1919 yılında başlayan Yunan işgali döneminde, tüm devlet kurumlarıyla paralel olarak eğitim kurumları da bu süreçten olumsuz şekilde etkilenmiştir. Bu dönemde, Müslümanlara ait eğitim yapılarının çoğu kapanırken, gayrimüslimlere ait okulların sayısında bir artış gözlemlenmiştir. Bu dönemde, Menemen’de köylerde bulunan mahalle ve sıbyan mekteplerinin neredeyse tamamı ile kaza merkezindeki rüştiyelerin ikisi kapanmıştır.³² Buna rağmen, 1901 yılında Menemen kazasında dört olan gayrimüslim okul sayısı, 1921-1922 yıllarında sadece Rumlara ait altı okul ile artış göstermiştir.³³ Özetle, 1911 yılında başlayıp 1922 yılına kadar süren bu işgal ve savaş dönemi, Anadolu’nun her bölgesinde olduğu gibi Menemen’de de eğitim ve kültür odaklı faaliyetlerin geri planda kalmasına yol açmıştır.

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte eğitim sisteminde önemli değişiklikler yaşanmış ve ilk olarak ilkokullar tekrar açılmaya başlanmış, sayı ve kapsam açısından büyük bir artış göstermiştir. 1923 yılında, Menemen merkezinde gündüz eğitim veren ve binaları hükümete ait olan Merkez Erkek Numune Okulu ve Merkez Kız Numune Okulu mevcutken, köylerde karma eğitim yapan ilkokullar bulunmaktadır. Bu köylerden Helvacı, Emiralem, Yanık, Çukur, Kaklıç, Ulucak, Musabey, Çıtak köylerindeki okulların binaları hükümete ait olup, Seyrek ve Doğa köylerinin okul ise köy sakinleri tarafından yapılmıştır.³⁴

Cumhuriyet’in ilanı sonrası 1925-1928 yılları arasında, Menemen’de bir kız, bir erkek ve on dört karma olmak üzere on altı okul eğitim vermeye devam etmiştir.³⁵ 1930’lu yıllarda, ülke genelinde okul yapım faaliyetleri hız kazanmış ve Menemen’de de bu gelişmeye paralel olarak okul inşaatları artmıştır. Menemen Ant Dergisi’ne göre, 1933 yılında Menemen’in merkezinde ve köylerinde inşa halinde ve tamamlanmış toplam on sekiz okul vardır. Bu okullar Şehit Kemal Mektebi, Kubilay Mektebi, Ulucak Mektebi (Resim 3), Kaklıç Mektebi, Aliğa Mektebi, Emiralem Mektebi, Bozalan Mektebi, Bozköy Mektebi, Türkeli Mektebi, Yanık-

³¹ 1914 yılına ait eğitim haritasından yararlanılarak oluşturulmuştur.

³² Oktay Özengin, *Tarihten Bugüne Bilinmeyen Yönleriyle Menemen*, Özengin Matbaacılık, İzmir 1996.

³³ Engin Berber, *Sancılı Yıllar İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgal Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.

³⁴ Menemen Ant, “Menemen Maarif Vaziyeti”, Yıl 2, Sayı 12, 15 Eylül 1933.

³⁵ Oktay Özengin, “Menemen’de Eğitim Tarihçesi”, Menemen’in Sesi Gazetesi, 30 Eylül 2016.

Doğa Mektebi, Çukur Köy Mektebi, Koyundere Mektebi, Harmandalı Mektebi, Kesik ve Musabey Mektebi, Samurlu Mektebi, Güzelhisar Mektebi, Çıtak Mektebi, Ayvacık Mektebi, Alaniçi Mektebi, Süleymanlı Mektebi, Hasanlar Mektebi, Uzunhasanlar Mektebi, Karakuzu Mektebi'dir. Bu yapılardan (Şehit Kemal Mektebi, Kubilay Mektebi ve Tevfik Fikret Mektebi) Menemen merkezinde bulunmaktadır.³⁶

Resim 3. Menemen köy okullarından Ulucak Mektebi (solda) ve Kesik ve Musa Bey Mektebi'nin (sağda) yapım aşaması³⁷

Buna göre, 1932 yılında Menemen kazasında Kaymakam Nihat Bey ve Nahiye Müdürlerinin, “okul yaptırma ve okumanın faydaları” hakkında halkı bilgilendirme ve teşvik amacıyla yaptığı konuşmaların, okul yapımını hızlandırdığı ve halkın, okul inşaatlarına katkıda bulunmaya başladığı ifade edilmektedir.³⁸ Bununla birlikte, söz konusu dönemde halkın okul inşaatlarına katkısının Köy Kanunu gereğince zorunlu olduğu da unutulmamalıdır. 1924 tarihli Köy Kanunu'nun 12. Maddesinde, köylünün yapmakla yükümlü olduğu işler arasında “maarif idarelerinin vereceği örneğe göre bir mektep yapmak” yer almaktadır.³⁹ Özellikle köy okullarının yapımında halkın işgücü olarak desteği büyük bir rol oynamıştır. Bu süreç, Cumhuriyet dönemi eğitim reformlarının köylerdeki halkın desteğiyle güç kazandığını göstermektedir.

İlkokul seviyesindeki gelişmelerden farklı olarak, ortaokul açma çalışmaları Menemen'de farklı bir seyir izlemiştir. 1922 yılı öncesinde Menemen'de iki rüştiye okulu bulunurken, bu eğitim kademesine denk gelen ortaokul açma girişimleri ancak 1942 yılında Menemen Ortaokulu'nun inşa çalışmaları ile somutlaşmıştır.⁴⁰

³⁶ Menemen Ant, “Menemen'de İnşa Edilmekte Olan Mektepler Hakkında Malumat”, Yıl 2, Sayı 12, 15 Eylül 1933.

³⁷ Menemen Ant, “Menemen'de İnşa Edilmekte Olan Mektepler Hakkında Malumat”, Yıl 2, Sayı 12, 15 Eylül 1933.

³⁸ Anadolu Gazetesi, “Mülhakatta Neler Oluyor?”, 5 Eylül 1932.

³⁹ Milli Eğitim Vekaleti, Milli Eğitimle İlgili Kanunlar, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1953, s. 719-742.

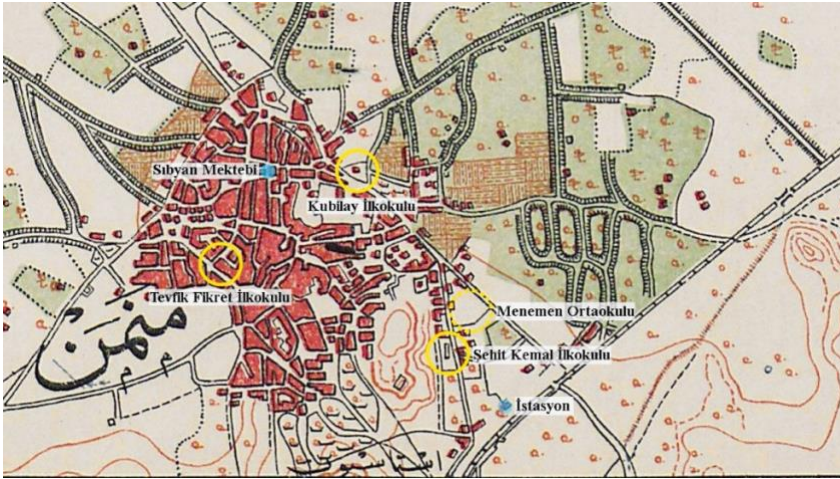
⁴⁰ Posta Gazetesi, “Menemen Ortaokulu Yapılıyor”, 17 Ağustos 1942.

Menemen’de Çalışma Kapsamında İncelenen Eğitim Yapıları

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Menemen yerleşiminde eğitim tarihinin incelenmesinin ardından, kent merkezinde yer alan, farklı dönemlerde inşa edilmiş ve özgün işlevi eğitim olup halen bu işlevi sürdüren dört eğitim yapısı -Şehit Kemal İlkokulu, Tevfik Fikret İlkokulu, Kubilay İlkokulu ve Menemen Ortaokulu- incelenmiştir.

Şekil 2. Menemen’de önemli yapılar ve incelenen eğitim yapılarının konumları (Google Earth haritası üzerinden işlenerek)

Şekil 3. 1925 yılına ait Menemen haritasında eğitim yapılarının konumu (Yazarlar tarafından işlenerek)⁴¹

⁴¹ Salt Araştırma Arşivleri, 1925 tarihli Menemen haritası (1:25000), Müdaafa-i Milliye Vekaleti Harita Müdüriyet-i Umumiyesi İstanbul Matbaası’nda tab edilmiştir. İstanbul 1341 (1925).

İncelenen eğitim yapılarından Tevfik Fikret İlkokulu ve Kubilay İlkokulu, Menemen tarihi kent merkezinde, kentsel sit alanının çeperine yakın bir konumda bulunmaktadır (Şekil 2). Bu okullar, Menemen'in en eski mahallelerinden Gaybi ve Mermerli mahallelerinde, yoğun konut dokusuna sahip bir bölgede yer almaktadır. Diğer iki yapı, Şehit Kemal İlkokulu ve Menemen Ortaokulu ise Esatpaşa Mahallesi'nde, Menemen Gar Binası'nı kentsel sit alanına bağlayan ana akslardan biri olan Atatürk Caddesi (Lise Yolu) üzerinde, karşılıklı parsellerde konumlanmıştır (Şekil 2). Bu cadde, Menemen kentsel sit alanının yer almakta olup taşıt trafiğine kapalıdır. İncelenen yapılar, kent merkezinden uzakta, ancak ulaşım kolaylığı göz önünde bulundurularak, tarihi istasyon binasına yakın bir arazi üzerinde inşa edilmiştir. Yakın çevrede Tariş ve Forbes Piyan Fabrikası gibi üretime yönelik büyük ölçekli yapılar bulunmasına karşın, bu bölge düşük yoğunluklu yerleşimin görüldüğü bir alan olarak dikkat çekmektedir. 1925 yılına ait Menemen haritası, Tevfik Fikret İlkokulu ve Kubilay İlkokulu'nun tarihi kent merkeziyle olan yakın ilişkisini; Şehit Kemal İlkokulu ve Menemen Ortaokulu'nun ise istasyonun inşasından sonra yerleşimin genişlediği bir alanda konumlandıklarını göstermektedir (Şekil 3).

Şehit Kemal İlkokulu

Şehit Kemal İlkokulu, Menemen kent merkezinde, Esatpaşa Mahallesi'nde, Atatürk Caddesi (Lise Yolu) üzerinde 162 ada, 10 parselde konumlanmaktadır. Bu caddenin “Lise Caddesi” olarak bilinmesinin nedeni, bölgede yoğun olarak eğitim yapılarının bulunmasıdır. İlkokul, İzmir genelinde Erken Cumhuriyet Dönemi'ne tarihlenen Konak Gazi, Urla Uzunkuyu ve Torbalı Kazımpaşa İlkokulu ile birlikte tescilli olan dört eğitim yapısından biridir. Ancak, yapıya ait resmi tescil kaydına İzmir 2 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nda arşivlerinde ulaşılamamış olup, bu bilginin sözlü kaynaklardan elde edilmiştir.⁴²

Okulun tarihsel gelişimi incelendiğinde, kuruluşunun 1887 yılında Ahihıdır (Ahi Hızır) Mahallesi İzmir Caddesi'nde bulunan tek katlı bir evde kız çocukları için açılan okula (Mekteb-i inas) dayandığı görülmektedir. Mekteb-i inas 1921 yılında aynı mahallede bulunan eski belediye başkanı Hüsnü Evlioğlu'nun evine taşınmıştır.⁴³ 1926 yılına kadar bu isimle anıldığı ve birkaç defa bina değiştirdiği bilinmektedir. 1926 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulüyle karma eğitime geçmiş ve okul “Birinci Mektep” olarak adlandırılmıştır.⁴⁴ Bu dönemde okul, dört dersliklidir. 1929 yılında ise okula “Şehit Kemal İlkokulu” adı verilmiş ve 1932 yılında günümüzde eğitim vermeye devam ettiği binaya taşınmıştır.

⁴² Kul, *a.g.e.*, 2010, s. 189.

⁴³ Bahadır, *a.g.e.*, s. 148; Tutsak, *a.g.e.*

⁴⁴ Özengin, “Menemen'de Eğitim Tarihçesi”, Menemen'in Sesi Gazetesi, 30 Eylül 2016.

Resim 4. 1929 yılında okulun inşası devam ederken (solda) ve 1932 yılında Değirmentepe’den Şehit Kemal İlkokulu ve çevresinin görünümü (sağda) (MEKAM, 2024)

Okulun inşasına yönelik ilk çalışmalar, 1914 yılında İttihat ve Terakki Dönemi’nde başlamıştır. Vali Rahmi Bey ve Kaymakam Fehmi Bey’in girişimleriyle, istasyon civarında bulunan ve Rumlara ait olan bir arsa okul yapımı için seçilmiştir.⁴⁵ Ancak, okulun yapım faaliyetleri dönemin şartları ve maddi zorluklar nedeniyle tamamlanamamıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonra hızlanan eğitim çalışmalarına paralel olarak, 1928 yılında okulun yapımına tekrar başlanmış ve yapımı üç yıldan biraz fazla bir süre almıştır (Resim 4).⁴⁶ 1930’lu yıllarda, dönemin İzmir Valisi Kazım Dirik tarafından hizmete açılan çok sayıdaki eğitim yapısından biri olmuştur (Resim 4). Okulun yapım çalışmalarının başlamasından tamamlanmasına kadar geçen sürenin bu kadar uzun olmasının temel nedeni ise 20. yüzyılın başlarında ülke genelinde yaşanan savaşlar nedeniyle eğitim ve inşaat faaliyetlerinin neredeyse durma noktasına gelmesidir.

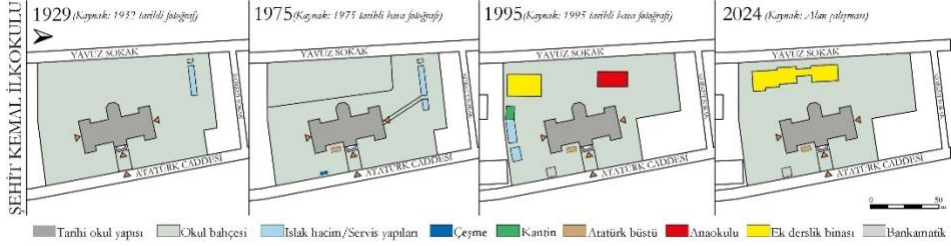
Menemen Ant Dergisi’nin 1933 yılına ait sayısında Şehit Kemal İlkokulu “*Duvar akşamı I. Dünya Savaşı sırasında yapılan okul, harabe haline gelmekten kurtarılaraq Menemen’de Yunanlılar tarafından şehit edilen Kaymakam Kemal Bey’in adı verilmiştir. Vilayet tarafından yapılan okul, dersbanelerden oluşan okul binasının yanı sıra bahçe düzenlemesi, duvarları, depoları ve tuvaletleriyle tamamen inşa edilmiş ve bir seneden beri ilmi ve sıhhi elverişli ortamı ile Menemen halkının eğitim ihtiyacına cevap vermektedir.*” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁷ Kaymakam Kemal Bey’in isminin verildiği ve günümüzde Şehit Kemal Ortaokulu olarak hizmet veren yapı, süreç içinde Şehit Kemal İlkokulu, Şehit Kemal Bey İlkokulu, Şehit Kemal İlköğretim Okulu gibi pek çok isim ile anılmıştır. Yapı bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra, yerel halkın zaman zaman bir araya geldiği ve milli bayramları birlikte kutladığı bir kamusal alan haline gelmiştir. Örneğin, Cumhuriyet Bayramı’nın onuncu yıl kutlamalarının ilk gününde Menemen’deki Şehit Kemal İlkokulu’nda sabaha kadar süren bir balo düzenlenmiş, ikinci gün ise gençler tarafından hazırlanan bir piyese ve konser gerçekleştirilmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Bahadır, *a.g.e.*, s. 148.

⁴⁶ Menemen Kent Arşivi ve Müzesi (MEKAM), 2024.

⁴⁷ Menemen Ant, “Menemen’de İnşa Edilmekte Olan Mektepler Hakkında Malumat”, Yıl 2, Sayı 12, s. 9, 15 Eylül 1933.

⁴⁸ Halkın Sesi Gazetesi, “Menemen’de Balo”, 1933.

Şekil 4. Tarihî süreçte Menemen Şehit Kemal İlkokulu'nun yerleşim planında meydana gelen değişimler (Çizim: Taşçı ve Güçü, 2024)

Tarihî süreçte, okulun adının yanı sıra mimarisinde de bazı önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1932 yılına ait fotoğrafta, okulun ana binasının kuzeybatısında yer alan yapıların ıslak hacimler (tuvalet) olduğu düşünülmektedir (Resim 4). 1975 yılına ait hava fotoğrafında, bu tuvalet yapısına ana binadan ulaşım sağlayan sert zeminli bir yürüme yolunun ve bahçenin batısında kot farkı bulunan bir alana duvarın yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde okul bahçesinde, inşa tarihi belli olmayan bir Atatürk büstü ve çeşme yer almaktadır.⁴⁹ 1995 yılı itibarıyla, bahçenin batısında tek katlı anaokulu ve üç katlı ek derslik binası, güneyinde ise tek katlı servis yapıları (ıslak hacim, kantin, depo) bulunmaktadır. 2020 yılında İzmir depremi nedeniyle hasar gören yapının restorasyon çalışmaları 2022 yılında başlamış ve 2024 yılı sonunda tamamlanmıştır. Restorasyon projesi kapsamında, ana bina onarım görmüş, bahçedeki niteliksiz ek yapılar yıkılmış ve tarihi binanın batısında iki katlı yeni bir ek derslik bina yapımı başlamıştır (Şekil 4). Restorasyon projesinin tamamlanmasının ardından okul, 2024-2025 eğitim-öğretim yılında yeniden eğitim faaliyetlerine başlamıştır.

Mimari Özellikler, Yapım Sistemi ve Malzemeler

Yapının mimarı bilinmemekle birlikte, 1926 yılında Maarif Vekaleti bünyesinde kurulan inşaat dairesinin tip projelerine benzerliği dikkat çekmektedir.⁵⁰ Ancak 1926 yılında kurulmasına karşın, inşaat dairesinin aktif olarak çalışmaya başlaması 1930'lu yıllara denk geldiği için, bu süreçte Osmanlı Dönemi'nden kalan projelerin kullanıldığı bilinmektedir. 1908 ile 1930 yılları arasındaki dönemde, Birinci Ulusal Mimarlık Akımı olarak adlandırılan bir anlayışla eğitim yapılarının inşası oldukça yaygındır. Bu akım, geçmişle modern, ideolojik düşüncelerle mimari üslubu birleştirmeyi amaçlamıştır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde

⁴⁹ İncelenen eğitim yapılarının bahçesinde özgün durumda yer almayan Atatürk büstlerinin, 1928 Sayılı TD, MEB. 14.01.1981/282-81 sayılı genelgede "Okul bahçesinde Atatürk büstü bulunur; bakım ve koruması yapılır." şeklinde belirtilen madde kapsamında okul bahçelerine eklendiği düşünülmektedir.

⁵⁰ Milli Eğitim Vekaleti, *Millî Eğitimle İlgili Kanunlar Maarif Teşkilâtına Dair Kanun (Tarih: 22.03.1926, Kanun no: 789, Madde 5)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1953, s. 3-9.

kullanılan farklı motifler, yeni bir düzen içinde ele alınarak, plan düzleminde batının mimari uygulamalarıyla birleştirilmiştir.⁵¹

Şehit Kemal İlkokulu'nun ikinci kez yapımına başlanan 1920-30 arası dönemde, Anadolu'nun pek çok yerinde Osmanlı Neoklasik mimari üslubu etkisindeki tip projeler kullanılmıştır. Bu projeler, bulundukları yerleşimin ihtiyacına ve nüfus yoğunluğuna göre ölçeği değiştirilerek, ekonomik yeterlilikler çerçevesinde inşa edilmiştir.⁵² Bu tip projeler, genellikle iki katlı, girişlerin orta aks üzerinde yer aldığı, sivri kemer pencere ve geniş saçaklı olup, bazı örneklerde girişin üzeri balkon olarak düzenlenmiştir.⁵³ Bu kapsamda, Mimar Kemalettin Bey tarafından tasarlanan ve savaş nedeniyle inşa edilememiş, ancak Erken Cumhuriyet Dönemi boyunca sıkça tip proje olarak kullanılmış olan Edirne Karaağaç Mekteb-i İdadisi örnek gösterilebilir (Şekil 5).⁵⁴ Bu yapı, Mukbil Kemal Taş'ın tasarladığı ve 1924-26 yıllarında inşa edilen Gazi ve Latife Okulları ile benzerlik göstermektedir.⁵⁵ Anadolu'da pek çok kent ve ilçede görebileceğimiz bu tip projeler, Mukbil Kemal Taş'ın 1923 tarihli projesine atfedilmektedir (Şekil 5). Ancak, bu projenin, Kemalettin Bey tarafından daha erken tarihte (1909-19) tasarlanan "Altı Derslikli Mekteb-i İptidai Projesi"nin farklı cephe düzeni ile yeniden kurgulanmış hali olduğu görülmektedir.⁵⁶

⁵¹ Metin Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, 1923-1983*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1984.

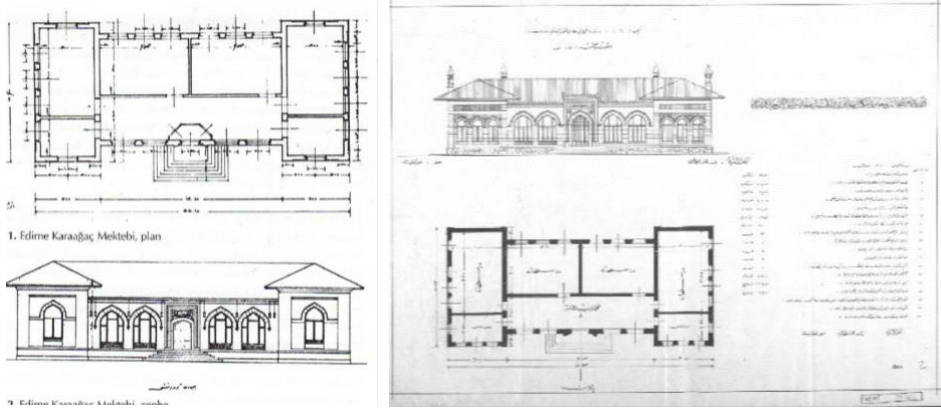
⁵² Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara 1981, s. 42, 325.

⁵³ Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, Metis yayınları, İstanbul 2002, s. 31, 54, 104.

⁵⁴ F. Nurşen Kul, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Binaları," *Mimarlık Dergisi*, 360, 2011, s. 66-71.

⁵⁵ İnci Aslanoglu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, 1923-1938*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 2001.

⁵⁶ Kadir Türkmen, "Denizli'de Erken Cumhuriyet İdeolojisinin Temel Taşları: Köy Mektepleri," *Journal of Modern Turkish History Studies/Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18.35, 2022, s. 355-393.

Şekil 5. Mimar Kemalettin Bey'in Edirne Karaağaç Mektebi projesi (solda)⁵⁷ ve Mukbil Kemal Taş'ın "Dört Dershaneyi Havi Mekteb-i İbtida-i Projesinin Mikdar-ı İmâlat Cedvelidir" projesi (sağda)⁵⁸

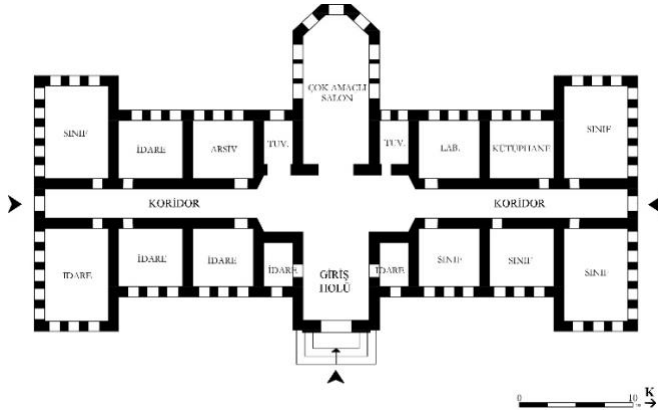
Şehit Kemal İlkokulu'nun mimari ve yapısal özellikleri incelendiğinde, Kayseri Gazipaşa İlkokulu, Ödemiş Şehit Er Kemal Akan İlkokulu, Düzce Akçakoca Orhangazi İlkokulu, Denizli Yatağan Namık Kemal İlkokulu gibi Anadolu'da tip projeye göre inşa edilmiş pek çok yapıya benzediği görülmektedir.⁵⁹ Ancak, bu okullarda derslik sayısı daha az olup, sirkülasyon alanları ön cepheden ışıkmaktadır. Buna göre, Şehit Kemal İlkokulu tipolojisi olarak Edirne Karaağaç Mektebi ve Mukbil Kemal Taş'ın okul projesi ile oldukça benzer olup, bu yapıların daha büyük ölçekli bir örneğidir (Şekil 5-6). Malatya Gazi İlkokulu'nun ise tek katlı bir örneğini temsil ettiği söylenebilir.⁶⁰ Bunların yanı sıra, Şehit Kemal İlkokulu'nun anıtsal yapısı ve sınıf sayısı açısından, genellikle köy veya nahiye statüsünde inşa edilen okullardan ziyade, şehir merkezlerinde veya ilçelerde inşa edilen okullar statüsünde yer aldığı görülmektedir.

⁵⁷ Yavuz, *a.g.e.*

⁵⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0/Genel, 95- 463-1, 18.07.1908-25-12-1923

⁵⁹ Kul, *a.g.e.*, 2010; Yıldray Özbek, "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde (1923-45) Kayseri'de Okul Yapıları", *Belleten*, 77, 278, 2013, s. 271-302; Türkmen, *a.g.e.*; Sahtiyancı, Elif Sahtiyancı-Nuray Benli Yıldız, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Yapılarına Akçakoca'dan Bir Örnek: Orhan Gazi İlkokulu", *Sanat Tarihi Dergisi*, 29.2, 2020, s. 589-603.

⁶⁰ Şuayip Çelemoğlu-Alper Atıcı, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Yapılarına Bir Örnek: Malatya Gazi İlkokulu." *Anasay*, 15, 2021, s. 125-144.

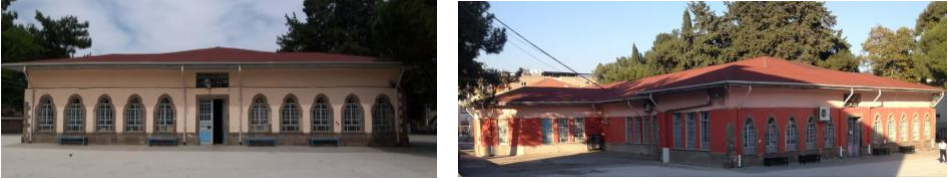
Şekil 6. Menemen Şehit Kemal İlkokulu zemin kat planı (Çizim: Taşcı ve Güçü, 2024)

Şehit Kemal İlkokulu, simetrik plan ve cephe kurgusuna sahip olup, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen formlu bir koridorun iki tarafına yerleştirilmiş mekânlar ile kuzey ve güney ucundaki kütesel çıkıntılarla oluşturulmuştur. Bu yapı, I tipi koridorlu ya da H tipi olarak adlandırılan plan düzenine sahip, tek katlı bir yapıdır (Şekil 6). Yapı, pek çok açıdan, dönemin ana mimari akımlarından olan Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu'nun özelliklerini yansıtmaktadır. Yapının ana girişi, Selçuklu yapılarının taş kapılarına benzer şekilde tasarlanmış ve anıtsal bir nitelik taşımaktadır (Resim 5). Kapının üst kısmındaki küçük kemerler ve sütunlar dikkat çekici bir detaydır. Bu süslemelerin hemen üzerinde, okulun adının yazılı olduğu mermer bir levha bulunmaktadır. Yapının Atatürk Caddesi'ne bakan doğu cephesi, belirli bir kota kadar kesme taş ile kaplanmıştır. Bu cephenin pencereleri, beşik kemer şeklinde ve at nalı kemerli taş sövelerle çevrilidir. Ayrıca, pencerelerin üst kısmında kare formda tepe pencereleri yer almaktadır. Diğer cephelerde ise sadece beşik kemer üzeri at nalı kemerli taş söveli pencereler veya dikdörtgen formlu pencereler bulunmaktadır (Resim 5-6).

Şehit Kemal İlkokulu, geniş bir bahçe içinde konumlanmış olup, doğu yönünde simetrik bir aks üzerinden giriş yapılmaktadır. Üç basamak ile yükseltile giriş mekânı, kuzey-güney yönünde koridor şeklinde iki kanata ayrılmakta ve her iki kanat da bahçeye açılan tali girişlere yönelmektedir. Giriş aksının karşısında yer alan yarım altıgen formda sonlanan mekân, çok amaçlı salon olarak tasarlanmış ve planda diğer mekânlardan hiyerarşik olarak ayrılmıştır. Okulda yer alan sınıflar ise dikdörtgen formda tasarlanmış olup, dört büyük ve dört küçük sınıf bulunmaktadır. Yapının köşelerinde yer alan büyük dikdörtgen sınıflar, cepheden taşırılmış olup, simetrik olarak yerleştirilmiştir.

Resim 5. Şehit Kemal İlkokulu doğu cephesi (solda) ve anıtsal giriş kapısı (sağda) (Taşcı, 2024)

Resim 6. 2007 yılında Şehit Kemal Ortaokulu kuzey cephesi (solda) ve 2017 yılında güney cephesi görünümü (sağda) (İzmir Üç Boyutlu Kent Rehberi, 2024)

Erken Cumhuriyet Dönemi eğitim sisteminde, okulların merkezi yönetime ek olarak kurum yönetiminin de önemli bir rol üstlenmesiyle birlikte, her ilkokul yapısı için denetleyici bir bölüm bulunması gerektiği anlayışı gelişmiştir. Bu gereklilik, eğitim yapılarında yeni mekânların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Şehit Kemal İlkokulu'nda da bu değişim doğrultusunda bazı yeni işlevsel alanlar eklenmiştir. Bu bağlamda, bazı mekanlara müdür odası, müdür yardımcısı odası, öğretmenler odası ve depo gibi yeni işlevler verilmiştir (Şekil 6).

Yapım tekniği ve malzemesi açısından ise Şehit Kemal İlkokulu, moloz taş yığma sistemle inşa edilmiştir. Yapı, doğu cephesinde duvarlar ve taş kapı belirli bir kota kadar, güney ve kuzey cepheleri ise açıklıkların başladığı kota kadar kesme taş ile kaplanmıştır. Doğru cephesinde tepe pencerelerinin olduğu bölüm ve diğer cepheler tamamen sıvalıdır. Yapının köşelerinde, belirli bir kota kadar kesme köşe taşları kullanılmıştır. Özgün çatı kaplaması alaturka kiremit olup, ahşap geniş saçaklara sahiptir. İç mekânda özgün karosiman döşemeler, ahşap tavan ve kapılar bulunmaktadır. Ana ve tali giriş kapıları ise metal malzeme ile yapılmıştır. 2017 yılında gerçekleştirilen arazi çalışması sırasında yapıda herhangi bir yapısal sorun ya da malzeme bozulması gözlemlenmemiştir.

Tevfik Fikret İlkokulu

Tevfik Fikret İlkokulu, Menemen kent merkezinde Gaybi Mahallesi, İzmir Caddesi üzerinde, 355 ada, 31 parsel üzerinde bulunmaktadır. Gaybi Mahallesi,

Menemen'in en eski yerleşim alanlarından biri olup, kent merkezine yakın bir konumda yer alır. Mahalle, Menemen'in kuruluşundan günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve zaman içinde çevresindeki mahalleleri içine alarak gelişmiştir.⁶¹

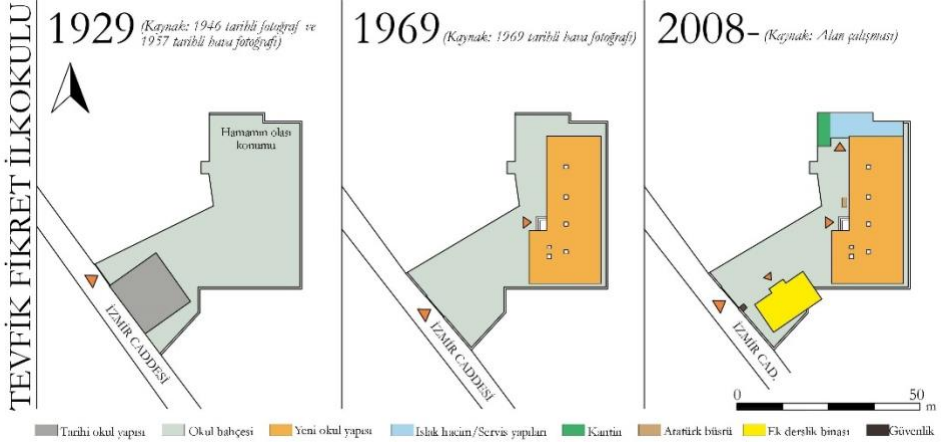
Resim 7. 1928 yılında Türk iptidaisi sınıfı (solda) ve 1946 yılında Tevfik Fikret İlkokulu önünde öğrenciler (sağda) (MEKAM, 2024)

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 1926 yılında kabul edilmesiyle birlikte "İkinci Mektep" olarak bilinen okula, 1929 yılında "*Tevfik Fikret*" adı verilmiştir. O dönemde okulun bulunduğu alanda bir hamam olduğu söylenmektedir. Menemen'in söz konusu dönemdeki tek Türk iptidaisi olan bu okul, içinde hamam olduğu düşünülen bahçe içinde, tek katlı, kare planlı ve güney cephesi yola sınır olan bir binada eğitime başlamıştır (Resim 7 ve Şekil 7).⁶² Ancak, okul binası 1964 yılında harap olduğu düşünüldükçe yıkılmış ve 1969 yılından itibaren günümüzdeki modern mimari dile sahip yeni ana binada eğitime devam etmiştir (Resim 8).⁶³ 1977 yılında okulun bahçe duvarları inşa edilmiştir. 2004 yılında hayırseverler tarafından ek derslik binası yapılmıştır. 2004-2008 yılları arasında ise ana binanın kuzeyine depo, ıslak hacimler ve kantinin yer aldığı ek yapılar yapılmıştır (Şekil 7). Günümüzde yapının bahçesinde Atatürk büstü bulunmasına karşın, eski fotoğraf ve hava fotoğraflarından 1980'li yıllara kadar bahçede büstün olmadığı görülmektedir.

⁶¹ Adalet Arslan, *Menemende Şehirleşme ve Mekânsal Değişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 28.

⁶² Oktay Özengin, "Menemen'de Eğitim Tarihçesi", Menemen'in Sesi Gazetesi, 30 Eylül 2016.

⁶³ Bu yapının özgün plan şeması, dönemin tip projelerini birebir yansıtmamakla birlikte, yalın dikdörtgen forma ve kompakt tasarıma sahiptir. Tek koridor boyunca sıralanan beş derslik ile idari birimler ve ıslak hacimler gibi ortak alanların çıkma yapan bölümde yer aldığı bu düzenleme, tip projenin temel alındığı ama yerel ihtiyaçlara ve coğrafi koşullara göre bazı değişikliklerin yapıldığını düşündürmektedir.

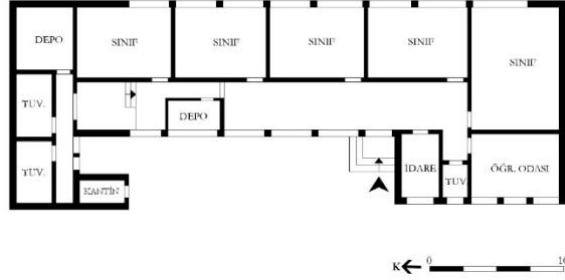
Şekil 7. Tarihsel süreçte Tevfik Fikret İlkokulu'nun yerleşim planındaki değişim (Çizim: Taşcı ve Gücü, 2024)

Resim 8. 1970'li yıllarda (solda) (MEKAM, 2024) ve günümüzde Tevfik Fikret İlkokulu batı cephesi (sağda) (Taşcı, 2024)

Mimari Özellikler, Yapım Sistemi ve Malzemeler

Okulun 1920'li yıllardan sonra hizmet vermeye başladığı tek katlı yapıya ait olduğu düşünülen iki fotoğraf, 1928 ve 1946 yıllarına aittir (Resim 13). Ancak bu fotoğraflardan ve belgelerden, yapının plan şemasına ilişkin yeterli bilgi elde edilememiştir. 1928 yılına ait bir derslik fotoğrafında, sıvalı duvarlar, ahşap giyotin pencere, ahşap öğrenci sıraları ve öğretmen masası gibi detaylar görülmektedir. Kız ve erkek öğrencilerin aynı sınıfta yer alması, bu dönemde okulda karma eğitim verildiğini göstermektedir. Eski fotoğraflardan okulun yapım sistemine dair doğrudan bir bilgi edinilememekle birlikte, yapının yığma taş duvarlarla inşa edilmiş olduğu ve sıvalı duvarlara sahip olduğu düşünülmektedir. Okulun taş bahçe duvarı, dökme demirden yapılmış bahçe kapısı ve korkuluklar da bu dönemin tipik özelliklerini yansıtmaktadır.

Şekil 8. Menemen Tevfik Fikret İlkokulu zemin kat planı (Çizim: Taşcı ve Güçü, 2024)

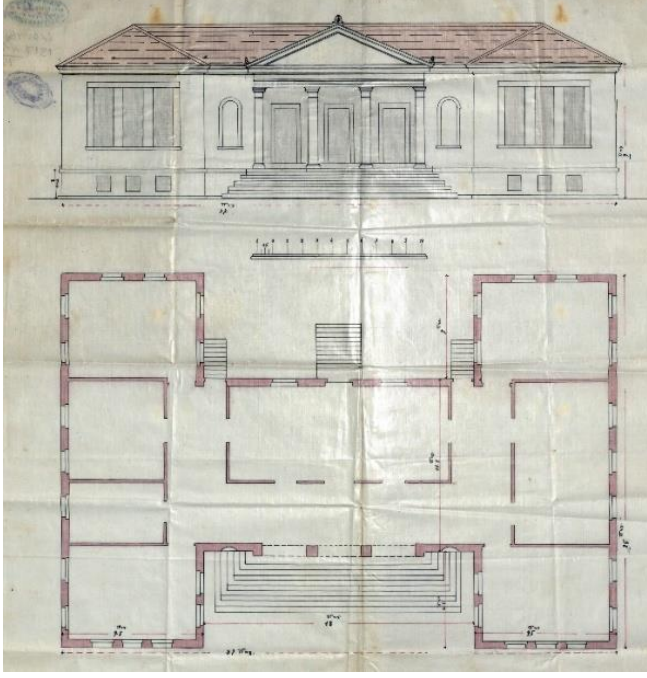
Bu tek katlı yapının bulunduğu bahçenin kuzeydoğusuna, 1969 yılında tek katlı bir ilkokul yapısı inşa edilmiştir. Yeni okul binası betonarme yığma sistemde yapılmıştır. Cepheler sıvalı ve boyalıdır. Özgün çatı kaplaması Marsilya tipi kiremit olup, ahşap saçaklara sahiptir. Ana giriş kapısı metal ve çift kanatlıdır. Özgün durumda kapı ve pencereler ahşaptır, tadilat sonrası pencereler PVC malzemeden yapılmıştır. Girişte bulunan merdiven ve zemin kaplaması dökme mozaiktir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen yapının güney kısmında cepheden taşan mekanlar bulunmaktadır (Şekil 8). Yapının girişi üç basamakla yükseltilerek sağlanmıştır. Giriş konsol olarak çalışan bir saçakla vurgulanmıştır. Şehit Kemal Okulu'nda olduğu gibi, cephenin kuzey-güney cephesinin iki ucundan çıkmlar mevcuttur. Çıkma yapan kısımlarda, idari bölümler, öğretmenler odası ve ıslak hacimler bulunmaktadır. Koridor ön cepheden ışık alacak şekildedir ve bir tanesi büyük olmak üzere toplam beş tane derslik vardır. Mekânsal ihtiyaca yönelik olarak, koridora idarenin kullanımına yönelik bir oda eklenmiştir. 2019 yılında, hayırsever tarafından yapılan anaokulu tadilatı sonrasında bu oda depo olarak kullanılmaya başlanmıştır. 2005-2008 yılları arasında ise yapının bahçesine, koridorun kuzey çıkışına depo ve ıslak hacimler eklenmiştir. Bu mekanlar ile koridor arasında kot farkı bulunmakta olup, okul içinden bu alanlara ulaşım sağlanabilmesi için bir kapı boşluğu açılmıştır. Ayrıca, çift kanatlı pencerelere güvenlik amacıyla metal parmaklıklar eklenmiştir. Yapı bu haliyle günümüzde aktif olarak eğitim vermeye devam etmektedir.

Kubilay İlkokulu

Kubilay İlkokulu, Menemen kent merkezinde, Mermerli Mahallesi Ziya Gökalp Caddesi üzerinde, 70 ada 37 parselde yer almaktadır. Kubilay İlkokulu'nun günümüzde bulunduğu alanda, 1900 yılında Rum Zükür Mektebi'nin inşa edildiğine yönelik belgeler mevcuttur.⁶⁴ Bu durum, "Menemen'de kilise bitişigindeki Rum cemaatinin kız ve erkek çocuklarının mektebi olarak kullanılan papaz odalarının yetersiz

⁶⁴ BOA, İ.AZN., 36-23, H-22-09-1317 (M-24-01-1900); BOA, MF.MKT., 491-29, H-07-11-1317 (M-09-03-1900)

olmasından dolayı bildirilen yere erkeklere mahsus bir mektep yapımına izin verildiği ve inşaatın bitiminde ruhsata bağlanmasının bildirildiği.” şeklinde ifade edilmektedir. Bu belgelerde, yapının plan ve çizimlerini de yer almaktadır (Resim 9).

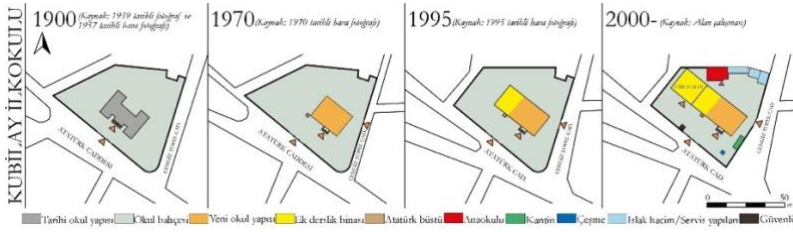

Resim 9. Menemen Rum Zukur Mektebi'nin plan ve cephe çizimi (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.AZN., 36-23, H-22-09-1317 (M-24-01-1900).

Resim 10. 1939 yılında Kubilay İlkokulu (solda) (MEKAM, 2024) ve İzmir Kız Sanat Enstitüsü izcileri Kubilay İlkokul'u girişi önünde (bilinmeyen tarih) (sağda) (Phebus Müzayede Arşivi, 2024)

Osmanlı Dönemi'nde Menemen'deki gayrimüslim nüfusun, çeşitli kültürel kurumlar ve okullar açtığı bilinmektedir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bahsedilen hususi mektepler, Müslüman ve gayrimüslim cemaatler ile patrikhaneler tarafından kurulan okullar veya yabancıların açacağı özel kurumlar olarak tanımlanmıştır.⁶⁵ Bu bağlamda, günümüze ulaşmış kiliseleri bulunan gayrimüslim cemaatin yaşadığı mahalleler incelendiğinde, Kubilay İlkokulu'nun yer aldığı Mermerli Mahallesi'nin bu alanlardan biri olduğu görülmektedir. 16. yüzyıl tapu-tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, Menemen'de Hristiyan cemaati "Zımmiyan" adlı bir mahallede yaşamaktadır.⁶⁶ Günümüzde Agios Konstantinos Rum Ortodoks Kilisesi, Menemen kent merkezinde, Mermerli Mahallesi'nde yer almaktadır. Mermerli, Menemen'in eski mahallelerinden biri olup, Yörük-Türkmen cemaati tarafından kurulmuştur. Ancak Cumhuriyetin ilanıyla birlikte, eski Rum mahallesini kapsayarak sınırlarını genişletmiştir.⁶⁷ Ayrıca, 1901 yılında Menemen kaza merkezi ve köylerde dört gayrimüslim okulunun bulunduğu da bilinmektedir.⁶⁸ Bu bilgiler, Kubilay İlkokulu'nun yerinde Rum Zükur Mektebi'nin bulunduğu desteklemektedir.

Şekil 9. Tarihsel süreçte Kubilay İlkokulu'nun yerleşim planındaki değişim (Çizim: Taşcı ve Güçü, 2024)

Resim 11. Kubilay İlkokulu giriş cephesi (solda) ve özgün bahçe duvarı ile giriş kapısı (sağda) (Taşcı, 2024)

⁶⁵ Akyüz, *a.g.e.*

⁶⁶ Doğer, *a.g.e.*

⁶⁷ Arslan, *a.g.e.*; Günümüze ulaşmamasına rağmen konumu seyyah ve tarihçi olan Charles Texier'in verdiği bilgiler doğrultusunda bilinen diğer kilise ise Agia Paraskevi Kilisesi'dir. Bugün kilisenin yerinde Mermerli Mahallesi'nin Pazar Yeri Mahallesi olarak da bilinmesinin nedeni olan Merdivenli Pazar yeri bulunmaktadır.

⁶⁸ Oktay Özengin, "Menemen'de Eğitim Tarihçesi", Menemen'in Sesi Gazetesi, 30 Eylül 2016.

1918 yılında Türk iptidaiyesinin öğrenci sayısının artması üzerine öğrencilerin bir kısmı şimdiki Kubilay İlkokulu'na gönderilmiştir. 1923 yılında adı “Numune Mektebi” iken, daha sonra “Zafer İlkokulu” ve son olarak o zamanki adı “Koplay Mektebi” olan “Kubilay İlkokulu” adını almıştır (Resim 10).⁶⁹ Tıpkı Şehit Kemal İlkokulu'nda olduğu gibi, Zafer İlkokulu da halk belleğinde, sadece bir eğitim kurumu olmanın ötesinde, önemli bir yere sahiptir. 1931 yılında Menemen olayı kapsamında duruşmalar Zafer İlkokulu'nda gerçekleşmiş ve bu olayın toplumsal bellekteki yeri nedeniyle okul, Kubilay İlkokulu adını almıştır.⁷⁰ 1933 yılında kapsamlı bir onarım geçirerek yenilenmiştir. Bu yapı, 1970 yılında dönemin İlköğretim Müdürü Şevket Okkaloğlu'nun çabalarına rağmen yıkılarak yerine iki katlı yeni okul binası yapılmıştır. Okul mevcudunun artması ve binanın yetersiz kalması nedeniyle ilerleyen dönemlerde bu iki katlı yapı genişletilmiştir (Şekil 9). 2000 yılında, bu yapıya bitişik olarak dört katlı ek derslik binası yapılmış⁷¹, 2004-2008 yılları arası bahçeye ise iki katlı bir anaokulu, tek katlı depo ve kantin eklenmiştir. Diğer okullara benzer şekilde okulun bahçesinde Atatürk büstü bulunmaktadır. Günümüzde Kubilay İlkokulu'nun bahçe duvarları ve giriş kapısı, Rum Zükur Mektebi dönemine ait olup özgündür (Resim 11).

Mimari Özellikler, Yapım Sistemi ve Malzemeler

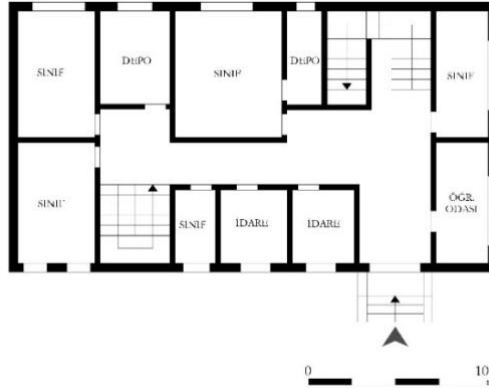
1900 yılında Rum Zükur Mektebi ve sonrasında Koplay Mektebi olarak kullanılan ve 1970 yılında yıkılan yapının mimari ve yapısal özellikleri, eski fotoğraf ve haritalardan kısmen anlaşılmaktadır (Resim 10). Yapının, simetrik cephe düzeni, giriş kısmında bulunan üçgen alınlık, iyon sütun başlıkları ve dikdörtgen pencereler gibi niteliklerine bağlı olarak, 19. yüzyılın yaygın mimari akımı olan neoklasik üslupla inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Yapı kısmi bodrum kat üzerine tek katlı olarak inşa edilmiştir. Plan organizasyonu ile ilgili doğrudan bir belge bulunmamakla birlikte, dönem yapıları ile karşılaştırıldığında simetrik bir plana sahip olduğu düşünülmektedir. 1914 yılına ait Aydın vilayeti (İzmir, Aydın, Manisa ve Denizli) eğitim haritasında, Menemen'de 1908 yılı öncesinde bulunan okul yapılarından birinin dört derslikli olduğu belirtilmektedir. Buna göre Rum Zükur Mektebi'nin, haritada belirtilen dört derslikli okul olma olasılığı yüksektir. Yapı, Mimar Kemalettin Bey'in Edirne Karaağaç Mektebi projesi plan organizasyonuna benzer (I tipi koridorlu ya da H tipi olarak adlandırılan plan) plan düzenine sahiptir (Resim 9). Orta aksta simetri ekseninden basamaklarla yükseltilmiş giriş, girişte üç tane çift kanatlı kapı, ön cepheden ışık alan sirkülasyon alanı ve koridorun iki ucunda ikişer derslik yer aldığı düşünülmektedir. O dönemde bodrum katların

⁶⁹ Özengin, *a.g.e.*

⁷⁰ İsmail Kurtuluş, *Menemen Olayı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2000.

⁷¹ Çalışma kapsamında 2000 yılında inşa edilen ek derslik binasına girilememiştir.

odunluk ve öğrencilere ceza mekânı olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁷² Yapının eski fotoğraflarına bakıldığında, yığma taştan kâgır olarak inşa edildiği görülmektedir. Çatı, ahşap olup, alaturka tipi kiremit ile kaplanmıştır. Cepheler sıvalıdır ve cephelerde alçı süslemeler, taş söveler, ahşap pencereler ve kapılar yer almaktadır. Yapıya taş basamaklı merdivenle ulaşılmaktadır. Taş bahçe duvarları, tuğla babalar, dökme demir korkuluklar ve bahçe kapısı mevcuttur.

Şekil 10. Menemen Kubilay İlkokulu zemin kat planı (Çizim: Taşcı ve Güçü, 2024)

1969 yılında inşa edilen iki katlı yeni okul binası dikdörtgen plana sahiptir.⁷³ Yapıya giriş, dört basamaktan oluşan bir merdivenle sağlanmaktadır (Şekil 10). Girişin karşısında birinci kata çıkan çift kollu bir merdiven vardır. Özgün durumda, zemin katta idari birimler, öğretmenler odası, ıslak hacimler ve sınıflar, birinci katta ise sınıflar ve ıslak hacimlerin bulunduğu düşünülmektedir. Ancak 1995 yılına ait hava fotoğrafına göre, bu yapının her iki katı da kuzeybatı yönünde genişletilmiştir. Eklenen bölümde zemin katta sınıflar, arşiv ve merdiven, birinci katta ise üç sınıf bulunmaktadır (Şekil 10). 2000 yılında yapılan niteliksiz dört katlı ek derslik binası ve iki katlı anaokulu yapısına girilememiştir. Güvenlik nedeniyle okul binalarının tüm katlarında pencerelere metal parmaklıklar eklenmiştir.

⁷² Türkmen, *a.g.e.* s. 355-393.

⁷³ Günümüzde yapının aldığı ekler ve geçirdiği değişimler, dönemin tip projelerine uygun şekilde inşa edilip edilmediği konusunda kesin bir bilgi sunmamaktadır. Ancak, Cumhuriyetin ilk yıllarında benimsenen tip proje anlayışının, 1970'lerden itibaren yerini tasarım ilkelerinin yönetmeliklerle belirlenerek eğitim yapılarında kullanılmasına bıraktığı söylenebilir.

Resim 12. 1975 yılında Kubilay İlkokulu giriş kapısı (MEKAM, 2024)

Betonarme yığma sistemle inşa edilmiş binanın cepheleri sıvalı ve boyalıdır. Girişte bulunan merdiven, iç mekânda zemin kaplaması ve katlar arası merdivenler dökme mozaiktir. İç mekânda bulunan merdiven korkulukları metal ve ahşap malzemeden yapılmıştır. Özgün durumda kapı ve pencereler ahşapken, tadilat sonrası PVC elemanlarla değiştirilmiştir. Ana giriş kapısı çift kanatlı ve metaldir (Resim 12). Ahşap beşik çatı, Marsilya tipi kiremitle kaplıdır. Ek derslik ve anaokulu yapıları, betonarme karkas sistemde yapılmış olup, cepheleri sıvalı boyalı, çatıları düzdür. Günümüzde bu okul aktif eğitim vereye devam etmektedir.

Menemen Ortaokulu

Menemen Ortaokulu, Menemen kent merkezinde, Esatpaşa Mahallesi Atatürk Caddesi (Lise Yolu) üzerinde, 180 ada, 88 parsel de bulunmaktadır. Karşısında Şehit Kemal İlkokulu bulunmaktadır.

Okul, 1940'lı yıllarda, Menemen'in ilk modern ortaokul binası olarak inşa edilmiştir. Menemen'de Cumhuriyet sonrası okul yapım çalışmaları artmış ancak öncelik, yerleşim merkezleri yerine köylerde ilkokul seviyesinde okulların açılmasına verilmiştir. Hatta işgal döneminden önce Menemen kazasında iki ortaokul bulunurken, Cumhuriyet döneminde ancak 1943 yılında bir ortaokul açılabilmiştir.⁷⁴ Bu konuda basında haberler yer almıştır. 14 Kasım 1941 tarihli gazete haberinde Menemen Ortaokulu ile ilgili olarak *"Menemenliler, okul için 20 bin lira teberru (bağış) ettiler, ayrıca 20 bin lira daha verecekler - Menemen halkı, beliren bir orta mektep ihtiyacını karşılamak üzere faaliyete geçerek Menemen'de büyük bir orta mektep binası inşa ettirmeye karar vermişlerdir. Menemen Kaymakamı ile Belediye Reis'inin ehemmiyetle takip eyledikleri bu iş, kuvveden fiile (düşünüldüğü tasarlanıp gerçeğe dönüştürmek) çıkmak üzeredir. Halen orta tahsil ihtiyacı Menemen'de pek bariz bir şekil almıştır. Talebe her sabah trenle Menemen'den İzmir'e gelmekte ve akşamları geri dönmektedir. Bu nazarı itibara alan Menemen halkı bir orta mektep inşası için hemen 20 bin lira teberru eylemiş ve ayrıca 20 bin lira daha temini için vaatle bulunmuşlardır. Yeni ortaokulun arsası da temin edilmiştir. Menemen halkı bu mektebi inşa*

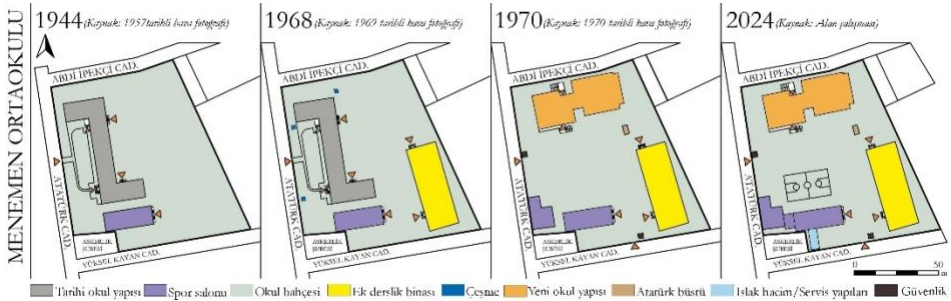
⁷⁴ Tutsak, a.g.e.

ettirdikten sonra maarif vekaleti (Milli Eğitim Bakanlığı) emrine vereceklerdir. Menemenliler, bu hareketleriyle takdire hak kazanmışlardır.” yazmaktadır.⁷⁵ 1942 tarihli Posta Gazetesi’nde ise Menemen halkının maddi ve manevi desteği ile Menemen Ortaokulu’nun yapım çalışmalarının başlayacağı belirtilmiştir (Resim 13).

Resim 13. 17 Ağustos 1942 tarihli Posta Gazetesi’nde Menemen Ortaokulu ile ilgili haber (solda) ve 1944 yılında Menemen Ortaokulu batı cephesi (sağda) (MEKAM, 2024)

1944 yılında Menemen Ortaokulu’nun inşası tamamlanarak eğitim başlamıştır (Resim 13). Okul özgün durumunda, geniş bir bahçe içinde, modern bir dille tek katlı olarak inşa edilmiştir. Ana derslik yapısına ek olarak, bir spor salonu bulunmaktadır. 1968 yılında okul bahçesinin doğu kısmına ek derslik yapısı inşa edilmiştir (Şekil 11, Resim 14). Süreç içerisinde bu yapıda mekânsal ve strüktürel ihtiyaç nedeniyle tadilat ve güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bu nedenle cephelerde açıklıkların sayısı ve boyutları kısmen değişmiştir. İç mekânda ise çelik taşıyıcı elemanlar algılanmaktadır. Muhtemelen bu yapı ile aynı dönemde spor salonunun batısına ve 2002 yılına kadarki süreçte de güneyine ek servis binaları yapılmıştır (Şekil 11).

Şekil 11. Tarihsel süreçte Menemen Ortaokulu’nun yerleşim planındaki değişim (Çizim: Taşcı ve Güçü, 2024)

⁷⁵ Oktay Özengin, “Ağustos 1941 Şubat 1942 Döneminde Menemen”, Menemen’in Sesi Gazetesi, 30 Mart 2018.

Menemen Ortaokulu, 1970'li yılların başında büyük bir yangın sonucu kısmen yok olmuştur (Resim 15). Bu yangında, Menemen'e ait birçok bilgi ve fotoğrafın saklandığı arşiv de yanmıştır.⁷⁶ Ancak yangından sonra, 1971 yılında hızlı bir şekilde yeni bir okul binası (Menemen Lisesi) inşa edilmiştir (Resim 15). Bu yapının inşasının kısa sürede tamamlanmasında, ülke genelinde yaygın olarak kullanılan 21 derslikli 9798 numaralı tip projenin uygulanması etkindir. Mimari projesi 1963 yılında Y. Müh. Mimar Orhan Akyürek tarafından hazırlanan bu tip proje, eğimli ve düz arazide uygulanacak şekilde iki blok içermektedir. Bloklardan biri dört katlı, diğeri ise üç katlıdır. Zemin katta idare bölümü, yemekhane, kantin, depo ve kömürlük, üst katlarda ise derslikler ve laboratuvarlar bulunmaktadır.⁷⁷

Okul, 1968-69 öğretim yılından 1990 yılına kadar ortaokul ve lise bir arada olacak şekilde eğitim vermiş, 1990-1991 öğretim yılı başından itibaren ise sadece ortaokul olarak faaliyet göstermeye devam etmiştir. 1996-1997 yılında Menemen Anadolu Lisesi tarafından kullanılmıştır.⁷⁸ Uzun yıllar Menemen Atatürk Anadolu Lisesi olarak hizmet veren yapı, 2020 yılında gerçekleşen İzmir depremi sonrası yapılan değerlendirmelerle depreme dayanıksız olarak tespit edilmiş ve 2024 yılında yıkılmıştır.

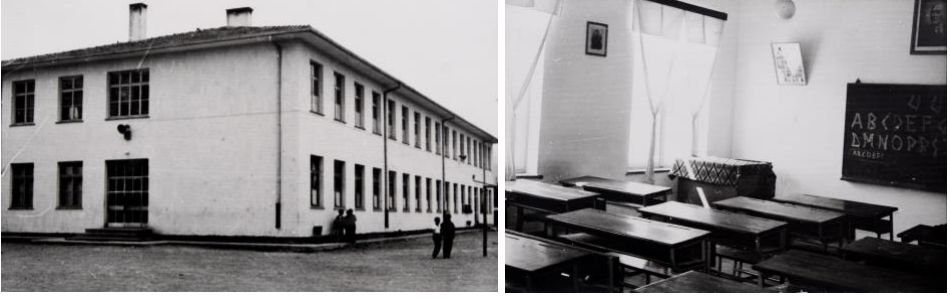
Mimari Özellikler, Yapım Sistemi ve Malzemeler

1944 yılında inşa edilen ortaokul yapısı, tek katlıdır. Atatürk Caddesi'ne paralel dikdörtgen yapının doğu ve batı uçlarındaki çıkmalar, binada Z şeklinde bir plan düzeni oluşturmaktadır (Şekil 12). Yapının Atatürk Caddesi'ne bakan ön cephesi ile arka cephesinde ikişer adet olmak üzere toplam dört giriş yer almaktadır. Yapıya tüm girişler dört basamaklı merdivenler ile sağlanmaktadır. Yapının merkezinde ön cepheden ışık alan koridorun etrafına dizilen derslikler yer almaktadır. Yapının kuzeyinde çıkma yapan mekanların idari kullanıma yönelik olduğu düşünülmektedir. Güney kısmında ise derslikler bulunmaktadır. Tek katlı yığma kagir yapının cepheleri sıvalı ve boyalıdır. Marsilya tipi kiremitle kaplı bir kırma çatısı vardır (Resim 17). Binanın eski fotoğraflarında, çift kanatlı ahşap giriş kapıları ve pencereler görülmektedir. Ana binanın güneyinde yer alan kırma çatılı dikdörtgen yapı, tek katlı ve yüksek tavanlı spor salonudur. Bu yapıların cepheleri, kapı ve pencere açıklıkları dışında sade ve yalındır.

⁷⁶ Menemen Atatürk Anadolu Lisesi Arşivi, 2024.

⁷⁷ Orhan Akyürek, "Bir Orta Okul Binası", *Arkitekt Dergisi*, 350, 1973, s.70; A. Banu Demircioğlu, *İstanbul Genelinde Orta Öğretim Yapılarının Kullanıcı Sorunları Açısından İncelenmesi*, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

⁷⁸ Menemen Atatürk Anadolu Lisesi Arşivi, 2024.

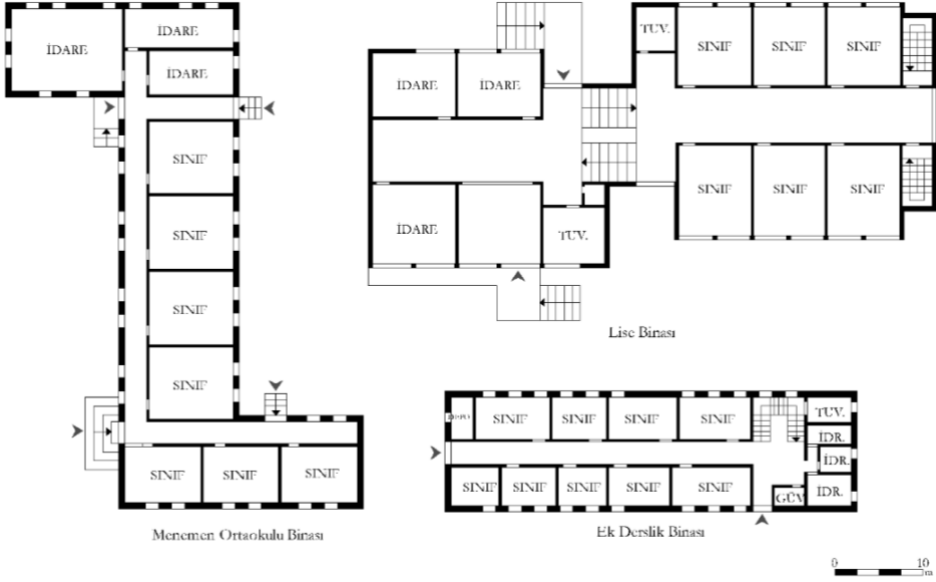

Resim 14. Menemen Ortaokulu ek derslik binası (solda) ve sınıf görünümü (sağda) (Menemen Atatürk Anadolu Lisesi Arşivi, 2024)

Resim 15. Yangın sonrası Menemen Ortaokulu (solda) ve Menemen Lisesi giriş cephesi (sağda) (Menemen Atatürk Anadolu Lisesi Arşivi, 2024)

1968 yılında yapılan ek derslik yapısı, iki katlı ve kırma çatılıdır. Yapının ön cephesinde ana giriş, koridorun sonunda ise tali girişi bulunmaktadır. Giriş kapıları çift kanatlı olup, binaya giriş üç basamaklı merdivenle sağlanmaktadır. Ana girişin tam karşısında üst kata çıkan U şeklinde merdiven, girişin güney kısmında idari birimler ve ıslak hacimler, kuzey tarafta koridorun iki yanına sıralanmış derslikler bulunmaktadır. Birinci kat planı, zemin kat planını takip etmektedir (Şekil 12). Cephede ritmik bir şekilde yerleştirilen dikdörtgen, çift kanatlı pencereler vardır (Resim 16). Zemin katta pencerelere güvenlik amacıyla metal parmaklıklar eklenmiştir.

Şekil 12. Menemen Ortaokulu, lise binası ve ek derslik binası zemin kat planı (Çizim: Taşcı ve Güçü, 2024)

Betonarme karkas ek derslik binası, sıvalı ve boyalı cepheleriyle sade bir görünümüne sahiptir (Resim 16). Kıрма çatısı Marsilya tipi kiremitle kaplıdır. Çift kanatlı giriş kapıları metaldir. Girişlerdeki merdivenler, katları bağlayan merdiven ve iç mekân zemin malzemesi dökme mozaiktir. Özgün ahşap kapıların aksine, ahşap pencereler zaman içinde alüminyum malzemelerle değiştirilmiştir.

Resim 16. Menemen Ortaokulu ek derslik binası (solda) ve derslik (sağda) (Taşcı, 2024)

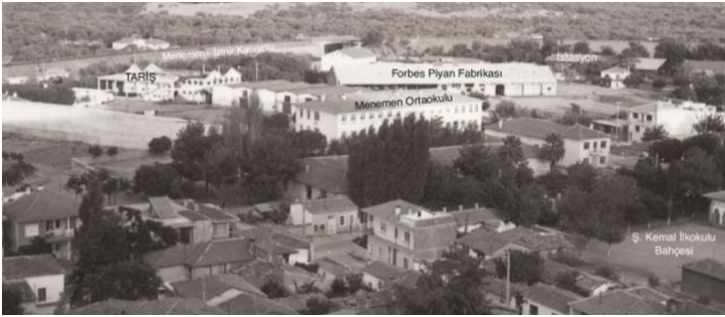
Yangın sonrası bahçenin kuzeyinde tip projeye göre inşa edilen beşik çatılı okul yapısında bloklardan biri dört katlı, diğeri üç katlıdır (Şekil 12, Resim 17). Tip projeye göre, zemin katta A blok, B bloktan 150 cm yukarıda bulunmaktadır. Aynı cephede, biri A bloktan idare girişi, diğeri B bloktan bahçe girişi olmak üzere iki ana giriş bulunmaktadır. Bahçeden A blok girişine tek kollu bir merdiven ile ulaşılmaktadır (Resim 17). Giriş kapıları çift kanatlıdır. Bina içerisinde A ve B bloğu birbirine bağlayan, iki kollu, ortada sahanlık bulunan bir ana merdiven ile B blokta dersliklerin sonunda, koridorun iki yanında, çift kollu iki merdiven olmak üzere toplam üç merdiven bulunmaktadır. A blokta zemin katta müdür, müdür

yardımcısı, idare ve öğretmenler odası olmak üzere dört odalı bir idare birimi yer almaktadır. Ayrıca, giriş kapısının hemen karşısı, karşılama alanı olarak oluşturulmuştur.

Resim 17. Menemen Ortaokulu lise binası (solda), binanın girişi (ortada) ve derslik (sağda) (Taşcı, 2024)

B blokta zemin katta yemekhane, depo, kantin, mutfak, kömürlük ve kalorifer dairesi bulunmaktadır. Kalorifer dairesi ve kömürlüğe dışarıdan merdiven ile erişim sağlanmaktadır. Tüm katlarda bulunan ıslak hacimler, ana merdiven etrafında yarım kat farkı ile çözülmüştür. Böylelikle kız ve erkek öğrenci tuvaletlerinin farklı kotlarda olması sağlanmıştır. İkinci katta, A blokta dört derslik, B blokta altı derslik bulunmaktadır (Şekil 12). Tip projeye göre betonarme karkas olarak inşa edilen yapının cepheleri sıvalı ve boyalıdır. Kıрма çatısı Marsilya kiremitle kaplıdır. Cepheler sıvalı ve boyalıdır. Yapının subasman kotu doğal taş ile kaplıdır. Bahçedeki merdivenler ile iç mekandaki merdivenler dökme mozaiktir. Bahçede merdiven korkulukları beton, iç mekânda ise metaldir. Özgün durumda zemin kaplaması dökme mozaiktir ancak süreç içerisinde kısmen seramik kaplanmıştır. Özgün ahşap kapılar değişikliğe uğramazken, ahşap pencereler alüminyum malzeme ile değiştirilmiştir.

Resim 18. 1970 yılında Menemen Ortaokulu ve ek derslik binası (MEKAM, 2024)

Cephe organizasyonunda, okul yapısının sınıflarına doğal ışığın maksimum seviyede ulaşmasını sağlayan büyük pencereler dikkat çekmektedir. Pencereler, aynı boyutlarda ve eşit aralıklarla yerleştirilmiş olup, son kat hariç metal parmaklıklar bulunmaktadır (Resim 18). A bloğun ön kısmında giriş alanı içeriye doğru çekilerek oluşturulan yarı açık bölüm, dikdörtgen kesitli kolonlarla desteklenmiştir.

Değerlendirme

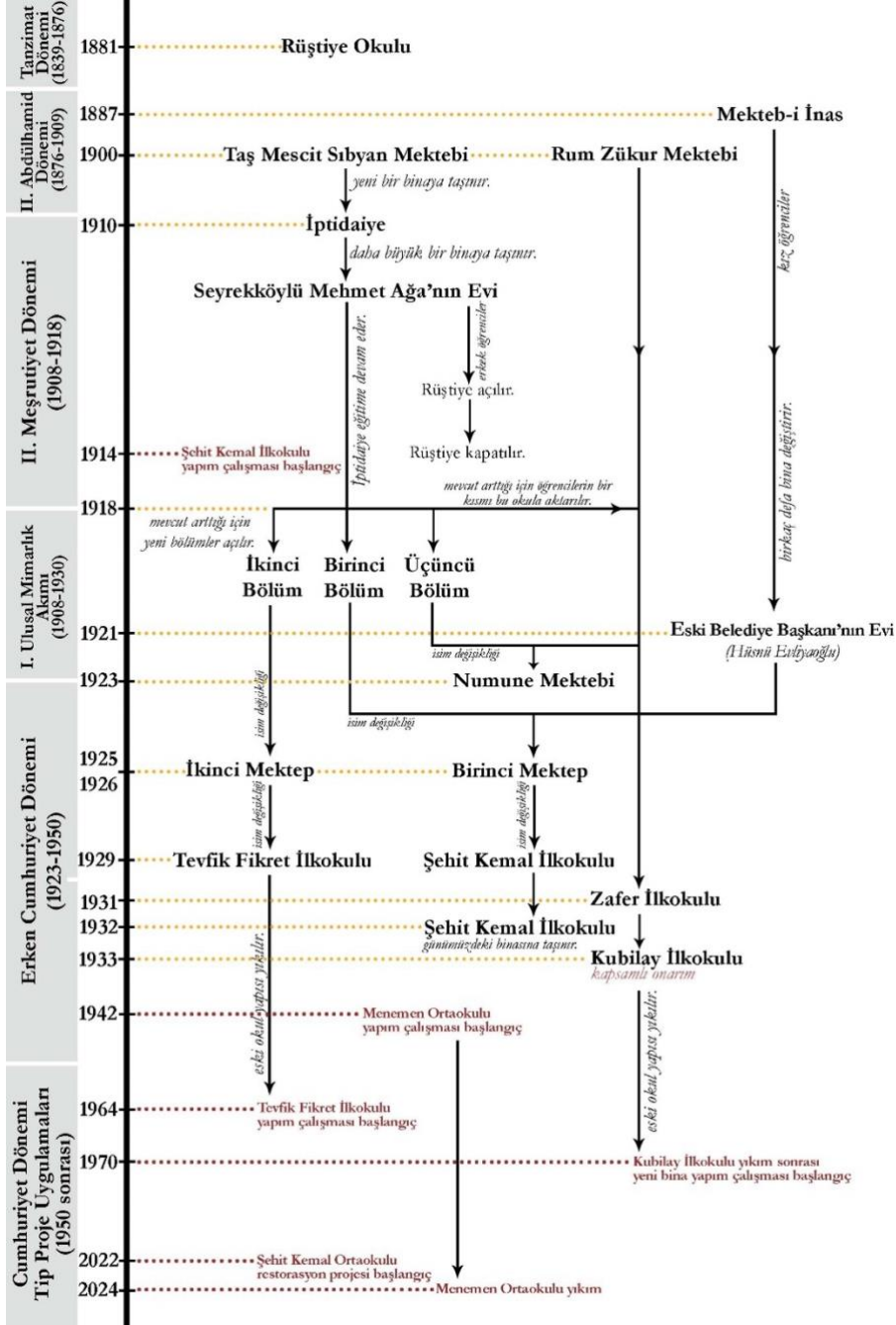
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan eğitimin modernleşme sürecinin taşra bölgelerindeki yansımalarını Menemen özelinde ele alan bu çalışmada, Menemen'de eğitim reformlarının şekillenmesinde, büyük ölçüde yöneticilerin ve halkın çabalarının etkili olduğu tespit edilmiştir. Yerleşim genelinde eğitim yapılarının kuruluşlarından itibaren birbirleriyle ilişki içinde olduğu görülmektedir. Bu ilişki, eğitim yapılarının isimlerinde ve hizmet verdikleri binalarda, artan ihtiyaçlar ve toplumsal gelişmeler doğrultusunda sıkça değişiklikler meydana gelmesi ile şekillenmiştir. Örneğin, Osmanlı dönemine ait dini eğitim kurumu olarak hizmet vermeye başlayan kız okulunun, süreç içerisinde Şehit Kemal İlkokulu olarak eğitime devam etmesi ve sıbyan mektebi olarak kurulan okulun bir bölümünün Tevfik Fikret İlkokulu adıyla hizmet vermesi gibi doğrudan ilişkiler tespit edilmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan çizelge, Menemen'de eğitim kurumlarının kuruluşlarından itibaren geçirdiği dönüşümleri ve tarihsel gelişmelerini özetlemektedir (Şekil 13). Özetle, Menemen'de eğitim politikalarındaki değişimler, bir yandan yeni eğitim kurumlarının açılmasına zemin hazırlarken, diğer yandan mevcut kurumların farklı isimler altında eğitim faaliyetlerini sürdürmelerine olanak tanımıştır.

Çalışmada, Osmanlı döneminden başlayarak günümüze kadar olan süreçte, okulların açılış tarihleri, isim değişiklikleri, binalar arası taşınmalar ve restorasyon çalışmaları gibi önemli olaylar kronolojik bir şekilde sunulmaktadır. Özellikle 1900'lerin başında, yeni binalara taşınma ve isim değişikliklerinin belirgin şekilde öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca, okulların isimlerinin toplumsal ve siyasal olaylara bağlı olarak değiştiği de dikkat çekmektedir. Örneğin, Osmanlı döneminde "İkinci Mektep" olarak bilinen okul, Cumhuriyet'in değerlerini yansıtmak amacıyla "Tevfik Fikret" adını almış ve bu, modernleşme sürecinin sembolik bir yansıması olmuştur. Rum Zükur Mektebi'nin adının sırasıyla Zafer İlkokulu ve ardından Kubilay İlkokulu olarak değiştirilmesi, yerel ölçekte kazanılan zaferin ve Kubilay Olayı'nın izlerini taşımaktadır. Şehit Kemal İlkokulu'nun da adını, şehit edilen Kaymakam Kemal Bey'den alması, benzer şekilde toplumsal ve tarihsel olayların etkisiyle şekillenmiş bir durumdur.

Okul yapılarının fiziksel biçimlenişinde en önemli etkenlerden biri, karma eğitime geçiş süreci olmuştur. Osmanlı'dan miras kalan sistemde, kız ve erkek öğrenciler genellikle ayrı okullarda eğitim almakta ve kızların okuma oranı oldukça düşük kalmaktadır. Ancak Cumhuriyet'in ilanı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ile birlikte karma eğitim anlayışına geçilmiş ve kız ve erkek çocuklarının birlikte eğitim görmesi sağlanmıştır. Bu dönüşüm, eğitimde fırsat eşitliği yaratmanın yanı sıra, okul yapılarının şekillenmesinde de önemli bir adım olmuştur. Öğrenci sayısının artması, kız ve erkek öğrenciler için daha büyük ölçekli mekanlara duyulan ihtiyacı beraberinde getirmiştir. Menemen özelinde bu dönüşüm, bina kütlelerin giderek büyümesi ve ek kütlelerin inşa edilmesi şeklinde olmuştur.

Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminde gerçekleşen dönüşüm, karma eğitime geçişte olduğu gibi, yalnızca eğitim anlayışında değil, okul yapılarının fiziksel ve mekânsal özelliklerinde de önemli değişimlere yol açmıştır. Örneğin, idari birimler, öğretmenler odası, spor salonu, ıslak hacimler gibi işlevler, Cumhuriyet döneminin merkeziyetçi ve planlı eğitim politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bir diğer sembolik değişim, okul bahçelerine Atatürk büstünün eklenmesidir. Atatürk büstü, Cumhuriyet'in modernleşme hedeflerini sembolize eden bir unsur olarak tespit edilmiştir. Modernleşmenin diğer bir yansıması olarak, süslemelerin yerini işlevselliğin almasıdır. Bu anlayış, yalın formdaki yapı cephelerinde doğal ışığın maksimum oranda binaya alınmasını sağlayan açıklıkların artmasına ve genişlemesine yol açmıştır. Kat sayısındaki artış da artan sınıf mevcutları ve dönemin inşa tekniklerindeki gelişmelere paralel olarak gerçekleşmiştir.

Yapıların kent içi dağılımları incelendiğinde, Tevfik Fikret İlkokulu ve Kubilay İlkokulu'nun tarihi kent merkezinde; Şehit Kemal İlkokulu ve Menemen Ortaokulu'nun ise istasyonun inşasından sonra yerleşimin genişlediği bir alanda kurulduğu görülmektedir. Bu durum, yerleşimin istasyon çevresinde gelişmesine yönelik planlamaların yapıldığını ve söz konusu okulların konumlarının, bu planlama doğrultusunda belirli bir amaçla seçildiğini göstermektedir. Konumlarına bağlı olarak yerleşim planı incelendiğinde, Tevfik Fikret İlkokulu ve Kubilay İlkokulu'nun daha küçük ölçekli bahçelere sahip olduğu ve bahçelerinde farklı işlevlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Buna karşın, Şehit Kemal İlkokulu ve Menemen Ortaokulu ise bulundukları alanın parsel bölümlenmesi sayesinde daha büyük ölçekli okul kompleksleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 13. Menemen'de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eğitim Yapılarına Ait Zaman Çizelgesi

Mimari üslup bağlamında değerlendirildiğinde, Şehit Kemal İlkokulu, Birinci Ulusal Mimarlık Akım'ının Erken Cumhuriyet Dönemi üzerindeki etkilerini açıkça yansıtan bir yapıdır. Simetrik plan şeması, taş malzeme kullanımı, Selçuklu Mimarisini andıran anıtsal giriş ve geleneksel motiflerin modern bir yorumla bütünleşmesi, dönemin mimari kimliğini yansıtan önemli bileşenlerdendir. Kubilay İlkokulu, dönemin Batı Anadolu'daki Rum zükur mektepleri arasında Neoklasik üslubuyla öne çıkan bir yapıdır. Yapı, konumu, döneminin mimari özelliklerini yansıtmaması ve taşıdığı tarihsel anı değeri nedeniyle Menemen'in kent kimliği açısından oldukça önemli bir kültürel miras örneğidir. Ayrıca, Kubilay Olayı gibi toplumsal hafızada iz bırakan bir olayla bütünleşmiştir. Bununla birlikte, Kubilay İlkokulu, Menemen'in çok kültürlü yapısını yansıtmaması açısından da önemlidir. Ancak yerine yapılan yeni okul yapısı, artan mekânsal ihtiyaçlar doğrultusunda sürekli olarak niteliksiz eklemeler almış ve bu da yapının özgün kimliğini zedelemiştir. Bu olumsuz durum, Tevfik Fikret İlkokulu için tam anlamıyla geçerli değildir. 1970'li yılların modernist ve işlevselci yaklaşımı ile yalın bir kütle olarak tasarlanan yapı, uzun yıllar özgünlüğünü koruyarak mahalle ölçeğinde eğitim vermeyi sürdürmektedir. Buna karşın, yapının bulunduğu alandaki yoğun kent dokusu ve aldığı niteliksiz ekler nedeniyle algısı azalmıştır. Menemen Ortaokulu, Cumhuriyet'in eğitim reformlarının ve toplumsal dönüşüm hedeflerinin bir yansıması olarak, halkın maddi ve manevi desteği ile kentte açılan ilk ortaokul yapısı olarak tarihsel öneme sahiptir. Bu yapı, hem dönemin eğitim politikalarının bir ürünü hem de toplumun eğitim ihtiyacına yönelik yerel katkıların önemli bir örneğidir. Ancak okulun geçirdiği yangın sonrası bu yapı yok olmuş, inşa edilen tip proje lise binası ise depreme dayanıksız bulunarak yakın zamanda yıkılmıştır. Bu durum, benzer yapıların güçlendirme ve koruma çalışmaları ile yaşatılması gerektiğini bir kez daha vurgulamaktadır.

Yapıların koruma durumları değerlendirildiğinde, özgün işlevini sürdüren ve tescilli olan tek eğitim yapısının Şehit Kemal İlkokulu olduğu görülmektedir. İncelenen diğer okulların ise ilk inşa edildikleri dönemdeki yapıları, çeşitli sebeplerle yok olmuştur ve mevcut arazilerine eğitim işlevini sürdürmek amacıyla yeni binalar yapılmıştır. Süreç içerisinde, bu binalar ek yapıların inşası ile eğitim işlevi devam etmiştir. Ancak bu yapılardan bazıları değişen konfor koşulları, artan mekânsal ihtiyaçlar, deprem ve strüktürel problemler nedeniyle zarar görmüş, güçlendirilmiş, yenilenmiş veya yıkılmıştır. Öte yandan, Şehit Kemal İlkokulu, korunmuş yapısı sayesinde Menemen'in geçmişten gelen simge yapılarından biri olarak kent hafızasında önemli bir yer tutmaktadır. Yapının bu duruma gelmesinde en önemli etken, tescilli bir yapısı olmasıdır. Bu durum, kent hafızasının ve kültürel mirasının korunması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Buna karşın hem tarihi hem de anı değeri bakımından Kubilay İlkokulu ve Tevfik Fikret İlkokulu'nun tescillenmesi ve korunması gerekirken, bu yapılar 1970'li yıllarda onarılmak yerine yıkılmıştır. Böylece, Menemen'de eğitim tarihi açısından iki önemli yapının kent hafızasından silinmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada, Menemen kent merkezinde yer alan eğitim yapıları örnekleri üzerinden dönemin eğitim politikalarının mekânsal yansımaları incelenmiştir. Araştırma kapsamında, alan çalışmaları ve arşiv verileri ile desteklenen belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiş, seçilen yapılar konumları, yerleşim planları, plan kurguları, malzeme kullanımı ve mimari özellikleri bakımından analiz edilmiş ve karşılaştırılmıştır. Çalışmada, yapıların tarihsel gelişimi, mevcut durumları ve koruma statüleri aktarılmıştır. İncelenen yapılar, yalnızca mimari kimlikleriyle değil, aynı zamanda temsil ettikleri toplumsal, kültürel ve ideolojik değişim süreçleriyle de önemli bulunmuştur. Menemen gibi demografik olarak hızlı büyüyen yerleşimlerde sayıları azalan bu tür yapıların, önemli bir hafıza mekânı olarak korunması gerektiği vurgulanmıştır. Bu yapılar, hızla değişen yerleşim dokusunda geçmişin izlerini taşıyan ve toplumsal belleği canlı tutan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Eğitim yapıları, dönemin eğitim politikalarını, kültürel değerlerini ve toplumsal dönüşüm süreçlerini yansıtan kültürel miras öğeleridir. Bu nedenle, özellikle Şehit Kemal İlkokulu gibi tescillenmiş örnekler başta olmak üzere, benzer yapıların korunması ve özgün işlevi ile yaşatılması hem mimari mirasın sürdürülebilirliği hem de yerel kimliğin korunması açısından önem taşımaktadır. Bu yapıların yıkım yerine düzenli onarım ve güçlendirme yöntemleriyle yaşatılması gerekmektedir. Çalışma, kent hafızası, eğitim tarihi ve mimari miras açısından yerleşime katkıda bulunup; eğitim politikalarının fiziksel yansıması olan bu yapıların korunmasının ve gelecek kuşaklara aktarılmasının önemini ortaya koymaktadır.

Teşekkür

Çalışmamız süresince Menemen hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler ve arşiv kaynaklarına ulaşılmasında sağladığı destek nedeniyle Menemen Kent Arşivi ve Müzesi (MEKAM) koordinatörü Oktay Özengin'e teşekkür ederiz.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0/Genel, 95- 463-1, 18.07.1908-25-12-1923)
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MF.MKT., 491-29, H-7 -11-1317
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.AZN., 36-23, H-22-09-1317
- Menemen Atatürk Anadolu Lisesi Arşivi, 2024.
- Menemen Kent Arşivi ve Müzesi (MEKAM), 2024.
- Phebus Müzayede Arşivi, 2024.
- Salt Araştırma Arşivleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda İzmir, Aydın, Manisa ve Denizli'deki okulları gösteren harita. No: 6, Matbaa-i Âmire, İstanbul Eylül 1330 (Eylül 1914).
- Salt Araştırma Arşivleri, 1925 tarihli Menemen haritası (1:25000), İstanbul 1341 (1925).
- Millî Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü, 1957, 1964, 1969, 1970 ve 1975 yıllarına ait hava fotoğrafları, Ankara 2024.

Gazete Haberleri

- “Menemen’de Balo”, Halkın Sesi Gazetesi, 1933.
- “Menemen’de İnşa Edilmekte Olan Mektepler Hakkında Malumat”, Menemen Ant, Yıl 2, Sayı 12, 15 Eylül 1933.
- “Menemen Maarif Vaziyeti”, Menemen Ant, Yıl 2, Sayı 12, 15 Eylül 1933.
- “Menemen ortaokulu yapılıyor”, Posta Gazetesi, 17 Ağustos 1942, s. 4/2.
- “Mülhakatta Neler Oluyor?”, Anadolu Gazetesi, 5 Eylül 1932.
- Özengin, Oktay, “Ağustos 1941 Şubat 1942 Döneminde Menemen”, Menemen’in Sesi Gazetesi, 30 Mart 2018.
- Özengin, Oktay, “Menemen’de Eğitim Tarihçesi”, Menemen’in Sesi Gazetesi, 30 Eylül 2016.

Araştırma Eserler

- Ahunbay, Zeynep, “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darulkurrarlar, Mektepler”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, s. 239-310.
- Akyürek, Orhan, "Bir Orta Okul Binası", *Arkitekt Dergisi*, 350, 1973, s.70.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2016*, 29. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2016.
- Altun, Feride İmrana; Erdağ, Cansu, "Menemen Agios Konstantinos Rum Ortodoks Kilisesi." *Bandırma Onyedİ Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3.1, 2020, s. 24-50.

- Alpagut, Leyla, *Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Ankara'daki Eğitim Yapıları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2005.
- Arslan, Adalet, *Menemende Şehirleşme ve Mekânsal Değişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Aslanoğlu, İnci, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, 1923-1938*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 2001.
- Bahadır, Kadri, "Menemen'in Tarihi Durumuna Toplu Bir Bakış", *Sivil Savunma Dergisi*, 7.22 Eylül, 1965, s.148.
- Baltacı, Cahit, "Osmanlı Eğitim Sistemi". *Yeni Türkiye Dergisi*, 2.7, 1996, s. 467-470.
- Başgöz, İlhan. *Türkiye'nin Eğitim Çıkmaşı ve Atatürk*. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1995.
- Berber, Engin, *Sanatlı Yıllar İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgal Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Bilgi, Nejdet, *1842 Yılında Saruhan Sancağı'nın Nüfusu ve İdari Bölünüşü*, Manisa Araştırmaları 1, Emek Matbaacılık, Manisa 2001.
- Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*. Metis yayınları, İstanbul 2002.
- Çelemoğlu, Şuayip; Atıcı, Alper, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Yapılarına Bir Örnek: Malatya Gazi İlkokulu." *Anasay*, 15, 2021, s. 125-144.
- Demircioğlu, A. Banu. *İstanbul Genelinde Orta Öğretim Yapılarının Kullanıcı Sorunları Açısından İncelenmesi*, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Tauris, 1999.
- Doğer, Ersin. *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen (ya da Tarhanıyat) Tarihi*, Sergi Yayınevi, İzmir 1998.
- Durmuş, Gizem, *Ortaöğretim Eğitim Yapılarında 9798 Nolu Tip Projenin Mimari Özelliklerinin Günümüz Perspektifinden İncelenmesi: Bursa Osmangazi Örneği*, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.
- Eken, Esra; Şahin Güçhan, Neriman, "Construction Story of Hasanoglan Village Institute, Ankara." *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 23, 2021, s. 223-247.
- Gonca, Nihal, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Menemen Kazası (1923-1933)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2006.
- Güçü, İlker; Taşcı, Burcu. "Özgün İşlevini Sürdüren Tarihi Eğitim Yapılarının Korunmasına Yönelik Bir Değerlendirme: Menemen Örneği", *Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu Bildiriler*, Maya Basın Yayın, İstanbul 2017, s. 319-328.
- Kayaoglu, Taceddin (ed.), Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafı, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 424-459.
- Kurtoğlu, İsmail, *Menemen Olayı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2000.

- Kul, F. Nurşen, *A New Approach For Defining The Conservation Status of Early Republican Architecture Case Study: Primary School Buildings in İzmir*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Kul, F. Nurşen, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Binaları." *Mimarlık Dergisi*, 360, 2011, s. 66-71.
- Milli Eğitim Vekaleti, *Milli Eğitimle İlgili Kanunlar (Köy Kanunu-Tarih: 07.04.1924, Kanun no: 442)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1953.
- Milli Eğitim Vekaleti, *Milli Eğitimle İlgili Kanunlar Maarif Teşkilâtına Dair Kanun (Tarih: 22.03.1926, Kanun no: 789, Madde 5)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1953.
- Özbek, Yıldırım. "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde (1923-1945) Kayseri'de Okul Yapıları." *Belleken*, 77.278 2013, s. 271-302.
- Özengin, Oktay, *Tarihten Bugüne Bilinmeyen Yönleriyle Menemen*, Özengin Matbaacılık, İzmir 1996.
- Sahtiyancı, Elif; Benli Yıldız, Nuray. "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Yapılarına Akçakoca'dan Bir Örnek: Orhan Gazi İlkokulu", *Sanat Tarihi Dergisi*, 29.2, 2020, s. 589-603.
- Sözen, Metin. *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, 1923-1983*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1984.
- Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 650-672.
- Tekin, Yusuf, "Modern Ulus Devletin İdeolojik Bir Aygıtı Olarak Eğitim ve 19. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sistemi." *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 1.1, 2022, s. 1-34.
- Tozoğlu, Tijen, *Menemen ve Köylerindeki Türk Eserleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2003.
- Tutsak, Sadiye, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Türkmen, Kadir, "Denizli'de Erken Cumhuriyet İdeolojisinin Temel Taşları: Köy Mektepleri." *Journal of Modern Turkish History Studies/Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18.35, 2022, s. 355-393.
- Yavuz, Yıldırım, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara 1981.

Extended Summary

The transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey marks a period of radical changes in political, social, economic, and cultural areas. In this context, the efforts to modernize the traditional education system, which began in the late Ottoman period, especially in Istanbul and large urban centers, began to be seen in rural areas outside the city centers with the proclamation of the Republic, and this affected the architectural and structural features of educational buildings. Among these settlements,

Menemen, in addition to its strategic importance due to its proximity to the center of İzmir and its development of agriculture and trade, became an important provincial settlement during the Ottoman and Republican periods. Consequently, many educational buildings reflecting the traces of social and architectural transformation during the transition to the Republic were constructed in Menemen. However, despite its importance, scientific studies on Menemen's historic educational buildings have remained limited. This study aims to examine the evolution of the Ottoman education system from traditional to modern between the 19th and 20th centuries, through educational buildings constructed in Menemen during this period. In this context, the changes in the education system during the transition from the Ottoman Empire to the Republic, the educational history of Menemen, and the construction and transformation processes of selected educational buildings are examined. Four schools built in Menemen from the late 19th century to the 1970s (Şehit Kemal Primary School, Tevfik Fikret Primary School, Kubilay Primary School, and Menemen Secondary School) which still preserve their original educational function today, were selected for analysis. The architectural and structural characteristics of these schools were examined. Beyond their differences in period and scale, these buildings were chosen as subjects of study because they bear the marks of educational reforms and occupy a place in the collective memory. The study methodology comprised literature review, archival research, fieldwork, and documentation. Within the scope of archive research, information, documents and old photographs obtained especially from the Menemen City Archive Museum (MEKAM) became the main data source in this process. Aerial photographs from 1957, 1964, 1969, 1970, and 1975, along with historical maps, cadastral plans, and architectural drawings, served as primary sources for understanding the original state of the buildings. As part of the documentation work, on-site observations and photography were used to draw floor plans of the school buildings. Parcel-based changes, period additions, and demolished sections of the buildings over time were mapped onto site plans. The historical development, current physical conditions, plan schemes, architectural features, and construction systems of the examined buildings were analyzed in detail. The findings revealed significant differences in the locations, sizes, and shapes of the buildings, depending on the educational policies of the period, social needs, and the prevailing architectural approach. The study contributes to the settlement in terms of urban memory, educational history and architectural heritage; and reveals the importance of preserving these structures, which are the physical reflection of education policies, and passing them on to future generations.

OSMANLI SONRASI ORTADOĞU'DA ETNOPOLİTİK HAREKETLER VE YANSIMALARINA DAİR: EMPERYAL GÜÇLERİN GÖLGESİ ALTINDA TÜRK-ARAP SINIRINI BELİRLEMEK (1918-1920)

Ramazan Sonat*

Öz

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip -eski- Osmanlı coğrafyasının bir bölümünde meydana gelen etnopolitik hareketliliği ve bunun XX. yüzyılın en büyük olgularından birisi olarak takdim edilen ulus-devlet formasyonlarının oluşumuna etkisini incelemek istemiştir. İfade edilen kapsamda, Anadolu'nun güneyinde yer alan Urfa, Ayntab ve Halep'i merkeze alarak buralarda yerleşik Türk ve Arap topluluklarına mensup grupların devletleşme sürecinde olan Türk ve Arap milliyetçi hareketlerin gelişimine ve genişlemesine nasıl katkı sağladıklarının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Urfa, Ayntab ve Halep'in haricinde Şam, Beyrut, Adana, Musul, İskenderun ve Diyarbakır gibi yerlerdeki etnopolitik hareketlilik ise daha alt düzeyde ve merkez-çevre ilişkileri kapsamında yoğunlaşan üç nokta ekseninde analiz edilerek meseleye farklı bir boyut kazandırılması amaçlanmıştır. Buna bağlı olarak ağırlık merkezi addedilen üç nokta ile merkez-çevre ilişkileri kapsamında buralara bağıntılı hale getirilen yerlerdeki Türk ve Arap etnisitelerinden bağımsız Kürt, Çerkes, Ermeni vb. etnik ve birtakım dinî oluşumlara da bu alanda bir parantez açılarak bölgesel dinamizmin etnopolitik hareketliliği nasıl bir boyuta taşıdığı anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde etnopolitik hareketlilik, zaman zaman müstakil bazen birbiri ile iç içe geçmiş olaylar kümesi şeklinde addedilmiş ve onun Birinci

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadırlı Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Kadırlı Yerleşkesi, Osmaniye/Türkiye, ramazansonat@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7189-5783.

Dünya Savaşı'nın ardından Ortadoğu'da askerî, siyasî vb. açılardan konuşlanan İngiltere-Fransa gibi emperyal güçler üzerinden okunması arzu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Aynab, Halep, Türk, Arap.

On Ethnopolitical Movements and Their Reflections in the Post- Ottoman Middle East: Determining the Turkish-Arab Border under the Shadow of the Imperial Powers (1918-1920)

Abstract

This study devotes itself to studying the ethnopolitical mobility that occurred in a part of the old Ottoman geography after the end of the First World War and its impact on the formation of nation-state formations, which are presented as the hallmark of the twenty centuries. Within the scope stated, the work focuses on Ourfa, Aintab and Aleppo, which are located in the south of Anatolia in a basic sense, and tries to reveal how groups belonging to the Turkish and Arab ethnicities residing here contribute to the development and expansion of Turkish and Arab nationalist movements that are in the process of nationalization. Apart from Ourfa, Aintab and Aleppo, the study aimed to give a different dimension to the issue by analyzing the ethnopolitical mobility in places such as Damascus, Beirut, Adana, Mosul, Alexandretta and Diyarbakir at a lower level and on the axis of three points, which are mainly concentrated within the scope of center-periphery relations. In addition, this study examined the ethnic formations such as Kurds, Circassians and Armenians in the three points considered to be the center of gravity and in the places linked to these within the scope of center-periphery relations. In addition to all these, the study ultimately examines ethnopolitical mobility, sometimes independently and sometimes in relation to each other, but also does not neglect to read it through imperial powers such as England and France, which were deployed to the Middle East in military and political terms after the First World War.

Keywords: Ourfa, Aintab, Aleppo, Turkish, Arab.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, Ortadoğu'nun siyasî, askerî ve dinî açıdan değişimlere uğramasına neden olduğu kadar onun etnik haritasının/çeşitliliğinin, kurulma aşamasındaki yeni ulus devletlerin sınırlarının çizilmesinde ne oranda rol oynayacağıyla gündeme gelmesine kapı aralamıştır. Osmanlı Devletinin fiili olarak 1918 yılı itibarıyla sonlanması ve tabiidir ki otoritesinin hükmettiği yerlerde iyiden

iyiye aşınmasının¹ ardından çok uzun bir süredir ‘*Osmanlı şemsiyesi*’ altında yaşayan etnik unsurlar bulundukları alanlarda kendilerine yeni bir yol haritası çizme arzusu içerisinde olmuşlardır. Ulus devlet inşa süreci olarak adlandırılan bu dönemde - Balkan Savaşları’nın yarattığı demografik değişimin ardından devletin iki büyük unsuru şeklinde beliren- Türkler ve Araplar, kendi sınırlarını oluşturarak veya genişleterek ulus devlet formasyonuna kendilerini uyarlamaya çalışmışlardır. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa Türkler ve Araplar, kısa süre içerisinde meskûn oldukları alanları tanımlayıp buralarda yalnızca kendi kimliklerine dayanan devlet sistemlerini inşa etmek için harekete geçmişlerdir. Bunun için de bazı millî figürlerin etrafında bağımsızlık/uyanış hareketleri tertip etmişlerdir. Ancak onların belirtilen amaca yönelik teşebbüsleri birkaç nedenden ötürü tam manasıyla nihayete ermemiş; hatta uzun vadede birtakım kırılmalıkların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Birincisi; Birinci Dünya Savaşı’nın galibi olan İtilaf blokuna mensup Fransa ve İngiltere, Türklerin ve Arapların kendi ulus devletlerini inşa etmelerine ya karşı çıkıp aksiyon geliştirmiş ya da bu durumu ancak belli kıstaslar doğrultusunda kabul etme eğilimi göstermiştir. Bu düzlemde de onlar bir taraftan Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde filizlenen Türk Millî Mücadele Hareketini Yunan kuvvetlerini kullanarak kırmak isterlerken diğer yandan Arap coğrafyasında beliren birleşik Arap krallığı ümidini Şerif Hüseyin ile İbn Suûd arasında mekik dokuyarak söndürmeye çalışmışlardır. İkincisi; hem Türkler hem de Araplar, ulus devlet inşa sürecinde birbirlerine karşı üstünlük kurabilmeye çalışırken inşa edecekleri ulus devletlerinin sınırlarının tam anlamıyla nerede başlayıp nerede biteceği sorunsalını bir türlü aşamamışlardır. Zira Türkler ve Araplar, yüzyıllar boyunca tebaa anlayışı ile hayatını idame ettirmiş, Müslüman kimliği ile özdeşleşmiş ve etnik olarak siyasî bir teşkilatın içerisinde yer almamış unsurların yönelimlerini tespit etmekte ve bunu bir devlet organizasyonuna uyarlamakta ciddi anlamda zorlanmışlardır. Ayrıca İngiltere ve Fransa’nın bu süreçte Türklerin ve Arapların yönelimlerine ne ölçüde müdahil olabildiği ve adı geçen unsurları ne derece bir tarafa yönlendirebildiği büyük bir soru işareti olarak ortaya çıkmıştır. Bütün bu hususlardan yola çıkıldığında mevcut çalışma, 1918 yılından sonra Ortadoğu’da Türk ve Arap kimliği etrafında şekillenen milliyetçi hareketlerin hangi sınırlara dayanan ulus devletler inşa edebildiklerine odaklanmıştır. Bunun için Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde filizlenen Türk Millî Mücadele Hareketi ile Hicaz’da Şerif Hüseyin önderliğinde ortaya çıkıp daha sonra Arapların meskûn olduğu birçok alana yayılan Arap Uyanışı Hareketinin² bazı noktalardaki nüfus gruplarına yönelik davranış

¹ Bu ifadeden kasıt şudur ki 1918 yılından sonra Osmanlı siyasî, idari ve askeri mekanizmasını simgeleyen unsurlar ya hasım güçler tarafından bulundukları noktalardan -bilhassa Anadolu’nun güneyinden itibaren- tamamen sökülüp atılmışlar ya da onların yarattığı tesir neticesinde buralardaki etkinliklerini kaybetmişlerdir.

² Bu ifade metinde fikri hazırlık aşamasını tamamlamış ve aksiyon safhasına geçmiş bir Arapçılık Hareketini -aynı şey yukarıda belirtilen Türk Millî Mücadele Hareketi için de

kodları özellikle incelenmiştir. Bu konu kapsamında tarafların -idari anlamda da birbirleri ile baęlantılı³- Urfa, Halep ve Ayntab gibi noktalarda yaşayan Türkleri ve Arapları kazanabilmek adına ne tür politikalar yürüttükleri, onları kendi ulus devlet formasyonuna dahil edip sınırlarını genişletebilmek adına İngiltere ve Fransa gibi gçlerle ne tür münasebetler geliştirdikleri ve netice itibarıyla yürütülen politikalar ve geliştirilen münasebetlerin kurulma aşamasındaki Türkiye ve Suriye gibi devletlerin sınırlarını ne şekilde etkilediğine yoğunlaşılmıştır. İfade edilen yerlerin haricinde çalışma şam, Beyrut, Musul, Diyarbakır, İşkenderun ve Adana gibi yerleşim noktalarında ortaya çıkan etnopolitik hareketliliği ise daha alt düzeyde ve yukarıda belirtilen yerlerle bağlantılı bir şekilde irdelemiştir. Yine her ne kadar alışma Türk ve Arap milliyetçilikleri üzerinden belirli noktalardaki demografik hareketliliği incelemeye kendisini adanmakla birlikte buralarda yerleşik Kürt, Çerkes, Ermeni ve bilumum etnik unsurlara dayanan milliyetçi oluşumları ve Dürzi, Nusayri ve Maruni gibi birtakım dini yapılanmaları zaman zaman müstakil zaman zaman ana aktörler olarak tanımlanan Türk ve Arap milliyetçi hareketleri üzerinden anlamlandırmayı hedeflemiştir. Bütün bunlara ek olarak etnik milliyetiğin haricinde belirtilen yerlerde yaşayan Türklere ve Araplara hatta diğer etnik-dinî unsurlara ulaşabilmek için kültürel milliyetçilik ve din olgusunun ne oranda kullanıldığına bu çalışmada yer verilmiştir. Böylece Ortadoğu'da ulus devlet yapılanmaları teşekkül ederken etnik faktörlerin dışında başka hangi enstrümanların dikkate alındığı üzerine bir beyin fırtınası yapılmıştır. Çalışmada bütün bu hususları açıklayabilmek için çoğunlukla Osmanlı arşivinde -özellikle taşra-merkez arasındaki yazışmaları konu edinen- belgelere müracaat edilmiştir. Bu evrakların dışında konuyla alakalı olabildiğince Türkçe-yabancı telif ve tetkik eserler çalışmada kullanılmıştır.

geçerli- tanımlamak için kullanılmıştır. Esasında bu kavramla ulus-devlet inşasından hemen önceki süreç tasvir edilmek istenmiştir. Buna mukabil Arapçılık Hareketinin fikri hazırlık ve düzenlenme safhalarını -ki bu iki kavram ulus-devlet formasyonunun aşamaları olarak tanımlanmıştır- konu edinen baēı çalışmalar için bkz: Adil Baktıya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapılığın Doğusu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017; Hasan Kayalı, *Jn Türklere ve Araplar*, (ev., Türkan Yney), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

³ Bu cümleden kasıt şudur ki 1864 vilayet nizamnamesinin ardından müstakil bir vilayet halini alan Halep Vilayeti'nin mutasarrıflık-kazâları Ayntab ve Urfa olarak belirlenmiş ve bu durum Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir. Hakan Akköz, *XIX. Yüzyılın Son eyreğinde Halep Vilayeti'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz-Amerikan Kaynaklarına Göre)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2016, s. 37-vd.

1. Etnopolitik Hareketlerin İzinde Ulus Devletlerin İnşasına Giden Süreçte Türk-Arap İlişkilerini Yeniden Düşünmek

Yüzyıllar boyunca ortak bir devlet çatısı altında yaşamını sürdürmüş Türkler ve Araplar, 1918 yılından sonra büyük bir yol ayrımına gelmişlerdir. Zira savaşın en büyük neticelerinden birisini oluşturması bakımından bütün kara imparatorluklarının dağıldığı⁴ ve bünyelerindeki unsurların kendi istikametlerini seçtikleri ortamda Osmanlıdan kopma aşamasına gelen bu yapılar, yeni süreçte Ortadoğu’da kendi omurgaları üzerinde yükselecek ulus devlet anlayışlarının birer öznesi şeklinde belirmişlerdir. Ancak şu bir gerçek ki Ortadoğu’da Türk ve Arap kimliği etrafında yükselecek ulus devlet yapılanmalarının sınırlılığı/sınırlandırılması meselesi, bu süreçte zihinsel olarak tam manasıyla çözüme kavuşturulamadığı için ilgili durumun uygulamada ne şekilde kendisini göstereceği büyük bir muammaya dönüşmüştür. Şüphesiz bu durum da tarafları temsilen ön plana çıkan milliyetçi hareketlerin şahsi aksiyonlarının haricinde zaman zaman hem birbirleriyle hem de İngiltere ve Fransa gibi emperyal güçler ile kurduğu münasebetlerin odak noktalarından birisini teşkil etmiştir.

Türklerin ve Arapların çok uzun süredir birlikte yaşadığı tabii olarak siyasi, sosyal, iktisadi vb. münasebetler geliştirdiği Halep, Urfa, Ayntab, Beyrut, Musul ve Şam, ulus devlet inşa sürecinde özellikle ön plana çıkmışlardır. Nitekim farklı demografik yapıları ile dikkat çekmelerine karşın ciddi manada iç içe geçmiş, birbirinden ayrılması zor unsurları bünyelerinde barındıran bu şehirlerin nasıl bir yöne doğru evrileceği meselesi çok geçmeden gündemi meşgul eder hale gelmiş ve buraların sakinlerini kazanma arayışları başlamıştır. Bu düzlemde adı geçen yerlerin son durumlarıyla alakalı bilgileri içeren birtakım raporlar ve gazete küpürleri de kısa sürede ortaya çıkmıştır. Örneğin Sofya merkezli Preporeç gazetesinin⁵ 3 Nisan

⁴ Osmanlı Devletinin haricinde Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi kara imparatorluklarının parçalanmaya yüz tutmaları onların hakimiyet kurdukları alanlarda etnopolitik hareketlerin yaşanmasını ve buna bağlı olarak oralarda ulus-devlet anlayışlarının ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu konuda önemli bir çalışma için bkz: Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires (Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923)*, Routledge, London 2001.

⁵ Birinci Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan’ın iç politikası ve dış siyaseti hakkında önemli yayınlar yapması ile ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede gazete özellikle Bulgaristan’ın ittifak halinde olduğu Osmanlı Devleti ve Almanya ile ilişkilerinin iç siyasete yansımalarını sütunlarına ayırmaktan geri durmamıştır. Bu konuda bkz: Fatih Mehmet Sancaktar, “Aleksander Malinov Hükümeti ve Türk-Bulgar İlişkilerine Etkisi (Haziran-Eylül 1918)”, *Türkiyat Mecmuası*, 29, (2019), s. 144; Faysal Mayak, *Bir Pencere İki Manzara Babanzade İsmail Hakkı Bey’in Gözünden Osmanlı Devleti’nin İç ve Dış Politikası (1908-1913)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s. 91; Melik Abay, *I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Başlarında Sofya Merkezli Türk-Bulgar Diyalogu*, Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2020, s. 70, 74-75, 78, 93, 95. Bütün bunlara ilaveten yukarıda verilen örnekte olduğu gibi gazete zaman zaman

1918 tarihli nüshasında neşredilen, tercümesi Sofya Sefareti tarafından 6 Nisan 1918 tarihinde Hariciye Nezaretine sunulan ‘*Suriye ve Irak’taki Osmanlı Siyaseti*’ isimli başmakalede konuya dair ilginç bilgiler yer almıştır. Makalenin ilk kısmında, İngiliz ordu birliklerinin hem Dicle ve Fırat nehirleri boyunca hem Suriye sahilleri doğrultusunda ilerledikleri ve onların Filistin’de kurdukları hakimiyet sayesinde Güney Suriye’nin bir anlamda İngilizler tarafından zapta geçirildiğı belirtilmiştir. Makalenin ikinci kısmında, İngilizlerin 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat’ı ele geçirdikten sonra Irak’ı kontrol altına alma imkanına eriştikleri, buna paralel bir şekilde Bağdat’tan Şam’a kadar olan alanda ciddi ilerleyiş kaydettikleri, an itibarıyla Basra Körfezi ile Bahri Sefid’den uzanıp gelen İngiliz kısaçlarının Şark’ın özellikle Irak-ı Arap’la meskûn arazisini kendi içlerine aldıkları ve bu kısaçların kuzeye doğru Rakka’yla Zor’da birleşme aşamasına geldikleri vurgulanmıştır. Çalışmanın üçüncü kısmında ise İngilizlerin ilerleyişleri sayesinde aynı lisan ve dine mensup beş milyon ahaliyi bünyelerine dahil ettikleri, Hicaz ve Yemen’de bulunan bir milyon nüfus eklendiğinde İngilizlerin toplamda altı milyon ahalinin yeni hamisi sıfatına eriştikleri ve onların bu başarısının yalnızca askerî etkenlerden değil aynı zamanda ifade edilen yerlerdeki ahali ile inşa ettikleri siyasî, iktisadi, sosyal vb. ilişkilerden kaynaklandığı açıklanmıştır. Makalenin son kısmında, Haziran 1916 tarihinde Şerif Hüseyin’in Hicaz’ın istiklalini ilan etmesi ile İstanbul’un Araplar üzerindeki hakimiyetinin iyiden iyiye aşındığı ve Cemal Paşa’nın Araplar arasında hatırı sayılır ağırlığı olan kişiler dahil iki yüz kişiyi İngiliz ve Fransızlara hizmet ettiği gerekçesiyle Divan-ı Harb-i Örfi’de⁶ yargılatıp idam etmesiyle de bu durumun ayan beyan kendisini gösterdiği belirtilmiştir. Sofya merkezli Preporeç gazetesinde neşredilen bu makale, İngilizlerin 1918 yılının ilk ayları itibarıyla Ortadoğu’ya askerî olarak yerleştiklerini vurguladığı gibi onların bu alanda yer alan demografik unsurlar ile hali hazırda başta siyasî olmak üzere iktisadi, sosyal, vb. münasebetler tesis ettiklerini ve onları arzu ettikleri formasyonun öznesi haline getirme imkanına kavuştuklarını ortaya koymuştur. Böylece -gazete haberi olup gerçekliğı sorgulanmakla birlikte- çıkan bu haberler savaşın son seyirlerinde İstanbul’un Halep’in güneyinde ağırlıklı olarak Arapların yaşamlarını idame ettirdiğı noktalardaki hakimiyetinin aşındığını ve buralardaki yerleşik ahalinin de kendilerini daha iyi tanımlayacağını düşündükleri -herhangi- bir oluşumun içerisinde yer almak için arayışa girdiklerini gözler önüne sermiştir⁷.

Bulgaristan’ın müttefiklerinin son durumları ile ilgili yayınlar yapmayı kendisine vazife edinmiştir.

⁶ Bu mahkemedeki yargılamaları konu edinen bir çalışma için bkz: *Aliye Savaş Mahkemesi Notları Arap İhtilali ve Şam Mahkemesi*, (Çev., Cahit Kayra), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti, 921/27*. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SFR. 04.) olarak kısaltılmıştır. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri*

İngilizlerin ve Fransızların Ortadoğu’ya yönelik askerî teşebbüsleri ve arkasından ifade edilen alanda meskûn gruplar ile kurdukları siyasî, sosyal, iktisadi vb. münasebetler -gazete haberleri ile sınırlı olmaksızın- çok geçmeden ortaya çıkmıştır. Bir başka tabirle Osmanlı otoritesini temsil eden sivil ve askerî unsurların ortadan kalkmasının ardından Şam, Beyrut, Ayntab, Halep, Urfa ve Musul gibi yerlerde yeni yönetim anlayışları/talepleri belirlemeye başlamıştır. Bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Halep Valiliğinden Dahiliye Nezaretine sunulan 1 Teşrin-i Evvel 1334 (1 Ekim 1918) tarihli yazıda, bir önceki gün Şam’da nümayişler eşliğinde Suriye Hükümetinin teşkil edildiği ve Şükrü⁸ isminde birinin de geçici kumandan olduğu belirtilmiştir. Yine aynı yazıda, Beyrut’ta 1 Ekim itibarıyla yeni bir hükümet oluşturulduğu şeklinde haberlerin işitildiği açıklandıktan sonra Şam ile haberleşmenin kesintiye uğradığı ve durumun elim ve ümitsiz olduğu üzerinde önemle durulmuştur⁹.

Şam ve Beyrut gibi yerlerde yeni hükümetler tesis edildiğine yönelik haberler, bu süreçte yalnızca Osmanlı yerel yönetim birimlerinin dikkatini çekmekle kalmamış bölgede görev yapan zabıtların raporları neticesinde zuhur etmiştir. Hatta

Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2450/24. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

⁸ Bu kişinin Şam doğumlu -İstanbul Mülkiye mezunu- Şükrü el-Kuvvetli olması muhtemel olup kendisi 1918 yılından sonra Şam, Halep ve Beyrut merkezli olayların içerisinde fazlasıyla yer almıştır. Michael Provence, *Büyük Suriye İsyanı ve Arap Milliyetçiliğinin Yükselişi*, (Çev., Nida Nur Yüksel), Pınar Yayınları, İstanbul 2020, s. 25. Ayrıca Şükrü el-Kuvvetli Arap siyaseti içerisinde asıl önemini 1940’lı yıllardan sonra kazanmış ve Suriye’nin ilk devlet başkanı sıfatına eriştikten sonra II. Dünya Savaşı’nın bitmesi ile ortaya çıkan yeni dünya düzeninde Suriye’nin ve bilumum tüm Arap dünyasının güçlü bir şekilde durabilmesi için başta Fransa olmak üzere dönemin önde gelen devletleriyle çeşitli siyasî ilişkiler geliştirmekten geri durmamıştır. James Barr, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi)*, (Çev., Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s. 256, 282-283, 365, 368.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 597/8. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. ŞFR.) olarak kısaltılmıştır. Burada şunun altı çizilmesi gerekir ki Hadiye Yılmaz Odabaşı ağırlıklı olarak ikincil kaynaklardan istifade ederek hazırladığı çalışmada Şam’daki hükümetin resmî kuruluş tarihini ahaliye bu konuda beyannamelerin dağıtıldığı 7 Ekim 1918 olarak vermiştir. Nitekim onun çalışmada Şam’daki hükümetin kuruluş süreci hakkında detaylı bilgiler yer almıştır. Hadiye Yılmaz Odabaşı, “Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Millî Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, (Kasım 2018), s. 184-186; Şam’daki hükümetin kuruluş süreci hakkında detaylı bilgi ihtiva eden başka çalışmalar için bkz: M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 94-96; Mustafa Abbasi, “From Aleppo to Tel Hai: The events of Tel Hai and new order in Greater Syria in 1919-1920”, *Journal of Israeli History*, 39/1, (2021), s. 67-71.

bu düzlemde hazırlanan raporlar yerel yönetim birimlerinden İstanbul'a gönderilen yazılardan zaman zaman daha kapsamlı olup sahadaki durumun korku verici seviyeye ulaştığını ortaya koymada öne çıkmışlardır. Örneğin Menlikli Haydar Bey'in¹⁰ -ilgili dönemde Beyrut'ta zabıt olarak görev yapan- kardeşi Tayyar Bağana'nın aktardıklarına göre Beyrut'taki Arap Hükümetinin başkanı olan Belediye Reisi Ömer Dauk Bey'e¹¹ Şam'dan 27 Eylül 1918 tarihinde çekilen telgrafta "Türklerin silablanmalarına rağmen Hâşimî Hükümeti/devleti şeref sütunları üzerine kurulmuştur. Toplumu rahatlatın ve hükümeti 'Arap hükümeti' diye ilan edin!" şeklinde ifadeler yer almıştır¹².

Beyrut ve Şam'ın ahvalini bu süreçte yakından takip edenler yalnızca yukarıda dile getirilen meslek gruplarına mensup kişiler olmayıp birtakım nedenlerden ötürü buralarda yerleşik bazı sivillerin izlenimleri de meselenin anlamlandırılabilmesi açısından büyük önem teşkil etmiştir. Bu duruma misal olması bakımından Beyrut'ta yerleşik -eski- Osmanlı valilerinden Hüseyin Kâzım Kadri¹³ tarafından dile getirilen şu sözler Ekim 1918 sonrasında Şam ve Beyrut'ta beliren ahvali doğrudan doğruya ortaya çıkarmıştır: "Bir hafta sonra da Beyrut'un işgaline şabıt oldum. Günlerce evlerimizden çıkmaya korktuk. O sırada Hükümet-i Arabiye-i Haşimiye ilân edildi ve Cemal Paşa'nın işkencesine uğrayan ve uzun müddet hâpiste kalan Şükrü Paşa Eyyubî vali sıfatıyla Beyrut'a geldi. Arap sancağı, enva-ı tezabüurat ve merasimle hükümet dairesine çekildi ve mübeyyic nutuklar îrad edildi. Cemal Paşa'nın, Âliye Divan-ı Harb'i kararıyla idam ettirdiğı adamlar için ihtifaller yapılarak asıldıkları 'Burc' meydanına da 'Sabatü's-Şüheda' adı verildi. Şükrü Paşa'nın ilk verdiğı emir, Beyrut'taki Türklerin Salt'a teb'idleri idi"¹⁴.

Ekim 1918 itibarıyla Şam ve Beyrut'ta ortaya çıkan yeni hükümetler, Osmanlı devlet otoritesinin Ortadoğ'u da aşındığına ve buraların sakinlerinin

¹⁰ Onun hakkında detaylı bilgi için bkz: Menlikli Ali Haydar Bey (Bağana), *Selanik'ten Bağdat'a Bir Osmanlı Zabitinin Hatıraları*, (Haz., Ömer Hakan Özalp), İşaret Yayınları, İstanbul 2020.

¹¹ Tayyar Bağana'nın aktardığına göre kendisi Fransız taraftarlığından ziyade İngiliz taraftarlığını benimsemiştir. Menlikli Ali Haydar Bey (Bağana), *Selanik'ten Bağdat'a*, s. 287. Bu bilgiyi doğrulaması bakımından Mustafa Abbasi hazırladığı çalışmada Ömer Dauk Bey'in çok kısa süre içerisinde Beyrut'un yönetimini Fransız askerî birimlerine teslim etmek zorunda kaldığından bahsetmiştir. Abbasi, "From Aleppo to Tel Hai", s. 68-69; Yine başka bir çalışmada İngiliz-Fransız anlaşması neticesinde Şükrü el-Kuvvetli önderliğindeki Arap Hükümetinin Beyrut'taki idareyi Fransızlara bırakmak zorunda kaldığı hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Meir Zamir, "Faisal and the Lebanese Question, 1918-20", *Middle Eastern Studies*, 27/3, (Jul., 1991), s. 404-vd.

¹² Menlikli Ali Haydar Bey (Bağana), *Selanik'ten Bağdat'a*, s. 285.

¹³ Onun hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz: Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım (İstanbul-Trabzon-Selanik-Suriye)*, (Haz., İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁴ Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e*, s. 190.

kendilerini yeni oluşumların içerisinde konumlandırmak istediklerine işaret etmiştir. Nitekim sahadan gelen yeni haberler İstanbul'u temsil eden alandaki -sınırlı- unsurların gelişmeler karşısında ellerinin kollarının bağlandığını gösterdiği gibi etnik yapıların müstakil hareketlerinin ivme kazandığını ortaya koymuştur. Hakikaten Şam'ın işgalinin ardından¹⁵ Suriye valisi sıfatıyla Halep'e yerleşen¹⁶ Tahsin Bey'in Osmanlı Devletinin savaşı kaybettiği gerçeğini kabul edip payitahta veya daha uygun bir görev mahalline atanmasını/geri dönmesini sık sık İstanbul'dan talep etmesi üzerine¹⁷ Dahiliye Nezareti tarafından 20 Teşrin-i Evvel 1334 (20 Ekim 1918) tarihinde '*avdeniz münasıptır*' şeklinde kendisine telgraf gönderilmesi mevcut durumu gözler önüne sermiştir. Zira Tahsin Bey'in görevden el çektilmesi ve sulh için hükümetin İtilaf devletleri ile halihazırda görüşme içerisinde olduğunun ona açıklanması bölgesel gelişmelerin hız kazanmasını sağlamıştır¹⁸. Bu gelişmenin ardından Halep merkez alındığında onun güneyinde kalan alanda etnik hareketliliği simgeleyen hadiseler iyiden iyiye artmıştır. Bu çerçevede Adana Valisi Nazım tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 27 Teşrin-i Sani 1334 (27 Kasım 1918) tarihli yazıda Ermeni eşkıyanın müsellehan (silahlı) Halep Hükümetine iltihak iddiasıyla İslâhiye ve civarında serbest bir şekilde gezmeye başladığı ve kamu düzeninin zedelendiğinden bahsedilmiştir. Kuşkusuz bu durum Halep ve Şam gibi yerlerde teşekkül eden yeni hükümetlerin güç boşluğundan kaynaklı etnik unsurların ilgi odağı haline geldiklerini göstermiştir¹⁹.

¹⁵ Osmanlı ordu birliklerinin İngiliz kuvvetlerine ve onların desteklediği yerel güçlere mukavemet gösterememeleri neticesinde Şam ekim ayının ilk haftası içerisinde düşmüş ve -metnin devamında yer aldığı üzere- devlet otoritesini simgeleyen yapıların ilga süreci başlamıştır. Şam ve arkasından Halep'in düşüşüne giden süreç için bkz: John D. Grainger, *Suriye İçin Savaş 1918-1920*, (Çev., Özer Bostanoğlu), Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2015, s. 201-vd.

¹⁶ Savaş sırasında işgal edilen yerlerin idari mekanizmaları başka bir noktaya taşınarak veya başka bir mekanizma ile birleştirilerek ilgili birimin işlevselliği korunmaya çalışılmıştır. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Kasım 1914 de Basra'nın işgal edilmesi üzerine Basra Valiliği Bağdat Valiliği ile birleştirilerek yeni bir idari taksimat gerçekleştirilmiştir. Ramazan Sonat, *İşgal Kaskacı Altında Bağdat (1914-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 62-63.

¹⁷ Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından, Tahsin Bey 9 Mart 1334 (9 Mart 1918) tarihinde Beyrut'tan Dahiliye Nezaretine yazdığı mahrem yazıda Suriye ve Filistin'de meydana gelen son hadiselerle atıfta bulunarak hem kendisinin hem de Beyrut Valisi Azmi Bey'in bütün olumsuzlara rağmen her defasında daha fazla çalışma iradesi gösterdiğini ancak vaziyetin iyiden iyiye kötüleşmesinden ötürü artık Azmi Bey ile birlikte istifalarını vermelerinin kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Yine Tahsin Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 19 Teşrin-i Evvel 1334 (19 Ekim 1918) tarihli telgrafta ise Halep'te işinin kalmadığından dem vurup İstanbul'a avdetine müsaade buyrulmasını talep etmiştir. BOA. DH. ŞFR, 575/79; BOA. DH. ŞFR, 598/130.

¹⁸ BOA. DH. ŞFR, 92/184.

¹⁹ BOA. DH. ŞFR, 603/120.

2. Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından -Eski- Osmanlı Coğrafyasında Yaşanan Etnopolitik Hareketliğe Dair: Urfa, Ayntab ve Halep Merkezli Yeni Arayışların İzinde

Osmanlı Devleti adına Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini resmî olarak belirten Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918), Şam ve Halep'te teşekkül eden hükümetlerin mevcudiyetlerini ortaya koymuştur. Şöyle ki mütareke ahkamı çerçevesinde İstanbul'un, Halep ve güneyinde kalan -eski- Osmanlı topraklarında varlığının tamamen sonlanması ardından yeni hükümetlerin aksiyonları ve etnik unsurların yönelimleri hız kazanmıştır. Ancak bütün bunlara karşın İstanbul'u alanda temsil eden/temsil ettiğini düşünen bazı sivil ve askerî yapılar bu süreçte yaşanan gelişmeler karşısında bilgi toplayıp onları analiz için payitahta göndermeyi ihmal etmemişlerdir. Bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Mutasarrıf Celal²⁰ vasıtasıyla Ayntab'tan Dahiliye Nezaretine gönderilen 8 Kanun-ı Evvel 1334 (8 Aralık 1918) tarihli yazıda Beyrut'un sükutunun ardından nakliye araçlarının işlevsiz kalmasından ötürü bir süre burada kalan ancak bir yolunu bulup Halep üzerinden Ayntab'a varan Beyrut Hükümet Tabibi Doktor Hamid Bey ile birtakım tüccarın Halep'in son durumu hakkındaki görüşlerine geniş bir şekilde yer verilmiştir. Doktor Hamid Bey ile bazı tüccarların verdikleri bilgilere göre gelişen olaylar karşısında Halep'te yaşayan Ermenilerin ön plana çıkarak burada yaşayan Ayntablı ne kadar Müslüman var ise onları casusluk yapmakla itham edip taht-ı tevkife aldırma adına İngiliz zabıtlarına ihbar ettikleri belirtilmiştir. Hamid Bey ve tüccarların aktardıkları doğrultusunda; İngilizlerin öteden beri Halep'te mevcudiyeti bilinen dağınık Ermeni grupları yönlendirme çerçevesinde bazı çatı oluşumlar tertip etmeye çalışmaları, Ermenilerin bu uğurda başlarına intikam yazılı külah takıp Türklere ne kadar kin güdüp bellediklerini açıktan açığa söylemeye çekinmemeleri ve yine onların Ayntab'de bir Türk hükümet ve ahalinin varlığını kesin bir şekilde reddedip Türkler Konya'ya doğru çekilmelidir tarzında sözler sarf etmeleri gibi hususlar Mutasarrıf Celal Bey tarafından İstanbul'a çekilen telgrafta yer almıştır. Son olarak Celal Bey, Hamid Bey ve tüccarların verdikleri bilgilerden yola çıkarak var olma konusunda büyük endişe duyan Halep'teki Müslüman ahalinin hak ve hukukunun korunması amacıyla Dersaadet'teki İngiliz amiralinin²¹ dikkatinin çekilmesinin önemine ilgili yazısında işaret etmiştir. Böylece Halep ve çevresinde baş gösteren otorite boşluğunun etnik unsurlar arasında ayrışmaya sebep olduğu ve onlar tarafından farklı yol harıtlarının benimsenmesine kapı araladığı net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ayrıca burada hangi etnik unsura dayalı bir oluşum inşa

²⁰ Millî Mücadele süresi boyunca Ayntab'da Fransızlar lehine çalıştığı hatta Kemalist Hareket aleyhine Halep'te gazete neşredilmesine aracılık ettiği iddiaları doğrultusunda Ayntab Mutasarrıfı Celal Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapılan görüşmelerin akabinde Yüzellilikler listesine dahil edilmiştir. Bu konuda bkz: *T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları*, 4/2, 16 Nisan 1340 (1924), s. 442-443.

²¹ İncelenen belgede herhangi bir isme rastlanılmamıştır.

edilirse edilsin onun işlevsellik kazanabilmesi için bir İngiliz onayına ihtiyaç duyduğu gözler önüne serilmiştir²².

Öte yandan Halep ve çevresinde faaliyetleri hız kazanan Ermenilerin haricinde bu dönemde esasen Arap kimliğini sembolize eden grupların aksiyonları etnopolitik hareketliliğin merkezini oluşturmuştur. Gerçek şu ki bu gruplar bir Arap Hükümetinin kurulabilmesi için ülkelerini birçok noktada insanlara tanıtip onlardan destek almaya çalışmışlardır. Bu şekilde, kurulması beklenen Arap Hükümetinin meşruiyetinin sağlanması ve olabildiğinde etki alanının genişletilmesi arzu edilmiştir. Konuyla alakalı Urfa Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine çekilen 28 Kanun-i Evvel 1334 (28 Aralık 1918) tarihli telgrafta Arap Hükümeti adına Rakka’dan bir miktar Arap atlısı ile Harran Kazâsı’nın nahiyelerine gelen Çerkes²³ Abdullah Efendi namında bir kişinin buraların ileri gelenleri ile görüşüp onları Rakka’ya davet ettiği bildirilmiştir. Aynı telgrafta, Arap Hükümeti adına Harran ve çevresinde hareket eden grupların ortadan kaldırılması veya teb’id edilmesi için İkinci Ordu Kumandanlığına başvurulduğu ve hiçbir şekilde -Çerkes Abdullah örneğinde görüldüğü üzere- Arap Hükümeti namına propaganda yapan Araplara müsamaha gösterilmeyip onların faaliyetlerine karşı tedbirler alındığı açıkça dile getirilmiştir. Bütün bunlara ek olarak Urfa Mutasarrıflığı tarafından hazırlanan telgrafta şaki (isyancı) şeklinde tanımlanan Arapların Cerablus’a taarruz etmelerini engelleme ve İngilizlerin işgal girişimlerine karşı ne gibi ek önlemler alınabilmesi konusunda Dahiliye Nezaretinden bilgi talep edilmiştir. Böylece Urfa Mutasarrıflığı, kendi bünyesinde ağırlık kazanmaya başlayan Arapçılık hareketinin iyiden iyiye yayılım gösterip ciddi bir tehlike oluşturmaması hatta bölgesel bir mahiyet kazanmaması için İstanbul’un bir an önce yol haritası hazırlayıp kendisini de bu konuda bilgilendirmesinin önemine işaret etmiştir²⁴.

Urfa Mutasarrıflığının, bünyesinde meydana gelen Arapçılık hareketi konusunda İstanbul’u uyardığı sırada İngilizlerin mütareke ahkâmını öne sürerek etkinliklerini Ayntab’a doğru genişletme teşebbüsleri bölgesel gelişmelerin ivme kazanmasına neden olmuştur. Nitekim Ayntab Mutasarrıflığından kendisine ulaşan evraka atfen Maraş Mutasarrıflığı, 31 Kanun-i Evvel 1334 (31 Aralık 1918) tarihinde Dahiliye Nezaretine -acil kodlu şifreli- bir yazı göndererek Halep’ten

²² BOA. DH. ŞFR, 605/27.

²³ XIX. yüzyılda Rusya’nın iyiden iyiye Kafkasya’ya yerleşmesi üzerine sayıları yüzbinlere ulaşan Çerkes Osmanlı ülkesine göç etmiştir. Bu Çerkeslerin bir kısmı da Suriye’ye yerleşmişler ve Birinci Dünya Savaşı’nın ardından kendilerini bir anlamda Ortadoğu siyasetinin öznelereinden birisi olarak bulmuşlardır. Bu konuda bkz: Emir Fatih Akbulat, “Suriye Çerkesleri: Suriye İç Savaşı ve Mülteci Krizine Suriye Çerkesleri Perspektifinden Bir Bakış”, *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 02:02, (2018), s. 1-17.

²⁴ BOA. DH. ŞFR, 608/35.

Ayntab'a gelen İngiliz Generali McAndrew'in²⁵ birçok şifre yazıldığını öne sürüp hükümet haberleşmesini kontrol etmek üzere telgrafhaneye bir kontrol memuru vasi tayin ettiğini açıklamıştır. Bu durum, İngilizlerin nüfuzlarını Suriye ve Irak haricinde Anadolu'nun iç kısımlarına taşıma arzusunda olduklarını gösterdiği gibi onların kendilerine karşı geliştirecek muhalif hareketleri daha filizlenmeden bitirmeyi hedeflediklerini göstermiştir. Çünkü onlar tarafından İstanbul veya Anadolu'nun herhangi bir yerinde ortaya çıkması muhtemel İngiliz karşıtı bir millî hareket savaş sonrasında Londra'nın menfaatinin Ortadoğu'da sekteye uğramasına neden olabilecek en önemli durum şeklinde değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle İngilizler, Ortadoğu'da kendi güdümlerinde çeşitli manda yönetimleri inşa etme arzusunda oldukları için bu alanın içerisinde yer alan Anadolu'da veya başka bir kısımda -kendi isteği dışında ortaya çıkabilecek olanlar hariç²⁶- etnik temelli bütün hareketleri fikri safhadan eylem aşamasına geçmeden bastırmak istemişlerdir. Bunun için çok çeşitli enstrümanlar kullanmış olacaklar ki bu süreçte Urfa, Ayntab ve Diyarbakır gibi yerlerden İstanbul'a İngilizlerin çalışmalarına dair bilgiler akmaya başlamıştır. Örneğin Diyarbakır Vali Vekili Nadir Bey edindiği istihbari bilgiler çerçevesinde Dahiliye Nezaretine hitaben kaleme aldığı 28 Mayıs 1335 (28 Mayıs 1919) tarihli şifreli yazıda ona Urfa'dan Siverek ve Viranşehir'e gelen bir İngiliz yüzbaşısının gezdiği yerlerdeki ahaliye Medine-i Münevvere'deki altın kandil ve ziynet eşyanın aşırıldığı, Hacer-ü'l Esved'in topla parçalandığı ve Talat ile Enver paşaların yeni bir din ihdası için çalıştıkları şeklinde propaganda yaptığından bahsetmiştir. Bunlarla yetinmeyen Nadir Bey, İngilizlerin Kürdistan'ın²⁷ müstakil bir hükümet olarak tanınması için Kürtlerin İngiliz himayesini kabul eylemeleri gerektiğini ön plana çıkardıklarını, bunun için Millî Aşireti²⁸ Reisi Feraset Bey ve biraderlerini kendilerine maaş bağlanması üzerinden iknaya çalıştıklarını ancak yine de onlardan ret cevabı aldıklarını yazısında belirtmiştir²⁹.

²⁵ Onun Ayntab'da gerçekleştirdiği işgal faaliyetleri için bkz: Ramazan Erhan Güllü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 223, 233.

²⁶ Bu ifadeden kasıt şudur ki İngilizler, Ortadoğu'da kendi belirledikleri sınırlar ve ilkeler çerçevesinde birtakım etnik aidiyetlere dayanan vassal devletler kurarak onlar üzerinden bölgesel kazanımlar elde etmeyi ve bunu sürdürmeyi arzulamışlardır.

²⁷ İfade edilen kavram muhtemelen İngilizlerin ağırlıklı olarak Kürtlerle meskûn bir alanda inşa etmeyi düşündükleri yapıyı simgelemesi amacıyla Nadir Bey tarafından kullanılmıştır.

²⁸ Bu konuda dikkat çekici bir çalışma için bkz: Oktay Bozan, "20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33 (2), 96, (2017), s. 1-46. Milli Aşireti Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip ise Ortadoğu'da kurulmak istenen Arap, Türk, Kürt vb. etnik temelli ulus devletlerin -yukarıda değinildiği üzere- önemli aparatlarından birisi olarak addedilmiştir.

²⁹ BOA. DH. ŞFR, 608/66; BOA. DH. ŞFR, 632/66.

İngiliz nüfuzunun Halep ile bitişik Urfa ve Ayntab gibi noktalara doğru uzanması ve buralardan Anadolu'nun iç kısımlarını hedeflemesi halihazırda farklı etnik kimlikler etrafında Anadolu ve Suriye'de ortaya çıkan etnopolitik hareketlere farklı bir boyut kazanmıştır. Zira Mondros Mütarekesi'nin ardından -geçmişten gelen etkiyle birlikte³⁰- ağırlıklı olarak Türk ve Arap kimlikleri etrafında şekillenmeye başlayan zaman zaman Kürt etnisitesi üzerinde kendisini gösteren etnopolitik hareketler birbirlerine karşı alan kazanmak amacıyla mücadelelerini hızlandırmışlardır. Bu çerçevede Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza 9 Haziran 1335 (9 Haziran 1919) tarihinde Dahiliye Nezaretine bir yazı yazarak yönettiği livanın umum aşayırı arasında Arap Hükümetine katılma fikrinin yayılım gösterdiğini lakin bölgenin en önemli aktörlerinden birisi olan Millî Aşireti'nin Reisi Mahmud Bey'in Osmanlı Cemiyetinden ayrılmak zorunda kaldığı takdirde müstakil bir Kürdistan teşkili fikrine daha sıcak baktığını açıklamıştır. Ali Rıza Bey'e göre Millî Aşireti Reisi Mahmud Bey'in tavır ve tutumu bir Arap Hükümetinin çatısı altında devam etmekten ziyade istiklalin kendi kitlesine hak olduğu şeklinde belirmiştir³¹.

Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza Bey, Millî Aşireti Reisi Mahmud Bey'in tavır ve tutumuna odaklanmakla birlikte bu süreçte livasında gittikçe artmaya başlayan Arapçılık propagandası karşısında İstanbul'u bilgilendirmeye devam etmiştir. Hakikaten Urfa'da durumun iyiden iyiye kötüleşmesi bir başka tabirle Arap Hükümetine katılma fikrinin ciddi manada dolaşıma sokulmasının ardından Ali Rıza Bey 5 Haziran 1335 (5 Haziran 1919) tarihinde Dahiliye Nezareti için yeniden bir yazı kaleme almıştır. Daha öncekilerden farklı olarak bu yazıda Ali Rıza Bey, Arapçılık propagandasının Urfa'da yayılması noktasında daha somut bilgileri merkeze aktarmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Ali Rıza Bey livanın önde gelenleri adına aşiret reislerinden Binbaşı Ramazan namındaki şahsın kaleme aldığı mektuplarda Arap Hükümetine katılma fikrini ön plana çıkardığını ancak şahsın bu fikri aşılama maksadıyla eşrafa yaptığı ziyaretlerde onlar tarafından kendisine Osmanlı Cemiyetinden ayrılmayacakları cevabının kesinlikle verildiğini belirtmiştir. Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza Bey'in bu yazısına karşı Dahiliye Nezaretinin çeşitli tedbirleri ihtiva eden cevabi yazısı beklenirken kendisi 8 Haziran 1335 (8 Haziran 1919) tarihinde Dahiliye Nezareti için ekstra bir yazı hazırlayarak livasında meydana gelen hadiselerin daha fazla detaylandırılması bağlamında Ramazan Efendi'nin yakın bir vakitte Resulayn'e gittiğini Orduyu Osmaniden Yüzbaşı Bekir Efendi isminde başka birisinin de onun gibi aynı maksatlarla Harran Kazâsı'nda dolaşmaya başladığını vurgulamıştır. Yine Rıza Bey aynı yazıda livadaki İngiliz kumandanlığına mütareke ahkâmının gereği sulhun sağlanabilmesi için bu tarz propagandaya imkân verilmemesi ve meselenin Halep Hükümeti nezdinde çözüme kavuşturulması

³⁰ Bu cümleden kasıt aksiyon safhasının ortaya çıkmasına kadar olan süreçtir ki fikri hazırlık safhası olarak bilinen bu periyotta hem Türk hem de Arap milliyetçilikleri kendilerini tanımlama imkânı elde etmişlerdir.

³¹ BOA. DH. ŞFR, 633/131.

lüzumunun anımsatıldığını ayrıca belirtmiştir. Urfa mutasarrıfının arka arkaya gönderdiği telgrafların ardından Dahiliye Nezareti ise muhatabı için hazırladığı 25 Haziran 1335 (25 Haziran 1919) tarihli cevabi yazıda ona 5 Haziran 1919 tarihli evrakın gelmediğini/anlaşılmadığını³² açıklamıştır. Bunun üzerine Urfa Mutasarrıflığı bu kuruma 1 Temmuz 1335 (1 Temmuz 1919) tarihinde 5 Haziran 1919 tarihli evrakın bir kopyasını sunmuştur. Böylece merkez ile yerel yönetim birimleri arasında yaşanan iletişim sıkıntıları giderildiği gibi Urfa’da ortaya çıkan etnopolitik hareketlere dair önemli bilgiler gereği bir an önce yapılmak üzere İstanbul’a aktarılmıştır³³.

Urfa ve çevresinde Arapçılık propagandasının ivme kazandığı süreçte Mustafa Kemal Paşa ve Faysal önderliğinde Anadolu ve Suriye’de Türk ve Arap kimlikleri çerçevesinde yükselen millî hareketler giderek cazibe merkezi haline gelmeye başlamıştır. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa ve Faysal’ın etrafında şekillenen ve kendisini cazibe merkezi olarak ortaya koyan bu millî hareketler inşa etmeyi düşündükleri devletlerinin sınırlarını oluşturabilmek/genişletebilmek amacıyla nüfuzlarını yayabildikleri yere kadar yaymaya çalışmışlardır. Bu konuyu biraz açmak gerekir ise Türk ve Arap kimliği etrafında şekillenen milliyetçi oluşumlar özellikle Anadolu, Suriye ve Irak coğrafyalarının bitişiğinde yer alan birbirlerini jeopolitik, jeostratejik vs. açıdan etkileyen Urfa, Halep, Ayntab, vb. noktalarda kökleşmek için çaba sarf ederek buraları millî devletlerinin sınırları içerisinde tutmayı hedeflemişlerdir. Böylece onlar bu noktalar vasıtasıyla bir sınır hattı oluşturup uzatabildikleri kadar onu uzatmayı arzulamışlardır. Nitekim Osmanlı Hariciye Nezaretinin elde ettiklerine göre Ekim 1919’un son günlerinde ‘*Manchester Guardian*’ ve ‘*Daily Telegraph*’ gibi gazetelerde çıkan haberlerde bir taraftan Faysal’ın Suriye’deki varlığını kabul ettirmek için Paris’e diplomatik bir çıkarma yaptığından bahsedilirken diğer taraftan eski bir İttihatçı olarak tanımlanan Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’da kurduğu teşkilatın iyiden iyiye tehlike doğurduğundan dem vurulmuştur. Bütün bu olgular Anadolu ve Suriye’de teşkilatlanıp hinterlandlarını genişletmek isteyen millî oluşumların birbirleri ile rekabet içerisinde olduklarını birbirlerine üstünlük kurabilmek için farklı enstrümanları devreye soktuklarını ve

³² İncelenen evrakta tahkikat neticesinde böyle bir evrakın “*vürud etmediği kayden ve bu babda kalemi mahsusıye ve şifrece dahi bir kayıt ve malumat bulunmadığı*” belirtilmiştir. İncelenen evrak bir sonraki dipnotta belirtilen *Kalem-i Mahsus*, 53/2 klasöründe yer almıştır.

³³ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş Kalemi*, 14/86. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. EUM. AYŞ.) olarak kısaltılmıştır. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus*, 53/2. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. KMS.) olarak kısaltılmıştır.

Fransa ile İngiltere gibi emperyal güçlerin de bu süreçte onları yakından izleyip birtakım politikalar geliştirdiklerini ortaya koymuştur³⁴.

Mustafa Kemal Paşa ve Faysal etrafında şekillenen millî oluşumlar Anadolu ve Suriye’de güçlendiği sırada Ortadoğu’nun son durumu ile ilgili birtakım istihbari raporlar İstanbul’un gündemini meşgul eder hale gelmiştir. Özellikle bölgede görev yapan -istihbarat kökenli olup olmadığı tam anlaşılamayan- bazı subaylar tarafından hazırlanan raporlarda bölgenin demografik yapısının şekillenme süreci emperyal devletlerin buraya yönelik faaliyetleri ile yükselen Arap ve Türk millî hareketlerinin burada ne şekilde algılandığı merkeze alınarak incelenmiştir. Örneğin Harbiye Nezareti ve Dahiliye Nezareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 31 Kanun-i Evvel 1335 (31 Aralık 1919) ve 14 Kanun-i Sani 1336 (14 Ocak 1920) tarihli telgraflarda dört ay kadar Arabistan’da³⁵ kaldıktan sonra ahiren (yakın zamanda) geri dönen bir -Yüzbaşı Kadri Efendi ismi ile bilinen³⁶- Osmanlı subayının havâlî-i mezkûre hakkındaki görüşlerine atıf yapılmıştır. Nitekim bir Osmanlı subayı şeklinde takdim edilen kişinin havâlî-i mezkûre adı altında verdiği bilgiler Osmanlı Devleti sonrasında bölgeyi anlama açısından büyük önem teşkil etmiştir. Onun 1 Kanun-i Evvel 1335 (1 Aralık 1919) tarihinde Şam’dan kaleme aldığı *Suriye Ahvali Hakkında Rapor* isimli yazısının ilk kısmına göre Arap Hükümetinin arazisi Maan’ın³⁷ güneyinden başlayıp Halep’in kuzeyinde son

³⁴ BOA. HR. SYS, 2636/74.

³⁵ Metni kaleme alan subayın Arabistan kavramı ile kastettiği alan çok geniş olup burası ağırlıklı olarak Araplardan müteşekkil buna ek olarak diğer etnik unsurları da bünyesinde barındıran bir yapı şeklinde düşünülmüştür. Nitekim Arabistan’ın hangi sınırlardan müteşekkil bir yapı olduğuna metnin devamında ilgili subayın açıklamaları doğrultusunda geniş bir parantez açılmıştır.

³⁶ Burada bir parantez açma zorunluluğu doğmuştur. Her ne kadar incelenen klasörde yer alan evraklarda *Bir Osmanlı Subayı* namıyla Yüzbaşı Kadri Efendi ismi geçmese/verilmese dahi konuyla alakalı başka klasörde yer alan bir evrakta bu kişi kendisi olarak takdim edilmiştir. Ancak hem ihtiyatlı davranma hem de incelenen klasörde yer alan evraklarda yer alan orijinal ifadelerle sadık kalmak maksadıyla konuyla alakalı diğer klasöre başvuruluna kadar bu kişi için yalnızca *Bir Osmanlı Subayı* ifadesi kullanılmıştır.

³⁷ Auler Paşa’nın anılarında bu yer için “Çölde bir vaha, birbirinden 1 km kadar mesafedeki iki köyden, Maan eş-Şamîye ve Maan el-Hicazîye’den müteşekkil” ifadesi kullanılmıştır. Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I (Şam-Maan Hattı)*, (Çev., Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 53. Başka önemli bir kaynaktan bu ifadeyi tasdik edercesine burası Suriye’deki en önemli ticaret noktalarından birisi olduğu gibi yine Hac kafilelerinin sıklıkla uğradığı bir nokta şeklinde belirmiştir. Bu açıdan bakıldığında burası Halep ile Hicaz arasında kalan, Şam’a yakınlığı ile bilinen ve çevresinde çok fazla yerleşim yeri olmadığı için ticaret ve hac yolcularının sık sık tercih ettiği bir nokta olarak tanımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa L. Bilge, “Maan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, (2003), s. 270.

bulmakla birlikte Havran mıntıkasını³⁸ da ihtiva eden şimendifer hattı boyunca uzanan dar bir mıntıkadan oluşmuştur. Sur kentini³⁹ ve onun güneyinden itibaren başlayan sahil hattını elinde bulunduran Fransızlar'ın tedricen (aşama aşama) işgal hareketlerini iç kısımlara doğru genişlettiği süreçte hükümet sınırları tam manasıyla tatbik edilememiştir. Hicaz'daki Haşimi Hükümeti ile Şam'daki Arap Hükümetinin hudutları Maan ile Tebük⁴⁰ arasından geçerken bu iki hükümet arasında rabt-i Irakiye'den başka bir münasebet kalmamıştır. Son defa Paris'e azimetine kadar idare-i hükümet kendisinde olan Faysal'ın ise artık Şam'a geri dönüşüne Fransızlarca müsaade edilmeyeceği ihtimali iyiden iyiye ortaya çıkmıştır⁴¹.

Bir Osmanlı Subayının kaleme aldığı *Suriye Ahvali Hakkında Rapor* isimli yazının ilk kısmında ağırlıklı olarak Şam'daki Arap Hükümetinin sınırlarından, Haşimi Hükümetinin etki alanından ve Fransızların işgal sahasından bahsedilirken ikinci kısımda çoğunlukla idari taksimat, İngilizlerin harp sahasındaki etkinliği, bölgenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel durumu gibi konulara yer verilmiştir. Bu durumun detaylandırılması kapsamında -Ali- Rıza Paşa er-Rikabi⁴² siyasi ve

³⁸ Şam'ın güneydoğusu'nda yer alan ve önemli oranda Dürzi nüfusu bünyesinde barındıran bir yerleşim yeri olarak tarihi kayıtlara geçmiştir. Bu konuda bkz: Ş. Tufan Buzpınar, "Havran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, (1997), s. 539-541; Paşa, *Hicaz Demiryolu*, s. 1-2, 8-9, 16.

³⁹ Lübnan'ın sahil kentlerinden birisini oluşturan bu yere Lübnan çatısı altında Maruniler tarafından özel bir anlam yüklenmiştir. Yasin Atlıoğlu, *Savaşta ve Barışta Lübnan Marunileri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014, s. 26-27, 35.

⁴⁰ Suriye ile Hicaz arasında kalan bir başka tabirle bu iki bölgeyi birbirine bağlayan bir yerleşim yeri şeklinde tarihi kayıtlarda nitelendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Suriye ile Arap Yarımadasını birbirinden ayıran bu nokta yine tarihi kayıtlarda zaman zaman Suriye'ye zaman zaman Arap Yarımadasına bağlı olarak değerlendirilmiştir. Bu konuda bkz: Casim Avcı, "Tebük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40, (2011), s. 227-228. Ayrıca burası İstanbul'un Arap Yarımadasını merkeze bağlayabilmek amacıyla XIX. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirmeye başladığı demiryolu projelerinin önemli istasyonlarından birisi şeklinde belirlemiştir. Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -II (Maan-El-Ulâ Hattı)*, (Çev., Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 3, 6-7, 10-13, 19-28.

⁴¹ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁴² Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Halep ve güneyinde ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak amacıyla Şam merkezli beliren Arap Hükümetinin önemli simalarından birisi olarak tarihi kayıtlarda yer almıştır. Ali Rıza er-Rikabi 1918 yılından sonra Suriye siyasetinin en önemli figürlerinden birisi olmuş ve kendisi bu alanda manda yönetimi inşa etmeyi düşünen Fransızlar ve Şam'da yer alan Arap Hükümeti arasında mekik dokumuştur. Bu konuda bkz: John D. Grainger, *Suriye İçin Savaş 1918-1920*, (Çev., Özer Bostanoğlu), Tarih Kurum Yayınları, İstanbul 2015, s. 217, 234. Ayrıca Ali Rıza er-Rikabi Fransızlar Suriye'yi işgal ettikten sonra bir süre siyaseti bırakıp Ürdün'e gitmiştir. Ürdün'de yeniden siyaset sahnesine dönen Ali Rıza er-Rikabi burada iki kez başbakanlık koltuğuna oturmuş ve daha sonra Şam'a dönerek hayatının

askerî anlamda Suriye'nin en etkili figürü şeklinde tanımlanırken yine burada nezaretler adı altında erkan-ı harbiye, umur-ı siyasi, maliye, adliye ve evkaf gibi yapılar ihdas edilmiştir. Gerek bu müdüriyetler gerek Şam ve Halep valilikleri doğrudan doğruya Rıza Paşa er-Rikabî'nin emri altına bırakılmış, kadim vilayet teşkilatı aynen korunmuş ve yalnızca aslen terk olunan memurlar⁴³ ihraç edilmiştir. Bütün bunlara ilaveten mali durumun tespiti çerçevesinde İngilizler Şam'ı tahliye edene kadar hükümete yüz elli bin lira Emir Faysal'a da altmış bin lira tahsis etmişlerdir. İngilizlerin ekonomik imkanları sayesinde memurlara ödenen maaşlar çok yüksek seviyede olduğundan bir yüzbaşı yirmi bir, kaymakam kırk mısır kâğıdı alabilme imkanına erişmiştir. Lakin İngilizlerin Suriye'yi tahliyesinden sonra onlardan kaynaklanan birçok imtiyazın kaybedileceği endişesi ortaya çıkmış buna paralel olarak kısa süre içerisinde tahsil şubeleri tatbik edilmiş ve orduyla memurin kadrolarında tecdidat ile maaşlarda tenzilat yapılmasına teşebbüs olunmuştur. Bunlara ilaveten terk edilen memurlardan önemli oranda gelir elde edilebilmiş ve bunlardan Suriye sınırları içerisinde emlakı olanlar yerleşik olarak kalmış olmayanlar Türkiye'ye geri dönmüşlerdir⁴⁴.

Öte yandan İngilizlerin bölgenin sosyo-ekonomik dönüşümüne katkıları kapsamında ilgili raporun ikinci kısmında daha detaylı bilgiler yer almıştır ki bunlar İngilizler ile Fransızların sahada varlık gösterme konusunda zaman zaman birbirlerinden farklı zaman zaman aynı stratejileri benimsediklerini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda ticaret Fransızların Suriye'yi tamamen işgal edecekleri sayısalı üzerine pek durgunlaşmakla beraber ihracat ve ithalat İngilizlerin gösterdikleri kolaylık sayesinde Hayfa Limanı'na yönlendirilmiştir. Beyrut'ta ticaret yapan birçok tüccar Hayfa'yı yeni ticari mekân olarak benimsemiştir. Hükümet Beyrut'a zahire ihracatını yasakladığı için maişet zamanla burada pek güçleşmiştir. Ayrıca Şam ve Halep'te maişetin aşağı yukarı İstanbul derecesinde olduğu Avrupa mallarının başkentle karşılaştırıldığında buralara daha pahalıya geldiği ve ekmeğin okkasının buralarda altı gümüş yeni on sekiz Osmanlı kâğıdına tekabül ettiği tespit edilmiştir⁴⁵.

Suriye Ahvali Hakkında Rapor adıyla ortaya çıkan yazının üçüncü kısmından itibaren Medine'nin son durumu, ordu reisi Yasin Hilmi (Haşimî) Bey'in⁴⁶ İngilizler

geri kalanını orada geçirmiştir. Selim Ali Selâm, *Beyrut Şebremininin Anıları (1908-1918)*, (Ter., Halit Özkan), (Haz., Hassân Ali Hallâk), Klasik Yayınları, İstanbul 2009, s. 196.

⁴³ Burada kastedilen Osmanlı yönetimini temsil eden memur kadrolarının ıskartaya çıkarılmasıdır ki bunların bir kısmı -yukarıda değinildiği üzere- kısa sürede Türkiye'ye dönmüş diğerleri kalsa dahi pasifize edilmiştir.

⁴⁴ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁴⁵ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁴⁶ 1884 yılında Bağdat'ta bir mahalle muhtarının oğlu olarak dünyaya gelen Yaşin Hilmi Bey, on beş-on altı yaşlarında akademide öğrenim görmek amacıyla İstanbul'a hareket etmiş ve burada harp akademisinde geçirdiği yılların ardından ilk görev yeri Musul'a

ile geliştirdiği çeşitli münasebetler ve sonuçları ve Arap Hükümetinin uhdesinde teşkil edilen erkan-ı harbiye riyasetinin yapısı gibi konulardan bahsedilmeye başlanmıştır. Buna göre Medine'ye haftada bir tren işlediği süreçte yolcuların söylemlerinden hareketle gerek pahalılık gerek asayişsizlikten ötürü burası oturulamayacak hale gelmiştir. Bu durumu desteklemesi bakımından Mekke'de bir okka ekmek yarım Osmanlı lirasına kadar çıkmış ve şehirde Şerif Hüseyin'e karşı büyük bir infial meydana geldiği rivayet olunmuştur. Ordu reisi sıfatını taşıyan Yasin Hilmi Bey'in General Allenby'in Baalbek Kalesi'nin Fransızlara teslimi ve yine Beka Arazisi'nin onlar tarafından işgaline kolaylık sağlanması teklifini Arap Hükümetinin bir kumandanı olması hasebiyle reddetmesi, akabinde onun bir vesile ile 25 Teşrin-i Sani de tevkif edilip Malta'ya sürgün edilmesini ardından yerine Miralay Osman Bey'in⁴⁷ tayinini doğurmuştur. Bütün bunlara karşın erkan-ı harbiye riyaseti üç fırka daireden oluşup burada kolordu kumandanlığı kurulmamıştır. Bu eksende Fırka-i Şam'a Hayati Bey, Fırka-i Halep'e Remzi Bey ve Fırka-i Dera'ya da Mustafa Bey kumandanlık etmeye başlamıştır⁴⁸.

Adı geçen raporun üçüncü kısmında yer aldığı kadarı ile Arap Hükümetinin uhdesinde teşkil edilen erkan-ı harbiye riyasetinde bir fırka iki livadan (alaydan) mürekkeppen livalar birer mitralyöz bölüğü fırkalar toplamda iki yüz bir cebel bataryadan oluşmuştur. Türklerden kalan bataryaların pek çoğu tamir bahanesiyle İngilizler tarafından Mısır'a gönderilmiştir. Piyadelerin mavzeri Rus ve İngiliz tüfenginden meydana gelmiştir. Türklerden kalan çok sayıda cephanenin önemli bir kısmı ise vaktiyle ahali tarafından yağma edildiği için cephan sıkıntısı kendisini göstermeye başlamıştır⁴⁹.

Erkan-ı harbiye riyasetine bağlı birimlerde cephan sıkıntısı çekildiği sırada adı geçen raporun üçüncü kısmında yazılanlara göre hanesinde beş, on, on beş

kurmay subay rütbesiyle atanmıştır. Kendi döneminde Harp Akademisinde beraber öğrenim gördüğü daha sonra Osmanlı coğrafyasının farklı noktalarında görevlendirilen Aziz Ali el-Mısri ve Yusuf el-Azme gibi İttihatçılığı ile ön plana çıkan Yasin Bey bir süre bu yapının önemli isimleri arasında gösterilen Mustafa Kemal Paşa ile Şam'da beraber çalışma imkânı da bulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Filistin Cephesi'nde generalliğe kadar yükselen Yasin Hilmi Paşa harbin son yılında Dördüncü Kolordunun kumandanlığı vazifesini üstlenmekteydi ve Osmanlı kuvvetlerinin bu sahada gösterdiği başarısızlığın akabinde onların kuzeye doğru geri çekilişlerinin sağlanması konusunda adı bir şekilde geçer hale gelmiştir. Lakin kendisi yerine bu görevi Yedinci Kolordu Kumandanı sıfatıyla Harp Akademisinden beri rakibi olarak gördüğü Mustafa Kemal Paşa gerçekleştirmiş ve Yasin Hilmi Paşa bu süreçten sonra Suriye'nin şekillenmesinde - yukarıda ve metnin devamında ifade edildiği üzere- Şam'daki Arap Hükümeti ile beraber hareket etmeye başlamıştır. Michael Provence, *Son Osmanlı Kuşatı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, (Çev., Okan Doğan), Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 78-81.

⁴⁷ İncelenen belgede yukarıda adı geçen kişiye dair detaylı bilgi verilmemiştir.

⁴⁸ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁴⁹ BOA. HR. SYS, 2463/50.

sandık cephaneye bulunan kimselere tesadüf edilmiştir. Buna karşın üç yüz kişinin talimi için bir kıtaatın talep ettiği bir sandık fişenk karşılığında Yasin Hilmi Bey'in müsaadesiyle kıtaata yalnızca altmış tane fişenk ayrılabilmiştir. Maaşların yetersizliği bir kenara yirmi otuz neferden oluşan bölüklerin mensupları arasında firarlar yaşanmaya başlamıştır. Hükümet ise ahalinin Fransızlara karşı galeyanından istifade ile mükellefiyetinde olanları askere davet etse de dört yüz üç gün geçmesine rağmen herhangi bir başvuru olmamıştır. Bunun üzerine hükümet daha genel kapsamlı bir genelge ilan ederek meseleyi çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı talimnamesi Arapçaya tercüme edilmiştir. Ancak atılan bütün bu adımlar ve zabitan ile efradın -İngiliz ve Osmanlı örneği üzerinden- elbiselerinin düzeninden başlarına geçirdikleri kumaş parçasına kadar gösterilen ihtimam orduya katılım oranında artış olmasını sağlamamıştır⁵⁰.

Ciddi bilgiler ihtiva eden raporun dördüncü kısmına göre ahalinin orduya katılımını sağlamak ve var olan ordu yapısını reforme etmek maksadıyla atılan adımlar işe yaramadığı gibi parasızlık, vasıtasızlık ve efrad-ı milletin umursamazlığından ötürü ahalinin İngilizlerden ve Fransızlardan kurtulma ümidi kalmamıştır. Bu sebepten ötürü zabitanın büyük bir kısmı Türkiye'ye avdet etmek arzusu içerisine girmiştir. Şam'da Türkiye'nin ahvali pek parlak tasvir edilmekle birlikte Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türklerin büyük bir kabineye malik olmaları -hısım Arap dinine mensup- onların kendilerini bu büyük açmazdan kurtarabileceklerini düşünmelerini sağlamıştır⁵¹.

Osmanlı sonrası Arap coğrafyasının son durumunu içeren raporun beşinci kısmı muhtelif siyasî konular ve bunların etkilerine ayrılmıştır. Bu ekseninde mütareke ilanından sonra muhtelif Arap cemiyetleri Nadi-ül Arap⁵² ve El-Ahd Cemiyeti⁵³ etrafında birleşmiş ve her iki cemiyetin azalarını genellikle zabitler teşkil etmiştir. Mütarekeden beri Araplar Suriye'nin vahdet-i siyasiyesi namına çok müdafaa ve neşriyatta bulunmuşlardır. Bu sahada Hristiyanların bir kısmı da bu

⁵⁰ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁵¹ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁵² Gülsüm Polat'ın aktardığına göre Arap Kulübü olarak bilinen bu yapı Fransızlara karşı dilekçeler toplamış bağımsızlık dürtüsünü ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri (Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken 1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 229-230.

⁵³ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da kurulan gizli Arap cemiyetlerinden birisi olan El-Ahd, kendisinden önce (1910) var olan Kahtaniye Cemiyetinden izler taşımakla birlikte ondan ve diğerlerinden daha geniş bir alana sahip olmuştur. Kuruluşunda Aziz Ali el-Mısri, Selim el-Cezairi ve Nuri el-Said gibi isimlerin önemli katkılar sağladığı bu cemiyet Arap milliyetçiliğinin gelişimi ve Arap ulus devletlerin inşasında mühim bir rol oynamıştır. Cemiyet hakkında detaylı bilgi için bkz: Ali Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2007, s. 81-105; Roshwald, *Ethnic Nationalism*, s. 112.

abaları desteklediği gibi İngilizler de Suriye konusunda Fransızlarla yaşadıkları ihtilaftan dolayı gelişmeleri pozitif karşılamışlardır. Hatta İngilizler, Fransızların Beyrut sevhahillerinden çıkarılmasının mümkün olmadığını kabul ettikleri için en azından dahilde müstakil bir parçanın kendi kontrolleri altına girmesini arzulamaya başlamışlardır. Bunun için onlar Fransızların çeşitli münasebetler geliştirdikleri urban ile temas kurarak urbanın özellikle Irak'ta aleyhlerine herhangi bir faaliyete geçmemelerini garanti altına almaya çalışmışlardır. Ancak İngilizler Arap Hükümetine destekten dahilde müstakil bir parça koparmaya kadar birçok talepten Fransızların ısrarları neticesinde bir süre sonra vazgeçerek bütün Suriye'yi Fransız kontrolüne bırakmayı kabul etmişlerdir⁵⁴.

Muhtelif siyasî konuları içeren raporun beşinci kısmında önemle belirtildiği üzere İngilizlerin Fransızlarla yaptıkları anlaşma neticesinde bütün Suriye'deki İngiliz askerini kan dökülmeksizin Fransız askeriyle tebdil edeceğini (değiştireceğini) açıklaması Arap basınında geniş yer bulmuştur. Nitekim bu haberin akabinde Fransızlar aleyhinde mevcut olan ve şimdiye kadar İngilizler tarafından desteklenen galeyan son raddeye varmıştır. Aynı süreçte İngilizlerin - Teşrin-i Sani evası- şam'ı tahliye etmelerinin ardından ahali bunu istiklallerine bir işaret olarak algılayıp memnuniyetle karşılasa da birkaç gün sonra hakiki durum net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Böylece hükümetin direniş için ahaliye silah dağıttığı, birtakım yapılanmaları vücuda getirdiği ve her gün harp şarkıları eşliğinde nümayişler tertip ettiği bir süreç kendisini göstermiştir. Hakikaten Suriye'deki güç dengesinin İngilizlerden Fransızlara doğru kayması ile birlikte güçlü bir direniş hareketini simgelemesi bakımından çok sayıda kişi harbiyeye gidip talim eğitimleri almaya başlamış ve Arap Hükümetinin emperyal boyunduruğa karşı gönüllü neferi olduğunu ilan etmiştir⁵⁵.

Bu süreçte Arap Hükümetinin elinin güçlenmesinde bir başka tabirle ahaliden ciddi manada destek elde etmesinde kaleme alınan raporun beşinci kısmında belirtildiği kadarı ile Yasin Haşimi Paşa'nın konumu büyük bir rol oynamıştır. Zira Fransızların Beka Arazisi'nin tahliyesini üç gün zarfında talep ettikleri sırada onun artık Suriye'ye avdet etmeyeceğinin gün yüzüne çıkması ve İngilizlerin bu konuda yalan söylediğinin ahali tarafından anlaşılması gerek Fransız gerek İngilizler aleyhinde daha fazla nümayişler yapılmasına kapı aralamıştır. Bundan ötürü hükümet ahalinin öfkesinin daha farklı bir boyuta evrilmesini engellemek adına Nuri Paşa'yı kısa sürede Beka Arazisi'nin Fransızlar tarafından işgalinin bir süre ertelenmesi için Beyrut'a göndermiştir⁵⁶.

Raporun altıncı kısmı ağırlıklı olarak etnik yapıların konum ve yönelimlerine ayrılmıştır. Nitekim bütün bu olaylar karşısında Dürziler ile Araplar aynı safta yer

⁵⁴ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁵⁵ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁵⁶ BOA. HR. SYS, 2463/50.

alırlarken Çerkesler, Kürtler ve bir kısım Türkler Fransızlarla beraber hareket etmeye kendilerini konumlandırmışlardır. Bu durumu desteklemesi açısından adı geçen unsurlar Fransız işgalini kolaylaştırmak için kısa sürede hafiye teşkilatlarını devreye sokmuşlardır. Bunlar genel itibariyle Şam’da yerleşik Abdurrahman Paşa’nın⁵⁷ reisliğini benimsemişlerdir. Çerkesler, Kürtler ve bir kısım Türklerin Arap Hükümeti yerine Fransız işgalini tercih etmelerinde de Arapların kendi milletlerinden olmayanlara karşı gösterdikleri muamelenin⁵⁸ çok fazla etkili olduğu, intikam gayesi ile hareket edildiği bazı Çerkes ve Kürtlerin ifadeleri ile sabit olunmuştur. Ancak bu gelişmelerin paralelinde Araplar da vaziyetten ümit var olmayıp nümayişlerle bir şeyi değiştiremeyeceklerini bildikleri için aynı süreçte Türklere ümit beslemeyi sürdürmüşlerdir⁵⁹.

Yukarıdaki bilgileri desteklemesi açısından dört ay kadar Arabistan’da kalan Osmanlı subayının hazırladığı raporun altıncı kısmında yer aldığına göre havâli-i mezkûre ahali bağımsızlık veya muhtariyete değil Türklerle yaşamaktan başka çare olmadığına kanaat getirmiştir. Her ne kadar merkezde ve hat boyunca asayiş varsa bile köylerde hayat ve himayet meşayih ve rüesanın elinde bulunmuştur. Ahali arasında ise Türkiye’ye muhaceret konusu popülarlığını korumayı sürdürmüştür. Bunların haricinde hutbelerde Şerif Hüseyin’in adı zıkr olunmakta mütarekeden beri Türklere karşı şehirde gösterilen onların mülklerini satmak gibi bazı zorbalıklar da sıcaklığını korumuştur. Fakat bu durum bir hükümet programı olmanın ötesinde konuyla uzaktan yakından alakası bulunmayan kişiler tarafından ortaya atılarak

⁵⁷ Her ne kadar incelenen belgede bu kişiyi tanımlayıcı herhangi bir bilgi yer almasa da bu kişinin aynı süreçte Fransızlarla iyi ilişkiler içerisinde olduğu düşünülen Şam eşrafından Abdurrahman Paşa’ya işaret etmesi ihtimal dahilinde belirmiştir. Ayrıca mevcut kaynaklar onun Fransızlarla geliştirdiği münasebetler nedeniyle Havran ahali tarafından katledildiğine vurgu yapmıştır. Bu konuda bkz: Burhan Acar, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Basınında Suriye (1923-1927)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (Bahar 2018), s. 8.

⁵⁸ Bu durumu doğrulaması bakımından Ahmet Emin Dağ’ın hazırladığı çalışmada Faysal önderliğindeki Arap Hükümetinin Arap olmayan etnik unsurlara uyguladığı kötü muameleye bir parantez açılmıştır. Hatta Ahmet Emin Dağ meseleyi açıklığa kavuşturabilmek maksadıyla Halep’te kötü muameleye uğrayan Türklerin torunları ile gerçekleştirdiği mülakatları çalışmasına taşımıştır. Ahmet Emin Dağ, *Emeviler’den Arap Baharı’na Halep Türkmenleri*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 60-61.

⁵⁹ BOA. HR. SYS, 2463/50.

zamanla birçok Trkn mlklerini⁶⁰ bırakıp ayrılmalarını sağlayan bir uygulamaya dnřmřtr⁶¹.

Osmanlı sonrasında bölgenin genel durumu hakkında detaylı bilgiler sunan raporun son kısmında böylesine önemli bir yapıtı hayata kazandıran Osmanlı subayının geçtiği güzergahlara dair ilginç tespitleri yer almıştır. Öyle ki bu kısımda bulunan bilgiler güzergahların güvenliği ve hkim unsurların tespiti gibi bilgileri sunması açısından önem teşkil etmiştir. Rapora göre bölgeye hem karadan hem denizden yolculuk yapılabilme durumu söz konusu olup bunun için İştanbul İngiliz ve Fransız pasaport şubelerinden vesikalar tanzim edilmesi yeterli addedilmiştir. Bu kapsamda deniz üzerinden yapılan yolculuğun bölgedeki varış noktası Beyrut olarak belirlenmiştir. Karadan yapılan yolculuğun güzergahı ise Konya eksenli bir şekilde tasarlanmıştır. Kara yolculuğunda bulunan istasyonların durumlarını tasvir etmesi bakımından Konya’da Osmanlı polisi Pozantı’da Ermeni memurları altın ve esliha adı altında eşya muayene birimleri kurmuşlardır. Bu vazifeyi Adana’da Ermeni polisleri if ederlerken şam ve Halep’te buna benzer bir uygulamaya rastlanılmamıştır. Buna mukabil avdet için de sahip olunan pasaportun Halep ve Beyrut’ta Fransız memurlarına vize ettirilmesi kfi grlmřtr⁶².

Gzergh konusu kapsamında eldeki raporun son kısmında yer alan bilgilere göre Halep’te İngiliz, Fransız ve bir miktar İtalyan askeri konuşlanmıştır. Ancak bu durum yolculuk yapılmasına mni teşkil etmemiştir. Adana vilayeti dahilinden hareket eden trenin istasyon memurları, yolcuları ve satıcılarının hepsinin Ermeni olması dikkat çekmiştir. Yine bu süreçte Adana Vilayetinde Ermeni muhacirleri çoğalmış ve bunlar Adana istasyonunda üzerlerinde Ermeni ve Fransız bayrakları bulunan barakaları mesken edinmişlerdir. Hatta muhacirleri ağırlayan bu barakalardan bir kısmı da Almanların yollarda terk ettikleri olarak kayıtlara geçmiştir. İngiliz askerleri ise Adana vilayetini yakın bir zamanda terk etmişlerdir. Burada Fransız kisvesi altında dolaşanların çoğunlukla Ermenilerden müteşekkil olduğu ortaya çıkmıştır. Son olarak bir fırka kadar Fransız askerinin yeni olarak Tarsus’a geldiği belirlenmiřtir⁶³.

Arabistan ve Suriye’nin durumu hakkında bir Osmanlı subayı tarafından hazırlanan rapor Mondros Mütarekesi’nin ardından imparatorluğun ağırlıklı olarak Araplarla meskn ikincisi çoğunlukla Türk ve Kürt bir kısım da erkes ve Ermeni’den müteşekkil toprak parçalarında -yani güney bölümde- etnopolitik

⁶⁰ Yukarıda dile getirilen konunun paralelinde şu ifade edilmelidir ki metruk emlak sorunu ilerleyen süreçlerde Türkiye ile Suriye ilişkilerini etkileyen en önemli meselelerden biri haline gelmiştir. Bu konuyu irdeleyen önemli bir çalışma için bkz: Pakize oban Karabulut, “1921-1950 Yıllarında Türkiye-Suriye İlişkilerinde Emlak-ı Metruke Sorunu”, *Gaşi Akademik Bakış Dergisi*, 16, 31, (2022), s. 81-102.

⁶¹ BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁶² BOA. HR. SYS, 2463/50.

⁶³ BOA. HR. SYS, 2463/50.

hareketlerin zirve yaptığını ortaya koymuştur. Buna mukabil ifade edilen etnik unsurların zaman zaman müstakil zaman zaman müşterek hareketleri neticesinde millî bağımsızlık hareketlerinin tetiklendiği/güçlendiği ve emperyal devletlerin bu gelişmelere müdahil olduğu bir süreç belirmiştir. Hakikaten bu raporda detaylı bir şekilde ifade edildiği üzere başta Araplar olmak üzere Türkler ile Kürtler kısmen de Çerkes ve Ermenilerin etnopolitik yönelimleri, bu konuda geliştirdikleri siyasi, askerî, sosyal vb. strateji ve faaliyetler ilgili alanda meydana gelecek ulus devlet yapılanmalarının mihenk taşıını meydana getirmiştir. Nitekim raporun ve onun öncesinde yerel yönetim birimleri ile İstanbul arasında gerçekleşen yazışmaların özellikle vurguladığı üzere Halep ve Urfa, Türkler, Kürtler ve Arapların yoğun propagandalarına maruz kalırken Şam ile Beyrut gibi yerlerde durum tamamen - Fransız veya İngiliz mandası altında olmasına karşın- Arapların lehine gelişmiş buralarda ara sıra kendisini gösteren Kürt ve Çerkes kimliğine dayalı hareketler kısa sürede etkisini kaybetmiştir. Gücünü büyük ölçüde Şam’da kurulan Arap Hükümetinden alan Arap Millî Hareketi ise bu süreçte hinterlandını genişletmek maksadıyla Halep ve Urfa’nın haricinde nüfuzunu Anadolu’nun güneyinde bulunan diğer noktalara da yayabildiği kadar yaymak için büyük bir uğraş vermiştir. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Diyarbakır Vilayeti Polis Müdüriyeti tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen 15 Kanun-i Evvel 1335 (15 Aralık 1919) tarihli yazıda Arap Hükümetinin Zor Sancağını İngilizlerden geri almak için teşebbüste bulunduğu ve yardım için Millî Aşireti reisine mektupla müracaat ettiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 7 Şubat 1336 (7 Şubat 1920) tarihinde Diyarbakır Vilayetine şifreli bir yazı yazarak ondan vilayet polis müdüriyetinin Zor Sancağının İngilizlerden geri alınması noktasında Arap Hükümetinin Millî Aşiret’inden yardım talep ettiği iddiasını doğrulayacak resmi malumat talep etmiştir. Böylece Arap Hükümetinin etkinliğinin Diyarbakır ve çevresine kadar ulaştığı ve bu durumun İstanbul ile yerel yönetim birimleri arasında çeşitli yazışmaların yapılmasına neden olduğu kesinleşmiştir⁶⁴.

Arap Hükümetinin Anadolu’nun güney kısımlarında görünür olmaya çalıştığı süreçte Halep ve güneyinde meydana gelen etnopolitik hareketlerle alakalı bilgiler İstanbul’a gönderilmeye devam etmiştir. Öyle ki On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı tarafından hazırlanan 20 Kanun-i Sani 1336 (20 Ocak 1920) tarihli şifreli yazıda Suriye ahvalini tetkik etmek üzere gönderilip Şam’dan dönen Yüzbaşı Kadri Efendi’nin birtakım -ek- gözlemlerine yer verilmiştir. Yüzbaşı Kadri Efendi’den derlenen bilgilere göre hazırlanan yazıda General Gouraud (?)⁶⁵

⁶⁴ BOA. DH. EUM. AYŞ, 31/86.

⁶⁵ Evrakta okunduğu kadarı ile bahsi geçen kişinin 1919-1923 yılları arasında Fransa’nın Ortadoğu’daki en yüksek rütbeli subayı General Gouraud olması muhtemeldir ki kendisi bu süreçte Halep, Şam, Beyrut, Adana vb. noktalarda konuşlanmış binlerce askeri

kuvvetinden on iki bin nefer Beyrut Vilayeti'nde, on iki bin nefer Adana Vilayeti'nde, altı bin neferde Urfa, Ayntab ve Maraş havalisinde konuşlanmıştır. Zor Harekâtını icra eden Ramazan (Sellaş)⁶⁶ azledilerek yerine Musullu Mevlüd Paşa'nın⁶⁷ gönderileceği şayiaları ortaya çıkmıştır. Habur menbaina kadar Araplarda kalmak üzere İngilizler ile Araplar arasında bir itilaf akdedilmiş ve bu itilaf uyarınca Meyadin⁶⁸ ile Ebu Kemal'in⁶⁹ İngilizlerde kalmasına karar kılınmıştır. Yine Halep Valisi Cafer Paşa'ya dayandırılarak Millî (Aşireti) reisine bayrak gönderilmesi ve teşriki mesai için Osmanlı birimlerine mektuplar yazılması yalnızca Ramazan'ın şahsi teşebbüsünden kaynaklanmış ve Arap Hükümetinin bu konuda kendisine verdiği herhangi bir talimat söz konusu olmamıştır⁷⁰.

Yüzbaşı Kadri Efendi'nin gözlemlerine dayandırılarak hazırlanan yazı doğrultusunda yukarıda verilen bilgiler haricinde Arap Hükümeti doğrudan doğruya istiklal taraftarlığını benimsemiştir. Buna bağlı olarak hükümet, İngiliz, Fransız ve Türk himayesini istememekle birlikte eğer Arapların istiklalini elde edebilirse Osmanlı Hükümeti ile ittifak fikrini benimsemiştir. Bu çerçevede el-Ahd gibi Suriye'de çeşitli Arap cemiyetleri teşekkül etmiş ve bunlar içerisinde Şerif Hüseyin taraftarlığı ile ön plana çıkanlar hükümetin asli temsilcisi sıfatına erişmişlerdir. Hatta bunlardan bazıları istiklalin kazanılmasından sonra Osmanlı

komuta edebilmiştir. Onun için bkz: Provence, *Son Osmanlı Kuşatışı*, s. 26, 30, 129, 131, 155-188.

⁶⁶ 1879 yılında yukarı Fırat bölgesinde el-Buseyara Aşireti reisinin oğlu olarak dünyaya gelen Ramazan Sellaş İstanbul'un aşiretlere sağladığı özel imtiyazların da etkisiyle 1898 yılında Harp Akademisine girmeyi başarmış ve mezun olduktan sonra Osmanlı ordusunda yüzbaşı rütbesiyle göreve başlamıştır. Sellaş kısa süre içerisinde Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu kaotik durumun etkisiyle Libya gibi noktalarda görev almış ve burada Enver Paşa, Aziz Ali el-Mısri ve Mustafa Kemal Paşa gibi önemli isimlerle tanışma imkanına erişmiştir. Bütün bunlara karşın kendisi 1918 yılından sonra Halep ve güneyinde ortaya çıkan güç boşluğunu fırsat bilerek buralarda müstakil bir şekilde hareket eder hale gelmiş ve kısa sürede Fransızlar-İngilizler, Şam'daki Arap Hükümeti ve İstanbul ile Anadolu'daki Türk Millî Mücadele Hareketinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Provence, *Son Osmanlı Kuşatışı*, 92-94; Ü. Gülsüm Polat, "Osmanlı Doğmak Suriyeli Olmak; İmparatorluğun Sonunda Sınır Geçişkenliği", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 64, (2020), s. 247-264; Polat, *Türk-Arap İlişkileri*, s. 247-250.

⁶⁷ Kendisi Ramazan Sellaş ile birlikte Deyrizor mıntıkasındaki etnopolitik hareketliliğin önemli simalarından birisi olmuştur. Polat, "Osmanlı Doğmak", s. 257-vd.

⁶⁸ Zor Sancağına bağlı bir yerleşim yeri olması ile dikkat çekmiştir. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Haz., Murat Şener-Salih Dutoğlu), Devler Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 53.

⁶⁹ Bu şehir Zor Sancağına bağlı ve Fırat Nehri üzerinde konumlanmıştır. Burası Ceziretü'l Arap ve Şamiye çöllerinin kesişiminde yer alması ile jeopolitik açıdan ehemmiyet kesp etmiştir. *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla -Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892-*, (Haz., Ömer Hakan Özalp), İşaret Yayınları, İstanbul 2018, s. 164-165.

⁷⁰ BOA. DH. EUM. AYS, 31/86.

Hükümeti ile ittifak isteğini vurgulamak istemiş lakin Fransızların/İngilizlerin reaksiyonlarından korku duyarak bunu çok dile getirememişlerdir. Bunlara ilaveten birtakım cemiyetler de Fransızlara karşı koymak için çeşitli stratejiler ve faaliyetler geliştirmekten geri durmamışlardır⁷¹.

On Üçüncü Kolordu Kumandanlığınca hazırlanan evrakta aynı zamanda Suriye’de kurulan cemiyetlerin Osmanlı Kuvve-i Milliyesi ile münasebetlerine ve Faysal’ın Arap Hükümeti için ne anlam ifade ettiğine dair önemli bilgiler yer almıştır. Bu eksenle Suriye’de faaliyet gösteren bazı cemiyetler Fransızları bölgeden uzaklaştırmak adına Osmanlı Kuvve-i Milliyesi ile ittifak içerisine girmişlerdir. Buna ek olarak Arap Hükümeti Faysal’ın Şam’a avdetinden sonra Osmanlı Hükümetinin himayesinde bir Arabistan teklifini düşünse dahi kuvve-i ecanibden (ecnebi kuvvetlerden) korkusundan bunu baskılamıştır. Bir diğer kaynaktan alınan malumata göre Suriye’de millî hareketi idare eden Suriye ve Filistin Müdafaayı Kuvva-yı Osmaniye namındaki heyetin yarattığı etki üzerine ecaniblere pek meyilli olan Ali Rıza er-Rikabi istifaya mecbur edilmiş ve yerine vekaleten Mirliya Mustafa Bey atanmıştır⁷².

Yüzbaşı Kadri Efendi’nin sahadaki gözlemleri işaret etmiştir ki Fransızlar ve İngilizler Suriye’nin aralarında paylaşımı konusunda birtakım anlaşmalar gerçekleştirdikleri süreçte yerel dinamikleri simgeleyen Ramazan gibi isimler otonom yönetim arayışı içerisinde olmuştur. Şam’da yer alan Arap Hükümeti ise İngilizler ve Fransızlardan bağımsız hareket etme ümidini korumakla birlikte bunu sağlayamadığı takdirde en azından ‘*Osmanlı şemsiyesi*’ altında kalmanın hesabını yapmıştır. Nitekim bu süreçte Suriye’de faaliyet gösteren bazı Arap cemiyetlerinin yine burada mevcudiyeti bilinen Osmanlı Kuvve-i Milliyesi ile yakın ilişkiler kurmaları ecnebilere meyilli olduğu iddia edilen Ali Rıza er-Rikabi’nin istifasını beraberinde getirmeye yetmiştir. Buna karşın İngilizler ve Fransızlar da bu dönemde askerî mevcudiyetlerinin haricinde sahadaki yerel unsurlarla ilişkiler geliştirmeye devam ederek Osmanlı imgesinin Suriye’de ve özellikle Anadolu’nun güneyinde güçlenmemesini sağlamaya çalışmışlardır. Bu konuya örnek teşkil etmesi bakımından Suruç Kaymakamlığından kendisine gelen bilgiye atfen Urfa Mutasarrıflığı Dahiliye Nezaretine 4 Şubat 1336 (4 Şubat 1920) tarihinde şifreli bir yazı göndererek şubatın birinci günü İngiliz Siyasî Memuru Mösyö Doli’nin yanına aldığı Fransız, Kürt ve Arap Hükümeti’ne mensup bazı kişilerle Cerablus’a gittiğini, burada bilumum aşayiri nezdine davet ettiğini ve Suruç’un Ketikanlı Reisi Basravi’nin⁷³ haricinde herkesin bu girişime muhalefet ettiklerini belirtmiştir.

⁷¹ BOA. DH. EUM. AYŞ, 31/86.

⁷² BOA. DH. EUM. AYŞ, 31/86.

⁷³ Detaylı bilgi için bkz: Zafer Benzer-Ahmet İlyas, “Millî Mücadele’de İşgal Kuvvetlerinin Urfa Bölgesinde Ketikanlı Aşireti Mensuplarından Basravi ile Münasebetleri”, *Tarih Alanından Seçme Yazılar-V*, (Ed., Yunus Emre Tansü-Fusun Kara), Özgür Yayınları, Gaziantep 2023, s. 227-244.

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti tarafından Urfa Mutasarrıflığına 12 Şubat 1336 (12 Şubat 1920) tarihinde acil koduyla bir yazı gönderilerek – daha önce hükümetin gayri mesul ellere tevdiinin kabul edilemez olduğu anımsatılmış ve mahalli sükûn ve asayişin bozulmaması adına eskiden olduğu gibi mutasarrıflığının üzerine düşen mesuliyeti yerine getirmesi gerektiği açıklanmıştır. Hiç kuşku yok ki Dahiliye Nezareti, Urfa ve çevresinde meydana gelen etnopolitik hareketler ve bunun hem Osmanlı imgesine hem kamu düzenine olumsuz etkisinden ötürü gönderdiği ek yazılar ile Urfa Mutasarrıflığını uyarmaya devam etmiştir. Zira ocak ayının ilk gününden itibaren -özellikle- Fransızların ve İngilizlerin Urfa ve çevresindeki etkinlikleri artmış onlar mütareke ahkâmını çiğneyici hareket kapsamında⁷⁴ bir taraftan hükümet işlerine müdahale etmeye başlarlarken diğeryandan umum aşayiri elde etmek maksadıyla girişimlerini sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum bölgede kamu düzeninin tamamen bozulmasına neden olduğu gibi yine bu alanda İtilaf kuvvetlerine karşı güçlü direniş hareketlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır⁷⁵.

İtilaf devletlerinin umum aşayir üzerinde kurmaya çalıştığı tahakküm kısa sürede aleyhlerine dönen bir meseleye dönüşmüştür. Zira bu durumdan memnun olmayan, meseleyi kendi mensubiyetleri ekseninde gelişen millî hareketlerin bastırılması/kontrol altında tutulması şeklinde değerlendiren farklı etnik aidiyetlere mensup gruplar harekete geçerek İtilaf kuvvetlerinin elinde bulunan yerleri yavaş yavaş ele geçirmeye başlamışlardır. Konuyla alakalı Harbiye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 7 Kanun-i Sani 1336 (7 Ocak 1920) tarihli yazıda Deyrüzor'u⁷⁶ zapt eden ve nereye bağlı oldukları bilinmeyen Arap kuvvetlerinin bu kez Resulayn'ın güneydoğusunda bulundukları ve İngilizlerin işgalinde bulunan Hasiçi Kazâsı'nı⁷⁷ ele geçirdikleri belirtilmiştir. Bu bilgileri desteklemesi bakımından

⁷⁴ Bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından, Dahiliye Nezareti tarafından Maraş ve Urfa mutasarrıflıklarına gönderilen 19 Kanun-i Sani 1336 (19 Ocak 1920) tarihli yazıda Ayntab Hükümet Dairesine gelen Fransız kumandanının hükümet işlerine müdahale yönünde sarf ettiği sözlerin kabul edilemez olduğu belirtildikten sonra bu tarz ifade ve uygulamalara mütareke ahkâmına aykırılık teşkil etmesinden ötürü asla müsaade gösterilmemesinin önemine dikkat çekilmiştir. BOA. DH. ŞFR, 106/87.

⁷⁵ BOA. DH. ŞFR, 658/41; BOA. DH. ŞFR, 107/72; BOA. DH. ŞFR, 107/60.

⁷⁶ Burada şunun da altı çizilmelidir ki Deyrüzor'un Suriye'ye mi yoksa Irak'a mı ait olacağı konusunda 1918 yılından sonra çok ciddi tartışmalar yapılmış ve ifade edilen süreçte birlikte buraların önde gelenleri Deyrüzor'u '*vatanlaştırma*' adına her türlü girişimi yapmaktan çekinmemişlerdir. Bu konuda bkz: Eliezer Tauber, "The Struggle for Dayr al-Zur: The Determination of Borders between Syria and Iraq", *International Journal of Middle East Studies*, 23/3, (Aug., 1991), s. 361-185.

⁷⁷ Bir diğeryadıyla Haseke günümüzde ağırlıklı olarak Kürtlerin meskûn olduğu bir yerleşim yeri şeklinde tanımlanmakla birlikte aynı zamanda petrol üretimi açısından kritik bir öneme sahip olması ile de öne çıkmıştır. Bu konuda bkz: Abdulhalik Bakır-Süleyman Pekin, "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve

Mardin Mutasarrıflığının kendisine sunduğu evraka atfen Diyarbakır Valiliği, Dahiliye Nezaretine hitaben kaleme aldığı 27 Kanun-i Sani 1336 (27 Ocak 1920) tarihli yazıda İngiliz birliklerinin Zor’dan çıkarılmasının ardından burada meskûn ahalinin Osmanlı idaresi ve memurlarını geri istemekte olduklarından ve bunun için Şammar Şeyhi Meşal⁷⁸ ve eşraftan bazı önemli kişileri aracı tuttuklarından bahsetmiştir. Yine aynı yazıda Musul’a bağlı İmadiye⁷⁹ ve Duhok⁸⁰ gibi kazâlardan İngilizlerin çekilmesi ve buralarda Osmanlı Hükümet otoritesinin tekrar kurulması konusunda da -Zor’daki gibi- rüesanın ciddi taleplerinin olduğu Cizre Kaymakamlığından elde edilen bilgiler şeklinde belirtilmiş ve aynı zamanda bu taleplerin ifade edilen yerlerde sükunu bozabileceği yönünde bir kaygının ortaya çıkmasına zemin hazırladığı vurgulanmıştır⁸¹.

Zor’daki durumun bir benzeri bu süreçte Urfa ve Ayntab’da tecrübe edilmiş hatta etnik unsurların buralarda İtilaf kuvvetlerine karşı reaksiyonları ulus-devlet formasyonunun yapıtaşını oluşturan millî hissiyatların zirve yapmasını sağlamıştır. Örneğin Urfa Mutasarrıflığı Dahiliye Nezaretine gönderdiği 29 Kanun-i Sani 1336 (29 Ocak 1920) tarihli iki ayrı yazıda -aynı konudan- Fransızların Suruç’u işgalinin yalnızca burada değil aynı zamanda Urfa’nın genelinde millî bir hissiyatın doğmasına kapı araladığından söz etmiştir. Yine Birecik Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin verdiği bilgiye atfen Urfa Mutasarrıflığı Dahiliye Nezaretine 1 Mart 1336 (1 Mart 1920) tarihinde yeni bir yazı yazarak 21 Şubat 1336 (21 Şubat 1920) tarihinde Urfa üzerinde uçuş gerçekleştiren tayyarenin Birecik’ten geçtiği sırada iki beyaz bez bıraktığını ve bunların büyük bir kuvvet geleceğine delalet ettiğini düşünen Müslüman Fransız bir topçu zabiti tarafından Ayntab Müdafaa-i Milliye

Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 123, 242, (Eylül-Ekim 2019), s. 113, 120.

⁷⁸ Ortadoğu’nun en büyük Arap aşiretlerinden birisi olan Şammar Aşireti’nin -ve onun liderlerinden Meşal’in- bilhassa XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Suriye, Irak ve Anadolu üçgeninde gerçekleştirdiği faaliyetler hakkında bkz: Ramazan Sonat, “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (Ed., Mutlu Adak), Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.

⁷⁹ Atabey Devletinin kurucusu İmadüddin Zengi’den esinlenilerek oluştuğu düşünülen bu yerleşim yeri ağırlıklı olarak Musul Vilayetine bağlı bir kazâ olarak tanımlanmıştır. Bunun haricinde İmadiye, Hakkâri ile Van’a yakınlığı sebebiyle zaman zaman buralar için oluşturulan salnamelerin içerisinde kendisine yer bulmuştur. Sezen, *Osmanlı Yer*, s. 373.

⁸⁰ Zaho ile birlikte Musul vilayet merkezinin kuzeyinde yer alan bir nokta olup stratejik açıdan büyük bir ehemmiyet kesp etmiştir. Nitekim 1918 yılından sonra İngilizler burada yerleşik Nesturiler vasıtasıyla bölgesel dinamizmi kendi lehlerine çevirmeye çalışmışlardır. Murat Güztoklus, *Musul Özdemir Harekâtı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 109-vd.

⁸¹ BOA. HR. SYS, 2463/54; BOA. DH. ŞFR, 657/93.

Cemiyetine teslim edildiğini açıklamıştır. Bütün bunlara ek olarak İtilaf kuvvetlerinin Urfa ve Ayntab dolaylarında gerçekleştirdiği işgal hareketleri ilgili periyotta hız kazanmış olacak ki yerel yönetim birimlerinden İstanbul'a bilgiler gönderilmeye devam etmiştir. Bu erevede Urfa Mutasarrıflığı Dahiliye Nezareti için 3 Mart 1336 (3 Mart 1920) tarihinde başka bir yazı kaleme alarak Urfa dahilinde Kuvâ-yı Milliye birlikleri ile Kuvâ-yı İşgaliye mensupları arasında çatışmaların yaşandığından bahsedip işgal birliklerinin geri çekilmesi için İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüs yapılmasının onemine dikkat çekmiştir. Aynı mutasarrıflık yukarıda verilen bilgiyi desteklemesi açısından 5 Mart 1336 (5 Mart 1920) tarihinde yeniden Dahiliye Nezaretine başvurarak bu kez Urfa'da genişleyen işgal hareketleri karşısında ahalinin savunma hakkını kullanmak dışında başka bir talebinin olmadığına vurgu yapmıştır. Nitekim Urfa ve çevresinde ortaya çıkan görüntü Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından da yakından takip edilmiş ve Ankara Vali Vekili Defterdar Galip Bey Dahiliye Nezareti için 10 Mart 1336 (10 Mart 1920) tarihinde bir yazı kaleme alarak Mustafa Kemal Paşa'nın Urfa'da Kuvâ-yı Milliye mensuplarına Fransızlar tarafından herhangi bir taarruz yapılmadığı takdirde onlara yönelik bir teşebbüste bulunulmayacağı güvencesi verdiğini belirtmiştir. Böylece Urfa ve Ayntab gibi yerlerde kamu düzeninin tamamen bozulduğu, İtilaf devletlerinin teşebbüsleri karşısında etnopolitik hareketliğin zirve yaptığı, Mustafa Kemal Paşa nderliğindeki Türk Mill Mücadele Hareketinin ifade edilen yerlerdeki milis kuvvetler üzerinde ciddi etkisinin olduğu ve Mondros Mütarekesinin ardından sahadaki Osmanlı imgesinin iyiden iyiye kaybolmaya yüz tuttuğu gerçeği açığa ıkmıřtır⁸².

Fransızlar ve İngilizler Osmanlı imgesinin Suriye'de ve Anadolu'nun güneyinde glenmemesi ve milliyetçi oluşumların kendi kontrollerinin dışında gelişim göstermemesi için ciddi çaba sarf etseler de bunda başarılı olamamışlardır. Hakikaten Osmanlı imgesinden bağımsız bir şekilde başını Mustafa Kemal Paşa'nın çektiği Anadolu merkezli Türk Mill Mücadele Hareketinin bu süreçten itibaren siyasi ve asker açıdan gittikçe güçlenip nüfuz alanını genişletmesi ile birlikte sahadaki durum tamamen İngilizler ve Fransızlar aleyhine gelişmiş ve etnopolitik hareketler farklı bir yöne doğru evrilmiştir. Zira bu döneme kadar Türk, Arap, Kürt vb. etnisiteleri temsil eden mill hareketler Osmanlı sonrasında bulundukları alanlarda hakimiyet kurup inşa edecekleri ulus devlet anlayışlarının yapıtaşlarını oluşurma gayreti içerisindeyken ve buna bağlı olarak nüfus açısından heterojen yapıdaki kritik Urfa, Ayntab, Halep vb. noktalarda ön plana çıkma arayışındayken onlar artık İngiliz ve Fransızlara karşı kısmi ateşkes ve iş birliği yolunu benimsemeye başlamışlardır. Bu durum özellikle şam'daki Arap Hükümeti ile Ankara'daki Türk Hükümeti arasında yapılan görüşmelere yansımış ve taraflar kendi mill hareketlerinin güçlendiği ve genişlediği süreçte İngilizleri ve Fransızları

⁸² BOA. DH. şFR, 657/121; BOA. DH. şFR, 657/120; BOA. DH. şFR, 660/1; BOA. DH. şFR, 660/28; BOA. DH. şFR, 660/42; BOA. DH. şFR, 660/92.

nüfuz alanlarından bir şekilde uzaklaştırarak birbirleriyle egemenlik mücadelesine girmenin önündeki en önemli engeli kaldırmayı amaçlamışlardır. Bir başka tabirle Ankara ve Şam merkezli Türk ve Arap millî hareketlerinin ulus devlete dönüşebilmesi için, bu ulus devletin sınırlarının tam manasıyla çizilebilmesi adına ve demografik açıdan tartışmalı Urfa, Ayntab, Halep vb. noktaların son durumlarını çözüme kavuşturmak maksadıyla yabancı unsurların aradan çıkarılması hedeflenmiştir. Örneğin Messaggero Gazetesinin⁸³ 8 Temmuz 1920 tarihli nüshasında yayımlanan ‘*Mustafa Kemal’in Şimali Suriye’de İleri Harekâtı*’ başlıklı yazısında konuya dair mühim bilgilere yer verilmiştir. İlgili yazının birinci kısmına göre -Yafa ve Harran’la alakalı bilgiler geciktiği için burada bulunmamakla birlikte- Suriye ve Filistin kıtaatı vahim bir görüntüye bürünmüştür. Pan-Arap propagandasının yarattığı etki ve Ankara Hükümetinin kazandığı başarıların tesiri neticesinde yerli avamili millîye Mustafa Kemal taraftarlığını ilan ile onun önderliğinde bulunan hareketin yardım ve müdahalesini talep etmeye başlamıştır. Her ne kadar İngiliz ve Fransızlar askerî ve siyasî olarak Suriye ve Anadolu’nun güneyinde mevcut olsa da milliyetçilik rüzgârı iyiden iyiye onları zorlar hale gelmiştir. Fransızların iyi bir şekilde planlamalarına karşın Ayntab hattından geri çekilişleri sırasında Mustafa Kemal taraftarlarının taarruzlarına maruz kalmaları ve güç bela geri çekilişi tatbik edebilmeleri durumun en önemli örneklerinden birisini oluşturmuştur. Nihayetinde de Fransızların İskenderun’a doğru geri çekilişlerinin son safhası bir felaket halini almıştır⁸⁴.

Messaggero gazetesinde yayımlanan yazının ikinci kısmı doğrultusunda ahali geçtikleri yerlerde bulunan köyleri yerle yeksan eden Fransız kuvvetlerine karşı aleni bir şekilde isyan bayrağını açmıştır. Kuvâ-yı Millîye birlikleri zaman zaman geri çekilme vaziyeti alan Fransız birliklerine hücum ederek onları sıkıntıya sokmuştur. Pan-Arap propagandası ile tahrik edilen Suriye’nin şimal kısmı tamamıyla isyan haline geçmiştir. Bunlara mukabil şimal Ermeni mıntıkası Ankara’ya iltihak etmiş ve Maraş eşrafi siyaseti milliyeye tamamıyla iştirak ettiklerini bildirmek üzere Mustafa Kemal’e bir heyet göndermiştir⁸⁵.

Mustafa Kemal Paşa’nın öncülüğünde gelişim gösteren Türk Millî Mücadele Hareketinin yarattığı tesiri inceleyen Messaggero gazetesinde yayımlanmış yazının üçüncü kısmında Fransızlara ve İngilizlere karşı Halep mıntikasında beliren feveran

⁸³ Tanınmış İtalyan gazetelerinden birisi olup 1918 yılından sonra Osmanlı Devleti ve Türkiye hakkında yaptığı yayınlarla ön plana çıkmıştır. Bu konuda bazı kaynaklar için bkz: Mevlüt Çelebi, “İtalya’da Ermeni Terörü: İtalyan Basınında Sait Halim Paşa Suikastı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 106, (Güz 2022), s. 477-483; Şayan Ulsan, “Türkiye’nin Miletler Cemiyeti’ne (Cemiyet-i Akvam) Girişi”, *ÇTTAD*, VII/16-17, (2008), 248; Nesli Tuğban Yaban, “İtalya Gazetelerinde Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 64, (2023), s. 17-vd.

⁸⁴ BOA. HR. SYS, 2718/7.

⁸⁵ BOA. HR. SYS, 2718/7.

ve galeyanın daha şiddetli olduğu vurgulanmıştır. Buna göre Müslümanların en büyük kutsalı olan camilerde Mustafa Kemal Paşa'nın muzafferiyeti için daimi surette dualar okunmaya başlamıştır. şeyhler tarafından devamlı surette canlı tutulan halk Suriye'nin Ankara Hükümetine iltihak edilmesi için ittifak arayışı içerisinde yer almıştır. Öyle ki bu uğurda Emir Faysal, şam'dan Halep'e geçmiş ve orada Mustafa Kemal Paşa taraftarları ile müzakere ve itilaf akdetme çalışmalarında bulunmuřtur⁸⁶.

1920 yılının yaz aylarından itibaren Anadolu merkezli Türk Mill Mücadele Hareketinin İtilaf devletlerine karşı kazandığı asker ve siyasi başarılarla yine Emir Faysal'ın birleşik bir Arap krallığı iddiasıyla iyiden iyiye Suriye ve Irak'ta gittikçe güçlenmesi eklenince Halep, Ayntab ve Urfa gibi tartışmalı noktalardaki etnopolitik hareketlilik iyiden iyiye kendisini göstermeye başlamıştır. Nitekim bu hareketliliği simgelemesi bakımından -19 Temmuz 1336 (19 Temmuz 1920) tarihli Matbuatı Umumiye Hlasasına atfen- 14 Temmuz 1336 (14 Temmuz 1920) tarihli Daily Mail gazetesine göre Halep şehri ikiye ayrılmış ve Türklerin bir kısmı Mustafa Kemal, Suriyeli Araplar da Emir Faysal taraftarlığını benimsemiştir. Böylece Türk ve Arap ulusal bağımsızlık hareketlerinin Halep'te var olmak için ciddi çaba sarf ettikleri bir başka tabirle burada yerleşik Türk ve Arap kimliğine mensup grupların kendilerini mensubiyet hissettikleri hareketlerle özdeşleştirme çabalarının ivme kazandığı net bir şekilde ortaya ıkmıřtır⁸⁷.

Mustafa Kemal Paşa ve Emir Faysal fiğrlerinin Türk ve Arap kimliğine mensup ahali arasında gittikçe popülerlik kazanması sahadaki durumun tamamen İtilaf devletleri aleyhine dönmesine neden olmuştur. Hatta bu süreçte her iki fiğrn temsil ettiği milliyetçi hareketlerin İtilaf devletlerine karşı zaman zaman birbirleriyle ilişkiler geliştirme çabaları onlar adına meselenin çok daha kötüleşmesine sebebiyet vermiştir. Bütün bunlardan dolayı İtilaf devletleri kendilerine yönelik bu kuşatmayı kırabilmek için çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Nisan 1920 tarihinde San Remo'da yapılan ve Suriye, Irak, Filistin vb. noktalardaki egemenlik haklarını yeniden düzenleyen konferans ifade edilen kuşatmanın birinci ayağını oluşturmuştur. Zira bu konferans neticesinde -Sykes-Picot Anlaşması'ndan farklı olarak⁸⁸- İngilizlerin Irak ve Filistin'de Fransızların ise Suriye'de egemenlik tesis etmeleri kesinleşmiş ve taraflar asker, siyasi, sosyo-ekonomik ve etnopolitik manevralarını buna göre düzenlemeye başlamışlardır. Kuşatmanın kırılması

⁸⁶ BOA. HR. SYS, 2718/7.

⁸⁷ BOA. HR. SYS, 2718/6.

⁸⁸ San Remo Konferansı'nın Sykes Picot Anlaşması'ndan farklı olarak Ortadoğu'nun şekillenmesini nasıl sağladığını analiz eden bazı çalışmalar için bkz: Ömer Osman Umar-Melek Yenisu, "Gizli Antlaşmalar erevesinde San Remo Konferansı'nda Ortadoğu'yu şekillendirme abaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 101, (Bahar 2020), s. 29-70; Resul Yavuz, "Effects of the Decisions of San Remo Conference on Syria and Iraq", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, (2017), s. 565-600.

çerçevesinde ikinci aşamada İngilizler, Yunan kuvvetlerini daha fazla aksiyoner hale getirerek Anadolu merkezli Türk Millî Mücadele Hareketini bir an önce bastırmak isterlerken Fransızlar ise özellikle Suriye'de beliren Faysal merkezli Arapçılık hareketini burada bulunan kuvvetleri ile bertaraf etmeyi hedeflemişlerdir. Nitekim onlar bunda da kısmen başarılı olabilmişlerdir. Her ne kadar İngilizlerin öncülüğünde Yunan kuvvetlerini kullanarak Türk Millî Mücadele Hareketini işlevsiz hale getirme çabaları Mustafa Kemal önderliğindeki bu hareketin askerî açıdan gittikçe kapasitesini arttırması ve siyasî başarıları ile sonuçsuz kalsa bile Fransızlar Suriye'deki askerî mevcudiyetini ön olana çıkararak Faysal önderliğindeki Arap kuvvetlerini Temmuz 1920 tarihinde Meyselun Muharebesi'nde mağlup etmişler ve Faysal'ı bu alanda devre dışı bırakarak etnopolitik hareketleri yönlendirme/kontrol imkânı elde etmişlerdir. Fransızların başarı kazanmasında; Clemenceau'nun ardından başbakanlık koltuğuna oturan Alexandre Millerand'ın -selefinden farklı olarak- Suriye'nin jeopolitik ve jeostratejik konumuna daha fazla önem atfetmeye başlaması, Mustafa Kemal ile Şerif Faysal arasında Ocak 1920'den itibaren iyiden iyiye ortaya çıkan yakınlaşmayı sezip Faysal'ı etkisiz hale getirme gayretleri ve Fransız kuvvetlerini Mustafa Kemal Paşa ile Faysal yani iki ateş arasında bırakmadan daha iyi organize edip kullanması gibi faktörler etkili olmuştur. Nihayetinde Şubat 1920'de Şam'da toplanan Suriye Kongresince kral ilan edilen Faysal'ın Suriye'deki hükümdarlık ömrü de çok geçmeden son bulmuştur. Böylece bir taraftan Halep ve güneyindeki hattın Fransa'nın güdümündeki Suriye'ye iltihak süreci başlarken diğer taraftan Ankara Hükümetinin nüfuz alanını genişletmesi ile Ayntab ile Urfa'nın yeni kurulması düşünülen Türk devletinin önemli birer parçaları olacağı kesinleşmiştir. Ancak Anadolu'nun güneyinde 1918 yılı itibarıyla başlayan ve günümüze kadar farklı şekillerde devam edip ülkelerin millî güvenlik sorunu haline gelen etnopolitik hareketliliğin büyük bir depremin artçıları gibi bölge yerine oturana bir bakıma tam teşekküllü bir siyasî yapı inşa edilene kadar çok daha uzun bir süre devam edeceği gerçeği ortaya çıkmıştır⁸⁹.

⁸⁹ Tom Seal, "Roots of Conflict: The First World War and the Political Fragmentation of the Middle East", *Naval War College Review*, 45, 2, (1992), s. 76; Dan Eldar, "France in Syria: The Abolition of the Sharifian Government, April-July 1920", *Middle Eastern Studies*, 29:3, (1993), s. 487-488; Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, (Ter., Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 163; Enes Mert Demir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz İsyanı ve 'Arap Talepleri'nin Uluslararası Düzlemde Müzakeresi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 136, 269, (2024), s. 194-197; Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi ve Suriye", s. 195-vd; Roshwald, *Ethnic Nationalism*, s. 187-188, 190.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Klemi, (DH. EUM. AYŞ) 14/86, 31/86.

Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus, (DH. KMS) 53/2.

Dahiliye Nezareti, Şifre Klemi, (DH. ŞFR) 92/184, 106/87, 107/60, 107/72, 575/79, 597/8, 598/130, 603/120, 605/27, 608/35, 608/66, 632/66, 633/131, 657/93, 657/120, 657/121, 658/41, 660/1, 660/28, 660/42, 660/92.

Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, (HR. SYS) 2450/24, 2463/50, 2463/54, 2636/74, 2718/6, 2718/7.

Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti, (HR. SFR. 04) 921/27.

2. TBMMGCZ

TBMMGCZ, 4/2, 16 Nisan 1340 (1924), 434-454.

3. Araştırma Eserler

Abay, Melik, *I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Başlarında Sofya Merkezli Türk-Bulgar Diyalogu*, Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2020.

Abbasi, Mustafa, “From Aleppo to Tel Hai: The events of Tel Hai and new order in Greater Syria in 1919-1920”, *Journal of Israeli History*, 39/1, (2021), s. 67-86.

Acar, Burhan, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Basınında Suriye (1923-1927)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (Bahar 2018), s. 1-37.

Akbulat, Emir Fatih, “Suriye Çerkesleri: Suriye İç Savaşı ve Mülteci Krizine Suriye Çerkesleri Perspektifinden Bir Bakış”, *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 02:02, (2018), s. 1-17.

Akköz, Hakan, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayeti'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz-Amerikan Kaynaklarına Göre)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2016.

Âliye Savaş Mahkemesi Notları Arap İhtilâli ve Şam Mahkemesi, (Çev., Cahit Kayra), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

Atlioğlu, Yasin, *Savaşta ve Barışta Lübnan Marunîleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I (Şam-Maan Hattı)*, (Çev., Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -II (Maan-El-Ulâ Hattı)*, (Çev., Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Avcı, Casim, “Tebük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40, (2011), s. 227-228.

Bakır, Abdulhalik-Pekin, Süleyman, “Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 123, 242, (Eylül-Ekim 2019), s. 89-130.

Baktıaya, Adil, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

- Barr, James, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi)*, (Çev., Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.
- Benzer, Zafer-İlyas, Ahmet, “Milli Mücadele’de İşgal Kuvvetlerinin Urfa Bölgesinde Ketikanlı Aşireti Mensuplarından Basravi ile Münasebetleri”, *Tarih Alanından Seçme Yazılar-V*, (ed. Yunus Emre Tansü-Fusun Kara), Özgür Yayınları, Gaziantep 2023, s. 227-244.
- Bilge, Mustafa L, “Maan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, (2003), s. 270.
- Bilgenoğlu, Ali, *Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2017.
- Bozan, Oktay, “20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33, (2), 96, (2017), s. 1-46.
- Buzpinar, Ş. Tufan, “Havran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, (1997), s. 539-541.
- Çelebi, Mevlüt, “İtalya’da Ermeni Terörü: İtalyan Basınında Saim Halim Paşa Suikastı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 106, (Güz 2022), s. 473-506.
- Dağ, Ahmet Emin, *Emeviler’den Arap Baharı’na Halep Türkmenleri*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015.
- Demir, Enes Mert, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hicaz İsyanı ve ‘Arap Talepleri’nin Uluslararası Düzlemde Müzakeresi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 136, 269, (2024), s. 173-206.
- Eldar, Dan, “France in Syria: The Abolition of the Sharifian Government, April-July 1920”, *Middle Eastern Studies*, 29:3, (1993), s. 487-488.
- Grainger, John D, *Suriye İçin Savaş 1918-1920*, (Çev., Özer Bostanoğlu), Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2015.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gaziantep Ermenileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Güztoklusu, Murat, *Musul Özdemir Harekâtı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- İstanbul’dan Bağdat’a Mektuplarla -Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892-*, (haz. Ömer Hakan Özalp), İşaret Yayınları, İstanbul 2018.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım (İstanbul-Trabzon-Selanik-Suriye)*, (Haz., İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- Karabulut, Pakize Çoban, “1921-1950 Yıllarında Türkiye-Suriye İlişkilerinde Emlak-ı Metruke Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 16, 31, (2022), s. 81-102.
- Kayalı, Hasan: *Jön Türkler ve Araplar*, (Çev., Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Kılınçkaya, M. Derviş, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015.
- Kral Abdullah, *Biç Osmanlı’ya Neden İsyân Ettik*, (Ter., Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Mayak, Faysal, *Bir Pencere İki Manzara Babanzade İsmail Hakkı Bey’in Gözünden Osmanlı Devleti’nin İç ve Dış Politikası (1908-1913)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.
- Menlikli Ali Haydar Bey (Bağana), *Selanik’ten Bağdat’a Bir Osmanlı Zabitanın Hatıraları*, (Haz., Ömer Hakan Özalp), İşaret Yayınları, İstanbul 2020.

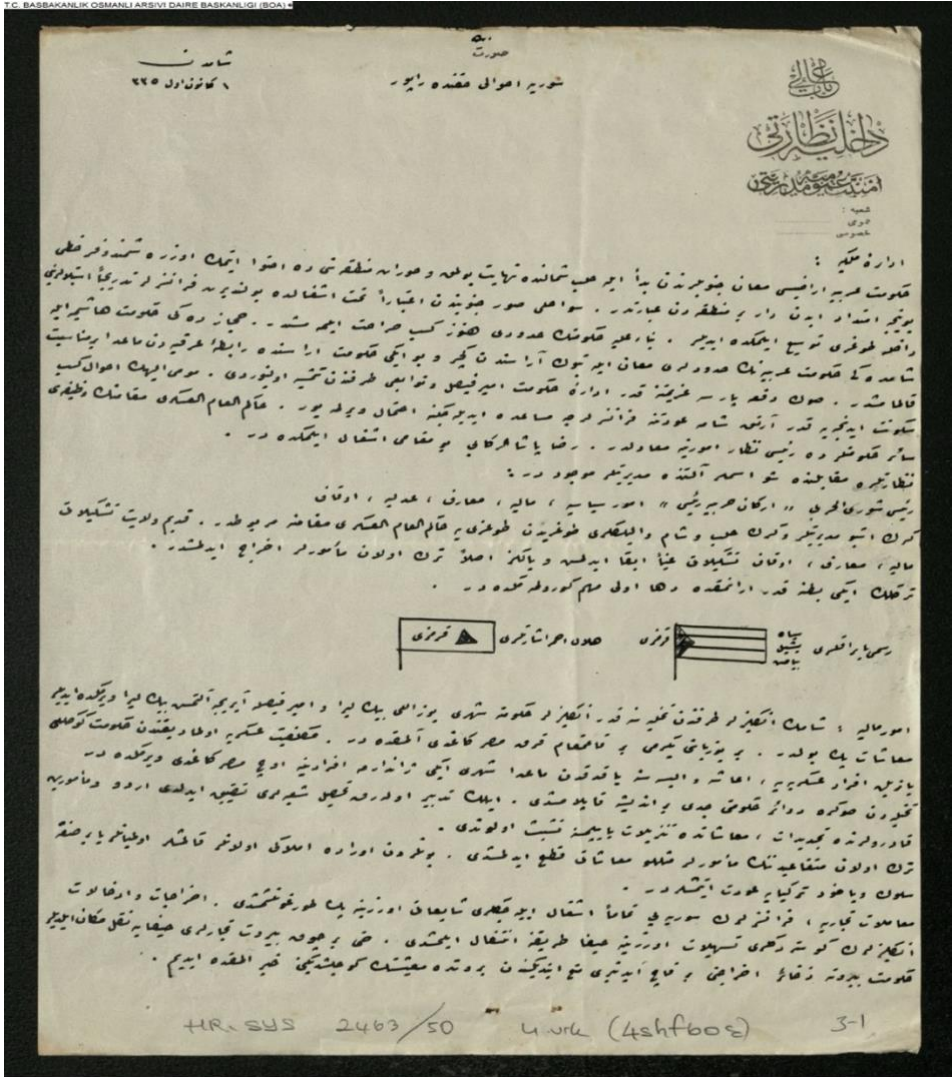
- Odabaşı, Hadiye Yılmaz, “Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Millî Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7 Kasım 2018), s. 173-209.
- Polat, Ü. Gülsüm, *Türk-Arap İlişkileri (Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken 1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- , “Osmanlı Doğmak Suriyeli Olmak; İmparatorluğun Sonunda Sınır Geçişkenliği”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 64, 2020, s. 247-264.
- Provence, Michael, *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu’nun Oluşumu*, (Çev., Okan Doğan), Kronik Yayıncılık, İstanbul 2021.
- , *Büyük Suriye İsyanı ve Arap Milliyetçiliğinin Yükselişi*, Çev., Nida Nur Yüksel, Pınar Yayınları, İstanbul 2020.
- Roshwald, Aviel, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires (Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923)*, Routledge, London 2001.
- Sancaktar, Fatih Mehmet, “Aleksander Malinov Hükümeti ve Türk-Bulgar İlişkilerine Etkisi (Haziran-Eylül 1918)”, *Türkiye Mecmuası*, 29, (2019), s. 127-150.
- Seal, Tom, “Roots of Conflict: The First World War and the Political Fragmentation of the Middle East”, *Naval War College Review*, 45, 2, (1992), s. 69-79.
- Selâm, Selim Ali, *Beyrut Şebreminin Anıları (1908-1918)*, (Ter., Halit Özkan; Haz., Hassân Ali Hallâk), Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, (Haz., Murat Şener-Salih Dutoğlu), Devler Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.
- Sonat, Ramazan, *İşgal Kaskacı Altında Bağdat (1914-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021.
- , “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (ed. Mutlu Adak), Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.
- Tauber, Eliezer, “The Struggle for Dayr al-Zur: The Determination of Borders between Syria and Iraq”, *International Journal of Middle East Studies*, 23/3, (Aug., 1991), s. 361-185.
- Uluslan, Şayan, “Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’ne (Cemiyet-i Akvam) Girişi”, *ÇTTAD*, VII/16-17, (2008), s. 237-258.
- Umar, Ömer Osman-Yenisu, Melek, “Gizli Antlaşmalar Çerçevesinde San Remo Konferansı’nda Ortadoğu’yu Şekillendirme Çabaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 101, (Bahar 2020), s. 29-70.
- Yaban, Nesli Tuğban, “İtalya Gazetelerinde Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 64, (2023), s. 15-35.
- Yavuz, Resul, “Effects of the Decisions of San Remo Conference on Syria and Iraq”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, (2017), s. 565-600.
- Zamir, Meir, “Faisal and the Lebanese Question, 1918-20”, *Middle Eastern Studies*, 27/3, (Jul., 1991), s. 404-426.

Ekler

EK-1: Ekim 1918 İtibariyle Şam ve Beyrut'ta Yeni Hükümetler Kurulduğuna Dair Halep Valiliğinden Dahiliye Nezaretine Çekilen Telgraf. (DH. ŞFR., 597/8)

[illegible]

EK-2: Bir Osmanlı Subayı Tarafından Hazırlanan 'Arabistan ve Suriye'nin Son Durumu' İsimli Rapordan Bir Kesit. (HR. SYS., 2463/50)

Extended Summary

The First World War caused the Ottoman Middle East to undergo political, military and religious changes, as well as opened the door for its ethnic map/diversity to come up with the extent to which it will play a role in drawing the borders of the new nation-states under establishment. After the de facto end of the Ottoman Empire in 1918 and its authority beginning to erode in the places it ruled, the ethnic elements that had been living under the 'Ottoman umbrella' for a very long time showed the will to draw a new road map for themselves in the areas they were in. During this period, which is called the nation-state building process -Turks and Arabs, who took the form of two major elements of the state after the demographic change caused by the Balkan Wars, tried to adapt themselves to the formation of the nation-state by creating/expanding their geographical presence.

For this reason, they have organized independence/awakening movements around some national figures. However, their attempts towards the stated goal did not end completely for several reasons, and even brought about the emergence of some vulnerabilities in the long term. Firstly, France and Britain, members of the Entente bloc, the winners of the First World War, either opposed and developed actions against the Turks and Arabs building their own nation-states, or showed a tendency to accept this situation only in accordance with certain criteria.

On this level, on the one hand, they wanted to break the Turkish National Struggle Movement that sprouted under the leadership of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia by using Greek forces, on the other hand, they tried to extinguish the hope of a united Arab kingdom that emerged in the Arab geography by shuttling between Sharif Hussain and Ibn Saud. Secondly, both Turks and Arabs, while trying to attract their relatives to them in order to establish superiority over each other in the process of nation-state building, they have not overcome the problematic of where the borders of the nation-states they will build will literally begin. Because the sides had serious difficulties in identifying the orientations of the elements that had survived with the concept of subjects for centuries, identified with the Muslim identity and were not ethnically included in a political organization, and adapted this to a state organization. In addition, it has proven to be a great mystery to what extent England and France were able to intervene in the tendencies of the Turks and Arabs in this process and to what extent they were able to push the mentioned elements aside. For this reason, the current study focuses on the extent to which nationalist movements shaped around Turkish and Arab identities in the Middle East after 1918 were able to mobilize their own population masses and through which they were able to build nation states based on borders.

For this purpose, the behavioral codes of the Turkish National Struggle Movement, which sprouted under the leadership of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia, and the Arab Awakening Movement, which emerged under the leadership of Sharif Hussain in the Hejaz and later spread to many areas inhabited by Arabs, were specifically examined for population groups at some points. Within the scope of this issue, what kind of policies did the

sides carry out in order to win over the Turks and Arabs living in places such as Ourfa, Aleppo and Aintab - which are also administratively connected to each other? What kind of relations did they develop with powers such as England and France in order to include them in their own nation-state formation and expand their borders?

As a result, it is focused on how the policies implemented and the relations developed affect the borders of states such as Turkey and Syria, which are in the establishment phase. In addition to the points mentioned, the study examined the ethnopolitical mobility arising in settlements such as Damascus, Beirut, Mosul, Diyarbakir, Alexandretta and Adana at a lower level and in connection with the above-mentioned places. Again, although the study devoted itself to studying the demographic movement at certain points through Turkish and Arab nationalisms, it tried to make sense of nationalist formations based on Kurdish, Circassian, Armenian and other ethnic elements and some religious structures such as Druze, Nusairi and Maroni based on Turkish and Arab nationalist movements, which are sometimes identified as the main actors from time to time. Thus, it was hoped that by reviving the concepts of historical memory and continuity, the historical connections of the events taking place in this area today could be better understood and how they might evolve in the future could be opened for discussion.

YEREL KALKINMANIN GERÇEKLEŞMESİNDE KADIN KOOPERATİFLERİNİN ROLÜ: URLA (İZMİR) ÖRNEĞİ*

Ferhat Arslan**
Sıla Güler***

Öz

Kooperatifler gönüllü olarak bir araya gelen kişilerin oluşturduğu ve yardımlaşmayı esas alan bir yapıdır. Ülkemizin temel değerlerinden olan toplumsal dayanışmayı da yaşatmaları açısından önemli bir görevi olan kooperatifler; üyelerinin bilgi birikimini, deneyimlerini ve ekonomik güçlerini bir araya getirerek daha büyük amaçlara hizmet eder. Bu amaçlardan birisi olan yerel kalkınmanın gerçekleştirilmesi ise üyelerin özverisine ve uyumlu çalışmasına bağlıdır. Yerel kalkınmanın önemli aktörlerinden biri olan kadınlar ise bireysel çabalarının yanında bir araya gelerek oluşturdukları kadın kooperatifleri ile kendi ekonomik ihtiyaçlarının karşılamalarının yanında ülke ekonomisine de katkı sağlamaktadırlar. Yerel kalkınmada kadın kooperatiflerinin rolünü Urla örneğinde ele almayı amaçlayan bu çalışma, kadınların çalışma şartlarındaki deneyim ve tecrübeleri ile yaşadıkları sıkıntıları ilk ağızdan ortaya koymayı hedeflemiştir. Çalışma ile ayrıca kadın kooperatifleri özelinde kadınların yerel kalkınmanın gerçekleşmesindeki rolünün belirlenerek Türkiye’de yerel kalkınma için bir rol model olabileme durumunun sorgulanması planlanmıştır. Kadınların gözünden kooperatifçilik ve yerel kalkınma öğelerinin belirlenecek olması nedeniyle çalışmada temel araştırma yöntemi olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve kooperatif üyesi 14 kadın ile görüşülmüştür. Çalışma ile kadınların kooperatif

* Bu çalışma TÜBİTAK tarafından 2209/A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destek Programı 2023/2 Başvuru Dönemi kapsamında desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, Manisa/Türkiye, ferhat.arslan@cbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9495-921X.

*** Lisans Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Manisa/Türkiye, silaguler951@gmail.com, ORCID: 0009-0000-1103-647X.

üyeliklerinin temelinde sosyal fayda açısından kazanım elde etmek istemelerinin olduğu, maddi kazancın ise onlar için ikinci planda kaldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yerel kalkınma, kadın, kooperatif, İzmir, Urla

The Role of Women's Cooperatives in The Realization of Local Development: The Case of Urla (Izmir)

Abstract

Cooperatives are a structure formed by people who come together voluntarily and are based on cooperation. Cooperatives, which have an important duty in terms of keeping social solidarity, one of the basic values of our country, alive; serve greater purposes by bringing together the knowledge, experience and economic power of their members. The realization of local development, which is one of these purposes, depends on the dedication and harmonious work of the members. Women, who are one of the important actors of local development, not only meet their own economic needs with the women's cooperatives they form by coming together with their individual efforts, but also constitute one of the lifeblood of the country's economy. This study, which aims to address the role of women's cooperatives in local development in the case of Urla, aims to reveal first-hand the experiences and difficulties experienced by women in working conditions. In addition, the study plans to determine the role of women in local development in the context of women's cooperatives and to question whether they can be a role model for local development in Türkiye. Since the elements of cooperatives and local development were to be determined from the perspective of women, the qualitative research method was used as the basic research method in the study and 14 women cooperative members were interviewed. The study concluded that women's membership in co-operatives is based on their desire to gain social benefits, while financial gain is secondary for them.

Keywords: Local development, woman, cooperative, İzmir, Urla

Giriş

Toplumsal ve ailenin temel yapı taşlarından birisi olan ve gündelik hayattan toplumsal işleyişin çok katmanlı yapılarına kadar her alanda aktif görevi bulunan kadınlar, hayatın her alanında var olabilmek için uzun yıllar mücadele etmek zorunda kalmıştır. Çalışma hayatında hak ettiği yeri alabilmek gibi ekonomik haklardan başlayarak oy kullanmak gibi temel demokratik haklara kadar verilen bu mücadele 20. yüzyılın başları ile meyvelerini vermeye başlamış ve kadınlar toplumun her kesiminde varlığını kabul ettirmiştir. Ancak dünyanın farklı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de hala birçok kadın kişisel problemlerinin yanında ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan da çeşitli zorluklar yaşamakta; bu duruma bağlı olarak oluşan

olumsuzluklar toplum içi huzuru bozmakta ve telafisi zor yıkımlara neden olmaktadır.

Çoğunlukla ücretsiz aile işçisi olarak kabul edilen kadınlar¹ emeklerinin karşılığını alamamakta, sigortasız aile işçisi kabul edilmeleri nedeniyle de güvencesiz çalışmaktadır. Toplumsal hayat içerisinde asıl görevinin ailesi ve evi olarak görülmesinin de etkisiyle kadınlar kişisel kazanç elde edebilecekleri alanlardan dışlanmış ve ev işlerinin doğal sorumlusu olarak kabul edilmiştir.² Ev işleri dışında aktif olarak yer aldıkları sektör açısından çalışanlarının yarıya yakınına oluşturdukları tarım sektöründe³ dahi ücretsiz ve sigortasız çalışan kadınlar günümüzde bile ekonomik özgürlüklerini kazanamamış görünmektedir.

Çalışma hayatı kadınların cinsiyet ayrımcılığına ve eşitsizliğine en çok maruz kaldıkları alandır. Buna bağlı olarak kadınlar yoksulluk sorununu erkeklere göre daha fazla yaşamakta ve kadın yoksulluğu sorununu ortaya çıkarmaktadır.⁴ Ancak gündelik hayat ile sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimler çalışma hayatında kadınların yeri ve önemine yönelik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar neticesinde günümüzde kadınlar çalışma hayatının birçok noktasında yer alarak önemli bir istihdam unsuru haline gelmiştir. Kadınların çalışma hayatında yer almasının neticesinde istihdam yaratmadaki potansiyelleri kadınları yerel düzeyden küresel düzeye kadar kalkınmada etkili hale getirmiştir. 21. yüzyıl bakış açısıyla edilgen yapıdan etken yapı konumuna geçen kadınlar ekonomik kalkınmanın da temel yapı taşları haline gelmeye başlamıştır.

Kısaca yeni iş alanları yaratarak kent ekonomisinin canlanmasına yönelik politikaların belirlenmesi ve uygulanması olarak tanımlanabilecek yerel kalkınma⁵ ulusal kalkınmanın bir alt basamağı olan bölgesel kalkınmanın altında yer alır.⁶ İnsan odaklı, eşitlikçi ve kapsayıcı, ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel açıdan çok boyutlu olma ilkelerine vurgu yapan yerel kalkınma⁷, mevcut yerel nitelik ve niceliklerin dikkate alınarak harekete geçilmesini esas alır. Küreselleşmenin karşı noktasında

¹ Sinem Yıldırım, "Ayrımcılık Temelli Dışlanma: Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadınlar." *Sosyal Güvenlik Dergisi* 11.2 (2021), s. 328.

² İlyas Karabıyık, "Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı". *Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 32, sy. 1 (Mart 2015), s. 232.

³ Nilüfer Serinikli, "Kırsal Alandaki Mikro Kadın Girişimcilerin Kooperatifleşmeye Karşı Tutumları: Agro-Turizm Kadın Kooperatifleri." *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 14.1 (2019), s. 47.

⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 326.

⁵ Bülent Darıcı, "Yerel Kalkınma’da Küresel Yaklaşımlar Ve Türkiye’nin Konumu." *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007.3 (2007), s. 218.

⁶ Eyüp Zengin, vd. "Yerel Yönetimler ve Yerel Kalkınma." *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3.2 (2014), s. 105.

⁷ Korel Göymen, "Yerel Kalkınma Önderi Ve Paydaşı Olarak Belediyeler" içinde *Yerel Kalkınmada Belediyelerin Rolü Uluslararası Sempozyum Kitabı*, Pendik Belediyesi Kültür Yayınları 21 (2004), s. 5.

görülmesine rağmen aslında küresel kalkınmanın da zeminini oluşturan yerel kalkınma, bölgesel ve ulusal kalkınmanın da alt zincirlerini oluşturarak önemli bir rol üstlenir.

Kadınların toplum içinde hak ettikleri değeri görmeleri, yaşadıkları zorlukların üstesinden gelmeleri ve ekonomik hayatta yerini almalarının yollarından birisi olan kooperatifler, dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye’de de faaliyet gösteren yapılardandır. Temeli toplumsal dayanışmaya ve iş birliğine dayanan kooperatifler, farklı sektörlerde kurulabilme potansiyelleri nedeniyle yerel kalkınmanın gerçekleştirilmesinde de etkili olabilmektedir. Bu kapsamda kurulan kadın kooperatifleri Türkiye’de uzun yıllar boyunca teşvik edilmiş ve varlıklarını sürdürmeleri için desteklenmiştir.

Kökeni Fransızca *coopérative* kelimesine dayanan kooperatif kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğünde “Ortaklarının gereksinimlerini uygun şartlarda elde etmelerini sağlamak amacıyla kurulan birlik.” ve “Üreticilerin, aracıyı ortadan çıkararak ürünlerini daha iyi şartlarda pazarlamak için kurdukları ortaklık.” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸ Kavramın tanımına bakıldığında kooperatiflerin yerel düzeyde üreticilerin ve kooperatife üye kişilerin ihtiyaçlarını ve menfaatlerini ön planda tutan bir yapı olduğu anlaşılır. Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA) ise kooperatif kavramını “Ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını ve isteklerini ortaklaşa sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme aracılığıyla karşılamak için gönüllü olarak bir araya gelen kişilerin özerk birliği.” şeklinde tanımlamaktadır.⁹ Bu tanımda ise vurgulanan kooperatiflerin aynı talep ve ihtiyaçları olan insanların bir araya gelerek oluşturduğu ve yönetimde demokratik seçimlerin etkili olduğu bir yapı olduğudur. Türkiye’deki yasal mevzuata göre ise kooperatifler “Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklar” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰

İşletmeye koydukları sermayeye bakılmaksızın “bir üye bir oy” kuralıyla eşit haklara sahip kooperatiflerde müşteriler, çalışanlar, kullanıcılar ya da sakinler olup olmadığına bakılmaksızın herkes eşit oy hakkına sahiptir.¹¹ Eşit demokratik haklara sahip olunmasının yanında bir ortaklığın kooperatif olarak kabul edilmesi için bazı ilke ve değerlere sahip olması gerekir. ICA’nın 1995 yılında İngiltere Manchester’da düzenlediği 31. Kongresi’nde kooperatifler ile ilgili ilke ve değerler yedi madde şeklinde belirlenmiştir: (i) gönüllü ve herkese açık ortaklık, (ii) ortaklar tarafından

⁸ Türk Dil Kurumu, “Türk Dil Kurumu Sözlükleri”, erişim: 07.12.2024, <https://sozluk.gov.tr/>

⁹ ICA, “What is a cooperative?”, erişim: 12.12.2024, <https://ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative>

¹⁰ Kooperatifler Kanunu. “1163 sayılı Kooperatifler Kanunu (Kabul Tarihi: 24/4/1969)”, erişim: 10.10.2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1163.pdf>

¹¹ ICA, “What is a cooperative?”

Yerel Kalkınmanın Gerçekleşmesinde Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Urla (İzmir) Örneği

gerçekleştirilen demokratik denetim, (iii) ortakların ekonomik katılımı, (iv) özerklik ve bağımsızlık, (v) eğitim, öğrenim ve bilgilendirme, (vi) kooperatifler arasında iş birliği, (vii) topluma karşı sorumlu olma.¹²

Kadın kooperatifleri tüm dünya olduğu gibi Türkiye’de de son yıllarda yaygınlaşmaya başlayan organizasyonlardır. Kadınların iş hayatına katılmalarının yanında sosyal, kültürel ve çevresel faaliyetlerde de aktif olarak yer almalarının sağlanmasını amaçlayan kadın kooperatifleri bu açıdan bakıldığında çok yönlü ele alınması gereken yapılardır.

Bu çalışmanın asıl amacı Urla’daki kadın kooperatifleri özelinde söz konusu kooperatiflerin yerel kalkınma üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Urla Türkiye’nin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan en önemli illerinden olan İzmir’in tarihi, turistik ve kültürel öğeleri ile dikkat çeken bir şehirdir. Son yıllarda bölgeye gelen göçlerin de etkisi ile küçük bir sahil kasabası özelliğinden sıyrılıp büyük bir turizm merkezi haline gelen Urla’da nüfusun artmasına bağlı olarak ekonomik bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Bu hareketliliğin bir yansıması olan ve bölgedeki kadınları iş hayatına dahil etmeye çalışan kadın kooperatiflerinin coğrafi bakış açısıyla çok yönlü ele alınması insan – mekân ilişkisini ortaya koymak bakımından önemlidir. Çalışma ile bölgede yaşayan kadınların yaşamış oldukları ekonomik, sosyal ve kültürel zorlukların çözümünde ve yerel kalkınmanın gerçekleşmesinde kadın kooperatiflerinin rolünü Urla örneğinde ele almak hedeflenmiştir. Bu kapsamda bölgedeki kadın kooperatiflerinin gelişim süreci, bu süreçte karşılaşılan zorluklar ve sürecin kadınlara olan çeşitli etkilerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu çalışma kurumsal olarak kadın kooperatiflerinin yerel kalkınmanın gerçekleşmesindeki rolünü ilk ağızdan ele alması ve ülkemizde kadınların yaşamış oldukları sorunlara bir çözüm olarak kadın kooperatiflerinin bir rol model olabilmek durumunu belirlemesi açısından önemlidir.

283

Türkiye’de Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri

Türkiye’de kooperatifçilik tarihini Cumhuriyet öncesi ve sonrası olarak iki dönemde ele almak mümkündür. Anadolu kültüründe var olan ve yardımlaşma esasına dayanan imece kültürü kooperatif benzeri bir yapıdır. Özellikle Anadolu kırsal hayatında kendini gösteren imece kültüründe köye ait altyapı gibi sorunların ortak giderilmesinin yanında, köy sakinlerinin ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının da ortaklaşa giderilmesi esastır.¹³ Cumhuriyet öncesi dönemde Anadolu’daki kooperatifçiliği 13. yüzyıl sonunda ortaya çıkan Ahi Birlikleri ile başlatmak mümkündür. Hicri 2. yüzyıl (Miladi 719-816) sonrasında gelişmeye başlayan ve

¹² Ticaret Bakanlığı, “Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Kooperatifçilik Eğitim Kitabı”, 2023a, erişim: 11.11.2024, <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/640edeac13b8761b449cca71/KOOPERAT%C4%B0F%C3%87%C4%B0L%C4%B0K%20E%C4%9E%C4%B0T%C4%B0M%20K%C4%B0TABİ.pdf>

¹³ Nurettin Hazar, “Kooperatifçilik Tarihi”, erişim: 15.12.2024, https://kutuphane.tarimormann.gov.tr/pdf_goster?file=9f7ea27f888a468ee852f41c498_cff9c#book/3

İslamiyet'teki sosyal bir örgütlenme biçimi olan fütüvvet anlayışının Anadolu'daki özel bir şekli olarak tanımlanan Ahilik¹⁴, 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden esnaf ve sanatkârlar birliğidir. Arapça bir kelime olan ve *kardeşim* anlamına gelen Ahi kelimesinden türeyen Ahilik, Anadolu'da şehir, kasaba hatta köylerdeki esnaf ve sanatkâr kuruluşlarına eleman yetiştiren, işleyiş ve kontrolleri düzenleyen bir kurumdur.¹⁵ Esnaf şeyhi, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak gibi hiyerarşik bir yapıya sahip olan Ahilikte¹⁶ kurumsallaşmanın ahlaki değerlerle desteklendiği söylenebilir.¹⁷ Ahi Birlikleri'nin bugünkü modern kooperatiflere benzer özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Tıpkı kooperatiflerde olduğu gibi Ahi Birlikleri'nde de karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın yanında herkese iş, eşit kazanç, fedakârlık, hilesiz mal üretimi, üyelerin eğitimi gibi toplumsal ve ahlaki unsurların olduğu bilinmektedir.¹⁸

284

Türkiye'de çağdaş kooperatifçiliğin doğuşu ise Osmanlı Devleti Dönemi'nde 17. yüzyılda loncalara dönüşmeye başlayan Ahi Birlikleri'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında çöküş dönemine girmesi ile başlamıştır.¹⁹ 1863 yılında Mithat Paşa tarafından kurulan "Memleket Sandığı" isimli tarım kredi organizasyonunun Cumhuriyet öncesi dönemde kurulan ilk çağdaş kooperatif olduğunu söylemek mümkündür. Çiftçilerin birer ortaklık payı ile sandıklara katıldıkları bu organizasyonda imece usulü ile üretilen ürünlerin satışından elde edilen gelirler ayrı ayrı her çiftçiye pay olarak verilmiştir.²⁰ "İptidai" olarak nitelendirilen bu sandıklar²¹ zamanla "Menafi Sandıklarına" dönüşmüş ve Ziraat Bankası'nın da temelini oluşturmuştur. 1863 yılında kurulan ilk Memleket Sandığı'nın çalışma esası imece usulüne dayanmaktadır.²² Ancak kooperatifçiliğin bu dönemde halkın katılımından

¹⁴ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, "Ahilik ve Türk sosyo-kültürel hayatına katkıları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 (2004), s. 356.

¹⁵ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*. Ankara, 2. Baskı, 1997, s. 43-47.

¹⁶ Selahattin Bayram, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnaf Loncaları." *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, 21, (2012), s. 81.

¹⁷ Nebiye Konuk Kandemir. "Bir Meslek Organizasyonu Örneği Olarak Ahilik Anlayışı: Meslek Ahlakı ve Gruplar." *TURAN-SAM*, 14.53 (2022), s. 73.

¹⁸ Hazar, 1990, a.g.e., s. 90.

¹⁹ Ticaret Bakanlığı, "Türkiye'de Kooperatifçilik.", 2023b, erişim: 11.12.2024, https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/kooperatifler-hakkinda-bilgiler/tarihce#_ftn1

²⁰ Hazar, 1990, a.g.e., s. 381

²¹ Suphi Nuri İleri, "Koperativler", İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatından: 77, s. 81, erişim: 10.01.2025, <https://mtkoopvaki.org/arsiv/kitaplar/>

²² Mehmet Gülpak, *Türkiye'de Kooperatifçilik Hareketinin Gelişimi ve Bu Gelişimde Ahmet Hamdi Başar'ın Yeri ve Önemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s. 50.

ziyade devlet adamlarının öncülüğünde başlaması bu ortaklığın istenilen düzeye gelmesine engel olmuştur.²³

Cumhuriyet sonrası dönemde ise kooperatifçiliğe çok önem verilmiştir. Bunun temelinde ise devletin temel geçim kaynağı tarım olan ve büyük bölümü kırsal alanda yaşayan halkın geçim kaynağını sağlama almak ve gelir düzeyini artırmak yatar. Cumhuriyet sonrası dönemde Türkiye'deki kooperatifçiliğin gelişmesinde en büyük katkısı Mithat Paşa'dan sonra ikinci büyük kooperatifçi olarak nitelendirilen Atatürk sağlamıştır.²⁴ 17 Şubat 1923'te düzenlenen ve Atatürk'ün bizzat düzenlenmesi için uğraşarak açılış konuşmasını yaptığı İzmir İktisat Kongresi'nde savaş sonrası ülkenin toparlanması için ekonomik bağımsızlığın önemini vurgulaması kooperatifçiliğin gelişmesinde etkili olan faktörlerdendir. Atatürk'ün kooperatifleri yasal bir zemine oturtma isteği TBMM'nin açılışından kısa bir sonra başlamıştır. 27 Eylül 1920'de meclise gönderilen "Kooperatif Şirketler Kanunu Lâyihası" bazı esasları değiştirilerek 28 Aralık 1920'de Genel Kurul gündemine alınmış, ancak yasalaşmamıştır. Bu dönemde çıkarılan 10 Eylül 1921 gün ve 151 sayılı Ereğli Havzaı Fahmi ve Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanunu, 1923 yılında çıkarılan ve beş yıl içerisinde 40 kooperatifin kurulmasını sağlayan İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi, 21 Nisan 1924 tarihinde çıkarılan 498 sayılı İtibari Zirai Birlikleri Kanunu Atatürk dönemindeki kooperatiflerle ilgili önemli çalışmalardandır. Ancak 5 Ocak 1924 günü kabul edilen 396 sayılı kanunun 15. Maddesinde ifade edildiği şekilde kooperatiflerin Ticaret Kanununa girmesi ile kooperatiflerin kurulmasının yasal zemine dayandırılması sonucu kooperatiflerin kurulmasının önü tamamen açık hale gelmiştir.²⁵

1935 yılında 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ile birlikte 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun çıkartılması tarımsal üretimin desteklenmesi ile çiftçilerin korunmasının ve örgütlenmesinin amaçlandığının göstergelerindendir. Bu tür kooperatiflere geniş bir vergi muafiyeti tanındığı ve Ziraat Bankası'nın teftiş ve denetiminde yetkili kılındığı görülmektedir. Yine bu kanunlar neticesinde uluslararası kooperatifçilik ilkelerinin benimsendiği ve uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.²⁶

Günümüzde kurulan kooperatiflerin yasal dayanağı olan 24 Nisan 1969 tarih ve 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu kooperatiflerin tanımını yaparak kuruluş, muteberlik şartları, isim kullanma yetkisi gibi konular hakkında temel düzenleyici konumundadır. Bununla birlikte kooperatifler örnek ana sözleşmeleri kapsamında kurulmaktadır. 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'nda 26.10.2021 tarihinde yapılan değişiklik ile mevzuatta 27 adet örnek ana sözleşme türü bulunmaktadır. Mevcut

²³ Necdet Bilgin ve Şaban Tanıyıcı. "Türkiye'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi." *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2008.2 (2008), s. 137-140.

²⁴ Nurettin Hazar, *Atatürk ve Türk Kooperatifçiliği*, Ankara 2024, s. 5.

²⁵ Hazar, 1990, a.g.e., s.395.

²⁶ Gülpak, a.g.e., s. 68-69.

durumda Kooperatif Bilgi Sistemine (KOOPBİS) kayıtlı ortak sayısı 4.170.086 kişi olan Türkiye’de Ticaret Bakanlığı görev alanında 33, Tarım ve Orman Bakanlığı görev alanında 5 ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı görev alanında 5 olmak üzere toplam 43 türde kooperatif bulunmaktadır. Bu kooperatif türleri içerisinde ise faal ve faal olmayan 48.640 kooperatif, 324 birlik, 14 merkez birlik ve 1 Türkiye Milli Kooperatifler Birliği yer almaktadır.²⁷

Türkiye’de Kadın Kooperatifleri ilk olarak İzmit ve İstanbul’da örgütlenmiş, ardından Doğu ve Güneydoğu bölgeleri ile ülke geneline yayılmıştır. Kadın kooperatiflerinin ilk olarak İzmit ve İstanbul’da kurulmasında deprem bölgesi olmaları etkindir.²⁸ Ülkemizde kurulan ilk kadın kooperatifinin 17 Ağustos 1999 depremi sonrasında 2001 yılında Kocaeli’nde kurulması bunun göstergesidir.^{29’30} Ülkemizde kırsal alanda kurulan ilk kadın kooperatifi ise 2003 yılında İzmir’in Kiraz ilçesine bağlı Yağlar Köyü’nde kurulan Yağlar Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifidir. 103 üye ile kurulan kooperatif modern ahırlar yaptırarak süt toplama merkezi kurmuştur.³¹

Türkiye’de çoğunlukla işletme kooperatifi şeklinde kurulan kadın kooperatifleri, Küçük Sanat Kooperatifi biçiminde olduğundan ev eksenli özelliğindedir. Konut, yayıncılık, üretim, pazarlama ve yardımlaşma gibi alanlarda da kurulan kadın kooperatifleri farklı faaliyet alanlarında hizmetler vermektedir. El emeği ürünler, yöresel yemekler, kuaförlük, kadın ve çocuk bakım merkezleri ya da sosyal ve sanatsal destekler bu faaliyetler içerisinde yer alır.³² Türkiye’de kurucusu kadın olup kadın istihdamı sağlamayı amaçlayan ilk kooperatiflerde 2011 yılında çıkartılan Kadın, Çevre, Kültür ve İşletme Kooperatifi ana sözleşmesi uygulanmış; 2013 yılında ise bu sözleşme kapsamında “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi” unvanlı yeni kooperatifler kurulmuştur.³³

²⁷ Ticaret Bakanlığı, “Kooperatif Bülteni”, Eylül 2024, erişim: 10.01.2025, <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/670cc06f13b876dc68d93013/Kooperatif%20%20B%C3%BClteni%20Eyl%C3%BCl%202011>.

²⁸ Gülen Özdemir, 2005’ ten akt. Gülen Özdemir, “Günümüz Kooperatiflerinde Dönüşümün Örneği: Kadın Kooperatifleri”, XIX. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi, Ankara, 9-10 Ekim 2008, Bildiri Kitabı Ed. Parlitz, N. ve Özer M.A., Ankara 2008, s. 215.

²⁹ KEİG, “Kadın Kooperatifleri Kılavuzu”. *Keig Yayınları Dizisi*, Keig Platformu, İstanbul 2008, s.5.

³⁰ KADAV, “Hakkımızda”, erişim: 10.01.2025, <https://kadav.org.tr/biz-kimiz/hakkimizda>

³¹ Firdevs Gümüşoğlu, “Kadınların Toplumsal Alanda Güçlenmesine Bir Örnek: “Yağlar Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi”.” *Kadın Araştırmaları Dergisi* 10 (2014), s. 39.

³² Gülen Özdemir ve Emine Yılmaz, “Kadın Girişimciliği Ve Kooperatifler”, *Uluslararası II. Trakya Bölgesi Kalkınma - Girişimcilik Sempozyumu Bildiri Kitabı* I, Kırklareli 2011, s. 74.

³³ Mukadder Emiroğlu, “Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri”, erişim:11.11.2024, <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e48b13b87639ac9e02df/7458fc6b5805cfbbaf4a3f0d76ad0bf5.pdf>

*Yerel Kalkınmanın Gerçekleşmesinde Kadın Kooperatiflerinin Rolü:
Urla (İzmir) Örneği*

Ticaret Bakanlığı'nın Koop-Bis sistemine göre Türkiye'deki kadın kooperatifleri dört kadın kooperatif üst birliği içerisinde örgütlenir. Bunlar; Akdeniz Kadın Kültür ve İşletme Birliği, Adana Üreten Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliği, Simurg Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliği, Marmara Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliğidir.³⁴ Tablo 1 Türkiye'de kadın kooperatiflerinin bölgelere göre dağılımını göstermektedir. 185 kooperatif ile Marmara Bölgesi'nin ilk sırada yer aldığı Türkiye'de ikinci sırada 157 kooperatif ile İç Anadolu, üçüncü sırada 155 kooperatif ile Karadeniz Bölgesi yer alır. Karadeniz Bölgesi'ni sırasıyla Akdeniz (154), Ege (130), Doğu Anadolu (89) ve Güneydoğu Anadolu (73) bölgeleri takip eder.

Tablo 1. Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Bölgelere Göre Dağılışı³⁵

Coğrafi Bölgeler	Aktif	Pasif (tasfiye halinde)	Genel Toplam	
			Sayı	Yüzde
Marmara	182	3	185	19,5
Ege	130	-	130	13,7
İç Anadolu	157	1	158	16,6
Akdeniz	154	-	154	16,7
Karadeniz	155	-	155	16,4
Doğu Anadolu	89	-	89	9,4
Güneydoğu Anadolu	73	-	73	7,7
Genel Toplam	940	4	944	100

Tablo 2, 2024 yılı itibariye Türkiye'de Ticaret Bakanlığı'na bağlı kooperatif sayısını göstermektedir. Taşıma kooperatifleri toplam 5.194 adet ile bu alanda en yüksek sayıya ulaşırken kadın kooperatifleri 1.178 adetle ikinci sırada yer alır. Aktif olmayan 88 kadın kooperatifinin bulunduğu Türkiye'de aktif kadın kooperatifi sayısı ise 1090 adettir. 982 kooperatif ile üçüncü sırada yer alan Kredi Kefalet Kooperatiflerini, 850 ile Gayrimenkul İşletme Kooperatifleri, 721 ile İşletme Kooperatifleri takip eder.

Tablo 2: Türkiye'de Ticaret Bakanlığı'na Bağlı Kooperatif Sayısı³⁶

Kooperatif Türü	Aktif	Aktif olmayan	Toplam
Taşıma Kooperatifleri	4520	674	5194
Kadın Kooperatifleri	1090	88	1178
Kredi Kefalet Kooperatifleri	973	9	982
Gayrimenkul İşletme Kooperatifleri	850	26	876
İşletme Kooperatifleri	721	86	893

³⁴ Aslı Şahankaya Adar vd. "Türkiye'de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli." *Çalışma ve Toplum*, 2.77 (2023), s. 1181.

³⁵ Adar vd., *a.g.e.*, s. 1183.

³⁶ Ticaret Bakanlığı, 2024, *a.g.e.*,

Yerel Kalkınma ve Kadın Kooperatifleri

Küreselleşmenin etkisiyle son yıllarda yerele özgü olanı korumayı ve yerelin sürdürülebilirliğini amaçlayan politikalar söz konusudur. Bu politikaların temelinde ise yerel kalkınma ile önce bölgesel ardından da ulusal kalkınmanın gerçekleştirilmesi esastır. Çok uluslu şirketlerin dünyanın birçok yerinde ekonomik faaliyetlerini sürdürmesi, yerel düzeydeki firmaların kapanması istihdam sorunlarına neden olmaktadır. Bu durum yerelle birlikte bölgesel ve ulusal çapta çeşitli problemlere yol açmaktadır. Bu kapsamda yerel kalkınmanın gerçekleştirilmesi için çeşitli sivil toplum kuruluşları, yerel yöneticiler ve karar alıcıların ortak çalışması söz konusudur. Bununla birlikte ülkelerin her bölgesinin aynı oranda kalkınması çeşitli sebeplerden ötürü zorlaşmaktadır. Ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel birçok faktörün etkili olduğu bu durum nedeniyle ülke içerisinde geri kalmış yerlerin kalkınması için projeler üretilmesi de söz konusudur.

Yerel kalkınma kavramı sadece ekonomik gelişmeyi değil; sosyal, kültürel ve politik unsurları da içine alır.³⁷ Burada geçen yerel kelimesi ile toplumun bir parçası olan ve sınırları belirli olan bir coğrafi alanda yerleşen topluluk ifade edilir. Bir topluluğun yerel olarak tanımlanabilmesi için ise biz duygusu, birebir ilişkiler, cemiyet içerisinde yaşanan ortak sorunlar için iş birliği ve dayanışma kültürünün olması gerekir.³⁸ Yerel kalkınma, sınırları belirlenmiş bir alanda özel sektör ve kamu paydaşları arasındaki iş birliğini destekleyen katılımcı bir kalkınma sürecidir. Bu sürecin nihai hedefi ise insana yakışır işler yaratmak ve ekonomik faaliyetleri canlandırmaktır.³⁹ Mevcut durumda uluslararası organizasyonlar yerel ölçekte ekonomik kalkınmayı desteklerken, gelişmiş ülkelerde uygulanan strateji ve organizasyonlar gelişmekte olan ülkelere de uyarlanmaktadır.⁴⁰ Tüm dünyada yerel kalkınmaya bu denli önem verilmesinin temelinde ise kalkınma amaçlı yapılan faaliyetlere ve organizasyonlara yerel ölçek içerisindeki aktörlerin katılımının daha kolay olması yatar.⁴¹ Bu sayede kalkınmanın etkisini göstermesi beklenen topluluklara hem daha kolay ulaşılmakta hem de istenilen etki kendini daha hızlı gösterebilmektedir.

Kooperatiflerin yerel kalkınmadaki rolü ise yadsınamaz bir gerçektir. Bunun nedeni ise kooperatiflerin toplumun dinamiklerinden gelerek kurulması, mevcut

³⁷ Ahmet Gürbüz, "Tourism and Safranbolu Model in the Strategy of Local Development". *Bilgi*, no. 24 (June 2003), s. 29.

³⁸ Rifat Miser, "Kalkınma, Toplum Kalkınması Yöntemi ve İnsanın Gelişimi." *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 32.1 (1999), s. 103.

³⁹ Carmela Salzano, "Local Economic Development in The War-Torn Areas Of Croatia: Supporting The Transition Towards A Participatory And Decentralized Market Economy". ILO, erişim: 11.11.2024, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_ent/@led/documents/publication/wcms_111549.pdf

⁴⁰ Murat Çetin, "Yerel Kalkınma Ajansları". *Ege Academic Review* 6, 2 (Ekim 2006), s. 129.

⁴¹ Zengin vd., *a.g.e.*, s. 113.

üyelerinin hem hisse sahibi olmasını sağlaması hem de karar verme süreçlerine katılmasının sağlanarak insanlar arasındaki bağı güçlendiren yerel organizasyonlar olmasıdır.⁴² Kadın kooperatifleri ise başta üyesi olan kadınların ekonomik kalkınmalarını sağlamalarının yanında bulundukları yerel topluluğun sosyal, kültürel ve politik kalkınmalarını amaçlamalarıyla yerel kalkınmada önemli bir figürdür.

Kooperatifler, kadınların güçlenmesi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Kadınlar günümüzde cinsiyet eşitsizliğine bağlı problemler yaşasa da (örgütsel, finansal ve yapısal) kooperatifler temelini dayandığı ilkeler açısından kadınların güçlenmesinde hala bir değere sahiptir. Yerel kadın örgütleri içerisinde yer alan kadın kooperatifleri önemli birer sosyal modeldir. Özellikle erkek egemen toplumun hâkim olduğu ülkelerde yaygın olarak görülen ortak, yönetici ve üyelerinin sadece kadınlardan oluştuğu kooperatifler yerelde kadınların ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla kurulmuş öz-örgütlenmelerdir.⁴³

Türkiye’deki kadın kooperatifleri ile ilgili yapılan detaylı bir araştırmada kadın kooperatiflerinin kuruluş amaçları şu şekilde belirlenmiştir: Kadınlara iş sağlanması, kadınları sosyal açıdan güçlendirilmesi, ortak kadın sorunlarına çözüm üretilmesi, çocuk bakım hizmetleri sunulması, ortakların örgütlenmesi ve güçlenmesi, topluma hizmet sağlanması, topluma ürün sağlanması, enformel topluluğun/örgütün kurumsallaşması. Çalışmaya göre kadın kooperatiflerinin kurulmasındaki birincil amaç kadın kooperatifinin yereldeki kadınlara iş olanağı sağlamasıdır. Bundaki temel neden ise yerel ölçekte kadınlara ekonomik özgürlük sağlanarak ailede ücretsiz iş gücü olarak görülen kadınların emeklerinin sömürülmesine engel olmaktır. Kadın kooperatiflerinin kurulmasındaki ikinci amaç ise kadınların sosyal olarak güçlendirilmesi ve ortak sorunlara çözüm üretilmesidir. Üçüncü neden ise belirli hedef gruplara yönelik hizmet ve ürün sağlamaktır. Örneğin turistler için hediyelik eşya üretmenin yanında yerel halk için zeytinyağı, süt, yumurta, unlu ürünler gibi gıda maddeleri üretmektir. Araştırmaya göre Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin kurulmasındaki dördüncü neden ise kadın sorunları ve kadın hakları konusunda ortak bilinç oluşturmaktır.⁴⁴

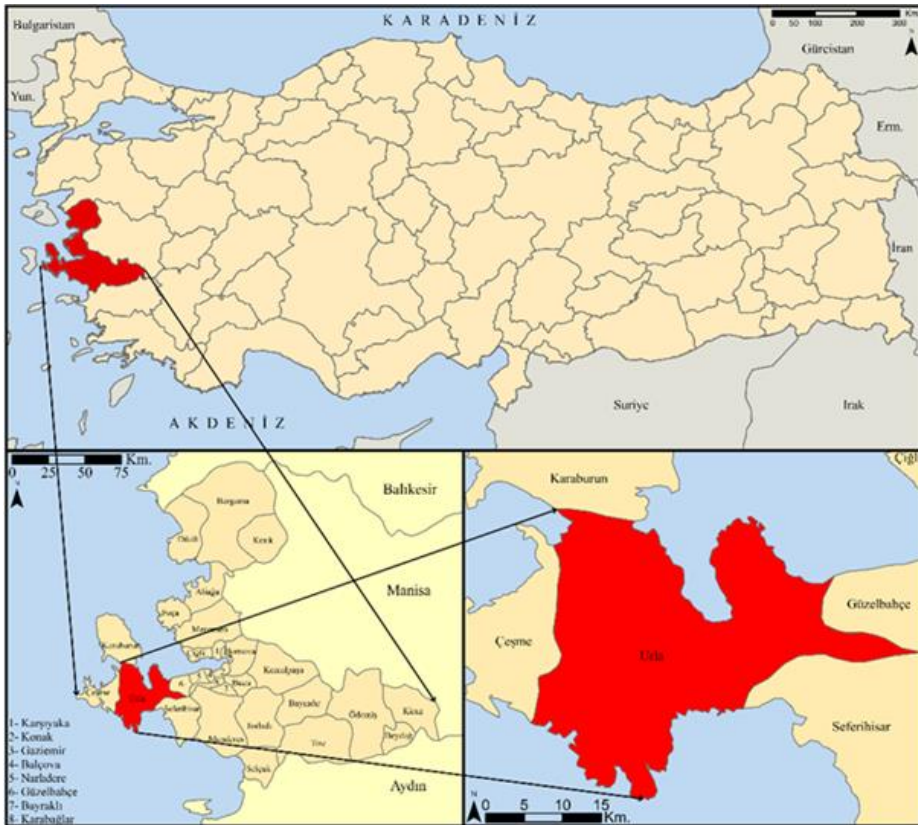
⁴² Hakkı Çetin, "Kalkınma Sürecinde Kooperatifçiliğin Sosyal, Ekonomik ve Demokratik Etkileri Üzerine Genel Bir Değerlendirme." *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* 4.2 (2009), s. 36-38.

⁴³ Aysegül Gönüllü Atakan ve Aslı Çoban, "Türkiye’de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi: Yasal ve Yapısal Stratejiler" ILO Yayınlar, 2022, erişim: 12.01.2025, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/%40ilo-ankara/documents/publication/wcms_855923.pdf

⁴⁴ Fiona Duguid, Gökçen Durutaş, Michael Wodzicki, "Current Status of Women's Cooperatives in Turkey", World Bank Report 2015, erişim: 04.01.2025, https://www.aile.gov.tr/KSGM/PDF/Turkiyede_Kooperatifcilik_Kadin.pdf

Çalışma Sahası

Araştırma sahası olan Urla, İzmir iline bağlı bir ilçedir. İzmir ilinin batısında yer alan Urla, Ege Bölgesi'nin en büyük yarımadası konumundaki Urla Yarımadası üzerinde bulunur. İzmir kent merkezine 38 km uzaklıkta bulunan Urla, batıda Çeşme, kuzeybatıda Karaburun, doğuda Seferihisar ve Güzelbahçe ilçeleri ile komşudur (Şekil 1). Kuzeyinde ve güneyinde Ege Denizi bulunan Urla önemli ulaşım noktalarına yakın konumdadır. İzmir-Çeşme Otoyolu üzerinden bulunan ilçe, Adnan Menderes Havaalanı'na 35 km, İzmir Limanı'na 47 km, Çeşme Limanı'na 53 km, Kuşadası Limanı'na 129 km uzaklıktadır. 2024 yılı verilerine göre toplam nüfusu Ticaret Bakanlığı, 2024, *a.g.e.*, 79.610 olan Urla'da nüfusun %49,25'i erkek (39.208 kişi), %50,75'i (40.402 kişi) kadındır.⁴⁵

Şekil 1. Çalışma Sahası Lokasyon Haritası

⁴⁵ TÜİK, “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2024”, erişim:11.11.2024, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>

*Yerel Kalkınmanın Gerçekleşmesinde Kadın Kooperatiflerinin Rolü:
Urla (İzmir) Örneği*

Urla’da faaliyet halinde olan tek kadın kooperatifi Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifidir (Foto 1a ve 1b). Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği’ne üye olan Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi, 2014 yılında Urla Belediyesi tarafından İzmir Büyükşehir Belediyesi’nin hazırladığı Yarımada Sürdürülebilir Stratejik Kalkınma Planı kapsamında, KEDV’in eğitim desteğini de alarak kurulum aşamasına başlamış ve BM’nin 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında yerel yönetimler ve STÖ ile ortaklıklar çerçevesinde 3 Aralık 2014 yılında 80 kadın ortak ile kurulmuştur. Kooperatifin amaçları şu şekilde ifade edilmiştir: (i) üretim planlaması dahilinde ev eksenli çalışan kadınların satabileceği ürünleri üretebilmesinin sağlanması, (ii) kadınların sadece ekonomik anlamda güçlenmesinin yanı sıra sosyolojik açıdan da geliştirilmelerinin hedeflenmesi, (ii) insana yakışır iş ve ekonomik büyüme hedeflenmiş, yaşamın her alanında kadının rol alması eğitimlerle desteklenmesi.⁴⁶ Kendi kurdukları internet sitesinden (Foto 2) kooperatife üye kadınların üretmiş oldukları ürünlerin satışını yapan kooperatif özellikle yaz aylarında Urla Belediyesi’nin tahsis ettiği alanlarda da satışlarını gerçekleştirebilmektedir. Evlerinde ürettikleri unlu mamulleri artık kooperatif bünyesinde üretilip satmaya başlayan kooperatif üyeleri, ürettikleri tüm gıda ve tekstil ürünlerini de 2018 yılında patentini aldıkları URLA KARYA markası adı altında barkodlu olarak pazarlayabilmektedir.

Foto 1a ve 1b. Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi

⁴⁶ Urlakadinkoop, “Hakkımızda”, erişim: 14.01.2025,
<https://www.urlakadinkoop.com/hakkimizda>

Foto 2. Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi'nin internet sitesi

Yöntem

Çalışma, yerel kalkınmada kadın kooperatiflerinin rolünü ilk ağızdan ortaya koymayı hedeflediği için bu araştırmada nitel veri toplama tekniklerinden biri olan derinlemesine görüşme yöntemi seçilmiştir. Derinlemesine görüşme, açık uçlu sorular ile görüşmecinin kişisel görüşlerini aktardığı ve amacı görüşmeye katılanların kişisel görüşlerinin altında yatan sebeplere ulaşmak olan bir metottur.⁴⁷ Bunun için nitel araştırmalarda en fazla kullanılan veri toplama araçlarından olan yarı yapılandırılmış⁴⁸ formlar kullanılmıştır. Araştırma sorularının hazırlanmasında Taş ve Kazar⁴⁹; Demircan⁵⁰; Gümüşoğlu⁵¹'nin çalışmalarından faydalanılmıştır. Urla'daki kadın kooperatiflerinin yerel kalkınmadaki rolünün belirlenmesi amacıyla ilçedeki aktif faaliyette bulunan Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi'ne üye olan kadınlar ile yüz yüze görüşmeler yapıp açık uçlu sorular sorulmuştur. Çalışmada kooperatif üyesi kadınlara sorulacak soruların kişisel verileri alabilmenin yanında kooperatifle ilgili fikirlerini, kooperatif kurulumunda yaşadıkları sıkıntıları ve kooperatiflerin kadınların yaşadıkları ekonomik problemlerin çözümündeki etkisini anlamaya yönelik olması amaçlanmıştır.

⁴⁷ Türker Baş ve Ulun Akturan, *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri*, 3. Baskı, Ankara 2017, s. 113.

⁴⁸ Deniz, Mehmet. "Kayaagıl Köyünde Turizmin Etkileri Üzerine Yerel Halkın Turizm Algısı." *Journal of Turkish Studies*, vol. 11, no. Volume 11 Issue 18, 2016, pp. 57–57.

⁴⁹ Taş, H. Yunus ve Esra Nur Kazar. "İstanbul'daki Kadın Kooperatiflerinin Kadın Yoksulluğuna Etkisi." *OPUS International Journal of Society Researches*, 13.19 (2019).

⁵⁰ Pelin Demircan Yıldırım, "Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Ahatlı Kadın Kooperatifi Örneği." *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 2020.

⁵¹ Gümüşoğlu, a.g.e.,

Çalışmada sorulan sorulara verilen cevaplar betimsel analiz yöntemine göre değerlendirilmiştir. Betimsel içerik analizi yöntemi, belirli bir konuda ya da alanda birbirinden bağımsız olarak yapılan nitel ve nicel çalışmaların derinlemesine incelenip düzenlenmesi anlamına gelir. Böylece o konu ya da alandaki genel eğilimler belirlenmektedir. Bu yöntemde elde edilen sonuçların, hedeflenen konulara yönelik olarak gelecekte planlanan çalışmalara yön göstermesi beklenmektedir.⁵² Urla'daki kadın kooperatiflerinin yerel kalkınmadaki rolünün belirlenmesi amacıyla ilçedeki aktif faaliyette bulunan Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi'ne üye olan 14 kadın ile yüz yüze görüşmeler yapıp açık uçlu sorular sorulmuştur. Görüşmeler 2024 yılının Mayıs – Ekim ayları arasında yapılmıştır. Görüşme takviminin belirlenmesinde özellikle yaz sezonu tercih edilmiştir. Bunun temelinde ise görüşme yapılan kadınların ürettikleri ürünlerin turistlere yönelik yapmaları ve satışlarını turizm sezonunda aktif olarak gerçekleştirmeleri etkili olmuştur. Çalışmada kooperatif üyesi kadınlara sorulacak soruların kişisel verileri alabilmenin yanında kooperatifle ilgili fikirlerini, kooperatif kurulumunda yaşadıkları sıkıntıları ve kooperatiflerin kadınların yaşadıkları ekonomik problemlerin çözümündeki etkisini anlamaya yönelik olması amaçlanmıştır.

Araştırmada katılımcıların kooperatiflere yönelik algısını ve kooperatife katılma nedenlerini görselleştirmek amacıyla kelime bulutu kullanılmıştır. Bir metindeki verileri görselleştirmenin en kolay yolu olan kelime bulutu⁵³, bir makalede geçen farklı kelimelerin frekanslarını ortaya koyarak belli bir dereceye kadar sıkça karşılaşılan konuların genel yapısının anlaşılmasını ve ana temalar hakkında bir bakış açısı oluşturulmasını sağlar.⁵⁴ Çalışmadaki kelime bulutları Wordart programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Bulgular

Yerel kalkınmanın gerçekleşmesinde kadın kooperatiflerinin etkisini ortaya çıkarmayı amaçlayan bu çalışmada Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi'ne üye 14 kadın ile yüz yüze görüşme yapılarak açık uçlu sorular sorulmuştur. Çalışma kapsamında görüşülen katılımcıların demografik özellikleri Tablo 3'te gösterilmektedir. Tüm katılımcıların el işi üretimi ile kooperatif faaliyetine katıldığı sahada katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımı ise Şekil 2a'da verilmiştir. Yaş grubuna göre en yüksek katılım %50 ile 51-60 yaş aralığı olurken, onu %22 ile 61-70, %14 ile 41-50 ve %7'ser oranlarla 30-40 ile 71-80 yaş aralığı takip etmiştir. Şekil 2b ise katılımcıların eğitim durumun göstermektedir. Buna göre katılımcıların

⁵² Eser Ültay vd., "Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 2021, s. 189.

⁵³ Gülçin Çalışkan ve Songül Çınaroğlu. "Yapay Zekânın Maliyet Etkililiğini İnceleyen Yayınların Bibliyometrik, Kelime Bulutu ve Duygu Analizi." *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 16.2 (2023), s. 155.

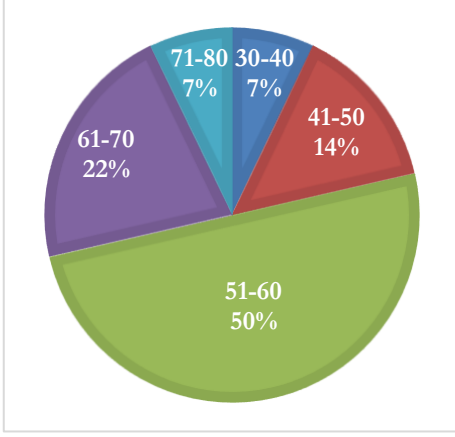
⁵⁴ Carmel McNaught ve Paul Lam. "Using Wordle As A Supplementary Research Tool." *Qualitative Report*, 15.3 (2010), s. 630.

eğitim durumuna göre en yüksek oran %43 ile lise olmuştur. Üniversite mezunu olanların oranı %29 iken ortaokul mezunlarının oranı %28'dir. Katılımcıların meslek grubuna göre dağılımı ise Şekil 3a'da verilmiştir. Katılımcıların %50'si ev hanımı, %29'u işçi ve %21'i diğer meslek grubundadır. Katılımcıların üye oldukları yıla göre dağılımına bakıldığında ise en yüksek oran %43 ile 2014 yılıdır. 2017 yılında üye olanlar %29, 2016 yılında üye olanlar %14 ve 2018 yılında üye olanlar %7 ve 2024 yılında üye olanlar ise %7'lik orana sahiptir (Şekil 3b).

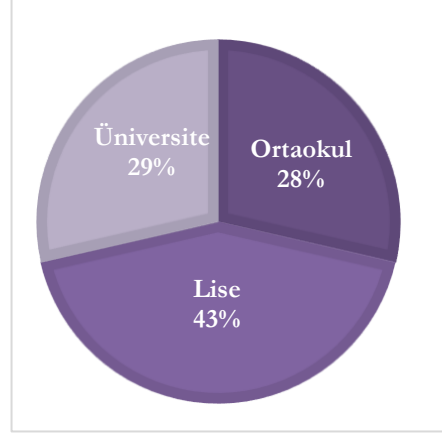
Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı	Yaş	Eğitim Durumu	Meslek	Kooperatife Üye Olduğu Yıl	Kooperatifteki Faaliyeti
K1	45	Lise	İşçi	2018	El işi üretimi
K2	60	Lise	Ev hanımı	2014	El işi üretimi
K3	63	Ortaokul	Ev hanımı	2016	El işi üretimi
K4	53	Lise	İşçi	2017	El işi üretimi
K5	51	Lise	Ev hanımı	2017	El işi üretimi
K6	37	Üniversite	İşçi	2014	El işi üretimi
K7	47	Üniversite	Diğer	2017	El işi üretimi
K8	60	Ortaokul	Ev hanımı	2014	El işi üretimi
K9	57	Lise	Ev hanımı	2014	El işi üretimi
K10	66	Ortaokul	Ev hanımı	2017	El işi üretimi
K11	65	Üniversite	Diğer	2016	El işi üretimi
K12	73	Üniversite	İşçi	2014	El işi üretimi
K13	57	Lise	Diğer	2014	El işi üretimi
K14	55	Ortaokul	Ev hanımı	2024	El işi üretimi

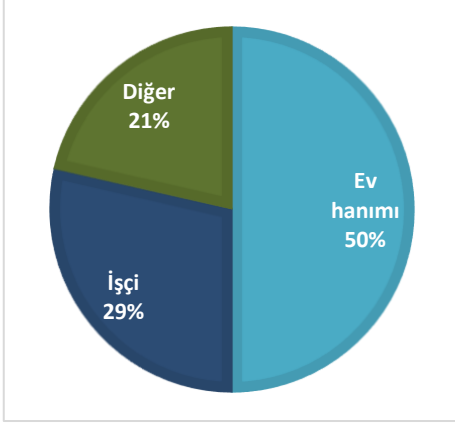
*Yerel Kalkınmanın Gerçekleşmesinde Kadın Kooperatiflerinin Rolü:
Urla (İzmir) Örneği*

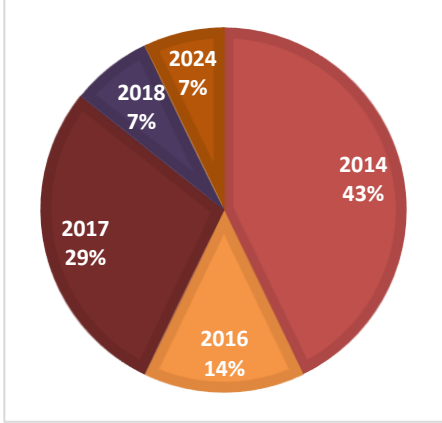
Şekil 2a. Katılımcıların yaş grubu

Şekil 2b. Katılımcıların eğitim durumu

Şekil 3a. Katılımcıların meslek grubu

Şekil 3b. Katılımcıların üye oldukları yıl

Çalışma kapsamında katılımcılara kooperatif denildiğinde ilk olarak akıllarına ne geldiği sorulmuştur. Şekil 4, bu soruya verilen cevaplar neticesinde oluşturulan kelime bulutunu göstermektedir. Buna göre katılımcıların kooperatif denildiğinde akıllarına en çok gelen kelime birliktelik olmuştur. Birliktelik kelimesi ile birlik, beraberlik ve yardımlaşmak kelimeleri de ön plana çıkmıştır. Katılımcıların kooperatif kelimesi ile akıllarına gelen diğer kelimeler ise sosyalleşmek, ortaklık, üretim, çalışmak, örgütlenmek, paylaşmak gibi çoğunlukla sosyal yönü kapsayan kelimeler olmuştur. Katılımcıların kooperatif algısında ise gelir, maddi kelimeleri çok sık kullanılmamış sadece bir kez ifade edilmiştir. Bu durum görüşme yapılan kooperatif üyeleri için söz konusu oluşumun ekonomik faydadan ziyade sosyal fayda yönünün ağır bastığını göstermektedir.

Şekil 4. Katılımcıların kooperatif algısını belirlemeye yönelik soruya verdikleri cevaplara göre oluşturulan kelime bulutu

Şekil 5, katılımcıların kooperatiflere katılma nedenleri sorulduğunda verdikleri cevaplar neticesinde oluşturulan kelime bulutunu göstermektedir. Buna göre katılımcıların kooperatiflere katılma gerekçeleri çoğunlukla sosyal fayda olmuştur. Katılımcıların kooperatiflere katılımı ile ilgili verdikleri cevaplar içerisinde en çok *sosyalleşmek* kelimesi geçmektedir. Sosyalleşmek kelimesinin yanında *aktifleşmek*, *birliktelik*, *üretmek*, *başarmak*, *üretmek* ve *dayanışma* kelimeleri de sosyal faydayı ifade eden kelimeler olmuştur. Ekonomik fayda açısından ise *gelir* kelimesi sıklıkla kullanılmıştır.

Şekil 5. Katılımcıların kooperatife katılma nedenlerine yönelik soruya verdikleri cevap ile oluşturulan kelime bulutu

Katılımcıların kooperatife katılma gerekçeleri sorulduğunda çoğunlukla sosyal fayda sağlamaya yönelik cevaplar verildiği görülmektedir. Örneğin K5 “Ev hanımıydım, yalnızdım bu nedenle hem sosyalleşmek hem de kendime zaman

ayırarak için kooperatife katıldım.”, K8 “Kadınlar arası dayanışmanın birbirlerine katkı sağlamalarının güçlenmesi için.” K11 “Sosyal proje içerisinde olmak, kooperatifi sahiplenmek, birlik beraberlik duygusunu pekiştirmek, bir toplumun içerisinde bulunmak.” K12 “Paylaşmak, evde olan hanımları dışarı çıkarmak, ben de ev hanımıydım ve kooperatifle sosyalleştim.” şeklinde cevaplar vermiş ve kooperatife katılma gerekçelerini çoğunlukla sosyal faydaya bağlamıştır. Az sayıda olmakla birlikte ekonomik fayda sağlamak amacıyla kooperatife katılım olduğu da görülmektedir. K1 “Daha sosyal olmak, bir şeyler başarmak, üretmek, birlikte olmak, para kazanmak.” şeklinde cevap vererek sosyal fayda ile birlikte üreterek para kazanmak amacının olduğunu ifade ederken; K3 “Aktif olmak, kendi ayaklarım üzerinde durmak, kazanç sağlamak, sosyalleşmek”, K9 “Hem sosyalleşmek hem maddi olarak kazanç elde etmek.”, K13 “Daha sosyal olmak ve kendi ayaklarım üzerinde durabilmek.” diyerek sosyalleşmek ile ekonomik fayda sağlama amaçları olduğunu belirtmiştir. Katılımcılardan K7:

“Daha öncesinde kurumsal firmalarda çalıştım sonrasında Urla’ya taşındıktan sonra kendimi ifade edebileceğim, katkı sağlayabileceğim bir yer olsun mantığıyla girdiğim ve içerisinde çok güzel üretimlerin olduğunu gördüğüm bir yapı oldu. Başta bu kadar fikrim yoktu, tanıdıkça daha çok sevdim.”

diyerek kooperatife daha çok kişisel gelişim olarak nitelendirilebilecek bir amaçla katıldığını vurgulamıştır. K6 ise “Başta kurucu üyelerden olan ablamın desteğiyle kooperatife katıldım daha sonra uzun süre aktif olamayıp sonrasında aktifleştirdim.” diyerek katışımında tanıdık etkisinin olduğunu söylemiştir. K10:

“Ben Urla’da yaşıyorum; bu nedenle kadın kooperatifi denilince içerisinde bulunmam gerektiğini düşündüm. Yaşımda geçkin olduğu için bir şeyler yapmayı istedim.” ve K14 “Boş durmaktan ziyade üretim yapmak ve ülkeye katkıda bulunmak, çiftçileri, tarlada çalışan kadınları kaldırmak, ülkeye destek olmak.”

biçiminde cevap vererek bireysel katkıları ile çevrelerinde yaşayan diğer kooperatif üyelerine faydalarının olmasını amaçladıklarını ifade etmiştir.

Katılımcılara kooperatiftan elde ettikleri gelirden memnuniyet durumları ile ilgili bir soru sorulmuştur. 14 katılımcıdan sadece bir tanesi memnun olmadığını ifade ederken 10 katılımcı elde ettikleri gelirden memnun olduklarını ifade etmiştir. Diğer üç katılımcıdan K4 “Bütçeme katkısı oluyor. Ancak esas amacım maddi değil manevi desteğidir.”, K11 “Ben bu işe para kazanmak gözüyle bakmıyorum. Esas amacım bütünün bir parçası olmak.” ve K12 “Ben gönüllü çalışmayı tercih ediyorum.” diyerek kooperatif üyeliklerinde gelir elde etmekten ziyade daha çok manevi kazançlarla ilgilendiklerini belirtmiştir.

Katılımcılara kooperatifteki çalışma arkadaşlarının kendilerine bir katkısının olup olmadığına dair soru yöneltilmiştir. Bu soruya verilen cevaplar kapsamında söz konusu faydayı fiziksel katkı ve psikolojik katkı olarak iki şekilde gruplandırmak mümkündür. Fiziksel katkı kapsamında değerlendirildiğinde K5 “Tabi ki düşünüyorum; mesela tek başına insan hiçbir şey ama toplu olduğumuzda benim bilmediğim şeyleri ben arkadaşşımdan öğrendim, benim arkadaşşıma katkıları

oldu, birbirimizle fikir alışverişi yaptık ve ufkumuz genişledi.” K6 “Tabi ki, topluluk içerisinde bulunduğumuz için birbirimizden bir şey öğrenebiliyoruz. Özellikle diğer arkadaşlarımla yaş ortalaması benden daha yüksek olduğu için onlardan çok şey kazandığımı söyleyebilirim.” K7:

“Kooperatifte aslında bütün kadınlar birbirlerinden bir şeyler öğreniyorlar. Bizim vermek istediğimiz mesaj da kadınların birbirinden alarak, öğrenerek güçlendikleridir. Bazıları unlu mamul yapmayı biliyorsa diğeri konserve yapmayı biliyor ve birbirlerine öğretiyorlar, yardımlaşıyorlar. Ben de buradaki arkadaşlarımdan birçok şey öğrendim.”

Katılımcı K14 ise “Kolektif çalışma bakımından katkısı var. Fikirlerimizi projelerimizi birbirimizle paylaşıyoruz, fikir alışverişi yapıyoruz ve sosyalleşiyoruz.” şeklinde cevaplar vererek kooperatiflerin kendilerine katkıları olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların kooperatiflerdeki çalışma arkadaşlarının kendilerine olan psikolojik katkıları açısından verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde arkadaşlık ve dayanışma düşüncesinin ağır bastığı görülür. K1 “Tabi ki de oluyor, farklı bir sürü insanla tanışıyorum.” K3 “Farklı insanlar tanımak ve farklı deneyimler kazanmak güzel.” K4 “Yaşanmışlıkları ve hayat tecrübeleriyle katkıda bulunuyorlar, onlarla arkadaş olup yeni şeyler deneyimliyorum.” K9 “Evet, çünkü hepimiz kadınız hem tecrübelerimizi paylaşıyoruz hem birlikte öğreniyoruz hem paylaşıyoruz.” K10 “Evet, sosyalleşme açısından, farklı fikirler görme açısından katkısı olduğunu düşünüyorum.” diyerek arkadaşlık açısından fayda sağladığını belirtirken; K11 “Arkadaşlarıma onlar kadar ben de katkıda bulundum onlara hak aramayı ayakları üzerinde durmayı eşitlik ilkesini yansıttım.” şeklinde cevap vererek kooperatiflerin eşitlik ve hak arama mücadelesi için fayda sağladığını ifade etmiştir.

Katılımcılara kooperatifte çalışmalarının kendilerine nasıl bir katkısı olduğu sorulduğunda verilen cevapları maddi ve manevi katkı olarak iki grupta değerlendirmek mümkündür. K1 “Maddi manevi katkısı olduğunu düşünüyorum”, K10 “Tabi ki hem üretim açısından hem de çalıştığım süreç içerisinde aldığım kazanç açısından her konuda katkısı oldu.” K11 “Maddi olarak tatil paramı çıkartıyorum.” şeklinde cevap vererek maddi açıdan kazanç elde ettiklerini belirtmiştir. Ancak verilen cevaplara bakıldığında kooperatifte çalışmanın katılımcılara çoğunlukla manevi katkısının olduğunu söylemek mümkündür. K5 “Tabi ki düşünüyorum, sosyal çevrem değişti, daha dışa dönük oldum, daha atılcı oldum, maddi özgürlüğüm oldu, kendi başıma kararlar alabiliyorum.” K6 “Evet bana katkısı var. Öncelikle sosyalleşıyorsun, yeni arkadaşlar ediniyorsun, güzel işler başarıyorsun, üretiyorsun, ürettiklerinin geri bildirimini görüyorsun bunlar çok güzel şeyler.” K7:

“Evet geliştirdi. Birçok kadın hikayesi görüyorsunuz burası sadece ticari anlamda bir yapı değil. Kadınlar kendilerini geliştirirken birbiriyle paylaşıyorlar sosyal anlamda da iş anlamında da çok şey öğreniyorsunuz. Mesela bir reçel yapmanın püf noktaları, bir konserve yapmanın püf noktaları gibi.”

K14 “Evet oldu. Kişisel gelişim, maddi destek, farkındalık artışı gibi katkıları oldu.” şeklinde cevaplar vererek manevi kazançlarının daha ön planda olduğunu vurgulamışlardır.

Kooperatife üye kadınların yoksulluk ile ilgili algıları sorulmuştur. Bu sorunun sorulmasının temelinde ise yerel kalkınma kapsamında kadın kooperatifine üye kişilerin günümüz toplumunda önemli bir sorun olan kadın yoksulluğu ile ilgili algılarını ortaya çıkarmak vardır. Size göre yoksulluk nedir? Yoksulluk tanımınıza göre kendinizi yoksul hissediyor musunuz? sorusuna K1 “Geçimi sağlayamamak, yetersiz maddiyat.” ve K8 “Yoksulluk geçinememek ve şu anki şartlardır.” diyerek yoksulluğun geçinememek olduğunu belirtirken; K2 “Eksik yaşamak.”, K6 “Hiçbir şeyi elde edememek. Bu sadece maddi anlamda olan bir şey değil, sevgi yoksulluğu, ilgi yoksulluğu da olabilir. Bana göre her şeyin yoksulluğu olabilir.”, K9 “Çok kötü bir şey. Görüp de alamamak, yaşayamamak hem bireysel hem de ülke için kötü bir durumdur.”, K11 “Yoksulluk istediği bir şeyi alamamak, ulaşamamaktır.”, K13 “Hiçbir şey alamamak, parasızlık.” ve K14 “Temel ihtiyaçların sağlanamaması, iyi koşullarda yaşayamamak, yoksun kalmak.” şeklinde cevap vererek yoksulluğun bir eksiklik olduğunu ifade etmiştir. K7:

“Üretmediğimiz zaman ve yeterli sayıda kişi üretime katılmadığı zaman yoksulluk ön plana çıkıyor. Özellikle kadınların üretim yapacağı alanlar oluşturulmadığında yoksulluk baş gösteriyor. Şu an ülkemizde ön plana çıkan sorunlardan biri de işsizliğin olması ve buna bağlı olarak yoksulluğun artmasıdır. Bu nedenle kooperatiflerin sayısı artırılmalıdır. Çünkü eğitim almamış bireylerde kooperatiflerde çalışarak maddi anlamda destek alabilir bu durumda yoksulluğun azalmasında katkı sağlar.”

ifadesiyle yoksulluğun üretememe ve işsizlik olduğunu vurgulamıştır. K10 “Yoksulluk aç kalmak, sosyalleşememektir, çocukların iyi beslenememesi, barınamamasıdır, acı bir şeydir.”, K12 “Tedavisi bulunmayan bir acıdır. Hiç kimse yoksul olmamalı.” sözleri ile yoksulluğun acı verici bir durum olduğunu belirtmiştir.

Katılımcıların kendilerini yoksul hissetme durumları ile ilgili soruya verdikleri cevaplara bakıldığında 10 katılımcı kendini yoksul hissetmezken 4 katılımcı ise kendisini yoksul hissettiğini söylemiştir. Yoksul hissetmediğini belirten katılımcılardan K14 “Kooperatif sayesinde hissetmiyorum çünkü ürettikçe kendinize saygınız ve özgüveniniz artıyor, ürettikçe, paylaştıkça artıyor ve ülkeye de kazanım sağlıyor tarhana, enginar gibi ürünlerin dünyaya satışı artıyor.”, K4 “Verilere bakacak olursak yoksulum ama ben kendimi yoksul hissetmiyorum.” diyerek kendisini yoksul hissetmediklerini belirtmiştir. Kendisini yoksul hissettiğini söyleyen katılımcılardan K7 yoksul hissetme sebebini şu şekilde ifade etmiştir:

“Evet hissediyorum. Ülke şartlarında hepimiz bir nebze yoksulluk çekiyoruz. Yoksulluk sadece karın açlığı değildir. Sinemaya gidememek, tiyatroya gidememek, kültürel etkinliklere katılamamak, istediğin gibi gezememek, kendimizi geliştirecek aktivitelerle katılamamakta bir yoksulluktur. Çoğumuzda bunları gerçekleştiremediği için yoksuldur.”

Katılımcıların kooperatifinizde hangi eksiklik tamamlansa daha mutlu olursunuz? sorusu sorulduğunda 9 katılımcı kooperatifin bir eksikliği olmadığını belirtirken, 5 katılımcı ise küçük çapta var olan eksikliklerin tamamlanmasının faydalı olabileceğini söylemiştir. K8 “Bizim kadın kooperatifimiz o kadar düzenli kurulmuş ki ben bir eksikliği olduğunu düşünmüyorum.” ve K9 “Şu anda biz Türkiye’deki en

iyi kooperatifiz bu açıdan bir eksikliğimiz olduğunu düşünmüyorum.” diyerek kooperatiflerinde eksik bir taraf olmadığını beyan etmiştir. K7:

“Biz 10 yıldır faaliyet gösteren bir kooperatifiz, 2014 yılında kurulduk. Tabi ki aşama aşama birçok şeyi gerçekleştirdik ilk başta yola çıktığımızda çok fazla eksikliğimiz vardı. Büyüdükçe, geliştikçe birçok eksikliği tamamladık ancak genel olarak en büyük eksik kooperatiflerin desteklenmemesi, kooperatiflerin sahip olduğu gücün fark edilmemesi. Sosyal anlamda bize pazar açacak alanlar olması lazım. Özel firmaların, markaların desteklemesi, toplu siparişlerin kadın kooperatifleri üzerinden verilmesi gibi ürettiğimiz ürünleri daha kolay pazarlayabiliriz. Ayrıca kooperatiflerin giderleri fazla yurtdışında vergiler daha az oluyor kooperatifler destekleniyor, kira destekleri oluyor ancak bizim bu vergi ve kira durumunda sahip olduğumuz hiçbir indirim bulunmuyor. Bizim özel imkanların, indirimlerin olması daha iyi olurdu.”

diyerek kooperatiflerin maddi açıdan daha fazla desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir. K1 “Kooperatifimizden gayet memnunuz ancak daha da büyüyebiliriz daha da gelişebiliriz daha farklı sektörlerde de üretim yapabiliriz, çoğalabiliriz, gelişebiliriz.” ve K2 “Keşke daha çabuk büyüyebilsek, çok da iyi şekilde ilerliyoruz ancak daha da büyüsek, kendimize ait bir alanımız olsa çalışmalarımızı çok daha rahat yaparız ve daha da büyürüz, daha fazla kadına destek oluruz.” şeklinde konuşarak kooperatiflerinin en önemli probleminin büyümek olduğunu belirtmişlerdir.

300

Tartışma ve Sonuç

Toplumun temel yapı taşlarından birisi olan varlığıyla tüm toplumu etkileme gücüne sahip olan ve toplumların varlığını devam ettirmesinde önemli rol oynayan kadınlar, son yıllarda eğitim, sanat, spor, ekonomi gibi farklı alanlarda kendilerini daha iyi göstermektedirler. Bununla birlikte yaşadıkları çeşitli sorunlar nedeniyle hala bazı toplumlarda varlığını kabul ettirme sorunları yaşayan kadınların toplum içinde kendilerini kabul ettirme araçlarından birisi de kooperatifler olmuştur. Özellikle benzer duygu, düşünce ve amaç için bir araya gelen kadınların birleşerek kurdukları kadın kooperatifleri ekonomik etkilerinin yanında sosyal ve çevresel etkileri ile de ön plana çıkar.

Literatürde kadın kooperatifleri ile ilgili çalışmalara bakıldığında genel olarak kooperatiflerinin sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel boyutları ile çok yönlü etkileri ortaya konulmuştur. Literatürde ayrıca kadın kooperatifi üyelerinin yaşadıkları problemler, çözüm önerileri ve kooperatiflerin varlığını devam ettirebilmesi için ihtiyaçların neler olabileceğine yönelik sorulara cevap arandığı görülür. Örneğin, kooperatiflerin kadın yaşamına olan etkisini her açıdan ele alan bir araştırma sonucunda kooperatife üye kadınların maddi kazançlardan ziyade sosyal faydaya odaklandıkları, kooperatifler sayesinde kadınların kendilerini mutlu ve özgüvenli hissederken yoksul hissetmedikleri ortaya koyulmuştur⁵⁵. Kırsal kesimde yer alan kadınların kooperatiflerden nasıl etkilendiğini inceleyen bir çalışmada ise aynı zamanda kadınların bu faaliyetlerle yaşadıkları alana nasıl bir etkilerinin bulunduğunu

⁵⁵ Taş ve Kazar, *a.g.e.*,

ele alınmıştır. Çalışma sonrasında kırsal alandaki kadın emeğinin mutlaka birlik çatısı altında değerlendirilmesi gerektiği ve kırsal kalkınmada kadın kooperatiflerinin etkisinin göz ardı edilmemesi sonucuna varılmıştır.⁵⁶ Kooperatifleri daha çok sosyal yönleriyle ele alan bir çalışmada kooperatiflerin oluşumunda katkı sağlayan kişilerin sosyal girişimcilik yönleri ön planda tutulmuştur. Çalışma kapsamında yapılan görüşmeler neticesinde kooperatifi kuran kadınlar hem bireysel hem de toplumsal faydaları nedeniyle kadın kooperatiflerini bir sosyal girişim olarak tanımlamış ve kendilerini birer sosyal girişimci şeklinde nitelendirmişlerdir.⁵⁷ Kooperatiflerin tarihsel gelişim sürecini ile Türkiye'deki kooperatiflerin oluşum ve gelişim serüvenini inceleyen diğer bir araştırmada ise Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin kadınların sosyo-ekonomik açıdan güçlenmesini ve toplumsal eşitlik için önemli birer yapı olduğu sonucuna varılmıştır.⁵⁸ Bir başka bir çalışmada ise kooperatiflerin yönetici bölümünün kooperatifler üzerindeki etkisi karşılaştırmalı bir biçimde ortaya konulmuştur. Çalışma ile kooperatif başkanı ve kurucu üyelerinin başarısına göre kooperatiflerin de başarısının arttığı sonucuna varılmıştır.⁵⁹ Kooperatiflerin eğitim açısından etkisini ve önemini ortaya koymayı amaçlayan bir çalışmada kadınların kooperatif içerisindeki katkılarının "eğitim" ögesi ile nasıl şekillendiği ele alınarak kooperatiflerin kişisel gelişim yanında çocuk ve kadın sağlığı gibi farklı toplumsal alanlarda da eğitim misyonu olan yapılar olduğu ifade edilmiştir.⁶⁰ Farklı bir yayında temel ekonomik faaliyet alanı tarım olan kadınlar üzerinden kadınların kooperatif algıları ve bu kooperatiflerin yönetimine katılma istekleri üzerinde durulmuştur. Çalışma sonrasında kadın üreticilerin kooperatiflerde aktif olarak çalıştıkları, kooperatiflerin yönetimine katılma konusunda istekli oldukları ve farklı kooperatifler ile iş birliği yaparak tecrübelerini artırmak istedikleri sonucuna varılmıştır.⁶¹

Urla'daki kadın kooperatifi örneğinde söz konusu kadın kooperatiflerinin yerel kalkınmaya etkisinin ortaya konulmasının amaçlandığı bu çalışmada yarı açık uçlu sorularla kadınların kooperatif ve yoksulluk algısı ile kooperatiflerin kalkınmadaki rolü üzerinde durulmuştur. Çalışma sonrasında kadınların kooperatifleri ekonomik kazanç ya da ekonomik fayda sağlamak amacından çok sosyal fayda açısından değerlendirdikleri ve yararlandıkları sonucuna varılmıştır.

⁵⁶ Yıldırım, *a.g.e.*,

⁵⁷ Nezihe Boz ve Ayşe İrmiş, "Bir Sosyal Girişimcilik Örneği Olarak Kadın Kooperatifleri." *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 58.3 (2023).

⁵⁸ Gülden Karakuş, "Kadın Kooperatifçiliği ve Türkiye'de Kadın Kooperatifleri'ne Genel Bakış." *Ekonomi, Finans, İşletme Pazarlama Alanında Akademik Çalışmalar-I*, Selçuk Hasan (Der.), İstanbul.

⁵⁹ Şenay Karakuş, "Kadın Kooperatiflerinin Başarısında Yönetmelik Yetkinliğin Etkileri: Karşılaştırmalı Örnek Olay Analizi." *Parion Akademik Bakış Dergisi* 2.1 (2022).

⁶⁰ Yeliz Yeşil Vd., "Amaç, İçeriği ve Yararlılığı Bağlamında Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Eğitim Faaliyetleri." *The Journal Of Academic Social Science*, 4.35 (2024).

⁶¹ Bengü Everest Vd., "Kadın Çiftçilerin Kooperatifçilik Farkındalıkları Ve Tarımsal Kooperatif Yönetimine Katılma İstekleri: Bir Örnek Olay Araştırması." *COMU Journal Of Agriculture Faculty/ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi* 10.1 (2022).

Literatürde sıklıkla kooperatiflerin ekonomik, sosyal, çevresel ve kültürel açılardan etkisi vurgulanmakla birlikte Urla örneğinde kadın kooperatiflerinin sosyal fayda yönünün ağır bastığı görülmüştür.

Urla'daki tek kadın kooperatifi olan Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi'ne üye kadınların kooperatif algılarının temelinde birlik, beraberlik ve yardımlaşma kavramı yattığı görülmektedir. Onlara göre kooperatifler özellikle kadınlar için kadınların bir araya gelerek bir şeyler başardığı, ürettiği ve birbirlerine destek oldukları yapılardır. Kooperatif üyesi kadınların kooperatife üye olma amaçlarına bakıldığında da yine maddi kazançlardan ziyade manevi kazanımlarını ön planda tuttukları görülmektedir. Kooperatife üye olma amaçlarına bakıldığında kadınların sosyalleşmek amaçlarının temel sebep olduğu, kendilerini yalnız hissetmemek ve birilerine yardımcı olmak istemelerinin de üye olmalarında etken olduğu anlaşılmaktadır.

Kooperatif üyesi kadınların yoksulluk algısına bakıldığında ise geçinememek, işsizlik, eksiklik ve acı ifadeleri ön plana çıkmaktadır. Kooperatife üye kadınların çoğunluğu kendilerini yoksul olarak hissetmemekle birlikte, yoksulluğun önemli bir sosyal problem olduğu ve hiçbir insanın böyle bir sorunu yaşamaması gerektiği konusunda hemfikir görünmektedirler. Kadınlar ayrıca yoksulluğun sadece ekonomik boyutunun olmadığını ve insanların ilgi, sevgi gibi farklı değerler açısından da yoksulluk çekebileceğini belirtmektedir.

Kooperatife üye kadınların büyük çoğunluğu ise kooperatiflerinde bir eksiklik olmadığını ifade ederek asıl eksikliğin kooperatifin daha çok büyüyememiş olmasında yattığını vurgulamışlardır. Onlara göre kooperatiflerin vergi, kira gibi maddi konularda desteklenmesinin yanında daha çok kadına fayda sağlamak adına kooperatiflerin büyümesi ve geniş bir kitleye yardım etmesi gerekir. Böylece kooperatifler maddi kazançtan ziyade kadınlar tarafından kooperatiflerin asıl görevi olarak görülen sosyal fayda açısından daha çok hizmet edebilecek ve kendisini çaresiz, yalnız ya da başarısız hisseden kadınlara yardımcı olabilecektir. Tüm bu veriler değerlendirildiğinde kooperatifler her ne kadar ekonomik fayda sağlayan, gelir getiren, üretilen ürünlerin satıldığı yerler olsa da kadınlar için kooperatiflerin asıl etkisi sosyal fayda yönünden olmaktadır. Özellikle herhangi bir alanda yetersiz olduğunu düşünen veya yalnızlık çeken kadınlar için bir araya gelerek birlikte üretimin yapıldığı ve üyelerin birbirlerine destek olduğu organizasyonlar olarak dikkat çeken kooperatifler bu açıdan bakıldığında yerel kalkınmayı sosyal boyutu ile desteklemektedir. Birçok alanda cinsiyet eşitsizliği yaşayan, varlığını hâlâ ispatlamaya ve kabul ettirmeye çalışan kadınların bir araya gelerek oluşturduğu kadın kooperatifleri gibi organizasyonlar ekonomik faydanın yanında asıl etkilerini sosyal fayda açısından sağlıyor görülmektedir.

Kaynaklar

- Adar, Şahankaya Aslı, Dedeoğlu Saniye ve Güneş Kurtuluş, "Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli", *Çalışma ve Toplum*, 2(77), 2023, s. 1174-1208. <https://doi.org/10.54752/ct.1280833>
- Baş, Türker ve Ulun, Akturan, Ulun. (2017). *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri*, 3. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara 2017.
- Bayram, Selahattin, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı Ve Esnaf Loncaları" *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, (21), 2012, s. 81-114.
- Bilgin, Necdet ve Şaban Tanıyıcı, "Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi" *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2008(2), 2008, s. 136-159.
- Boz, Nezihe ve Ayşe İrmiş, "Bir Sosyal Girişimcilik Örneği Olarak Kadın Kooperatifleri" *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(3), 2023, s. 2088-2124.
- Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Türk Tarih Kurumu Yayınları; VII. Dizi - Sa. 104¹.
- Çalışkan, Gülçin ve Songül Çınaroğlu, "Yapay Zekânın Maliyet Etkililiğini İnceleyen Yayınların Bibliyometrik, Kelime Bulutu ve Duygu Analizi" *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 16(2), 2023, s. 151-165. <https://doi.org/10.17671/gazibtd.1197021>
- Çetin, Murat, "Yerel Kalkınma Ajansları", *Ege Academic Review*, 6(2), 2006, s. 127-139.
- Çetin, Hakkı, "Kalkınma Sürecinde Kooperatifçiliğin Sosyal, Ekonomik ve Demokratik Etkileri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. 4(2), 2009, s. 35-50.
- Darıcı, Bülent, "Yerel kalkınma’ Da Küresel Yaklaşımlar Ve Türkiye’nin Konumu. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007(3), 2007, s. 215-221.
- Demirpolat, Anzavur ve Gürsoy Akça, "Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(15), 2004, s. 355-376.
- Deniz, Mehmet. "Kayaagıl Köyünde Turizmin Etkileri Üzerine Yerel Halkın Turizm Algısı." *Journal of Turkish Studies*, vol. 11, no. Volume 11 Issue 18, 2016, pp. 57–57.
- Duguid, Fiona, Durutaş Gökçen ve Wodzicki Michael, *Current Status of Women's Cooperatives in Turkey*, World Bank Report, 2025, https://www.aile.gov.tr/KSGM/PDF/Turkiyede_Kooperatifcilik_Kadin.pdf adresinden 04.01.2025 tarihinde erişilmiştir.
- Emiroğlu, Mukadder, "Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri, 2019, <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e48b13b87639ac9e02df/7458fc6b5805cfbbaf4a3f0d76ad0bf5.pdf> adresinden 11.11.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Everest, Bengü, Kılıç Murat ve Güngör Damla, "Kadın Çiftçilerin Kooperatifçilik Farkındalıkları ve Tarımsal Kooperatif Yönetimine Katılma İstekleri: Bir Örnek Olay Araştırması", *COMU Journal of Agriculture Faculty*, 10(1), 2022, s. 77-86. <https://doi.org/10.33202/comuagri.953933>
- Gönüllü Atakan, Ayşe ve Aslı Çoban, *Türkiye’de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi: Yasal ve Yapısal Stratejiler*, ILO Yayınları, 2022, <https://www.ilo.org/sites/default/files/>

wcmssp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/%40ilo-ankara/documents/publication/wcms_855923.pdf adresinden 12.01.2025 tarihinde erişilmiştir.

Göymen, Korel, *Yerel Kalkınma Önderi ve Paydaşı Olarak Belediyeler* içinde Yerel Kalkınmada Belediyelerin Rolü Uluslararası Sempozyum Kitabı, Pendik Belediyesi Kültür Yayınları, (21), 2004, s. 5-6.

Gümüşoğlu, Firdevs, "Kadınların Toplumsal Alanda Güçlenmesine Bir Örnek: Yağlar Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi", *Kadın Araştırmaları Dergisi*(10), 2014, s. 39-60.

Gülpak, Mehmet, *Türkiye’de Kooperatifçilik Hareketinin Gelişimi ve Bu Gelişimde Ahmet Hamdi Başar’ın Yeri ve Önemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.

Gürbüz, Ahmet, "Tourism and Safranbolu Model in The Strategy Of Local Development", *Bilgi* (24), 2003, s. 29-48.

Hazar, Nurettin, *Kooperatifçilik Tarihi*, Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları, No: 3. Ankara, 1990, https://kutuphane.tarimormn.gov.tr/pdf_goster?file=9f7ea27f888a468ee852f41c498cf9e#book/3 adresinden 15.12.2024 tarihinde ulaşılmıştır.

Hazar, Nurettin, *Atatürk ve Türk Kooperatifçiliği*. Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayın No: 45, Göksü Matbaacılık, Ankara, 2024.

ICA (2024). *What is a Cooperative?*. <https://ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative> adresinden 12.12. 2024 tarihinde erişilmiştir.

İleri, Suphi Nuri, *Kooperatifler*. İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatından: 77, İstanbul, 1935, <https://mtkoopvakfi.org/arsiv/kitaplar/> adresinden 10.01.2025 tarihinde erişilmiştir.

KADAV (2024). Hakkımızda. <https://kadav.org.tr/biz-kimiz/hakkimizda/> adresinden 10.01.2025 tarihinde erişilmiştir.

Kandemir, Nebiye Konuk, "Bir Meslek Organizasyonu Örneği Olarak Ahilik Anlayışı: Meslek Ahlakı ve Gruplar", *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezî, Kars*. Vol. 14, Iss. 53, 2022, s. 73-84. DOI:10.15189/1308-8041

Karabıyık, İlyas, "Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(1), 2015, s.231-260.

Karakuş, Gülden, *Kadın Kooperatifçiliği Ve Türkiye’de Kadın Kooperatifleri’ne Genel Bakış*. Selçuk Hasan (Der.), Ekonomi, Finans, İşletme ve Pazarlama Alanında Akademik Çalışmalar–I, 2022, s. 101-113, İstanbul: Arkitel Akademi.

Karakuş, Şenay, "Kadın Kooperatiflerinin Başarısında Yönetmelik Yetkinliğinin Etkileri: Karşılaştırmalı Örnek Olay Analizi", *Parion Akademik Bakış Dergisi*, 2(1), 2023, s. 14-27.

KEİG (2018). *Kadın Kooperatifleri Kılavuzu*. Keig Yayınları Dizisi, KEİG Platformu, İstanbul: Hazal Matbaa.

Kooperatifler Kanunu (1969). *1163 sayılı Kooperatifler Kanunu* (Kabul Tarihi: 24/4/1969). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1163.pdf> adresinden 10.10.2024 tarihinden erişilmiştir.

McNaught, C.armel & Paul Lam, "Using Wordle as a Supplementary Research Tool", *Qualitative Report*, 15(3), 2010, s. 630-643.

Miser Rıfat, "Kalkınma, Toplum Kalkınması Yöntemi Ve İnsanın Gelişimi", *Ankara Ün. Eğitim Bil. Fak. Dergisi* Cilt:32, Sayı:1-2, 1999, s.102.

*Yerel Kalkınmanın Gerçekleşmesinde Kadın Kooperatiflerinin Rolü:
Urla (İzmir) Örneği*

- Özdemir, Gülen, "Türkiye’de Kadın Kooperatifleri, Büyüme ve Gelişme Perspektifleri", I. Kadın Kooperatifleri Buluşması, İstanbul, 2005.
- Özdemir, Gülen, "Günümüz Kooperatiflerinde Dönüşümün Örneği: Kadın Kooperatifleri", XIX. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi, Ankara, 9-10 Ekim 2008, Bildiri Kitabı Ed. Parlıtı, N. ve Özer M.A., Ankara 2008, s. 213-219.
- Özdemir, Gülen ve Emine Yılmaz, "Kadın Girişimciliği ve Kooperatifler", Uluslararası II. Trakya Bölgesi Kalkınma - Girişimcilik Sempozyumu Bildiri Kitabı I, Kırklareli, 2011, s. 71-79.
- Salzano, Carmela, *Local Economic Development In The War-Torn Areas Of Croatia: Supporting The Transition Towards A Participatory And Decentralized Market Economy*. ILO, 2020, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_ent/@led/documents/publication/wcms_111549.pdf adresinden 11.11.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Serinikli, Nilüfer, "Kırsal Alandaki Mikro Kadın Girişimcilerin Kooperatifleşmeye Karşı Tutumları: Agro-Turizm Kadın Kooperatifleri", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 14(1), 2019, s. 45-57.
- Taş, H. Yunus ve Esra Nur Kazar, "İstanbul’daki Kadın Kooperatiflerinin Kadın Yoksulluğuna Etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 13(19), 2019: s. 1836-1863. <https://doi.org/10.26466/opus.590744>
- Türk Dil Kurumu, *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, 2022, <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 0.7.12.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Ticaret Bakanlığı, *Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Kooperatifçilik Eğitim Kitabı*, Ankara, 2023a, <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/640edeac13b8761b449cca71/KOOPERATIF%C4%B0F%C3%87%C4%B0L%C4%B0K%20E%C4%9E%C4%B0T%C4%B0M%20K%C4%B0TABI.pdf> adresinden 11.11.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Ticaret Bakanlığı, *Türkiye’de Kooperatifçilik*. 2023b, https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/kooperatifler-hakkinda-bilgiler/tarihce#_ftn1 adresinden 11.12.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Ticaret Bakanlığı, "Kooperatif Bülteni" Eylül 2024. <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/670cc06f13b876dc68d93013/Kooperatif%20%20B%C3%BClteni%20Eyl%C3%BCl%2011.10.2024.pdf> adresinden 10.01.2025 tarihinde erişilmiştir.
- TÜİK, *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi*, 2024, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109> adresinden 11.11.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Urlakadinkoop, *Hakkımızda*, 2024, <https://www.urlakadinkoop.com/hakkimizda> adresinden 14.01.2025 tarihinde erişilmiştir.
- Ültay, Eser, Hakan Akyurt ve Neslihan Ültay, "Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* (10), 2021, s. 188-201.
- Yeşil, Yeliz, Fethiye Karasu ve Kerime Alpaslan, "Amacı, İçeriği Ve Yararlılığı Bağlamında Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Eğitim Faaliyetleri", *The Journal of Academic Social Science*, 4(35), 2016, s. 501-512.
- Yıldırım, Pelin Demircan, "Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Ahlatlı Kadın Kooperatifi Örneği", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), 2020, s. 159-170.

- Yıldırım, Sinem, "Ayrımcılık Temelli Dışlanma: Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadınlar", *Sosyal Güvenlik Dergisi*, Cilt 11 Sayı 2 (Sayı 2), 2021, s. 321-346. <https://doi.org/10.32331/sgd.1049046>
- Zengin, Eyüp, Mustafa Başkurt ve Muharrem Es, "Yerel yönetimler ve yerel kalkınma", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 2016, s. 95-124.

Extended Summary

Introduction

Women's cooperatives are organizations that have become widespread in Türkiye and around the world in recent years. Women's cooperatives aim to ensure women's active participation in social, cultural and environmental activities as well as their participation in business life. The main purpose of this study is to examine the impact of women's cooperatives in Urla on local development. Urla in Izmir, one of the most economically, socially and culturally important provinces of Türkiye, is a city that attracts attention with its historical, touristic and cultural elements. In Urla, which has become a tourism center in recent years with the effect of migration to the region, there is an economic mobility in Urla due to the increase in population. It is important to examine the women's cooperatives in the region, which are a reflection of this mobility and try to include women in business life, from a geographical perspective in order to reveal the relationship between people and space. The study aims to examine the role of women's cooperatives in solving the economic, social and cultural difficulties experienced by women living in the region and in the realization of local development in the case of Urla. In this context, it is aimed to reveal the development process of women's cooperatives in the region, the difficulties encountered in this process and their various effects on women. This study is important in terms of institutionally addressing the role of women's cooperatives in the realization of local development and determining the status of women's cooperatives as a role model as a solution to the problems experienced by women in our country.

Methods

Since the study aims to explore the role of women's cooperatives in local development from first-hand accounts, in-depth interviews, a qualitative data collection technique, were selected for this study. An in-depth interview is a method that involves open-ended questions and the interviewee's personal views. In the planned study, the questions to be asked to the women members of the cooperative were intended to obtain personal data, as well as to understand their ideas about the cooperative, the problems they experienced during the establishment of the cooperative, and the impact of cooperatives on solving the economic problems experienced by women.

The answers to the questions asked in the study were analyzed using descriptive content analysis. The descriptive content analysis method refers to the in-depth examination and organization of qualitative and quantitative studies conducted independently of each other on a particular topic or field. Thus, general trends in that subject or field are determined. The results obtained in this method are expected to guide future studies on targeted topics (Ültay et al. :189). In order to determine the role of women's cooperatives in local development in Urla, face-to-face interviews were conducted with 14 women who are members of the Urla Women's Enterprise Production and Business Cooperative, which is active in the district, and open-ended questions were asked. Interviews were conducted between May and October 2024. The summer season was especially preferred in determining the interview schedule. This was based on the fact that the products produced by the women interviewed were aimed at tourists and that they actively sell their products during the tourism season. In addition to obtaining personal data, the questions to be asked to cooperative member women in the study were intended to understand their ideas about the cooperative, the difficulties they experienced in establishing the cooperative, and the impact of cooperatives on solving the economic problems experienced by women.

Results and Discussion

In this study, which aims to reveal the impact of women's cooperatives on local development in the case of the women's cooperative in Urla, women's perception of cooperatives and poverty and the role of cooperatives in development were emphasized with semi-open-ended questions. The study concluded that women perceive and benefit from cooperatives in terms of social benefits rather than economic gain or economic benefit. While the literature often emphasizes the economic, social, environmental and cultural impact of cooperatives, in the case of Urla, the social benefit aspect of women's cooperatives was found to predominate.

The members of the Urla Women's Enterprise Production and Enterprise Cooperative, the only women's cooperative in Urla, perceive cooperatives as based on the concepts of unity, solidarity and cooperation. According to them, especially for women, cooperatives are structures where women come together to accomplish things, produce and support each other. When we look at the purposes of cooperative membership, we see that women cooperative members prioritize spiritual gains rather than material gains. It is understood that the main reason for becoming a member of the cooperative is to socialize, and the fact that women do not feel lonely and want to help others is also a factor in their membership.

When we look at the perception of poverty of cooperative member women, the expressions of not being able to make a living, unemployment, lack and pain come to the forefront. Although the majority of women who are members of the cooperative do not feel themselves to be poor, they seem to agree that poverty is an important social problem and that no human being should experience such a problem. Women also state that poverty is not only economic and that people can also suffer from poverty in terms of different values such as care and love.

The majority of the women who are members of the cooperative stated that there is no deficiency in their cooperative and that the main deficiency lies in the fact that the cooperative has not grown more. According to them, in addition to supporting cooperatives in financial matters such as taxes and rent, cooperatives need to grow and help a wider audience in order to benefit more women. In this way, cooperatives would be able to serve women more in terms of social benefit, which is their main mission, rather than financial gain, and help women who feel helpless, lonely, or unsuccessful.

When all these data are evaluated, it can be seen that although cooperatives are places that provide economic benefits, generate income and sell products, the main impact of cooperatives for women is in terms of social benefits. Especially for women who feel inadequate or lonely in any field, cooperatives stand out as organizations where members come together to produce together and support each other, and from this perspective, cooperatives support local development from a social perspective. Organizations such as women's cooperatives, which are formed by women who experience gender inequality in many areas and who are still trying to prove and accept their existence, seem to have their main impact in terms of social benefits as well as economic benefits.

VENEDİK MÜZİK MÜZESİ'NDE “AVRUPA LAVTASI” OLARAK SERGİLENEN BİR İSTANBUL ÇALGISI

M. Ufuk Güler*

Öz

İtalya'nın Venedik şehrinde bulunan Müzik Müzesi (Museo Della Musica di Venezia) genellikle İtalyan Çalgı Yapım Sanatının örneklerinin sergilendiği müstakil bir müzedir. Müzede sergilenen çalgılar İtalyan müzisyen ve tarihçi Artemio Versari'nin kişisel koleksiyonundan oluşmaktadır. Çoğunluğu keman ailesi çalgılarından oluşan bu koleksiyonda, az sayıda üfleme çalgı ile birlikte lavta (*lute*), mandolin gibi mızraplı çalgılar bulunmaktadır. Müzede, 17. Yüzyıla tarihlendirilen bir lavta süsleme özelliklerinin yanı sıra yapısal olarak da İstanbul lavtalarına olan benzerliği ile dikkat çekmektedir. İçinde etiketi bulunmayan, dolayısı ile yapımcısı ve yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen çalgının sonrasında bazı değişikliklere uğradığı da görülmektedir. Bu makalede, müze ve Artemio Versari hakkında bilgiler verilmiş ve çalgının İstanbul'da yapılmış bir lavta olabileceği düşüncesi tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Çalgı yapım, Türk çalgıları, Avrupa lavtası, müzik müzeciliği, çalgı tarihi

* Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir Devlet Konservatuvarı Müzik Bölümü, İzmir/Türkiye, ufuk.guler@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5609-9009.

An Istanbul Instrument Exhibited As “European Lute” in Music Museum of Venice

Abstract

The Music Museum in Venice, Italy, (Museo Della Musica di Venezia), is a detached museum where examples of Italian Instrument Making are usually exhibited. The musical instruments exhibit in museum consist of the personal collection of Artemio Versari, the Italian musician and historian. This collection, which involves mostly violin family instruments, includes a small number of winds with plectrums, such as lutes and mandolins.

In the museum, a lute dating to the 17th century draws attention similarity to the Istanbul lutes with its ornamental features as well as its structural. It is also seen that the instrument, which has no label and therefore the maker and date of manufacture are unknown, underwent some changes afterwards. In this article, information about the museum and Artemio Versari is given and the possibility that the instrument may be a lute made in Istanbul is discussed.

Keywords: Instrument making, Turkish instruments, European lute, museology of music, history of instrument

Giriş

Belirli bir koleksiyondan meydana gelen “Tematik Müzecilik” anlayışı günümüzde giderek yaygınlaşmaktadır. Çoğunlukla etnografik değer taşıyan aynı tür nesnelerin sergilendiği bu müzelerin belki de tüm dünyada en çok görülen türü müzik aletleri (çalgı) müzeleridir. Fransa, Belçika ve Almanya gibi Avrupa ülkelerindeki örnekleri 19. yüzyılın sonlarında görülmeye başlayan bu müzelerin genellikle ulusal konservatuvarların çatısı altında sergilenen kişisel koleksiyonlarla başladığı görülür¹.

Türkiye’de önce kültür bakanlığına bağlı bir müzik aletleri müzesi kurulması planlanmış, hatta bunun için gerekli mevzuat 2006 yılında tamamlanarak müzenin açılmasının önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Araştırmacı Oğuz Elbaş’ın öncülüğünde ilerleyen bu girişim fiziki olarak bir müzeye dönüşmemiş, “Sanal Müzik Müzesi” adı ile eserlerin dijital ortamda sergilendiği bir şekilde noktalanmıştır. Elbaş’ın girişimleri ancak 2024 yılında Mamak Belediyesi’nin bir

¹ Lucius R. Wyatt, “The Brussels Museum of Musical Instruments.” *Music Educators Journal*, vol. 53, no. 6, 1967, pp. 48–51.

girişimi olarak Cumhuriyet tarihimizin ilk müzik okulu olan Musiki Muallim Mektebi binasında vücut bulabilmiştir².

Bu müzeye gelinceye kadar üç ilde müzik aletleri müzesi kurulmuştur. Fiziki olarak ilk açılan müze İzmir'de 2011 yılında kurulan "Müziksev"dir. Onu 2013 yılında Afyonkarahisar'da açılan "İbrahim Alimoğlu Müzik Müzesi" ve 2016 yılında Bursa'da açılan "Hüseyin Parkan Sanlıkol Müzik Enstrümanları Müzesi" takip etmiştir³.

Avrupa müzik tarihinin en önemli ülkesi olarak bilinen İtalya ise dünyada en çok müzik aletleri müzesi bulunan ülkelerden biridir. Cremona şehrinde bulunan "Museo del Violino di Cremona" (Cremona Keman Müzesi) koleksiyonunda bulunan Andrea Amati, Antonio Stradivari, Giuseppe Guarneri gibi 17. Ve 18. Yüzyılın en önemli keman yapımcılarının elinden çıkma yaylı çalgılar bakımından bu müzeler arasında en önemlisi olarak bilinir. Bugün Dünya'daki en ünlü turistik şehirlerden biri olmasının yanında köklü bir çalgı yapım tarihi bulunan İtalya'nın Venedik şehri ise bir başka müzik aletleri müzesine ev sahipliği yapmaktadır.

"Venedik Müzik Müzesi" (Il Museo Della Musica di Venezia) Cesena doğumlu müzisyen ve müzik tarihçisi Artemio Versari'nin özel koleksiyonundaki çalgılardan oluşmaktadır. Versari kontrbas eğitimini tamamladıktan sonra İtalya'da çeşitli senfoni ve opera orkestralarında çalışmış sonrasında Bologna Belediye Orkestrası'nın 30 yıl boyunca kontrbas grup şefliği görevini üstlenmiştir. Müzisyenliğinin yanı sıra Padova Pollini Konservatuarı ve Bologna Martini Konservatuarında öğretim üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Çalgı restorasyonu ile de uğraşan Versari'nin "La Famiglia Guarneri e le Copie Italiane del '900" (Guarneri Ailesi ve 20. Yüzyıl İtalyan Kopyaları), "Tre Secoli di Liuteria Italiana" (İtalyan Keman Yapımının Üç Yüzyılı), "Liuteria Moderna in Emilia-Romagna" (Emilia-Romagna Bölgesi'nde Çağdaş Keman Yapımı), "La Liuteria Italiana da Scoprire" (Keşfedilecek İtalyan Keman Yapımı) ve La Grande Liuteria Italiana (Büyük İtalyan Keman Yapımı) isimli beş kitabı bulunmaktadır⁴.

Versari'nin meslek hayatı boyunca oluşturduğu koleksiyon şimdi müze olan San Maurizio (İng. Saint Maurice) kilisesinde sergilenmektedir. Yapının geçmişi 11. yüzyıl sonlarına kadar gitmektedir. 1580 yılında yenilediği bilinen kilisenin günümüze gelen son halinin inşasına Giovannantonio Selva tarafından 1806 yılında

² Oğuz Elbaş ile kişisel görüşme. 14.01.2025. 2005 yılında Oğuz Elbaş ile "İstanbul Divan Edebiyatı Müzesi ile Konya Mevlana Müzesi'ndeki Çalgılar ve Bu Çalgıların Süslemelerinde Özgün Tasarımlar" isimli yüksek lisans tez çalışması nedeniyle bir görüşme gerçekleştirilmiş ve Sanal Müzik Müzesi'nin içeriği hakkında kendisinden bu görüşmeyle ilgili olarak pek çok bilgi alınmıştır. O tarihten sonra müzenin gerçekleştirilememiş olması ayrı bir tartışma konusudur.

³ Ali Öztürk, "Türkiye'de Müzik Müzeleri ve Eğitsel İşlevleri", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 15, Sayı 58, Bahar 2017ss.123-124

⁴ Artemio Versari ile kişisel görüşme, 23 Eylül 2024

başlanmış, Selva'nın ölümünden sonra Venedik'teki Fenice Tiyatrosunun mimarı olan Antonio Diedo tarafından bazı küçük değişikliklerle tamamlanmıştır⁵.

Venedik Müzik Müzesinde Sergilenen Çalgının Özellikleri

Müzede sergilenen ve en eskisi yaklaşık 300 yıllık olan çalgılar İtalyan çalgı yapım geleneğinin örneklerini içermektedir. Keman ve viyola gibi yaylı çalgıların ağırlıklı olarak yer aldığı koleksiyonda ayrıca üfleme ve mızraplı çalgılar da bulunmaktadır⁶. Bu mızraplı çalgılardan biri de “17. yüzyıl Avrupa Lavtası” etiketiyle sergilenen bir çalgıdır.

Resim 1: 17. Yüzyıl Avrupa Lavtası olarak sergilenen çalgı boydan (sol) ve ses tablası (sağ)

Çalgı, tarafımızdan ilk olarak 2012 yılında müzeye gerçekleştirilen ziyaret sırasında tespit edilmiştir. Makalenin yazıldığı tarihte halen sergilenmekte olan lavta armudi formda ve kısa bir sapa sahiptir. Ses kutusu farklı renklerde iki ağacın kullanıldığı 19 dilimden oluşmaktadır. Bu dilimlerin birleşim yerinde, altta yer alan büyük koyu renkli ağacın üstüne yapıştırılmış daha küçük çapta açık renkli bir

⁵ Giandomenico Romanelli, Venezia Ottocento : l'architettura, l'urbanistica, Albrizzi, Venezia, 1988, pp. 64-71

⁶ ---, Instruments, <https://www.museodellamusica.com/en/instruments>, son erişim tarihi 19.03.2023

ağaçtan oluşan "D" formunda, irice bir "aynalık" bulunmaktadır. Çalgının içinde etiket bulunmadığı için yapımcısı ve yapım tarihi bilinmemektedir.

Çalgının ses tahtası sık damarlı bir ladin ağacından yapılmıştır ve üzerinde tek ses deliği bulunmaktadır. Ses deliğinin 1.5 cm. kadar dış çerçevesinde, 2 mm. kalınlığında siyah bir filato yer almaktadır. 7 çift tele sahip olan çalgının eşiği pelesenk ağacındandır. Dikdörtgen biçiminde olan tellerin bağlandığı bölüm, her iki kenara doğru sivrilerek bir çengeli andıracak şekilde sonlanmıştır. Ses tahtasının üzerinde, tellerin altında yer alması gereken mızraplık, işlevine aykırı olarak eşiğin gerisinde bulunmaktadır. İnce bir ceviz ağacından yapılmış olan bu bölüm elips biçimindedir ve alt tarafı yay formunu andıran girintili bir şekilde işlenmiştir. Çalgının sapı ile ses tahtasının birleşim yerinde, ses tahtasının üzerine inen bir şekilde damla formunda (ud yapımında mihrap motifi olarak anılmakta olan) bir ağaç yer alır. Ayrıca klavyenin her iki uzun kenarı ile birlikte baş eşik tarafındaki kısa kenarda, beyaz-siyah-beyaz ağaçlardan yapılmış, 1,5 mm kalınlığında bir fileto yer almaktadır. Yine klavyenin üzerinde kemikten yapılan perdeler bulunmaktadır. Bu perdeler ses tahtası üzerine geldiğinde kısalarak sadece en alt üç telin altına gelecek şekilde devam eder.

Resim 2: Burguluk yan görünüşü ve sap (sol) ve burguluk ön görünüşü (sağ)

Çalgı kavisli bir burguluğa sahiptir. Burguluk ve sapın arkasının siyaha boyandığı görülmektedir. Üzerinde 14 burgu yuvası bulunmasına rağmen şimşir ağacından yapılmış burgulardan birinin yerinde olmadığı görülmektedir. Bu bölüm piramit şeklinde bir tepelik ile sonlanmıştır.

Ses deliğinde bulunan kafesin süslemesinde bitkisel motiflere yer verilmiştir (Şekil 1). 1/8 simetri esasına dayanan düzenlemede merkezdeki sekiz kollu stilize bir çiçeğin etrafını kıvrım dallar çevreler. Çiçeğin her bir taç yaprağının arasından

ikişer kıvrım dal çıkmaktadır. Bu kıvrım dallar birbirine simetrik ilerleyerek ortada bir zambak çiçeği motifinin altından geçer ve tekrar ikiye ayrılır. Kollardan biri geriye, taç yapraklara doğru dairesel bir hareketle sona ermektedir. Diğer kol yukarı doğru devam ederek bir kez daha ikiye ayrılır ve kafes motifinin dairesel formunu tamamlar.

Şekil 1: Ses deliği kafesi motifi

Bu kafes motifi çalgıyı Avrupa lavtalarından ayıran en dikkat çekici unsurdur. Avrupa lavtalarında genellikle 1/4 ölçekli geometrik motifler kullanılmaktadır. Kullanılan motif farklılık gösterse de dörtte bir ölçek; toprak, su, ateş ve hava olarak 4 elemente atıf yapmak amacı ile tercih edilmektedir⁷. Bu çalgıda kullanılan motifin ise geçmişte pek çok ud yapımcısı tarafından kullanıldığını ve geleneksel olarak üretim yapan kimi günümüz ud yapımcısı tarafından da tercih edilen bir motif olduğunu söyleyebiliriz. Söz gelimi; Kadri Şençalar'ın Konya Mevlâna Müzesine bağışladığı ve günümüzde hala burada sergilenmekte olan 1884,

⁷ Wells, Robin Headlam. "Number Symbolism in the Renaissance Lute Rose." *Early Music*, vol. 9, no. 1, 1981, s. 37.

Emmanuel Venios yapımı udun kafesi bu motifin tespit edilen en eski örneklerinden biridir⁸.

Öte yandan, incelenen çalgının yapısal özellikleri açısından, Avrupa lavtalarına kıyasla Türk lavtalarına özgü başka bazı unsurlara sahip olduğu gözlemlenmiştir. Aynı kültürün ürünleri olan çalgılar arasında dahi değişkenlik gösterebilen gövdeyi oluşturan ağaç dilimlerinin sayısı, tel boyu, gövde boyu gibi unsurlar bir kenara bırakılacak olursa, özellikle gövde ile sapın birleşim yeri, burguluk yapısı ve mızraplığın şekli, bahsedilen ayırt edici unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Kafes motifinden sonra çalgıda en dikkat çeken unsur gövde ile sapın birleşim yeridir. Tuşenin ses tablası ile birleştiği alt bölümünde, damla formunda ek bir ağaç daha bulunur. Yaklaşık 4 cm. uzunluğundaki bu bölüm, Türk udu ve lavtalarında olduğu gibi, sapın bir uzantısıymışçasına ses tablasının üzerine gelmektedir. Oysa, Avrupa lavtalarında ses tablası tuşenin üzerine doğru gelecek şekilde yapılır. Türk çalgılarında Mihrap motifi olarak adlandırılan bu detayın ilk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı tam olarak belirlenemese de 1800'lerin ilk yarısında Mısır'da görülen udların da Avrupa lavtlarına benzediği görülmektedir. Öte yandan Surname-i Hümayun'da yer alan bir minyatürdeki çalgı⁹ tasvirinde sap ve ses tablasının birleşim yerinde bir mihrap motifi dikkat çekmektedir.

Resim 3 Sapın ses balası ile birleşim yeri. Avrupa lavtası (solda) ve mihrap formu (sağda)

⁸ Murat Ufuk Güler, *İstanbul Divan Edebiyatı Müzesi ile Konya Mevlana Müzesi'ndeki Çalgılar ve Bu Çalgıların Süslemelerinde Özgün Tasarımlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005, s. .

⁹ Nurhan Atasoy, *Surname-i Humayun: Düğün Kitabı*, Koçbank, 1997, 404 numaralı varak

Çalgı üzerindeki önemli bir diğer detay ise burguluk şeklidir. Avrupa lavtalarında burguluk geriye doğru ve sapa yaklaşık 80-85 derecelik bir açıyla yapılır. Üstten bakıldığında konik bir görünümü olan burguluğun derinliği sap dibinde ve uçta genellikle aynı ölçüdedir. Burada incelenen çalgı, Türk lavtası ve udunda olduğu gibi “S” şeklinde bir kıvrıma sahiptir ve hem üstten hem yandan bakıldığında sap dibinden uca doğru daralarak gider. Ancak Türk lavtalarında 7 burgu ve Türk udlarında ise 11 burgu bulunmaktadır. Bu çalgının üzerinde 14 burgu yuvası olup, fazladan burguların sonradan eklenip eklenmediği veya orijinal tasarımıda yer alıp almadığına dair kesin bir değerlendirme yapılabilmemiş değildir. Yukarıda belirtilen, sap ile burguluğun boyanmış olması bu tespiti güçleştirmektedir.

Resim 4’te görüleceği üzere, Avrupa lavtasının ses tablasında kafes ve köprü detayı dışında başka bir ek parça bulunmamaktadır. Oysa Türk lavtası ve Türk udunda, çalgıların ses tablalarını mızrap darbelerinden korumak için genellikle ince bir ağaç ya da bazen bağa malzeme kullanılarak yapılan ve ses tablası üzerine, köprü ile ses deliğinin arasına yapıştırılan bir “mızraplık” bulunmaktadır. İncelenen çalgının üzerinde de bulunan bu parçanın işlevi gereği tellerin altında olması gerekirken, ses tablasının alt bölümünde, tellerle ilişkisi olmayacak bir şekilde köprünün gerisinde bulunduğu görülmektedir. Ceviz ağacından yapılma mızraplık, şekil itibarı ile Türk çalgılarında kullanılan mızraplık türlerine benzerliği ile de dikkat çekmektedir.

Resim 4: Avrupa lavtası; Sixtus Rauchwolff, 1596, Metropolitan Museum of Art koleksiyonu

Sonuç

Venedik Müzik Müzesi, bireysel koleksiyonun sergilendiği müstakil bir müze yapısındadır ve kurumsal anlamda yeterli bir organizasyona sahip olmadığı gözlemlenmiştir. Sergilenen çalgıların envanter numaralarının ve detaylı kayıtlarının bulunmaması bu eksikliklerin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu olumsuzluklarına rağmen müze içeriği bakımından Avrupa'nın en zengin koleksiyonlarından birini barındırmaktadır.

Araştırmamıza konu olan çalgının da diğer çalgılar gibi bir envanter numarası bulunmamaktadır. Ayrıca koleksiyonun sahibi Artemio Versari ile yapılan görüşmede çalgının hangi yolla ve ne zaman temin edildiği ile ilgili bilgiye de cevap alınamamıştır.

Eylül 2024 tarihi itibarı ile sergilenmeye devam eden çalgının sonradan Avrupa lavtasına dönüştürülmüş bir çalgı olduğu, yukarıda aktarılan yapısal özellikleri ile Türkiye’de yapıldığı değerlendirilmiştir.

İçinde etiketi bulunmayan ve 17. yüzyıl Avrupa lavtası olduğu iddiası ile sergilenen çalgının kafesinde kullanılan motif Avrupa’daki örneklerinden farklıdır ve Türk çalgılarında görülen bir motif örneğidir. Yine sapın ses tablası ile birleşim yeri Türk çalgılarına özgü bir şekil ihtiva eder. 15. Yüzyıldan itibaren Avrupa lavtalarında mızrap ile çalma tekniği terk edilmiş ve parmak ile çalma yöntemi benimsenmeye başlamıştır. Bu nedenle sonraki yüzyıllarda kullanılan çalgılarda mızraplık bulunmamaktadır. Bu çalgıda bir mızraplık bulunması, bu mızraplığın şekil itibarı ile Türk çalgılarında kullanılan mızraplık türlerine benzemesi ve mevcut haliyle mızraplığın bulunduğu yer dikkat çekmektedir.

Kanaatimizce çalgı İstanbul’da yapılmış zenne (küçük boy) bir uddur. Malzeme ve süsleme özellikleri dikkate alındığında çalgının 19. yüzyıl sonlarına tarihlenebileceği düşünülmektedir. İtalya’ya nasıl ve hangi tarihte ulaştığı bilinmeyen çalgının elbette bu haliyle İstanbul’da yapılmış olduğu düşünülebilir. Ancak aşağıda belirtilen nedenlerden ötürü çalgının İtalya’ya ulaştıktan sonra kısmen yeniden ele alınarak Avrupa lavtasına dönüştürüldüğü daha güçlü bir olasılık olarak değerlendirilmektedir.

Türk lavtalarında bulunan perdeler, geleneksel olarak kırıktan, daha sonraki dönemlerde ise misina malzeme kullanılarak sap üzerine sarılmaktadır. Perdeler sapın arka kısmında düğümlenerek sabitlenmekte, gerektiğinde çalgının entonasyonunu ayarlamak için el ile hareket ettirilebilmektedir. Ayrıca ses tablası üzerinde perde bulunmamaktadır. İncelenen çalgının sapında bulunan perdelerin sabit oluşu ve ses tablası üzerine ayrıca 5 adet perdenin bulunması, sonradan eklenmiş olduğunu düşündürmektedir. Yine tellerin bağlandığı köprü hem şekil itibarı ile hem de çalgının üstünde bulunduğu konumu itibarı ile sonradan eklenmiş olduğunu işaret etmektedir. Köprünün yerinin, Avrupa lavtasına uyum sağlaması nedeni ile değiştirildiği var sayılmaktadır. Köprünün kafese yaklaşması nedeniyle mızraplığın sökülmesi gerekmiş olmalıdır. Çalgının orijinal bir parçası olmasının yanı sıra yeri değişen köprünün ses tablası üzerinde meydana getirdiği deformasyonu kapatmak amacı ile mızraplığın, işlevine aykırı bir konuma; şu anki köprünün gerisine yapıştırıldığı düşünülmektedir.

16. Yüzyılda İtalya’dan Türkiye’ye ticari amaçlı çalgılar geldiği bilinmektedir. Türkiye’den de başta zil olmak üzere Avrupa’ya çeşitli çalgıların gitmesi söz konusudur¹⁰. Bu çalgının ne amaçla İtalya’ya ulaştığı, bir ticaretin sonucu mu buraya geldiği yoksa bir hediye mi olduğu bilinmemektedir. Ancak çalgının

¹⁰ M. Ufuk GÜLER, Türk Çalgı Yapımcılığında Keman Yapımı Ve Bu Alanda Gerçekleşen Uluslararası Etkinlikler, *The Journal of Social Sciences* (2023), ss. 376-377

üzerinde sonradan olduğu anlaşılan değişikliklerden buraya ulaşma amacının Avrupa müziği icra etmek olmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- Atasoy, Nurhan, Surname-i Humayun: Düğün Kitabı, Koçbank, 1997.
- Güler, M. Ufuk, *İstanbul Divan Edebiyatı Müzesi ile Konya Merlana Müzesi'ndeki Çalgılar ve Bu Çalgıların Süslemelerinde Özgün Tasarımlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005.
- Güler, M. Ufuk, "Türk Çalgı Yapımcılığında Keman Yapımı ve Bu Alanda Gerçekleşen Uluslararası Etkinlikler", *The Journal of Social Sciences* (2023), s. 374-383
- , Instruments, <https://www.museodellamusica.com/en/instruments>, son erişim tarihi 19.03.2023
- Öztürk, Ali, "Türkiye'de Müzik Müzeleri ve Eğitsel İşlevleri", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 15, Sayı 58, Bahar 2017, ss. 116-129.
- Romanelli, Giandomenico, *Venezia Ottocento: l'architettura, l'urbanistica*, Albrizzi, Venezia, 1988.
- Wells, Robin Headlam, "Number Symbolism in the Renaissance Lute Rose." *Early Music*, vol. 9, no. 1, 1981, ss. 32-42.
- Wyatt, Lucius R, "The Brussels Museum of Musical Instruments." *Music Educators Journal*, vol. 53, no. 6, 1967, pp. 48-51.

Extended Summary

This study examines a plucked string instrument exhibited in the Museo della Musica di Venezia under the label of "a 17th-century European lute," claiming that its structural and ornamental features associated with the Istanbul-made small-sized oud (zenne ud) tradition more closely than European lute craftsmanship. The instrument, housed in the historical San Maurizio church, part of the private collection of the musician and music historian Artemio Versari, carries no maker's label.

The article first presents the context of the museum, including its recognized limitations and Versari's professional background, followed by a thorough morphological analysis of the instrument. Several unique

characteristics—including the S-shaped pegbox, the motive of the rosette, the bridge shape, and the pickguard's position—suggest a strong association with Ottoman-Turkish instrument-making conventions rather than those of European lutherie.

One of the most outstanding features is the rosette (soundhole decoration), which displays a symmetrical vegetal motif—commonly found in traditional ouds—rather than the geometric quarter-based patterns typical of European lutes. The joint between the neck and the soundboard integrates a teardrop-shaped wooden inlay known in Turkish lutherie as the *mihrab* motif, absent from European lutes. Furthermore, the S-shaped pegbox, whose tapering silhouette matches that of historical Turkish ouds, contrasts considerably from the angled and conical pegboxes used in Western examples.

Equally telling is the placement and nature of the pickguard. While post-16th-century European lutes, which implemented finger-picking, rarely feature a pickguard, this instrument does include one—made of walnut—although it is located in an acoustically and functionally inconsistent position, signifying a later adaptation. Additionally, fixed frets—uncharacteristic of traditional ouds—and a relocated bridge point to structural modifications likely made after the instrument had gotten to Italy.

It is hypothesized that the instrument was originally crafted in Istanbul during the late 19th century as a small oud. It was then modified so that it would adapt to European lute archetypes.

While it is uncertain how and under what circumstances the instrument arrived in Italy — whether through trade, diplomatic exchange or private handover — the differences in its structure between its current form and its probable origin make it a significant case for reassessing curatorial assumptions in music museology. In this respect, the study questions not only the authenticity of the instrument's exhibited identity but also highlights the importance of comparative morphological analysis in establishing historical provenance and cultural affiliation.

CHILD WORKERS FROM AN EMPIRE TO A REPUBLIC: THE HEREKE FACTORY AS TRANSITIONAL SPACE (1910s-1950s)

Didem Yavuz Velipaşaoğlu *

Abstract

This study examines the changing patterns of child labour at the Hereke Factory during the late years of the Ottoman Empire and the early years of the Turkish Republic. In the Ottoman era, the factory's management initiated its first housing projects for workers' families and built dormitories for single employees and child labourers, many of whom were orphans. These housing initiatives for civil servants and workers continued after the Republic was founded, especially following the factory's transfer to Sümerbank, with orphaned children still working there. The issue of child labour and orphans played a significant role in the early days of the Turkish Republic, which saw a major shift in the workforce, particularly among the proletariat. The period from the 1910s to the 1950s marked a gradual transition from forced labour to voluntary employment, which notably influenced the dynamics of the labour force.

Keywords: orphans, child labor, sport areas, housing for workers, dormitory.

* Asst. Prof., İzmir University of Economics, Faculty of Fine Arts and Design, Department of Interior Architecture and Environmental Design, İzmir/Türkiye, didemyavuzvelipasaoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9835-9182.

İmparatorluktan Cumhuriyete Çocuk İşçiler: Geçiş Mekanı Olarak Hereke Fabrika Yerleşkesi (1910'lar-1950'ler)

Özet

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Hereke Fabrikası'ndaki çocuk işçiliğinin değişen dinamiklerini incelemektedir. Osmanlı döneminde, fabrikadaki yönetim, işçilerin aileleri için ilk konut projelerini başlatmış ve tek başına çalışanlar ve çoğu yetim olan çocuk işçilerin barınması için lojmanlar inşa etmiştir. Cumhuriyet'in kurulmasının ardından, özellikle fabrikanın Sümerbank'a devrinden sonra, memurlar ve işçiler için konut projeleri devam etmiş, yetim çocuklar da hâlâ fabrikada çalıştırılmaya devam edilmiştir. Çocuk işçiliği ve yetimlerin durumu, işçi sınıfının büyük değişim geçirdiği Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında önemli bir rol oynamıştır. 1910'lar ile 1950'ler arasındaki bu geçiş dönemi, zorla çalıştırmadan gönüllü istihdama doğru kademeli bir kayma yaşanmış ve bu durum iş gücü dinamiklerini önemli ölçüde etkilemiştir.

Keywords: yetimler, çocuk emeği, spor alanları, işçiler için konut, yatakhane.

Introduction

This study analyses the evolving dynamics of child labour at Hereke Factory during the late years of the Ottoman Empire and the early years of the Turkish Republic. Located in the east of Istanbul on the shores of the Marmara Sea, Hereke Factory initially operated as a private broadcloth factory in 1842 and was later transformed into an imperial factory (Hereke Fabrika-yı Hümayun) in 1845. From then on, it produced textiles and carpets for local and international markets and played an instrumental role in a series of modernization projects of the empire. Following the establishment of the Turkish Republic, the factory was first transferred to the Industry and Metal Bank (Sanayi ve Maadin Bankası) in 1925. Later, it was transformed into a state economic enterprise in 1933 and started operating under Sümerbank. As it evolved from an Ottoman imperial institution into an important component of the new national infrastructure, the factory underwent major changes in its architecture and built environment. Notably, there were substantial modifications in the types of building materials used and the size and orientation of the different components of the factory, as well as in production patterns and the training, support, and housing opportunities provided to workers.¹

¹ For more details, see: Didem Yavuz Velipaşaoğlu, *Crafting an Empire: the Hereke Factory Campus (1842-1914)* (Libra Kitap, 2023).

Examining this period from the perspective of child labourers, this study argues that the policies and developments during the final years of the Ottoman Empire significantly impacted the conditions of child labourers even long after the empire had ended. The practice of using child labour extended to the post-Imperial period; however, the governing elites of the new Republic, known as Kemalists, saw it as a social problem that demanded reforms. Similar to other countries, child labour in early Republican Türkiye was inextricably linked to poverty and the influence of the working class.² In the Hereke factory, the management undertook the first housing projects for families in the Ottoman period and built wards to accommodate single workers and child labourers, many of whom were orphans. The factory's housing projects for civil servants and workers continued after the establishment of the Republic, particularly after its transfer to Sümerbank, while orphaned children were still employed in the facility.

This research centres on a particular group of eighty to ninety orphan girls, who were brought to the factory in 1926 and lived in a house with two large wards, as well as in four rooms within the factory.³ Those girls also participated in daily exercise routines, which were carried out following a specific understanding of health and the body. Throughout the 1930s, youth camps were established in various parts of the country, including Hereke, with the aim of overseeing the development of children and young people. Meanwhile, regulative changes in the country led to a new understanding of childhood, distancing itself from the practice of employing children as labourers and wage workers. The emergence of the national worker ideology led to a visible transformation in how child labour was perceived and approached. Through the support of social, cultural, and healthcare activities, efforts were made to construct a new working class. In this context, sports emerged as a key motif, particularly in fostering robust and healthy bodies, and in regulating the physical development of children and youth.

This study aims to explore those changes related to child labour by exploring answers to a series of pertinent questions: What activities did workers engage in their daily lives? What impact did the transition from empire to republic have on the worker profile, as well as on housing, culture, and health programs? How did the concept of child labour evolve along with steps taken to create a national worker profile? And finally, how did the youth camps opened in Hereke in the 1930s reflect this changing understanding of children?

² Semih Gokatalay, 'Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey', in *Standard of Living: Essays on Economics, History and Religion in Honor of John E. Murray* (Springer, 2022), 279-297.

³ *Sümerbank Hereke Yünlü ve İpekli* (İstanbul: Sümerbank, 1934), 10-11.

A Photograph among Old Photographs

Figure 1. Housing for family workers and dormitory for orphans of Hereke Factory Campus. *Source: Mustafa Hergüner personal archive.*

A 1950s photograph from Hereke offers valuable insights into the workforce composition, residential arrangements, and social norms of a prototype factory (Figure 1). This photograph, which shows a residential complex featuring a central dormitory surrounded by modular, cubical concrete houses, serves as a crucial artefact that can help us understand the prevailing conditions of the period. The factory employed labourers under the age of 18, actually between 12-18, many of them were orphaned.⁴ As a result, the dormitory for orphaned children, which was inherited from the late Ottoman period, found itself surrounded by modern housing facilities.

In the historical functioning of capitalism, low-wage and so-called 'unskilled' monotonous jobs have been systematically shaped by gender and ethnicity, and disproportionately assigned to specific social groups.⁵ This pattern was also evident in the late Ottoman-era factories. At the Hereke Factory, for instance, it is known that just before the war, approximately 2,200 Orthodox Greek and a significant

⁴ See, *Hereke Fabrikası*, (Sümerbank; 1947).

⁵ Görkem Akgöz, Sürgün Almanlar Yazıyor: Bir Ulusötesi Karşılaşma Mekânı Olarak Fabrika, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2025, 54-60.

number of Armenian girls were employed, whereas only around 200 Muslim Turkish girls worked there.⁶ The transition from imperial rule to the republican era had a profound impact on various aspects of the society, including the Turkification of workforce, infrastructure, culture, and public health. The shift in political landscape prompted a substantial change in the demographic composition of the workforce, with the population exchange and deportations of Orthodox Greek and Armenian workers, in the last ten years of the empire. For instance, as the majority of the Orthodox Greek population left Hereke, Turkish refugees—predominantly young and impoverished individuals were settled and employed at the factory through the philanthropic efforts of the factory administration. On June 17, 1921, twelve male and five female immigrants and refugees were sent to the Hereke Imperial Factory after petitioning the directorate for protection and employment in suitable positions.⁷ These examples serve as precedents for how demographic structuring was carried out. On the other hand, the single-party government (1923-1945) placed family-oriented workers at the core of the workforce; the single-party system, unlike the single adult and child worker types of the Ottoman workers' market, introduced a new nuclear family model in which married couples contributed to the economy together. Likewise, housing arrangements transitioned from traditional constructs to more modern and modular abodes. Accordingly, detached and semi-detached houses with gardens were built for working families.

The rise of the structurally transformed in Turkified, and so nationalized worker archetype profoundly altered perceptions about child labour. The orphaned child labour force had a multicultural profile, including Armenians, Orthodox Greeks, and Muslim Turks. However, subsequent to the War of Independence, the young Republic's workforce underwent a significant transformation, with the majority of the workforce becoming composed of adult Muslim Turkish households. The paradigm shifts in socio-political ideology brought about a critical

⁶ Centre for Asia Minor Studies (CAM), Bithynia-Izmid-Hereke B110, 11.

⁷ Presidency's Archives of the Republic (BCA): 272 0 0 12.38. 16. 32 18.06.1921.

The names of the refugees from Tekirdağ listed in the Presidency's Archives of the Republic are: Nuri, son of Halim (aged 17), (unknown) Şükrü? Son of Hüseyin (20), (unknown) the son of Halil (16), (unknown) Zehra the daughter of Ibrahim (16), Ali Fuad (unknown) the Son of Said (14) and (unknown) the son of Ali (18); from Salonika: Müberra? the daughter of Şeyh Bedreddin (19) and her brother (nameless - 17), (unknown) Hayri the son of Sefer (25); from Yemen: Ahmed ... ? the son of Abdülgaftar (17), his brother Mercan son of Ahmed (20) and his cousin Mehmed the son of Raşid (17), (unknown) the son of Mahmud (20), (unknown) Mahmud the son of İbrahim (24) and Nedim (25). From Orhangazi came: Ahmed the son of Mustafa (17) and from Mecca: Abdülrahim, the son of Abdullah (51); BCA: 272 0 0 12.38. 16. 32 18.06.1921.

reassessment of child labour practices, ultimately culminating in a more regulatory and protective approach. The shift marked a pivotal moment in labour practices, where the exploitation of child labourers was replaced by a more protective approach. This new type of worker, emerging as a semi-proletarian figure, underwent a process of full proletarianization during the Republican period.⁸

Recent studies have shown that child labour was a significant source of workforce for factories and warehouses in late Ottoman and early Republican Türkiye. Undoubtedly, one of the most prominent studies on child labour belongs to Donald Quataert, who asserts that coal mining in numerous countries often relied on the availability of inexpensive, easily controlled minors.⁹ Quataert particularly focuses on the Zonguldak mines in northwest Türkiye and argues that the terms ‘children’ and ‘youth’ were ambiguously defined in laws meant to protect minors. Can Nacar argues that the children also served as a significant labour force particularly for the Ottoman unmechanised tobacco industry.¹⁰ According to Nazan Maksudyan, children, most of whom were orphans, had an importance on factory and workshop production in the Ottoman empire. Maksudyan notes that during World War I, the number of child labourers increased significantly, forcing the state to address the issue of orphaned children by different policies, including sending child workers to other countries like Germany.¹¹ In another study, Görkem Akgöz demonstrates the links between global trends and Türkiye’s economic policies at the time, emphasising that post-imperial Türkiye came up with a new plan for national industrial development. She explores the issue of child labour inherited from the empire and discusses the legal framework for safeguarding minor and female workers.¹² Semih Gökatalay explains the new state policies and labour laws and discusses their failure to reduce child labour.¹³ Finally, Yaşar Tolga Cora analyses changing modes of labour control in the 1950s and describes the emergence of a new family-centred workforce.¹⁴

⁸ Burak Gürel, Türkiye’de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi, Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri, Hazırlayanlar: Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, 304.

⁹ Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire* (New York: Berghah Books, 2006).

¹⁰ Can Nacar, *Labor and Power in the Late Ottoman Empire: Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872-1912* (Palgrave Macmillan, 2019), 40.

¹¹ Nazan Maksudyan, *Ottoman Children and Youth during World War I* (Syracuse University Press, 2019).

¹² Görkem Akgöz, *In the Shadow of War and Empire Industrialisation, Nation- Building, and Working- Class Politics in Turkey* (Leiden: Brill, 2024)

¹³ Gökatalay, *Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey*, 279-297.

¹⁴ Yaşar Tolga Cora, “The New Worker in ‘The New Era’: Entrepreneurship and Labor Control in Turkey in the 1950s”, *Reflektif* 2(3) (2021): 343-364.

Using an interdisciplinary methodology, this study aims to examine the dynamic interrelationship between the political agenda of the state and the lived experiences of child workers in their daily routines during this period of profound change. The majority of records and chronicles used in this research were obtained from state and factory archives, including Sümerbank publications. This work also explores the history of the Hereke Imperial Factory, incorporating the narratives of marginalized individuals, such as migrant families, orphans, and widows who played a part in this state-level project. In this regard, photographs and oral history studies have been invaluable in understanding the daily lives of these individuals, particularly minor workers.

From an Empire

The final decades of the Ottoman Empire witnessed a distinct phenomenon with nearly half of the workforce returning from industrial centres to their rural hometowns after a few months of temporary employment. Subsequently, these individuals would be substituted by a new cohort of temporary workers possessing similar skill sets. Scholars have occasionally referred to these workers as ‘peasant-workers’ (*köylü işçiler*) or ‘farmer-miners’ (*çiftçi-madenciler*), reflecting their distinct socioeconomic status characterised by non-proletarian attributes.¹⁵ Starting from the second half of the 19th century, rental housing was available for married couples in Hereke. It was common for multiple families to share a single house, and domestic production also took place within these households. In this context, it can be argued that small landholding was a viable option for married workers.¹⁶ However, the Hereke factory predominantly relied on a temporary workforce comprised mostly of children and unmarried adults. The relevant photograph depicts young female workers and children dressed in traditional attire engaged in weaving large carpets within spacious workshops that receive ample natural daylight and do not suffer from ventilation issues. (Figure 2) On the other hand, it is evident that not only the space but also the nature of labour and the work performed were gendered. Male workers were predominantly associated with machinery.

¹⁵ Janset Özen Aytemur, *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)* (Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010), 62.

¹⁶ Didem Yavuz Velipaşaoğlu, *Crafting an Empire: the Hereke Factory Campus (1842-1914)* (Libra Kitap, 2023): 88-93.

Figure 2. Hereke workshops. Source: Zsigmond Fejes, July 1914, Gróf Károly Museum, 70.63.59.

One could argue that the children of workers were also propertyless and relied solely on dormitory-style housing for accommodation. These workers resided in two-storey individual dormitories known as ‘*keğüs*’, a term inspired by the architectural layout of military barracks. These dormitories represented a primary example of densely populated living quarters located within the factory premises.¹⁷ The building consisted of two wings, separated by a corridor and an entrance hall in the middle containing rooms for the warden. (Figure 1) This entrance hall was connected to the dining and living rooms. The sleeping quarters were situated along the two wings, with cabinets along the corridor for children and unmarried workers to store their belongings. Toilets were located at the end of the corridor. Historical records indicate that during the Ottoman period,

¹⁷ Yavuz Velipaşaoğlu, *Crafting an Empire: the Hereke Factory Campus (1842-1914)*, 144.

dormitories were typically constructed using a combination of masonry and timber. For example, in 1897, a timber dormitory designed by the Armenian architect Hovsep Kalfa was constructed, while the dormitory built in 1903 was made of stone with hackings and woodworks sourced from Bartın timber (Figure 3).¹⁸

The term '*koğuş*' is used in this context as a model to understand the living conditions of workers and the standardization of work.¹⁹ The dormitory's cellular structure offered an environment for regulating bodily functions such as sleep, nutrition, and childcare. This regulation, in turn, facilitated the standardization of labour and enabled the mechanisation of human body. The factory aimed to transform irregularly conscripted children from Anatolia into 'ideal citizens'²⁰ or subjects. Children were turned into disciplined labourers through repeated daily routines, including eleven hours of work, lunch breaks, dinner, and sleep.²¹

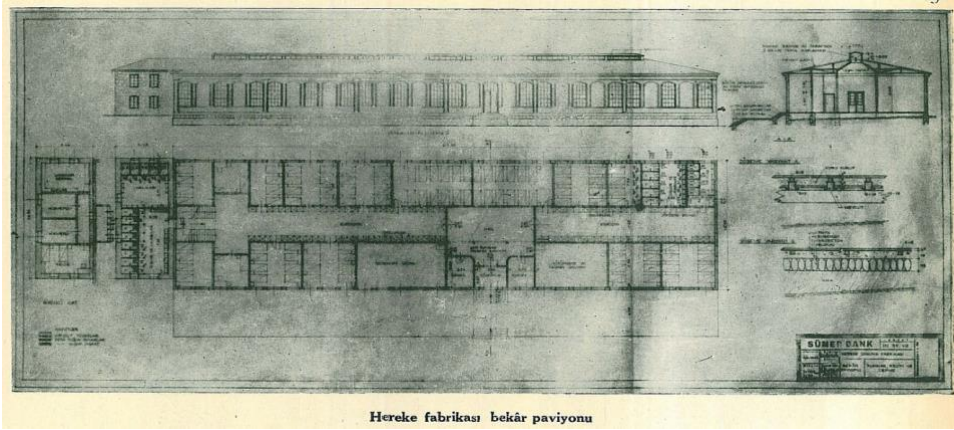

Figure 3. Dormitory (*koğuş*) accommodation, inherited from Ottoman period, on the Factory Campus. *Source: Sümerbank: 11.7.1933-11.7.1943 (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1943).*

From the very beginning, the factory hired impoverished children, mostly orphans. By the early 1910s, Muslim girls also joined the workforce, facilitated in

¹⁸ Ibid., 85.

¹⁹ Didem Yavuz Velipaşaoğlu, 'Pastimes for the Child Breadwinners: the Sanitisation and Recreation Facilities of the Hereke Factory Campus', in *Children and Childhood in the Ottoman Empire (Fourteenth and Twentieth Century)*, ed. Fruma Zachs and Gülay Yılmaz, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021), 264-289.

²⁰ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1980), 684. Gültekin Yıldız, 'Ondokuzuncu Yüzyılın İki 'Standardizasyon Ütopyası: Kışla ve Hücre Tipi Hapishane', *Türkiye Günlüğü* 112 (2012): 118-135.

²¹ Yavuz Velipaşaoğlu, *Pastimes for the Child Breadwinners: the Sanitisation and Recreation Facilities of the Hereke Factory Campus*, 264-289.

part by Women's Associations.²² Male and female Turkish labourers were brought in from Tavşancılı (Tavşancıl), located about six kilometres to the west of Hereke. On the other hand, Orthodox Greek girls were mostly recruited from regions beyond the Izmit Gulf, such as Kuru, Çınarcık, Kadıköy, as well as villages in Yalova, including Agios Haralambos (Hacı Mehmet) and Safran.²³ (Figure 4)

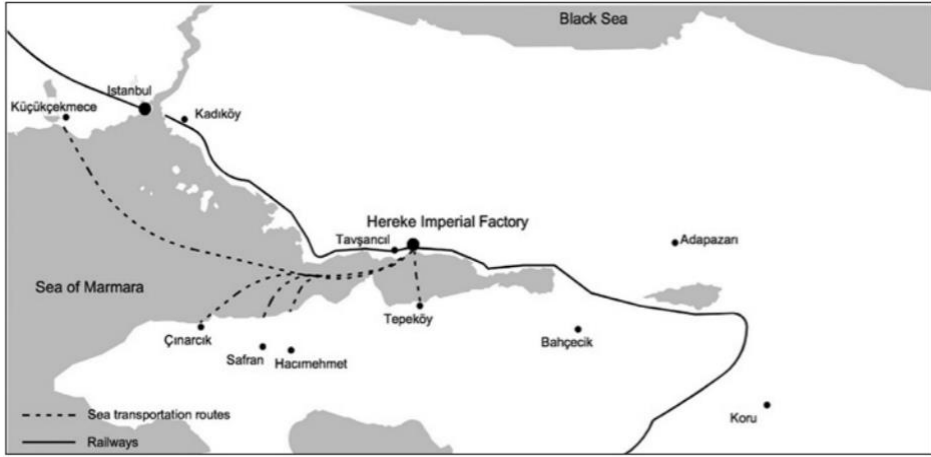

Figure 4. Map showing daily and weekly routes of dormitory-living workers; *Source: produced by author.*

Throughout the empire, there was no centrally coordinated labour market which impacted the expropriation of labour power and the shift towards wage-based employment. Along with the scarcity of skilled labour, the fragmented labour market configuration posed a significant challenge for the new Republic.²⁴ Factories, such as the ones in Hereke, historically provided a sanctuary for those in need. Even during the Armistice period²⁵ between 1818 and 1923, this support system continued to function, and when the Turkish-Greek population exchange took place, attempts were made to house orphaned children and young individuals in need within the factories. After the majority of the Orthodox Greek community left Hereke even before the population exchange²⁶, the factory administration

²² "İstanbul Postası," *Sıyanet* 15, 19 Haziran 1330 (2 July 1914), 2.

²³ Centre for Asia Minor Studies (CAM), *Bithynia-Izmit-Hereke B110*, 12.

²⁴ Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık*, 62.

²⁵ The Armistice, an interim period recognized in Turkish history as commencing with the Armistice of Mudros on October 30, 1918, and concluding with the Treaty of Mudanya, characterized by occupation and the Turkish War of Independence.

²⁶ Exchange of Muslim populations from former Ottoman territories with non-Muslim populations in Turkey in 1923.

began accommodating and hiring primarily young and impoverished Turkish refugees.²⁷ On June 17, 1921, upon requesting protection and suitable employment, twelve men and five women, who were immigrants and refugees, were directed to the Hereke Imperial Factory.²⁸

To a Republic

By 1925, two years after the declaration of the Republic, the workforce at the Hereke factory underwent a significant transformation in line with the new ruling elites' aforementioned perspectives on child labour. Children and young individuals started wearing aprons and uniforms instead of traditional attire, symbolising their alignment with the rejuvenated face of the young Turkish Republic. (Figure 5) In 1925, the production of special hats and uniforms for the Hereke Village School was approved and carried out by the Ministry of National Education.²⁹ Such changes also brought forward a profound transformation within the working force. Starting from the 1930s, a new type of worker began to emerge around the concept of 'Human Rationalization' (*Menschliche Rationalisierung*) borrowed from Germany, which aimed to cultivate new workers and working-class families who were technically, socially, and emotionally better equipped for this new type of rationalised work, as well as politically more compliant.³⁰ The factory focused on changing the mindset of the workers by instilling work discipline through familial metaphors, while a new form of family-based housing featuring contemporary social gathering areas were introduced. Kemalism, the official ideology of the new republic founded by Mustafa Kemal, made significant strides towards industrialisation by the mid-1930s. Industry and technology were heralded as critical elements of nation-building efforts, which resulted in the establishment of a factory system consisting of both pre-existing

²⁷ Presidential Archives of the Turkish Republic (BCA): 272 0 0 12.38. 16. 32 18.06.1921.

²⁸ The names of the refugees from Tekirdağ listed in the Presidency's Archives of the Republic are: Nuri, son of Halim (aged 17), (unknown) Şükrü? Son of Hüseyin (20), (unknown) the son of Halil (16), (unknown) Zehra the daughter of Ibrahim (16), Ali Fuad (unknown) the Son of Said (14) and (unknown) the son of Ali (18); from Salonika: Müberra? the daughter of Şeyh Bedreddin (19) and her brother (nameless - 17), (unknown) Hayri the son of Sefer (25); from Yemen: Ahmed the son of Abdülgaffar (17), his brother Mercan son of Ahmed (20) and his cousin Mehmed the son of Raşid (17), (unknown) the son of Mahmud (20), (unknown) Mahmud the son of İbrahim (24) and Nedim (25). From Orhangazi came: Ahmed the son of Mustafa (17) and from Mecca: Abdülrahim, the son of Abdullah (51); BCA: 272 0 0 12.38. 16. 32 18.06.1921.

²⁹ BCA MEB 180.9.0.0 1.6.7. 17.11.1925.

³⁰ Cora, *"The New Worker in The New Era": Entrepreneurship and Labor Control in Turkey in the 1950s*. See also: Görkem Akgöz, *In the Shadow of War and Empire Industrialisation, Nation-Building, and Working- Class Politics in Turkey*.

Ottoman factories and newly constructed ones. State-owned factories emerged as pivotal locations where the processes of nation-building, class formation, and modernisation were intricately intertwined.³¹

Figure 5. Students and instructors of the Hereke Sewing Course. *Source: Istanbul Metropolitan Municipality Source: Women's Library and Information Centre Foundation, 0118 (1925).*

332

The leather and weaving factories located by the Empire in Beykoz, Defterdar, Hereke, and Bakırköy continued to operate as state-owned industrial enterprises of the Republic.³² Even in the final days leading up to the establishment of the Republic, Sabit Bey, the deputy of Kayseri, submitted a parliamentary motion calling for the reform of the Hereke Factory.³³ Even before the 1930s—specifically during the crisis year of 1929—efforts were made to reform the Hereke Factory through the involvement of foreign experts. Specialists such as Zosef Varlimont and Frenst Rudolf Batzar from Germany, and Arnst Veise from Romania, were brought to the campus.³⁴ State Economic Enterprises, *Kamu İktisadi Teşekkülleri*, (KIT) constitute one of the key institutional structures that have shaped Türkiye's economic and social landscape. These enterprises not only played a central role in the state's economic development initiatives but also

³¹ Akgöz, *In the Shadow of War and Empire Industrialisation, Nation- Building, and Working-Class Politics in Turkey*.

³² Serkan Tuna, *Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939), Dünya Ekonomik Krizine bir Cevap mı?* (Derlem Yayınları, 2009), 18.

³³ BCA 30.10.0.0 6.31.25 6.10.1923

³⁴ BCA 30.18.1.2 62-14 25.12.1929

contributed significantly to broader processes of social transformation.³⁵ KIT complexes established during the Early Republican Period in Türkiye—particularly the Sümerbank factories—bear significant resemblance to factory settlements in the Soviet Union in various respects. This is largely due to the fact that Türkiye’s model of planned, state-led industrialization was inspired by that of the Soviet Union. Indeed, while Soviet worker settlements were implemented with the launch of the First Five-Year Plan in 1928, Turkish KIT followed suit under the First Five-Year Industrial Plan of 1934—only a few years later. In establishing the Sümerbank factories, Türkiye drew directly from Soviet experience. The early Sümerbank complexes in Kayseri and Nazilli were constructed by the Soviet Union, with extensive use of Soviet engineers, technical experts, credit, and technology.³⁶ In terms of the housing conditions, there were significant differences among the various state enterprises. The Nazilli Cotton Print Factory was reported to be in a comparatively worse position than other institutions. According to 1945 data, the proportion of married workers accommodated with their families in Sümerbank enterprises was 44% at the Gemlik Artificial Silk Factory, 40% in Karabük, 35% at the Konya Ereğli Cotton Factory and the Kayseri Textile Complex, while in Nazilli, this rate was only 16%. Although no specific statistics are available for the Hereke Factory, it is generally considered to have been in relatively better condition.³⁷ Drawing on Yiğit Akın’s insights, it could be argued that all these cultural, social, health-related, and even athletic facilities collectively formed a landscape *of culture consent* for the proletarianizing working class. These provisions offered temporary relief for individuals burdened by various social and economic pressures and functioned as a mechanism to obscure the harshness of an increasingly authoritarian regime.³⁸

According to a 1934 Sümerbank publication, the wooden factory residences that had been built for officials and workers were deteriorating, leading to poor living conditions.³⁹ These dwellings were leased to civil servants and workers at a low rental fee. In 1933, a decision was made to build new residences on the factory premises to house all officers, workers, and their families. These new dwellings were planned with a contemporary, hygienic, and sanitised approach. The goal was not only to improve the living conditions of the residents but also to increase

³⁵ İlayda Erturun, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nı Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Okumak, Çalışma ve Toplum, 2024/4, 1543-1584.

³⁶ Sinan Meydan, Cumhuriyet’in Sosyo-kültürel Fabrika Örneği: Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, Yeditepe University, Master’s Thesis, İstanbul 2023. 15-16.

³⁷ İlayda Erturun, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nı Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Okumak, Çalışma ve Toplum, 2024/4, 1543-1584

³⁸ Yiğit Akın, Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor, İletişim Yayınları, 2004, 29-30.

³⁹ Sümerbank, *Sümerbank Hereke Yünlü ve İpekli*, 10-11.

productivity by enabling round-the-clock operations in day and night shifts.⁴⁰ Another Sümerbank periodical elaborates that in the year 1947, the factory undertook the construction of a comprehensive array of facilities including residences, a movie theatre, a canteen, and a guesthouse, as well as separate pavilions for single girls and boys. This initiative effectively modernized Hereke, imbuing it with a new sense of charm and modernity, while highlighting the paramount attention given to social welfare and community life.⁴¹ As a common belief, women's labour was regarded as an extension of their domestic responsibilities or even as a form of 'leisure.' This naturalized view rendered women's work largely invisible in historical records.⁴² However, with the establishment of the Republic, women's labour began to gain visibility through factories and emerging employment opportunities. In the post-war period, the shortage of male labour was compensated for by the increased reliance on female workers. However, it is also important to acknowledge, as Dr. Max von der Porten, consultant to Turkish government with learnings towards economic liberalism in 1930s, illustrates, how the gender-based hierarchy in the textile industry was portrayed as a 'natural' reality. His account offers a striking example: in reference to work considered much 'easier' and 'easier to learn,' he asserts that 'women, and especially young girls, generally perform better than men.'⁴³

The factory in 1947 possessed 130 contemporary and well-constructed concrete houses designated for civil servants and workers. A nominal rental fee, ranging from 2–10 liras per month, was levied on the residents to cover maintenance costs. The factory was responsible for supplying water, electricity, and handling any necessary repairs to the houses. Meanwhile another initiative to renovate sixty previously constructed houses was almost complete as of 1947.⁴⁴ In 1949, permission was granted for the establishment of the Sümer Housing Cooperative.⁴⁵ In the mid-50s, as was the case with other Sümerbank factories, the workers of the Hereke Factory also initiated the establishment of a housing cooperative with the aim of enabling its members to become homeowners. With a planned duration of 30 years and a minimum capital of 700 Turkish liras, the

⁴⁰ Sümerbank, *Sümerbank Hereke Yünlü ve İpekli*, 10-11.

⁴¹ *Hereke Fabrikası*, (Sümerbank; 1947), 4-5.

⁴² Yasar Tolga Cora, Female Labor, Merchant Capital, and Resilient Manufacturing, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2018, Vol. 61, No. 3 (2018), pp. 361-395.

⁴³ Max von der Porten, "Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında," 1939, Amb./ Db.No: k.a./255.07.02.01.06.1114, Archives of the Supreme Audit Board, also in: Görkem Akgöz, Sürgün Almanlar Yazıyor: Bir Ulusötesi Karşılaşma Mekânı Olarak Fabrika, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2025, 54-60.

⁴⁴ Sümerbank, *Hereke Fabrikası*.

⁴⁵ BCA 30.18.1.2 119.42.17 03.06.1949.

formation of the 'Hereke Wool and Carpet Weaving Industry Workers' Housing Cooperative Partnership' was officially authorized by the Presidency.⁴⁶ In mid-century Türkiye, partially comparable examples can be found in the residential complexes (lojmans) of economic state enterprises such as Sümerbank, Etibank, and the Sugar Company, particularly in locations such as Zonguldak, Karabük, İzmit, Hereke, Eskişehir, Alpullu, and others.⁴⁷ In these residential complexes, only employees of the respective institution were permitted to reside, and only for the duration of their employment. While these housing units shared certain similarities with housing cooperatives—such as offering low-cost accommodation and the retention of property ownership by the institution that constructed them—a key distinction lies in the lack of long-term security. Termination of employment forced resignation, or death would necessitate the vacating of the residence. In contrast, no such condition applies in housing cooperatives: in the event of a member's death, their legal heirs retain the right to reside under the same conditions.⁴⁸

The fact that the wooden dormitory persisted among the new concrete workers' residences raises intriguing questions. It is plausible that this timber dormitory was a vestige of the imperial period, possibly reflecting remnants of a bygone era. The residents who lived in this dormitory during that specific period deserve further investigation and examination. Certainly, those residents remained preserved during tumultuous war years, in which the factory served as a haven for orphaned children.

Child: the Young Individual

During the tenures of Mustafa Kemal Atatürk and his follower İsmet İnönü, the single-party regime placed significant emphasis on educating and nurturing children and young individuals. The damage of the subsequent wars and the struggling treasury forced the governing elite in Ankara to put focus on human capital. Given that the Anatolian population had diminished from 18–20 million to 13 million, it became imperative to cultivate new generations through birth and upbringing in order to rejuvenate the society.⁴⁹

The Ottoman Empire, which encompassed nearly a quarter of Europe's population during the 16th century, saw a drastic decline in human capital

⁴⁶ BCA 30.18.1.2. 136.72.14 16.08.1954

⁴⁷ Ekmel Zadil, *Yapı Kooperatifçileri ve Mesken Problemleri*, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, no: 12 (October 2011, first published in 1961): 31-69.

⁴⁸ Ekmel Zadil, *Yapı Kooperatifçileri ve Mesken Problemleri*, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, no: 12 (October 2011, first published in 1961): 31-69.

⁴⁹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1908-1928)* (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 183.

accounting only to 7 percent of Europe's total population on the eve of World War I.⁵⁰ In an urgent appeal to all scientific disciplines, journalist Sabiha Zekeriya brought attention to the issue of children's health in building a modern nation in her article published in 'Resimli Ay' magazine. Sociologists, economists, and politicians needed to urgently address the problem of children's well-being, which had far-reaching impacts on the economy, society, religion, law, and sanitation. The child mortality rate was shockingly high, with 80-90 percent of infants dying in their first year and the surviving 10 percent facing dire living conditions. Sabiha Zekeriya's account sheds light on the urgency of the situation at the time:

Orphaned children numbered around 200,000, with only a small fraction receiving state care. The remaining 190,000 were left to fend for themselves on the streets. Some met their fate in institutions like Darülaceze (poorhouse), while a significant portion struggled and perished in the streets. Notably, there existed no comprehensive institution within the country to safeguard, care for, or provide treatment for these vulnerable children. Even children afflicted by diseases like tuberculosis and syphilis were abandoned to their fate.⁵¹

According to Sabiha Zekeriya, the main challenge faced by the Republic was that only 2 percent of children were receiving sufficient nutrition to develop into healthy and capable individuals who could contribute towards building a modern and democratic society in the future.⁵² She continued:

Turkish children were found without proper care, devoid of sustenance, lacking access to healthcare, shelter, and protection. However, there existed the potential for their rescue. Addressing this entailed grappling with three pivotal questions. Firstly, was the child issue primarily a matter of compassion or a subject demanding scientific inquiry? Secondly, was the child issue limited solely to concerns of healthcare, or did it extend to broader societal implications? Lastly, should the responsibility for organizing and caring for children rest with the government or be entrusted to the collective will of the nation?⁵³

The Turkish Association for Protection of Children (Himaye-i Etfal Cemiyeti), which was founded in Ankara on June 30, 1921 and opened its Istanbul branch in 1923, made it its primary mission to provide education and care to children under its protection.⁵⁴ The Kalender Agricultural Residency established by

⁵⁰ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1908-1928)*, 183.

⁵¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1908-1928)*, Doğan Kitap, 2017, 188-189; Sabiha Zekeriya, 'için için ölen bir millet', *Resimli Ay*, cilt 1, no 1, Şubat 1340, 4-9.

⁵² Ibid., 188-189. Sabiha Zekeriya, 'İçin için ölen bir millet', *Resimli Ay* 1(1), Şubat 1340, 4-9.

⁵³ Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1908-1928)*, 196.

⁵⁴ Makbule Sankaya, 'Türkiye'de Zırai Eğitime Bir Örnek: Kalender Ziraat Yurdu', *ACTA TURCICA* 4(1) (2012), 87-101.

the association in İstanbul played a crucial role in rescuing many orphans, especially during the war years when their numbers rapidly increased. The institution not only provided care to these children, but also equipped them with vocational skills suitable for their age, health, and abilities, giving them the opportunity to join the workforce in agriculture and animal husbandry.⁵⁵ Rescuing orphans and street children and cultivating them into productive members of society required systematic and scientific approaches. Shifting from a mere emotional response to adopting rational methodologies had the potential to positively impact these children's lives. The transformation from compassion to scientific intervention was the only way possible to attain meaningful results.⁵⁶ Viewing the issue of children solely through the lens of health oversimplified its complexity. The challenge extended beyond mere health concerns and encompassed various aspects like the children's overall well-being, their spiritual nurturing, and the cultivation of a wholesome societal mindset. Establishing care facilities and health stations as well as providing crafts trainings were all integral to initiatives aiming to address this complex issue that required collective effort beyond the scope of medical professionals. Collaboration among diverse professionals, including educators, athletes, and trainers, was crucial to effectively tackle this issue.⁵⁷

Before we delve into the topic of Hereke factory as a historical example, it is essential to explain what was meant by the term 'child labour' at the time. In early republican Türkiye, a child labourer, as delineated by law, was a person between the ages of ten (increased to twelve after 1930) and eighteen years old. Once labourers reached the age of eighteen, they were considered adults according to the law. However, despite legal regulations, many children below the age of twelve were still employed.⁵⁸ The growing concern among policymakers advocating for child labour regulations in the late 1920s played a significant role in the passage of the Public Health Law in 1930, which included specific provisions on child labour. This legislation banned the employment of all children under the age of 12 in industrial settings, including factories, manufacturing facilities, and mining operations. Additionally, children aged 12 to 16 were restricted to a maximum of eight working hours per day, and were not permitted to work after 8:00 PM. However, the determination of hazardous occupations for children aged 12 to 16 and for women was deferred to subsequent labour legislation. The enactment of the Public Health Law reflected the political elite's acknowledgment of child labour as a serious issue. Nonetheless, as the following section will show, a gap remained

⁵⁵ Sarıkaya, *Türkiye'de Ziraî Eğitime Bir Örnek: Kalender Ziraat Yurdu*.

⁵⁶ Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1908-1928)*, 197.

⁵⁷ Ibid., 197-8.

⁵⁸ Gokatalay, *Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey*, 279-297.

between legislative intent and its practical enforcement.⁵⁹ Despite legal efforts to protect children from arduous labour, the government struggled to prevent illegal child employment, particularly in private enterprises where regulations were routinely disregarded. Children often worked long hours in hazardous conditions, resulting in frequent accidents, physical harm, and lasting psychological trauma, while employers exercised unchecked authority over them.⁶⁰ Since its establishment in 1919, the International Labour Organization (ILO) actively opposed the use of child labour in industrial settings and, during the 1930s, extended its efforts by adopting four conventions addressing child labour in additional sectors. Türkiye became a member of the ILO in 1932, and this affiliation played a key role in expediting the development of new labour legislation.⁶¹ Even before the state-led industrialisation of the 1930s, the drive to promote capitalist development took precedence over the campaign to eliminate child labour. Certain public figures and newspapers advocated for the training of a new generation of workers by advocating for increased child employment and apprenticeships under skilled craftsmen. They believed that such practices would equip children with valuable life skills, preparing them to contribute to economic growth as adults.⁶²

Sümerbank's 1934 periodical reveals that in 1926, around eighty to ninety orphan girls who were studying at Darüleytam, the Ottoman state orphanage, were transferred to the factory.⁶³ The reason for this relocation was unclear, but it might be linked to the migration flow into Türkiye in the early 1920s as a result of population exchange. Growing concerns among policymakers, who were advocating for new laws to regulate child labour in the late 1920s, contributed to the enactment of the Public Health Law in 1930. The law included provisions related to child labour, prohibiting employment of all children under the age of twelve as labourers and apprentices in various industrial enterprises, including factories, manufacturing plants, and mining works.⁶⁴ The fact that all those relocated children were over the age of twelve suggests that the move was linked to legal changes made. (Figure 6) According to the periodical, the children were provided housing within the factory premises in a building with two spacious wards and four rooms. The factory provided all their needs, including food and clothing. These girls were also employed within the factory and received a daily

⁵⁹ (T.C. Resmî Gazete, 6 May 1930, Law No: 1593); (T.C. Resmî Gazete, Article 173, 8903); (T.C. Resmî Gazete, Article 174, 8903); (T.C. Resmî Gazete, 8904); Gokatalay, *Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey*, 279-297.

⁶⁰ Gokatalay, *Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey*, 279-297.

⁶¹ Gokatalay, *Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey*, 279-297.

⁶² Ibid., 279-297.

⁶³ Sümerbank, *Sümerbank Hereke Yünlü ve İpekli*, 10.

⁶⁴ Gokatalay, *Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey*.

wage for their labour. Over the years, the number of orphan girls dwindled. By 1934, only twenty-nine of the original eighty or ninety girls remained. Between fifty and sixty girls left the factory in time after getting married.⁶⁵ The inadequate implementation of the Labor Law in the late 1930s can also be assessed through the lens of children's education, particularly that of orphans. Although the ruling party declared a commitment to the protection of orphans at its Fourth General Congress in 1935, the governing elite faced a number of interconnected challenges related to the schooling of orphans and children from disadvantaged backgrounds. While some individuals took the initiative to establish orphanages for abandoned children, the primary responsibility for providing educational access to orphans rested with the state. Both local and national authorities proposed various reform measures to integrate orphans into the labour force, arguing that unemployed orphaned children hindered economic progress.⁶⁶

Figure 6. Orphans performing exercise. *Source: Vernacular photograph, by courtesy of Nurhan Ör.*

⁶⁵ Sümerbank, *Sümerbank Hereke Yünlü ve İpekli*, 10.

⁶⁶ Gokatalay, *Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey*.

Within the dichotomy of "old versus new," factory female workforce were symbolically positioned as markers of progress, with the Republican regime—particularly in the late 1940s—celebrated as a champion of women's rights. Yet, women's own voices were largely silenced or co-opted for ideological purposes. When heard, their testimonies revealed industrial labour experiences that starkly contradicted official narratives.⁶⁷ A 1933 film recording provides detailed insight into the daily routine of orphaned children residing in Hereke at the time. After descending the stairs of the orphanage/dormitory (koğuş), the children attend primary school, followed by meals at large communal tables under the supervision of a female foster mother. While the girls engage in carpet weaving, the boys are associated with mechanical tasks. The children are also seen playing basketball along the narrow-gauge railway line of the wool factory, which is oriented according to the northern light and topped with a shed roof. However, the activities depicted do not align with repetitive labour; instead, they reflect recreation and a sense of collectivity. All of these aspects reflect the development of children, around the age between 12 and 18, within a framework endowed not merely with philanthropy but with social rights. (Fig 7) The continuation of gendered labour practices from the Ottoman period can be partially observed in the association of young women with repetitive tasks and of men with machine-related work, reflecting a division of labour structured along gender lines and based on piecework.

⁶⁷ Görkem Akgöz, TRAFO – Blog for Transregional Research, PUBLISHED 5. MARCH 2021 · UPDATED 5. MARCH 2021

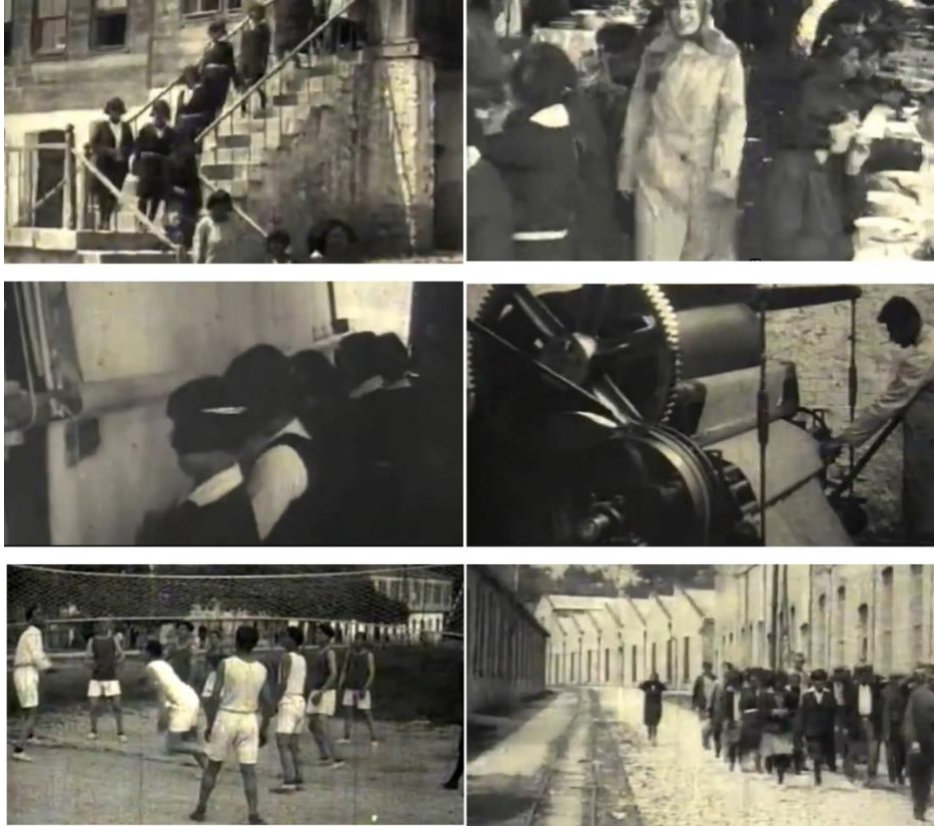

Figure 7. 1933 Hereke documentary 1933. *Source: Retrieved from Kocaeli Hereke İpek Halısı documentary on youtube.com: <https://www.youtube.com/watch?v=-JbA9uLiO2U>*

According to Sümerbank periodicals, in 1947, free meals were provided to 300 orphaned boys and girls. The daily caloric intake for workers aged between 12 and 18 was calculated at 1,600 calories. Additionally, fruit was served daily, and milk was given to those employed in acidic or hazardous environments. Based on the calculations of that year, each child received a daily wage ranging from 3 to 5 liras.⁶⁸ Child labour became a quantifiable and regulated entity, with its value increasingly calculated and measured. As a result, it was incorporated into the broader labour market, while simultaneously being framed within the discourse of welfare and aid.

The study reveals that the girls' dormitory, inherited from the Ottoman period, was located in the Kemhahane district to the west of Hereke. This two-

⁶⁸ *Hereke Fabrikası*, (Sümerbank; 1947), 12.

story building featured regularly spaced rectangular windows that ensured appropriate health and ventilation conditions. It had a raised foundation with stairs leading from the exterior up to the ground floor. In contrast, the boys' dormitory clearly reflected the modernist architectural language of the Republican era. Situated along the Ulupınar waterfront, on the east side of Hereke, the building emphasized horizontality, included a recessed skylight on the upper floor, and maintained a strong visual and spatial relationship with the surrounding landscape. (Figure 8)

Figure 8. Female and male dormitories, *Hereke Fabrikası*, (Sümerbank; 1947)

In the early Republican period, physical education and sports were promoted as means to improve the general level of public health, with the aim of cultivating healthy and agile children.⁶⁹ One could argue that, as evidenced in both photographs and recordings, sport was integrated into the daily routine not only as a means of cultivating robust and disciplined bodies, but also as a tool for fostering a sense of belonging to the settlement. For the proletarianizing working class—including children—sport functioned as a temporary escape from the monotony and strain of repetitive labour, offering moments of physical and psychological relief. Dormitories, in this context, could be interpreted as instruments of bodily regulation—spaces that prepared and disciplined children for the routines of the new day.

It is plausible that most of those children came from institutions like Kalender and were later placed at the Hereke Textile Factory by the Child Protection Association after the war. As of the end of 1927, Kalender was taking care of a total of 109 children, consisting of sixteen girls and ninety-three boys.

⁶⁹ Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatları: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 101.

Out of these children, five were sent to work at the Hereke Textile Factory, one was sent to the Istanbul Branch of Ziraat Bank, one was admitted to İstiklal High School, and two were enrolled in the Boys' Teachers' School. Furthermore, seventeen children were distributed across various institutions, including Çamlı store, Anatolian Railways Workshop, the general office of the Marine Directorate, Poor Houses, and Electrical house. Among these children, some were placed in boarding schools within Istanbul, while others were sent to schools in locations such as Kayseri and Adana. This indicates a coordinated effort to provide these children with educational and vocational opportunities across multiple regions.⁷⁰

Within the Hereke Factory Campus, the boys' and girls' pavilions, which were entirely reconstructed in 1945, accommodated 300 workers who received a modest wage. These pavilions offered a family-like living environment, complete with extensive sanitary amenities. A booklet published by Sümerbank in 1947 emphasised that these pavilions aimed to replicate the essence of a home, offering workers a nurturing space along with essential facilities.⁷¹ Indeed, the dormitories and the entire Hereke campus were equipped with robust healthcare services, encompassing not only a hospital and pharmacy but also various sports areas. These provisions may be interpreted as mechanisms implemented in the Early Republican era to stabilize and formalize labour mobility, especially among peasant-origin workers.

During the late imperial period, philanthropic practices served not only to legitimize the authority of local elites in the public eye, but were also closely intertwined with emerging notions of community formation. A significant transformation occurred as conventional forms of charity gave way to a more politicized mode of philanthropy, which prioritized the construction and reinforcement of a modern communal or national identity through support for institutions linked to social progress and reform.⁷²

Health, Factory and Child's Body

In 1924-25, a sports club named 'Hereke İdman Yurdu' was established by civil servants and workers to enhance the physical training opportunities of factory

⁷⁰ Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1927 Senesi İptidasından Nihayetine Kadar Bir Senelik Umumi Rapor Ve 1928 Bütçesi Ve Esbab-ı Mucibe (İstanbul: 1928,) 29. Makbule Sankaya, Türkiye'de Zırai Eğitime Bir Örnek: Kalender Ziraat Yurdu, ACTA TURCICA, Yıl IV, Sayı 1, Ocak 2012, 87-101.

⁷¹ Sümerbank, *Hereke Fabrikası*.

⁷² Yaşar Tolga Cora, Female Labor, Merchant Capital, and Resilient Manufacturing, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 2018, Vol. 61, No. 3 (2018), pp. 361-395.

employees. Operating under the factory's oversight and adhering to rules regulating sports organisations, the club featured a sixteen-member marching band. (Figure 9) Club members orchestrated sports events during holidays and organised evening gatherings in the club hall. The club's activities spanned multiple disciplines, including football, volleyball, swimming, wrestling, and running.⁷³

Figure 9. The band of Hereke Sport Club (Hereke İdman Yurdu) *Source: Nazım Demirtaş personal archives.*

Healthcare was one of the most pressing issues for the young Republic, which faced many difficult challenges. The society had endured substantial casualties during the prolonged wartime and was now struggling with illnesses such as malaria, syphilis, and cholera. Cultivating a healthy generation by promoting physical health and encouraging sports as a morale-boosting, community-building activity was crucial for the burgeoning Turkish society. Eventually, the factory grounds were transformed into an athletic park with sports facilities occupying the entire area along the İzmit Bay. The annual reports of Sümerbank between 1938 and 1941 indicate that the bank continued the construction of apartment buildings for 96 families at the Hereke Factory as part of its investments. There were a total of twenty lodgings, comprising six single-storey, six two-storey, and eight three-

⁷³ Sümerbank, *Sümerbank Hereke Yünlü ve İpekli*, 10.

storey buildings.⁷⁴ The masterplan represents a radial plan. The structures with subbasements, built of masonry, feature stone load-bearing walls. These walls are plastered on the interior but remain unplastered on the exterior. Although there is no record, it is estimated that the buildings were designed by Russian architects.⁷⁵ (Figure 10, 11, 12)

The factory embraced modernity by investing in health, education, and social infrastructure. During the Republican era, a new concept of workforce based on family units emerged and each family was given their own residence. The photographs provide insight into how workers engaged with the modernisation efforts of the new Republic, particularly through healthcare infrastructure. A comparable set of socio-cultural and healthcare facilities was also established within the Nazilli Sümerbank factory campus. More than merely a production enterprise focused on economic success, the Nazilli Printed Cotton Fabric Factory embraced a comprehensive vision of social development, prioritizing societal welfare and the formation and advancement of the working class. The factory's social infrastructure included a 350-bed dormitory for single workers, a 40-bed hospital, a daycare centre, and Sümer Primary School, which served the children of factory workers. In addition, to support workers' social and recreational activities, the factory provided facilities such as basketball and football fields, tennis courts, and a cinema and theater hall with a seating capacity of 600.⁷⁶ The social facilities of the Hereke and Nazilli Sümerbank factories show significant similarities;

⁷⁴ Yusuf Utkaner and Özlem Aydın Oral, 'Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri', *Mimarlık* 350, 46-51.

⁷⁵ It is worth noting that Ekmel Zâdî refers to the housing cooperatives established through the Russian initiative as follows: *Housing cooperatives represent a specific type of cooperative organization. Cooperatives, first and foremost, are joint labor organizations. They can be defined as the voluntary and economic association of individuals who unite to collectively operate an enterprise aimed at meeting their mutual needs in production, consumption, housing, or credit. In brief, a cooperative may be described as "a community of individuals who come together voluntarily with an economic purpose." The first essential factor here is the voluntary association of individuals. Unlike commercial corporations where capital is the foundational element, in cooperatives it is the individuals themselves who constitute the basis of the organization. The second factor is the pursuit of an economic purpose. Lastly, and most crucially, is the principle of voluntariness. This refers to individuals joining such organizations of their own free will, and likewise, being free to leave whenever they wish. It is for this reason that institutions established under the name of cooperatives in Soviet Russia, where participation was compulsory, cannot be regarded as true cooperatives. In such regimes, the core principle of voluntary entry and exit—arguably the most important aspect of cooperative identity—was not upheld;* Ekmel Zâdî, *Yapı Kooperatifçileri ve Mesken Problemleri*, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, no: 12 (October 2011, first published in 1961): 31-69.

⁷⁶ İlayda Erturun, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nı Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Okumak, *Çalışma ve Toplum*, 2024/4, 1543-1584

however, it is worth noting that the Hereke Factory served as a model for later Sümerbank factory campuses by carrying over social, cultural and healthcare infrastructures—such as schools, hospitals, pharmacies, communal gathering spaces, and sports activity areas—from the late Ottoman period into the Republican era.⁷⁷ Turkish State Economic Enterprise (KİT) settlements resembled Soviet settlements in terms of their socio-cultural components—such as housing, cinemas, theatres, hospitals, nurseries, schools, and sports fields—as well as their self-sufficiency, collectivist structures, and statist characteristics. However, there were also significant differences between Turkish KİT settlements and Soviet industrial settlements. Turkish KİT settlements were smaller in scale, less complex, less communal, and more family-centered compared to their Soviet counterparts. In Turkish KİT settlements, collectivism and classless spatiality were emphasized in a more passive manner.⁷⁸

⁷⁷ For more details, see: Didem Yavuz Velipaşaoğlu, *Crafting an Empire: the Hereke Factory Campus (1842-1914)* (Libra Kitap, 2023). However, in terms of housing provisions during the Republican period, there were considerable differences among the institutions. According to Makal, it has been noted that the Nazilli Printed Textile Factory was in a relatively disadvantaged position compared to other institutions. See: Ahmet Makal. *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. 2021. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 48-9. In contrast, it can be argued that the proportion of housing facilities was significantly higher within the Hereke factory campus.

⁷⁸ Arıtan, Özlem, “Sümerbank Yerleşkeleri: Cumhuriyet Modernleşmesi’nin İdeolojik Varyasyonlarına İlişkin Mekânsal Bir Okuma”, *Fabrika’da Barınmak*, Ed., Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.177-213; Arıtan, Özlem, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank Kıt Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*, Dokuz Eylül University PhD Thesis, İzmir, 2004. 64-66.

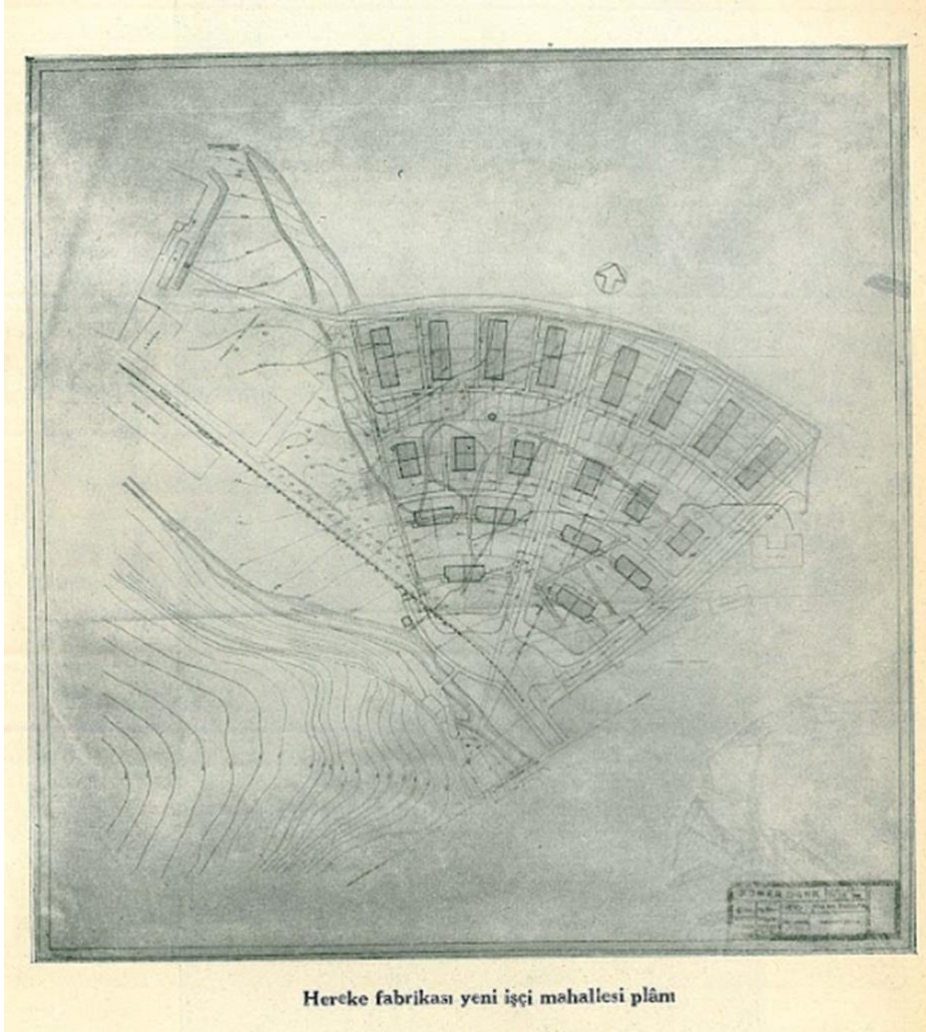

Figure 10. Courts (tennis and basketball), inbetween multistorey lodging for family-workers. Source: *Sümerbank 11.7.1933-11.7.1943* (Istanbul: Cumburiyet Matbaası 1943)

Figure 11. Multistorey buildings. *Source Sümerbank 11.7.1933-11.7.1943 (İstanbul: Cumburiyet Matbaası 1943)*

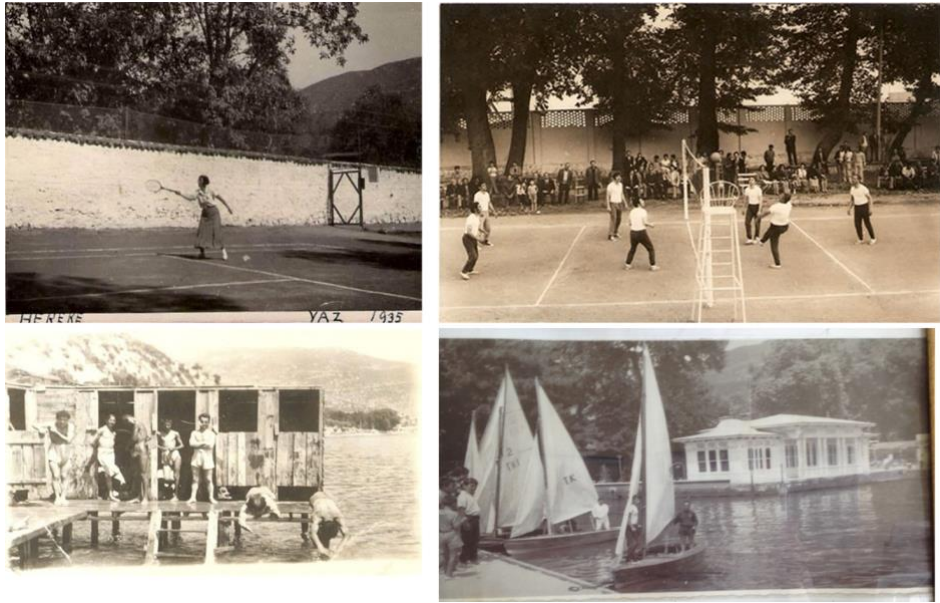

Figure 12. Sports activities on the factory campus. *Source: Nazım Demirtaş Personal Archives.*

Youth camps emerged in the early 1930s as a part of the recently established Republic's health policy. Based on an idealized concept of youth, these camps envisioned robust and healthy young people exercising in nature. The youth camps established in Hereke during that period emphasised this changing concept of childhood, marking a shift in perspective from solely providing for basic necessities towards a more holistic approach to the development of children. The camps were designed to promote physical well-being, intellectual growth, and a sense of citizenship among the youth. In doing so, the camps mirrored a broader social transition that viewed children as active participants in shaping a future generation that espoused the Republic and its modern ideals (Figure 14).

The Geneva Declaration of the Rights of the Child of 1924, which was ratified by Türkiye, stands as the main international convention safeguarding the welfare of children. This foundational document underscored the importance of allowing children to develop naturally, addressing the needs of the hungry and ailing children, protecting those who were abandoned, prioritising children in times of disaster, shielding them from all forms of mistreatment, and offering education rooted in the spirit of brotherhood. Türkiye also participated in the First Balkan Congress in 1936 which aimed to advance collaboration among organisations working on child protection. Subsequently, the Second Balkan Congress convened in 1938 to deliberate on the protection of normal and healthy children as well as the age limit at which children could be employed.

In the current version of the Declaration, various nations acknowledge their obligation to provide the best possible care for children and commit to end

discrimination based on race, nationality, or creed. This collective acknowledgment reinforces the commitment to prioritise the well-being, protection, and development of children, referring to shared humanity over differences.⁷⁹

It is clear that the evolution of the Red Crescent's perspective on children during the 1930s and 1940s mirrored the approach in this declaration and the ensuing Balkan congresses. The shift marked a departure from a perspective that considered children as nothing more than labour assets without any agency and a move towards seeing them as individuals who require protection and healthcare. It reflected a growing awareness about the unique needs of children and the importance of safeguarding their well-being and development.

A 'Red Crescent Youth Institution' was established by the Red Crescent as per Article 125 of its modified regulations, replacing the 'Hilâl-i Ahmer Youth Society'. The primary objective was to establish Red Crescent Youth Committees across primary, secondary, and high schools. The institution outlined the objectives of the Red Crescent Youth Institution as follows:⁸⁰

1. Nurturing children with a profound sense of humanity, compassion, and mutual assistance, while acquainting them with the dynamics of social life to achieve this purpose.
2. Instilling a sense of virtue and citizenship within Turkish youth.
3. Advancing public health principles to elevate the overall health standards within the country.
4. Engaging students in Red Crescent matters, imparting an understanding of the Red Crescent's goals and aspirations, and subsequently augmenting its membership.
5. Cultivating connections with analogous youth associations on an international scale.
6. By increasing the Red Crescent's resources, facilitating the implementation of Red Crescent Headquarters' directives to aid survivors, the sick, disabled individuals, and those in need.

The General Regulation of the Red Crescent Youth Institution, which was issued in 1949, included a provision that outlined the goal of establishing health camps in various parts of the country. The primary objective was to cater to underprivileged, weak, and malnourished children, especially during school

⁷⁹ Geneva Declaration of the Rights of the Child (1924), <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>. Accessed 13 March 2024.

⁸⁰ Taner Bulut, 'Cumhuriyet'in Bir Gençlik Projesi olarak Kızılay Kampları (1936-1950)', *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6 (14) (2007), 103-135. Türkiye Kızılay Gençlik Kurumu, *Türkiye Kızılay Gençlik Kurumu Talimatnamesi* (Ankara: Sümer Matbaası, 1943), 1.

holidays.⁸¹ This initiative aimed to encourage other provincial authorities to initiate similar health camps and offer comprehensive support to them. A key concern was training competent leaders who would oversee these camps and ensure their effectiveness in fostering the health and the well-being of the children. This concern underlined the institution's dedication to provide valuable services to children through those camps.⁸²

Even before 1949, when the The General Regulation of the Red Crescent Youth Institution was issued, some youth camps were held in Türkiye. The inaugural camp hosting 160 children took place on a seaside hill in Kocaeli-Hereke during July and August of 1936. This initiative was made possible through the collaborative efforts of the Kocaeli Cultural Directorate and the Child Protection Agency. Notably, Kemal Ermat, the Cultural Director of Kocaeli, became the camp's first director. The next year, the number of children attending the summer camp reached 300. The positive outcomes attained led to the establishment of a seaside campsite in Hereke under the auspices of the Turkish Red Crescent, laying the groundwork for the establishment of additional camps. This initial success set a precedent for the expansion of similar initiatives aimed at promoting the well-being and development of children.⁸³ The children stayed in the gardens of the factory campus, surrounded by nature. The imagery suggests that the children camped outdoors, in tents (Figure 13). An archival document reveals that in 1938, the third Hereke Youth Camp brought together children aged 10 to 14 from various regions, including Izmit, Thrace, and Ankara. Before being accepted into the camp, children and their families had to fill out a detailed application form. This form asked important questions, such as whether the child's parents were still alive and whether the child had ever contracted malaria. The camp itself was a well-organized initiative. It functioned under the patronage of the Provincial Government and the Youth Association, with the Directorate of Culture overseeing its management. In a letter addressed to the esteemed office of the Thrace General Inspectorate, the Governor of Kocaeli expressed the desire to send 10 children from the region to the youth camp. The purpose of this request was to introduce the children to their homeland, foster relationships among them, ensure unity, and teach them essential lessons in life and health.⁸⁴

⁸¹ Bulut, *Cumhuriyet'in Bir Gençlik Projesi olarak Kızılây Kampları (1936-1950)*.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ BCA 180-9-0-0 4 22 8, June 25, 1938

Figure 13: Hereke Youth Camp (1936). Source: Necdet Sor personal archive.

During the period of the Single Party rule established after the War of Independence and extended beyond World War II, a central tenet of the health policy was to rehabilitate the entire population, with a particular emphasis on children and the youth, in an effort to eliminate the effects of problems like epidemics, poverty, and malnutrition, among other challenges.⁸⁵

352

Conclusion

This microhistorical study aims to contribute to debates on labour, childhood, youth, and the regulation of the body. It explores the spatial manifestations and contextual dimensions of these developments. During the late Ottoman period, the profile of workers who commuted to factory campuses via mobile means such as carts, daily trains, and boats shifted to a more settled family-based workforce. In the Republican era, the state enhanced the social, cultural, and health facilities that had existed in the final years of the Ottoman Empire by offering workers a classless and collective way of life. These improvements served as models for all State-Owned Enterprise settlements (KİT). However, the issue of child labour inherited from the Ottoman period was mitigated through educational and recreational activities during the Republic, marking Hereke as the first site where the concept of childhood—distinct from that of young adults—was articulated and visually represented through the lens of children's rights.

⁸⁵ Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 59.

The issue of child labour and orphans undoubtedly had a significant impact during the early days of the new Turkish Republic, which witnessed a huge change in the proletarianized workforce. This transition period spanning from 1910s to 1950s involved a gradual shift from coerced labour to voluntary employment and significantly impacted the labour force dynamics.

This 'New Era' aimed to create a new type of worker with a unique mindset and way of life, nurtured in the factory environment and within a distinct community.⁸⁶ With the creation of the national worker paradigm, there was a noticeable change in how child labour was viewed and used. The new national workforce paradigm also altered the perspective on child labour, by encouraging a more regulated and protected approach against the employment of minors as well as a reevaluation of current practices. This also marked an important turning point in terms of labour dynamics, as the exploitation of young workers was gradually replaced with diligent protection of their rights and well-being. From 1910s to 1950s, the focus shifted towards providing the necessary infrastructure to ensure workers could attain a healthy physique. Consequently, throughout the early Republican era, a new working class, composed of adults rather than children, was created. This workforce composed of people coming from different cultural backgrounds was characterised by their physical fitness, which was nurtured within the framework of health services provided.

References

Archival Sources

- Presidential Archives of the Turkish Republic (BCA): 272 0 0 12.38. 16.32, 18 June 1921.
BCA: 30.10.0.0 6.31.25, 6 October 1923.
BCA: 30.18.1.2 62-14, 25 December 1929.
BCA: MEB 180.9.0.0 1.6.7, 17 November 1925.
BCA: 30.18.1.2 119.42.17, 3 June 1949.
BCA: 30.18.1.2 136.72.14, 16 August 1954.
BCA: 180-9-0-0 4 22 8, 25 June 1938.
Centre for Asia Minor Studies (CAM). Bithynia-Izmit-Hereke, B110:11–12.
Sümerbank. Sümerbank Hereke Yünlü ve İpekli. İstanbul: Sümerbank, 1934.

⁸⁶ Cora, *"The New Worker in The New Era": Entrepreneurship and Labor Control in Turkey in the 1950s*.

Hereke Fabrikası. İstanbul: Sümerbank, 1947.

Newspaper and Magazine Articles

Zekeriya, Sabiha. “İçin İçin Ölen Bir Millet.” *Resimli Ay* 1, no. 1 (February 1340 [1924]): 4–9.

“İstanbul Postası.” *Sıyanet* 15, 19 Haziran 1330 (2 July 1914): 2.

Bibliography

Akgöz, Görkem. “Sürgün Almanlar Yazıyor: Bir Ulusötesi Karşılaşma Mekânı Olarak Fabrika.” *Toplumsal Tarih*, May 2025, 54–60.

Akgöz, Görkem. “TRAFO – Blog for Transregional Research.” Published 5 March 2021.

Akgöz, Görkem. In *the Shadow of War and Empire: Industrialisation, Nation-Building, and Working-Class Politics in Turkey*. Leiden: Brill, 2024.

Akın, Yiğit. Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Aytemur, Janset Özen. *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930–1945)*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010.

Bulut, Taner. “Cumhuriyet’in Bir Gençlik Projesi olarak Kızılay Kampları (1936–1950).” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6, no. 14 (2007): 103–135.

Cora, Yaşar Tolga. “‘The New Worker in the New Era’: Entrepreneurship and Labor Control in Turkey in the 1950s.” *Reflektif* 2, no. 3 (2021): 343–364.

Cora, Yaşar Tolga. “Female Labor, Merchant Capital, and Resilient Manufacturing.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 61, no. 3 (2018): 361–395.

Erturun, İlayda. “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nı Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Okumak.” *Çalışma ve Toplum*, no. 4 (2024): 1543–1584.

Gokatalay, Semih. “Child Labor and Industrialization in Early Republican Turkey.” In *Standard of Living: Essays on Economics, History and Religion in Honor of John E. Murray*, 279–297. Cham: Springer, 2022.

Gürel, Burak. “Türkiye’de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi.” In *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, edited by Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, and E. Ahmet Tonak, 304–327. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.

Maksudyan, Nazan. *Ottoman Children and Youth during World War I*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2019.

Nacar, Can. *Labor and Power in the Late Ottoman Empire: Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872–1912*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.

Quataert, Donald. *Miners and the State in the Ottoman Empire*. New York: Berghahn Books, 2006.

Sarıkaya, Makbule. “Türkiye’de Zirai Eğitime Bir Örnek: Kalender Ziraat Yurdu.” *Acta Turcica* 4, no. 1 (2012): 87–101.

Toprak, Zafer. *Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1908–1928)*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.

Utkaner, Yusuf, and Özlem Aydın Oral. “Hereke Fabrika-i Hümayunu’nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri.” *Mimarlık*, no. 350, 46–51.

- Velipaşaoğlu, Didem Yavuz. “Pastimes for the Child Breadwinners: The Sanitisation and Recreation Facilities of the Hereke Factory Campus.” In *Children and Childhood in the Ottoman Empire (Fourteenth to Twentieth Century)*, edited by Fruma Zachs and Gülay Yılmaz, 264–289. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.
- Velipaşaoğlu, Didem Yavuz. *Crafting an Empire: The Hereke Factory Campus (1842–1914)*. Istanbul: Libra Kitap, 2023.
- Weber, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1980.
- Zadil, Ekmel. “Yapı Kooperatifleri ve Mesken Problemleri.” *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, no. 12 (October 2011 [originally 1961]): 31–69.

Theses

- Arıtan, Özlem. *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri—Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*. PhD diss., Dokuz Eylül University, 2004.
- Meydan, Sinan. *Cumhuriyet’in Sosyo-Kültürel Fabrika Örneği: Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası*. Master’s thesis, Yeditepe University, 2023.

Genişletilmiş Özet

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Hereke Fabrikası’ndaki çocuk işçiliğinin değişen dinamiklerini incelemektedir. Osmanlı döneminde, fabrikadaki yönetim, işçilerin aileleri için ilk konut projelerini başlatmış ve tek başına çalışanlar ve çoğu yetim olan çocuk işçilerin barınması için lojmanlar inşa etmiştir. Cumhuriyet’in kurulmasının ardından, özellikle fabrikanın Sümerbank’a devrinden sonra, memurlar ve işçiler için konut projeleri devam etmiş, yetim çocuklar da hâlâ fabrikada çalıştırılmaya devam edilmiştir. Çocuk işçiliği ve yetimlerin durumu, işçi sınıfının büyük değişim geçirdiği Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında önemli bir rol oynamıştır. 1910’lar ile 1950’ler arasındaki bu geçiş dönemi, zorla çalıştırmadan gönüllü istihdama doğru kademeli bir kayma yaşanmış ve bu durum iş gücü dinamiklerini önemli ölçüde etkilemiştir.

İstanbul’un doğusunda, Marmara Denizi kıyısında yer alan Hereke Fabrikası, 1842’de özel bir yünlü kumaş fabrikası olarak faaliyete geçmiş ve 1845’te bir imparatorluk fabrikasına (Hereke Fabrika-yı Hümayun) dönüştürülmüştür. O tarihten itibaren, yerel ve uluslararası pazarlar için tekstil ve halı üretmeye başlamış ve imparatorluğun bir dizi modernleşme projesinde önemli bir rol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun ardından, fabrika 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası’na devredilmiş, ardından 1933’te bir devlet ekonomik kuruluşuna dönüştürülerek Sümerbank bünyesinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’ndan yeni ulusal altyapının önemli bir parçasına dönüşen fabrika, mimarisi ve inşa edilmiş çevresinde büyük değişiklikler yaşamıştır. Özellikle kullanılan yapı malzemelerinin türü, fabrika bileşenlerinin boyutları ve yönleri ile üretim

desenlerinde, işçilere sağlanan eğitim, destek ve barınma imkanlarında önemli değişiklikler olmuştur.

Bu dönemi çocuk işçilerin perspektifinden inceleyen bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında uygulanan politikaların, çocuk işçilerin koşullarını imparatorluk sona erdikten çok sonra dahi önemli ölçüde etkilediğini savunmaktadır. Çocuk işçiliği uygulaması, İmparatorluk sonrası dönemde de devam etmiştir; ancak yeni Cumhuriyet'in yönetici elitleri, Kemalistler, bunu toplumsal bir sorun olarak görmüş ve reformlar yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Diğer ülkelerde olduğu gibi, erken Cumhuriyet Türkiye'sinde çocuk işçiliği, yoksulluk ve işçi sınıfının etkisiyle iç içe geçmiştir. Hereke Fabrikası'nda, yönetim, Osmanlı döneminde işçi aileleri için ilk konut projelerini gerçekleştirmiş ve çoğu yetim olan tek başına çalışanlar ile çocuk işçilerin barınması için lojmanlar inşa etmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından, özellikle fabrikanın Sümerbank'a devrinden sonra, memurlar ve işçiler için konut projeleri devam etmiş, yetim çocuklar ise hâlâ fabrikada çalıştırılmaya devam edilmiştir.

Bu araştırma, 1926 yılında fabrikaya getirilen ve iki büyük yatakhane ile fabrikanın dört odasında kalan, aralarında seksen ile doksan yetim kızın oluşturduğu özel bir gruba odaklanmaktadır. Bu kızlar ayrıca, sağlık ve beden anlayışına dayalı olarak uygulanan günlük egzersiz rutinlerine katılmışlardır. 1930'lar boyunca, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde, Hereke de dahil olmak üzere, çocukların ve gençlerin gelişimini denetlemeyi amaçlayan gençlik kampları kurulmuştur. Bu dönemde, ülkedeki düzenleyici değişiklikler, çocukluk anlayışını, çocukların işçi olarak çalıştırılmasından ve ücretli iş gücü olarak kullanılmalarından uzaklaştıracak şekilde dönüştürmüştür. Ulusal işçi ideolojisinin ortaya çıkışı, çocuk işçiliği kavramının nasıl algılandığı ve ele alındığı konusunda belirgin bir dönüşüm yaratmıştır. Sosyal, kültürel ve sağlık etkinliklerinin desteğiyle, yeni bir işçi sınıfı inşa etme çabaları görülmüştür. Bu bağlamda, özellikle güçlü ve sağlıklı bedenlerin oluşturulması ve çocukların fiziksel gelişiminin düzenlenmesi açısından spor önemli bir motif olarak öne çıkmıştır.

Vanessa Bigot Juloux, Amy Rebecca Gansell, and Alessandro Di Ludovic (Eds.), *CyberResearch on the Ancient Near East and Neighboring Region: Case Studies on Archaeological Data, Objects, Texts, and Digital Archiving*. Brill, Leiden and Boston, 2018, xxvii+458 sayfa.

Gökhan Kağnıcı*

Dijital Beşerî Bilimler, bilgisayar teknolojilerinin entelektüel araştırma pratiklerine nüfuz ettiği epistemolojik bir dönüşümün sağladığı imkanlar sayesinde son yıllarda akademik bir disiplin olarak sosyal-beşerî bilimler alanıyla ilgili çalışmalarda çok fazla ön plana çıkmaktadır. Disiplinler arası bir yaklaşımı mümkün kılan yapısıyla dijital beşerî bilimler, yazılı ve yazısız veriyi değerlendirme noktasında geleneksel araştırma yöntemlerinin sınırlarının aşılabileceğini ve böylece bilgi üretiminin metodolojik ve ontolojik parametrelerini genişletebileceğini varsaymaktadır. Bilgisayar teknolojilerinin dijital imkânlarının olanak sağladığı bu genişleme, yazılı ve yazısız veri setlerinin analizinde yeni hermenötik olanaklar yaratarak bilimsel bilginin üretim, yorumlama ve kavramsallaştırma süreçlerinde bir epistemolojik yenilenmeye işaret ediyor gibi gözükmektedir.

Digital Biblical Studies serisinin ikinci cildi olarak, Vanessa Bigot Juloux, Amy Rebecca Gansell ve Alessandro Di Ludovico editörlüğünde yayınlanan *CyberResearch on the Ancient Near East and Neighboring Regions: Case Studies on Archaeological Data, Objects, Texts, and Digital Archiving* başlıklı bu kitap, yeni bilgisayar teknolojileri kullanılarak eski Yakın doğu ve çevre bölgeleri üzerine yürütülen tarih ve arkeolojiyle ilgili söz konusu epistemolojik dönüşümün görünür kılındığı bazı araştırmaların sonuçlarını içermektedir. Yakın Doğu coğrafyasının tarihsel ve kültürel katmanlarını adeta dijital bir lens aracılığıyla yeniden yorumlamanın yollarını soruşturduğu 4 ana başlıktan (Arkeoloji, Obje, Metin ve Dijital Arşivleme) oluşan bu çalışmada, editörlerin kaleme aldığı Giriş bölümü (ss. 1-21) hariç eski Mezopotamya, Anadolu ve Suriye-Filistin coğrafyalarının Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağı'na uzanan dönemlerinin arkeolojisi, tarihi, edebiyatı, filolojisi ve sanat tarihiyle ilgili 11 makale yer almaktadır. Editörler kitabın nihai hedefinin sosyal-beşerî bilimler ile bilgisayar bilimleri arasındaki disiplinler arası bir iş birliğinin somut örneklemeler üzerinden potansiyelini ve kazanımlarını göstermek olduğunu

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: gokhan.kagnici@ikcu.edu.tr.

belirtmişlerdir. Editörlerin ifadesiyle bu çalışma, "bir bilgisayar bilimcisinin arkeolojik söylemselliği, bir arkeoloğun filolojik analizleri ve bir beşerî bilimler öğrencisinin teknolojik mantığı" arasındaki epistemolojik sınırların yeniden müzakere edildiği bir entelektüel alan inşa etmeyi amaçlamaktadır (s. 2).

Arkeolojiyle ilgili ilk bölümde yer alan iki makale, arkeolojik veriyi dijitalleştirmenin kavramsal çerçevesinin nasıl belirlenebileceği ve arkeolojik verinin yapay zekâ modelleriyle nasıl işlenebileceği konusunu ele almıştır. Sveta Matskevich ve Ilan Sharon'un yazısı,¹ tam anlamıyla, İsrail'deki Tel Dor'da 1920'lerden beri devam eden arkeolojik kazılardan ele geçen arkeolojik materyali dijital araçlarla yeniden yorumlamanın olanaklarının soruşturulduğu bir yöntembilim belirleme denemesidir (ss. 25-59). Bu çalışma, arkeolojik verinin dijitalleştirilmesi sürecinin epistemolojik çerçevesini belirlemeye yönelik sistematik bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Marco Ramazotti ve meslektaşlarının kaleme aldığı ikinci makale² (ss. 60-82) ise *yapay zekâ modellerinin* arkeolojik bilgi üretimindeki dönüştürücü potansiyelini, peyzaj arkeolojisi bağlamında kompleks bir disiplinlerarası yaklaşımla sorgulamaktadır. Çalışma, eski Mezopotamya kent devriminin ontolojik katmanlarını dijital teknolojilerin analitik imkânları aracılığıyla yeniden kavramsallaştırmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte bilgi haritalarının, grafiklerin ve işlem-algoritma tablolarının eşlik ettiği bu karmaşık görsel ve algoritmik dilin kodlarının çözümlemelerine yoğunlaşan makalenin anlaşılmasının bilgisayar programlama terminolojisine aşina olmayanlar için zorlayıcı olduğu belirtilmelidir.

Her iki çalışma, arkeolojik bilginin dijital ortamda üretilmesi ve yorumlanması pratiklerinde, metodolojik bir dönüşümün izlerini sürmektedir. Bu dönüşüm, geleneksel arkeolojik araştırma paradigmasının determinist epistemolojik temellerinden saparak, bilginin üretimi, kavramsallaştırılması ve yorumlanması süreçlerinde radikal bir paradigma değişikliğinin sinyallerini vermektedir. Ancak, bu dönüşümün potansiyel sınırlarının ve etkilerinin henüz tam anlamıyla belirginleşmediği ifade edilmelidir. Dijital teknolojiler ve yapay zekâ, somut arkeolojik materyallerin fiziksel ve bağlamsal özelliklerini yeniden inşa etme kapasitesine sahip olmayabilir; bunun yanı sıra, arkeolojik mirasın sayısallaştırılması süreci, kültürel özgünlüğü silebilir ve bu mirasın anlamını, çok katmanlı tarihsel bağlamından koparabilir. Bu bağlamda, arkeoloji alanındaki dijital dönüşümlere, daha bilinçli, etik ve yansıtıcı bir teknoloji kullanımını teşvik etme misyonuyla yaklaşılmalıdır. Dijital teknolojiler, geleneksel arkeolojik yöntemlerin yerini alacak bir tehdit olarak değil, onların tamamlayıcısı ve destekleyicisi olarak anlaşılmalıdır.

¹ "A Conceptual Framework for Archaeological Data Encoding".

² "Landscape Archaeology and Artificial Intelligence: the Neural Hypersurface of the Mesopotamian Urban Revolution".

Objelerle ilgili ikinci bölümün ilk makalesinde Alessandro di Ludovico³ (ss. 85-110) III. Ur dönemi (yaklaşık olarak MÖ 2100-2000) silindir mühürlerinin dijital epistemolojiyle yeniden değerlendirilmesinin potansiyel sonuçlarını ve karşılaştırmalı analizlerini sunmaktadır. Buna göre mühür ikonografisi, mühür oymacılığı ve mühürleme uygulamaları hakkında ilk elden bilgi sahibi olabileceğimiz mühür objelerinin, *algoritmik işlem teknikleri* ve *bilgisayar kodlama yöntemleri* sayesinde nicelleştirilmesinin coğrafi dağılımın silindir mühürler üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı olarak görebilmemize yapacağı katkılar gösterilmeye çalışılmıştır. Ludovico'ya göre *yapay sınır ağları algoritmaları teknikleri* ile *yazılım tabanlı yazışma analizi yöntemleri*, silindir mühürler üzerindeki sahnelerin sınıflandırılması ve yorumlanmasında benzersiz bir atılım gerçekleştirebilir (ss. 92-96). Bu bölümün ikinci makalesi⁴ benzer bir yaklaşımı Eskişehir'deki Demircihöyük yerleşiminden ele geçen erken Tunç Çağı seramikleri ve ufak figürünler üzerinde gerçekleştirmektedir. Shannon Martino ve Matthew Martino bu yazıda, *obje tabanlı bir programlama dili* kullanarak somut örneklemeler üzerinden bu objelerin nicel olarak değerlendirilmesinin tipoloji esaslı arkeolojik analizlerin sınırlarını genişletebileceğini göstermeye çalışmıştır. Diğer taraftan bu bölümdeki yazılar, örneğin Ludovico'nunki, objeler tabanlı arkeolojik bilgi üretiminin "hesaplanabilirlik" ile "yorumsallık" arasındaki gerilimli alanını açığa çıkarmaktadır. Dijital programlama dillerinin, yöntemlerinin ve araçlarının, arkeolojik nesneyi, parametrik bir veri kümesine, hesaplanabilir bir göstergeye veya yapay-bilişsel bir "okuma" nesnesine dönüştürme riski her zaman akılda tutulmalıdır.

Çivi yazılı metinlerle ilgili üçüncü bölümdeki makaleler temelde Sumerce, Akadca ve Ugarit dilinde çivi yazısıyla yazılmış kil tabletlerdeki farklı konularla ilgili verinin farklı dijital yöntemler ve araçlarla nasıl yeniden işlenebileceğini uygulamalı olarak gösterir. Vanessa Bigot Juloux,⁵ bir vaka çalışması olarak Ugarit'li kâtip İlimilku'nun sözleri başlıklı metinden bir bölümü, tanrıça Anatu'nun eylemlerini (KTU 1.1-6), *Metin Kodlama yöntemi* (TEI), *veri madenciliği yaklaşımı*, *işaretleme tekniği* ve *analitik taksonomiler* aracılığıyla adeta yapı sökümüne uğratar (ss. 151-193). Juloux'a göre, çivi yazılı pasajdaki ilgili olay anlatımının detaylarını yalnızca Asur bilimin klasik araştırma metodlarıyla anlayabilmek mümkün değildir. "Eylemsel olayın hermenötiğinin" araştırılması için söz konusu dijital tekniklerin de kayda değer katkıları olabilir. Örneğin bu teknik araçlar sayesinde tanrıça Anatu'nun eylemlerinin sanıldığından daha karmaşık ve derinlikli sosyo-kültürel ilişki ağlarını

³ "Data Description and the Integrated Study of Ancient Near Eastern Works of Art: The Potential of Cylinder Seals".

⁴ "A Quantitative Method for the Creation of Typologies for Qualitatively Described Objects".

⁵ "A Qualitative Approach Using Digital Analyses for the Study of Action in Narrative Texts: KTU 1.1-6 from the Scribe 'İlimilku of Ugarit as a Case Study".

açığa çıkarmak mümkün olabilmektedir. Émilie Pagé-Perron'un⁶ çalışması eski Mezopotamya'nın devasa sayıdaki idari kayıtlarını değerlendirmede *ağ analiziyle* ve *NetworkX* ve *MapReduce Python modülleri* gibi *nicel ve algoritma programlama dilleriyle* neler yapılabileceğine odaklanmaktadır. Pagé-Perron'a göre bu perspektif belki çok özgün-yeni bilgilere ulaşmamızı sağlamayacaktır, ancak ileri sürülen argümanların ve varsayımların daha güçlü bir şekilde desteklenmesine ya da onların daha fazla sorgulanmasına yol açacak katkılar sunabilecektir (ss. 194-223). Saana Svård ve meslektaşlarının yazısında ise,⁷ Akadca metinlerdeki ifadelerin ve terimlerin semantik arka planını daha derinlemesine anlayabilmenin mümkün olabileceğini gösteren bazı dijital programlar tanıtılmıştır. Buna göre sözcük eş dizimlerinin tanımlanabilmesine olanak sağlayarak bu sözcüklerin semantik ard anlamlarına dair önerilerde bulunabilen nicel bir yöntem olan *Pointwise Mutual Information (PMI)* ile sözcük birimlerini sayısal vektörlerle aktarabilen *Word2vec* bilgisayar programlarının sözcüklere yeni anlamlar atfedilme olanakları birtakım örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır (ss. 224-256). Böylece sözcüklerin anlamsal örüntülerinin nicel yöntemlerle yeniden kavramsallaştırılmasıyla yazarlar *üst veri* ve *açıklama tekniklerinin* veri işlemede ne kadar işlevsel olduğunu kanıtlamışlardır. Bu bölümün son makalesinde ise M. Willis Monroe,⁸ Pers ve Helenistik dönemlere ait Babil'den ele geçen astrolojiyle ilgili çivi yazı belgelerdeki astrolojik içerikli bilgi ile tıbbi bilgi arasındaki ilişki örüntülerini daha detaylı görebilmek için bilgisayar destekli *metin analiz yöntemlerinin* özgün katkılarını uygulamalı örneklerle göstermeye çalışmıştır (ss. 257-280). Neticede bu dört çalışma, dijital beşerî bilimlerin filolojik ve arkeolojik araştırmalardaki epistemolojik dönüştürücü potansiyelini somut örneklemeler üzerinden ele alarak bir anlamda geleneksel bilgi üretim biçimlerinin sınırlılıklarına hapsolmak zorunda olmadığımızı söylemektedir. Ancak burada hassas bir denge kurulmalıdır. Zira dijital filoloji, geleneksel metin yorumlama pratiklerinin alternatifi değil, bir yorumsal çoğulluk biçimi olarak onların epistemolojik ve metodolojik genişletme aygıtı olarak konumlandırılmalıdır. Bu kapasiteyi genişleten, destekleyen ve görünür kılan bir araç olarak görülmelidir. Çivi yazılı bilginin algoritmalarla sınırlandırılması, bu bilginin sonsuz çok katmanlılığını, yorumsallığını ve semantik örüntülerini daraltabilmektedir.

Kitabın son bölümü ise çevrimiçi yayıncılık ve dijital arşivleme konularına odaklanmaktadır. Çevrimiçi yayıncılık ve dijital arşivleme, tarih araştırmalarının yapısını önemli ölçüde değiştiren ve genişleten teknolojilerdir. Bu dijital araçlar, tarihsel bilgiye erişimi hızlandırırken, veri analizinde yeni yöntemlerin sınanmasına da olanak tanır. Aynı zamanda, tarihsel çalışmalara farklı bakış açıları katılmasını sağlayarak daha zengin ve dinamik bir tarihsel tartışma ortamı yaratabilir. Dijital

⁶ "Network Analysis for Reproducible Research on Large Administrative Cuneiform Corpora".

⁷ "Semantic Domains in Akkadian Texts".

⁸ Using Quantitative Methods for Measuring Inter-Textual Relations in Cuneiform".

yayıncılıkla birlikte açık erişim (open access) modellerin yaygınlaşması, araştırmalara olan erişimi daha demokratik hale getirebilmektedir. Bu demokratikleşme zaman-mekân farklılaşmasını nötralize ederek tüm dünyada araştırmacıların aynı kaynaklara ulaşımını sağlayabilir. Bu bölümdeki 3 makale de dijital tekniklerin ve araçların imkanlarıyla dijital ortama aktarılmış bilginin kullanımının, muhafaza edilmesinin ve gelecek kuşaklara ulaştırılmasının önemine değinmektedir. Dijital veri tabanları oluşturma, bilgi kullanımına katkıları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Her üç yazı da spesifik dönemlere ve alanlara ilişkin yazılı metinlere dayalı müstakil araştırmalar olmakla birlikte yazarların makalelerinde yararlandıkları ve haklarında tanıtıcı ve açıklayıcı bilgiler verdikleri bilgisayar programları, dijital araçlar, yöntemler ve yaklaşımlar, herhangi başka bir benzer konunun çalışılmasında kendilerinden yararlanılabilecek “dijital standartlar” olarak görülebilecek niteliktedir. Doğu Kaan Eraslan,⁹ Pers kralı I. Darius (MÖ 522-486) dönemine tarihlendirilen bir vazo üzerindeki 4 dilli yazıtın, farklı diller arası ilişki türlerini daha açık görebilmek için *dil kodlaması yöntemiyle* ve *EpiDoc işaretleme tekniğiyle* şemalandırılmasının getirdiği imkanlardan ve yeniliklerden bahsetmektedir (ss. 283-313). Miller C. Prosser,¹⁰ Ras Şamra Tablet Envanteri Projesi adı altında bir araya getirilen antik kent Ugarit’ten ele geçmiş binlerce tablet ve irili-ufaklı obje, arkeolojik kazılarla ilgili fotoğraflar ve çizimler gibi çok sayıda kültür verisinin çevrimiçi bir dijital ortama aktarılmasının (OCHRE) ve böylece bu dijital külliyyatın araştırmacıların hizmetine sunulmasının detayları hakkında bilgiler verir (ss. 314-335). Son olarak Terhi Nurmikko-Fuller,¹¹ Sumer Edebiyatı Elektronik Metin Külliyyatı (ETCSL) projesinden bir vaka çalışması sunarak, metinlerin çevrimiçi sunumunu ontolojik açıdan daha fazla geliştirmek ve farklı yönlerini ön plana çıkarmak için makine öğreniminin katkısının boyutlarını gösterir (ss. 336-363). Yazar bunu yaparken *bağlantılı veri tekniğinden* faydalanmıştır.

Dijital beşerî bilimlerin araçları, teknikleri, yöntemleri ve terminolojisi, akademik araştırmalarını klasik araştırma yöntemleriyle yürütmeye alışmış olanlar için zorlayıcı ve hatta anlaşılmaz olabilmektedir. Bu dijital araçlar bilgisine pek vakıf olmayan araştırmacıların bunları bilmesi, öğrenmesi, kullanması, arşiv bilgilerine uygulaması ve araştırma sonuçlarını uygun bir terminolojiyle meslektaşlarıyla paylaşmasında yaşayacağı muhtemel zorluklar yadsınamaz. Bu zorlukların farkında olan kitabın editörlerinin de belirttiği üzere, dijital beşerî bilim her şeyden önce büyük oranda disiplinler arasıyla gerek duyan bir alandır. Dijital araçlar ve bilgisayar programlama dilleri bilgisi olmadan bu türden çalışmaları yürütmek pek

⁹ “On the Problem of the Epigraphic Interoperability of Digitized Texts of the Mediterranean and Near Eastern Regions from the First Millennium BCE”.

¹⁰ “Digital Philology in the Ras Shamra Tablet Inventory Project: Text Curation through Computational Intelligence”.

¹¹ “Publishing Sumerian Literature on the Semantic Web”.

kolay gözükmemektedir. Bundan dolayı, kitaptaki makaleler, hem araştırmalarda yararlanılan bilgisayar teknolojileri ve programları hakkında detaylı bilgiler vermektedir hem de bu teknolojilerin ilgili verilere nasıl uygulandığını uygulamalı olarak göstermektedir. Kitabın sonunda yer alan bilgisayar teknolojileriyle ilgili kavramları-terimleri listeleyen geniş sözlük de (ss. 373-421) söz konusu zorlukları aşma konusunda yeni araştırmacılara yardımcı olması amacıyla kısmen faydalı bir yardımcı ek olarak görülmelidir.

Bu kitap, Eski Yakındoğu uygarlıklarının yazılı-yazısız kültür varlıklarının dijital beşerî bilimler açısından tekrardan değerlendirilmesinin veya yorumlanmasının yeni imkanlarından ve faydalarından bahseden ilk müstakil çalışmadır. Kitaptaki makaleler, bilgisayar teknolojileri kullanılarak tarih, arkeoloji ve antik epigrafiyle ilgili verilerin nasıl işlenebileceğini ve değerlendirilebileceğini ele almaktadır. Bu yönüyle bu yazılar bir deneme veya bir “fırsat girişi” olarak da görülebilirler. Ayrıca, Asur biliminin her geçen gün giderek daha fazla dijital beşerî bilimlerin olanaklarına ihtiyaç duyacağını ve hatta bu alanda çalışmayı düşünen genç araştırmacılara gelecekte bu gerekliliğin kaçınılmaz bir hal alacağını da açıkça haber vermektedir.

Diğer taraftan bu editöryal çalışma eski Yakındoğu çalışmalarındaki dijital dönüşümün risklerinden neredeyse hiç bahsetmemektedir. Hiç kuşkusuz Asur bilimciler ve arkeologlar zamanla işin bu yönünü de tartışmaya açacaklardır. Dijital teknolojilerin nesnellik varsayımı ya da algısı, her zaman antik kültürel mirasın zenginliğini ve yorumsal derinliğini azaltma riskiyle karşı karşıyadır. Teknolojinin araçsallaştırılması içeriğin tarihsel bağlamını, metafizik yönünü ve en nihayetinde insanın karmaşık anlam-değer-hakikat yoğunluklarını zayıflatabilmektedir. Algoritmaların filolojik metinlerdeki hermeneutik derinliği ne ölçüde ve hangi biçimlerde belirleyeceği, ya da arkeolojinin dijitalleşmesinin, arkeolojik materyalle kurulan “fiziksel ve duysal” ilişkiyi nasıl yeniden anlamlandıracağı, üzerinde derinlemesine düşünülmesi gereken meseleler olacaktır. Bu meseleler, dijital teknolojilerin yorumlama süreçlerinde anlamın sabitlenip sabitlenemeyeceği, bilginin üretiminde öznenin konumunun ne olacağı ve tarihsel materyalin temsiliyle ilgili potansiyel kaymaların nasıl bir etki yaratacağı sorularına dair sorgulamaları gündeme taşıyacak gibi durmaktadır. Algoritmaların belirlediği sınırlar, dilsel anlamın çoklu katmanlarını ve nesnelerin kültürel bağlamlarını daraltabilirken, dijitalleşme süreci de arkeolojik verinin somut ve deneyimsel boyutlarını soyutlaştırarak, fiziksel ve duysal temsili yeniden yapılandırma tehlikesini doğurabilir. Dijitalleşme bilgiyi sayılabilir verilere indirgeme konusunda oldukça maharetlidir. Bu durum onun bir anlatıdan ziyade eklemisel bir yan işlev olarak iş görmesine yol açabilir. Tarih araştırmalarında bilginin öncelikli olarak bir anlatıya ihtiyacı vardır. En nihayetinde bu tür dönüşümlerin hem metnin hem de materyalin “gerçekliğini” ve anlamını yapılandırma ve yeniden inşa etme sürecinde bunların “doğruluğu”, “yeterliliği” ve “ikna ediciliği” hususunda araştırmacıları ne derece tatmin edebileceğini ise zaman gösterecektir.